

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა

საქართველოს ეროვნული არქივი

სერ ოლივერ უორდროპი

150

თბილისი 2015

UDC (შპკ) 001 (410)(092)
008.1 (479.22.410)

წიგნი შეადგინა, შენიშვნები და
კომენტარები დაურთო, რედაქტირება
გაუკეთა, ინგლისური ტექსტი ქართულ
თარგმანს შეუღარა ისტორიის დოქტორმა: **ბექა კობახიძე**

ტექსტი ინგლისურიდან ქართულ ენაზე თარგმნა: **სალომე ბანიძე**
ქართული თარგმანის სტილისტური რედაქტირება დინა ანფიმიადისა

წინა ყდაზე გამოსახულია საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრი - ევგენი გეგეჭკორი და დიდი ბრიტანეთის უმაღლესი კომისარი - სერ ოლივერ უორდროპი ტფილისში 1919 წლის 30 აგვისტოს მონყობილ დახვედრაზე.

ფოტო დაცულია საქართველოს ეროვნულ არქივში.

On the front cover there are illustrated Minister of Foreign Affairs of Georgia – Evgeni Gegechkori and British High Commissioner in Transcaucasia – Sir Oliver Wardrop at the arrival meeting of Wardrop in Tiflis on 30th of August 1919.

The photograph is preserved in the National Archives of Georgia.

უკანა ყდაზე გამოსახულია სერ ოლივერ უორდროპი - მისი უდიდებულესობის გენერალური კონსული სტრასბურგში. 1925 წელი.

ფოტო ჰილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.

On the back cover there is illustrated Sir Oliver Wardrop – His Majesty’s Consul-General in Strasbourg. 1925.

Photograph from Wardrops family album of Hilary Grundy.

© საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა

© საქართველოს ეროვნული არქივი

შპს “ირილა”
რუსთავი, ფიროსმანის ქ.№7

ISBN 978-9941-0-8216-0

სარჩევი:

რედაქტორის წინასიტყვაობა	4
“სერ ოლივარ უორდროპი: სამხრეთ კავკასიაში მისი უდიდებულესობის უმაღლესი კომისარი”.	
ბეძა კობახიძე	9
წერილები ცოლისადმი. ტფილისი-სევენოუქსი. 05.09.1919-19.04.1920	22
საბარეო საქმეთა სამინისტროსადმი გაგზავნილი რჩეული რეპორტები.....	152
ფოტოალბომი/ PHOTO GALLERY.....	164
Preface.....	199
Sir Oliver Wardrop: His Majesty’s High Commissioner to Transcaucasia. Beka Kobakhidze	202
Letters to the Wife, from Tiflis to Sevenoaks. 05.09.1919-19.04.1920	213
High Commissioner’s selected Reports to the Foreign Office.....	319

რედაქტორის წინასიტყვაობა

2009 წელს დავინწყე მუშაობა ჩემს სადისერტაციო თემაზე: „საქართველოს საკითხი პარიზის საზავო კონფერენციაზე (1919-1920)“. ამ დროისათვის საქართველოში ძალიან ცოტა ვიცოდით სერ ოლივერ უორდროპის დიპლომატიური ღვაწლის შესახებ. ისტორიკოსები 1887 წელს მის მიერ ყმანვილკაცობაში დაწერილ წიგნს „საქართველოს სამეფოს“ ვიცნობდით; ჩვენ, ასევე, ზოგადად ვიცოდით, რომ ის სამხრეთ კავკასიაში დიდი ბრიტანეთის უმაღლეს კომისრად მუშაობდა 1919-1920 წლებში, ისიც ნაგვევითაა, რომ 1920 წლის 12 იანვარს სწორედ მან ახარა საქართველოს მთავრობას მოკავშირეთა მხრიდან ქვეყნის დე ფაქტო აღიარება. თუმცა, არავის შეუსწავლია, რას ნიშნავდა მისი უმაღლესი კომისრობა, რა აკეთა მან საქართველოში ყოფნის პერიოდში, რა წვლილი შეიტანა ქვეყნის დამოუკიდებლობის განმტკიცების საქმეში. ცნობილი ფაქტი იყო, რომ უორდროპები საქართველოს დიდი მოყვარულები იყვნენ და ყოველთვის მან უხებდა კითხვა: „ნუთუ არაფერი გააკეთა ოლივერ უორდროპმა, როგორც დიპლომატმა, საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის? და თუ გააკეთა, რატომ არაფერი ვიცით?“

საბჭოთა ცენზურა ვერ დაუშვებდა ოლივერ უორდროპის, როგორც ანტიბოლშევიკი და საქართველოს დამოუკიდებლობისთვის მებრძოლი მოღვაწის წარმოჩენას. ამიტომ უორდროპები ნაჩვენები იყვნენ, როგორც კულტურული აქტორები, მთარგმნელები, მოგზაურები და ა.შ. ჩვენ ზედმინევით ვიცოდით მარჯორის მიერ „ვეფხისტყაოსანის“ (და არამარტო) თარგმნა, მისი კავშირები ილია ჭავჭავაძის ოჯახთან, სხვა მოწინავე ქართულ წრეებთან. ამ მხრივ მშვენიერი მონოგრაფია ჯერ კიდევ „პერესტროიკამდე“ საქართველოში, დაწერა აკადემიკოსმა გურამ შარაძემ. თუმცა, 1984 წელს ჯერ კიდევ არ იყო საშუალება პირველ რესპუბლიკასა და ოლივერ უორდროპის დიპლომატიურ მოღვაწეობაზე წერისა. შესაბამისად, ჩემთვისაც პასუხგაუცემელი დარჩა კითხვა: „მარჯორი გასაგებია, მაგრამ ოლივერი? მას რა წვლილი მიუძღვის?...“

ასეთი ბუნდოვანი ცოდნით შეიარაღებულს, უფრო სწორად კი შეუიარაღებულს, 2011 წელს მითხრეს, რომ ეროვნულ ბიბლიოთეკაში, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პირველი თავმჯდომარის, ნოე რამიშვილის ვაჟის, აკაკი რამიშვილის ფონდში ინახებოდა მის მიერ ბრიტანეთის ეროვნულ არქივში მოძიებული უმდიდრესი მასალა, რომელზეც ქართველ ისტორიკოსთაგან არავის ემუშავა. საარქივო ფონდი ჯერ კიდევ არ ყოფილა კატალოგიზებული, როცა ეროვნული ბიბლიოთეკის ხელმძღვანელობამ გაითვალისწინა ჩემი თხოვნა და დამართო მასალებზე მუშაობის უფლება. აქ წავაწყდი ოლივერ უორდროპის მიერ საქართველოსაგან და კავკასიასთან დაკავშირებით შექმნილ ასეულობით დოკუმენტს, ტფილისიდან საგარეო მინისტრ ჯორჯ კერზონისათვის გაგზავნილ ოფიციალურ მოხსენებებს. ფურცელი ფურცელს მიყვებოდა და ვხედავდი, რომ საქართველოს ბრიტანელ მეგობარს თავისი ცხოვრებისა თუ ბედნიერების ამოცანად საქართველოს დამოუკიდებლობა დაესახა; ამ დოკუმენტებში იყო მისი რისკიანი ბრძოლა, სიყვარული და მისწრაფება.

თუმცა, ეს მასალა არ იყო სრულყოფილი. შესაბამისად, 2013 წელს, სადოქტორო დისერტაციაზე მუშაობის ფარგლებში, გავემგზავრე ბრიტანეთის ეროვნულ არქივსა და ოქსფორდის ბოდლეანის ბიბლიოთეკაში სამუშაოდ. თავდაპირველად დავინყე ბრიტანეთის ეროვნულ არქივში დაცული საგარეო და სამხედრო სამინისტროთა დოკუმენტების სრული დამუშავება. შემდეგ ოქსფორდში გადავინაცვლე. იქ, ბოდლეანის რადკლიფის სამეცნიერო ბიბლიოთეკის განსაკუთრებულ კოლექციათა განყოფილებაში, ოლივერ უორდროპის მიერ შექმნილ ქართულ ბიბლიოთეკასთან ერთად, დაცული იყო 1991 წელს, მისი ქალიშვილის, ნინო უორდროპის მიერ ნიგნთსაცავისთვის გადაცემული, შემდეგ მანქანაზე გადაბეჭდილი ოლივერ უორდროპის მიერ მისი მეუღლის, მარგრეტ კოლექტისადმი ტფილისიდან ბრიტანეთში 1919-1920 წლებში გაგზავნილი წერილების 170 ფურცელი. აღნიშნულ კორესპონდენციაში უფრო პრივატულად, გულწრფელად იყო გამოხატული საქართველოს ძველი მეგობრის პირადი გრძნობები, მისი კავშირები ქართულ საზოგადოებასთან და ა.შ.

სამსახურებრივ, ოფიციალურ მიმოწერას პირადი კორესპონდენცია ავსებდა და საბოლოო ჯამში ისახებოდა საქართველოში მყოფი გავლენიანი დიპლომატის პორტრეტი, რომლის მსგავსი სიყვარული, ღვაწლი და თავდადება არც ერთ უცხოტომელს არ გამოუმჟღავნებია ამ ქვეყნისადმი.

პატივი მერგო ეს ყველაფერი მცოდნოდა მხოლოდ მე, ერთ ქართველ ისტორიკოსს. პირველი გრძნობა, რაც დამეუფლა, იყო გრძნობა ვალდებულებისა, რომ ეს ცოდნა მთელი ქვეყნისათვის გამეზიარებინა, მიმეღწია ოლივერ უორდროპის ღვაწლის სათანადო აღიარებისათვის და ყველას ერთად გვეთქვა დაგვიანებული მადლობა მისი სიყვარულისა თუ განუული სამსახურისათვის.

2014 წლის 10 ოქტომბერს ოლივერ უორდროპის დაბადებიდან 150 წელი შესრულდა. აღნიშნული თარიღი კარგ შესაძლებლობას იძლეოდა ზემოხსენებულ ამოცანათა შესასრულებლად. მეგობრებისა და უორდროპების მემკვიდრეობის გულშემატკივართა დახმარებით არაერთი ღონისძიება განხორციელდა. მათ შორის, პარლამენტის უკან მდებარე სკვერს მიენიჭა ოლივერ უორდროპის სახელი, სადაც უკვე 2015 წელს და-ძმა უორდროპების ძეგლი აღიმართება; ეროვნულ ბიბლიოთეკაში, უცხოენოვან ნიგნთს სამკითხველო დარბაზს უორდროპების სახელი მიენიჭა; გაიმართა ღონისძიებები, გამოფენები; ჩატარდა კონფერენციები და ლექციები.

ეს ნიგნიც აღნიშნულ ღონისძიებათა ნაწილად, ოლივერ უორდროპის შესახებ ცოდნის ამალგებაში გადადგმულ კიდევ ერთ ნაბიჯად შეიძლება ჩაითვალოს.

საერთო საქმეში შეტანილი წვლილისა და დახმარებისათვის მინდა დიდი მადლობა გადავუხადო ბატონებს: პარლამენტის წევრ ფრიდონ საყვარელიძეს, პროფესორ სტივენ ჯონსს, ეროვნული ბიბლიოთეკის დირექტორის მოადგილე მირიან ხოსიტაშვილს, საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივის დირექტორ ანტონ ვაჭარაძეს, ხელოვნების სასახლის დირექტორ გიორგი კალანდიას, საქართველოს ელჩს გაერთიანებულ სამეფოში რევაზ გაჩეჩილაძეს; ასევე ქალბატონებს, ოლივერ უორდროპის შთამომავლებს: ჰილარი გრანდისა და ლუსი ჩოის; არისკის კოორდინატორ

დიანა ლეჟავას; განათლებისა და ტრენინგის საერთაშორისო ჯგუფის ხელმძღვანელ პამელა ქიმსლის; ორგანიზაციებს: საქართველოს პარლამენტს, თბილისის მერიას, გაერთიანებული სამეფოს საელჩოს საქართველოში, ღვინის კომპანია „პეტრიაშვილის მარანს“. განსაკუთრებული მადლობა მინდა გადავუხადო მარჯორი უორდროპის ქართველოლოგიური ფონდის თავმჯდომარეს, პროფესორ დონალდ რაიფილდს, რომელმაც ბოდლეინის ბიბლიოთეკის უორდროპების კოლექციით სარგებლობისა და მასალების გამოქვეყნების საავტორო უფლება მომანიჭა.

უშუალოდ აღნიშნული გამოცემის მატერიალური და მარკეტინგული მხარდაჭერა უზრუნველყვეს, მკითხველის განსაკუთრებული მადლიერება დაიმსახურეს საქართველოს პარლამენტის ეროვნულმა ბიბლიოთეკამ და საქართველოს ეროვნულმა არქივმა.

ტექსტის ინგლისურიდან ქართულ ენაზე თარგმნისათვის მადლობას ვუხდით ქალბატონ სალომე ბენიძეს.

ბექა კობახიძე
თბილისი 23.06.2015

ოლივერ უორდროპის 150 წლისთავის აღსანიშნავ ღონისძიებათა ფარგლებში საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა სიამონებით წარმოგიდგენთ წიგნს “სერ ოლივერ უორდროპი 150”. ავტორის მიერ მასში გამოყენებული მასალის ნაწილი ჩვენი ბიბლიოთეკის იშვიათ გამოცემათა განყოფილებაში ინახება.

ნოე რამიშვილის ვაჟის, აკაკი რამიშვილის არქივი ეროვნულ ბიბლიოთეკას საჩუქრად 2001 წელს გადაეცა. იგი მოიცავს დიდი ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს სამხედრო და პოლიტიკური დაზვერვის დეპარტამენტების კორესპონდენციის, მათ შორის საგარეო საქმეთა სამინისტროს თანამშრომლის, 1919 წლიდან ამიერკავკასიაში ბრიტანეთის მთავარი რწმუნებულის, სერ ოლივერ უორდროპის წერილებისა და მოხსენებების ასლებს. ისინი ნათელს ჰფენენ დიპლომატიის საქმიანობასა და დამოუკიდებელი საქართველოს აღიარებისთვის მის მიერ გაწეულ ღვაწლს.

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა მოხარულია წვლილი შეიტანოს სერ ოლივერ უორდროპის საქართველოში მოღვაწეობის უცნობი ფაქტების გამომზეურებასა და ქართული საზოგადოებისთვის მისი პიროვნების ახალი კუთხით წარდგენაში.

მირიან ხოსიტაშვილი
ეროვნული ბიბლიოთეკის
გენერალური დირექტორის მოადგილე

საქართველოს ისტორიისთვის უმნიშვნელოვანესი საზოგადო მოღვაწის და დიპლომატის, სერ ოლივერ უორდროპის მიმონერა მეუღლის, მარგარეტ კოლეტისადმი პირველად ქვეყნდება. წერილები ასახავს 1919-1920 წლების პერიოდს, როდესაც უორდროპი ტფილისში ცხოვრობდა და დიდი ბრიტანეთისთვის დიპლომატიურ სამსახურის გარდა, მხარში ედგა ეკონომიკური და პოლიტიკური პრობლემებით აღსავსე, რთულ გეოპოლიტიკურ ვითარებაში მყოფ და დასავლეთის დემოკრატიული ქვეყნების დახმარების იმედად დარჩენილ ახლადშექმნილ საქართველოს რესპუბლიკას.

აღნიშნული წერილები კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი წყაროა საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკის შესწავლისთვის. ვინაიდან ამ მიმართულებით ძირითადი საარქივო მასალა საქართველოს იუსტიციის სამინისტროს ეროვნულ არქივში ინახება, გადავწყვიტეთ ჩვენი მოკრძალებული წვლილი შეგვეტანა წერილების გამოცემის საქმეში და ჩავერთეთ ისტორიკოს ბექა კობახიძის პროექტში, რომელმაც მასალის ასლები ბრიტანული არქივებიდან ჩამოიტანა.

დიდ მადლობას ვუხდით პროექტში ჩართულ ეროვნული არქივის თანამშრომლებს: საისტორიო ცენტრალური არქივის დირექტორს, ანტონ ვაჭარაძეს და ამავე არქივის სპეციალისტს, სოფიკო გუგოშვილს. საქართველოს პარლამენტის ეროვნულ ბიბლიოთეკას და განსაკუთრებით ბიბლიოთეკის დირექტორის მოადგილეს, ბატონ მირიან ხოსიტაშვილს რომელმაც აღნიშნული საქმე ითავა და ბოლომდე მიიყვანა. ოლივერ უორდროპის წერილების ინგლისურიდან ქართულად მთარგმნელს, სალომე ბენიძეს.

ანტონ ვაჭარაძე
საქართველოს ეროვნული არქივის
საისტორიო არქივის დირექტორი

სერ ოლივერ უორდროვი: სამხრეთ კავკასიაში მისი უდიდებულესობის უმაღლესი კომისარი

პირველ მსოფლიო ომში გერმანიის იმპერიის დამარცხებამ მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო მისი ახალწარმოქმნილი მოკავშირე - საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა. საფრანგეთ-ბრიტანეთის 1917 წლის 23 დეკემბრის ხელშეკრულების თანახმად, 1918 წლის დეკემბრიდან სამხრეთ კავკასია ბრიტანულმა ჯარებმა დაიკავეს. ანტანტის სამხედრო წარმომადგენლები ქართველებს უყურებდნენ, როგორც მტრის მოკავშირეებს. ისინი ასევე ძნელად ანსხვავებდნენ ერთმანეთისგან ბოლშევიკურ და მენშევიკურ სოციალიზმს. ასე მაგალითად, ბრიტანეთის შავი ზღვის ჯარების სარდალი და 1926 წლიდან საიმპერიო ძალების გენერალური შტაბის უფროსი - გენერალი ჯორჯ მილნი გენერალური შტაბის იმჟამინდელ უფროსს - სერ ჰენრი უილსონს კავკასიის ხალხთა შესახებ სწერდა: „...არ ვფიქრობ, რომ მსოფლიო რამეს დაკარგავს იმით, თუ ამ რეგიონში მცხოვრები ხალხი ერთმანეთს ყელებს დაჭრიან. ისინი ერთი ბრიტანელი ჯარისკაცის სიცოცხლედაც კი არ ღირან... ვფიქრობ, სახლში (იგულისხმება ბრიტანეთში - ბ.კ.) კარგად უნდა ესმოდეთ, რომ თუ ჩვენ პასუხისმგებლობას ავიღებთ ამ ქვეყნების დახმარებაზე, ჯარების დატოვება მოგვიწევს არა 1-2, არამედ 10 წლით მაინც. ამ ხალხისათვის სათანადო განათლების მიცემას, რათა მათ თავიანთ თავს თვითონვე მოუარონ, რამდენიმე თაობა დასჭირდება.“¹

უფრო მეტიც, მილნმა, როგორც კავკასიაზე პასუხისმგებელმა უმაღლესმა პირმა, 1919 წლის 6 თებერვალს პირველი ვრცელი რეპორტი გააგზავნა ლონდონში, რომელშიც საქართველოს მთავრობას ბოლშევიკებზე უფრო რადიკალ სოციალისტებად, შოვინისტებად და კორუმპირებულებად მოიხსენიებდა. ის ასევე ხაზს უსვამდა მტრობას ქართველებსა და აჭარლებს შორის; რომ ამ უკანასკნელთ არანაირი სურვილი არ აქვთ ქართველებთან თანაცხოვრებისა. 1919 წლის აპრილის ბოლოს თბილისში ჩამოსულმა გენერალმა უარი განაცხადა საპატიო ყარაულით დახვედრაზე და ისე დატოვა საქართველოს დედაქალაქი, რომ მთავრობის არც ერთი წევრი არ მიიღო აუდიენციაზე.²

საფრანგეთის სამხედრო მისიის მეთაური, პოლკოვნიკი შარდინი კატეგორიულად ეწინააღმდეგებოდა კავკასიურ რესპუბლიკათა დამოუკიდებლობას. უფრო მეტიც, მისსავე ქვემდებარემ - ლეიტენანტმა ბროსარ დ'უამპუიმ 1919 წლის 20 ნოემბერს წერილი მისწერა საფრანგეთის პრემიერსა და თავდაცვის მინისტრს, რომელშიც შარდინის საფრანგეთისათვის რეპუტაციის შელახვაში, ქართველებისადმი არასათანადო მოპყრობასა და ამ უკანასკნელთა წინააღმდეგ სამოქმედოდ სომხებისგან ქრთამის აღებაში ადანაშაულებდა. შარდინი საქართველოდან გაიწვიეს.³

¹J. Fisher – “On The Glacis of India”: Lord Curzon and British Policy in The Caucasus, 1919, pg. 54, Diplomacy and Statecraft, 1997, 8:2

²WO 106/1396 Gen. Milne to the Chief of The Imperial General Staff, 6 February 1919; სცსა ფ. 1864, აღნ. 2, საქმე 82, ფურც. 23-24

³FO 371/6269/4378/8378/58 “Outline of Events in Transcaucasia from the Beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921” by W. J. Childs and A. E. R. McDonnell; Ministère des Affaires Etrangères de la France. Paris. Europe 1918-1929. Archives Diplomatique; Russie; Cotes Z 653, Vol. 645, ff. 13-15; Archives de Ministère des Affaires Etrangères de la France (AMAE). Paris. Europe 1918-1929. Russie; Cotes Z 653, Vol. 645, Dossier 10 f. 18

ამას ემატებოდა გენერალ დენიკინის გაუგონარი ბრალდებები საქართველოს მიმართ, რომელსაც ყველანაირად ადასტურებდა დენიკინის შტაბში მოქმედი ბრიტანული მისია. მისმა ხელმძღვანელმა, გენერალმა ბრიგსმა ისიც კი განუცხადა ნოე ჟორდანიას, რომ ის არა ბრიტანეთის, არამედ დენიკინის სახელით საუბრობდა.⁴

ბუნებრივია, ამ ფონზე ძალიან გამწვავდა ურთიერთობა საქართველოს ხელისუფლებასა და ბრიტანელ სამხედროებს შორის. სწორედ ეს უკანასკნელნი იყვნენ დასავლეთში საქართველოს შესახებ ინფორმაციის გამტანნი, რომლებიც ძირს უთხრიდნენ ქვეყნის რეპუტაციას, მის სწრაფვას დამოუკიდებელი არსებობისაკენ. დასავლეთში საქართველოს ყველაზე მხურვალე მხარდამჭერის, ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა მინისტრის მოვალეობის შემსრულებლის, ხოლო 1919 წლის ოქტომბრიდან საგარეო მინისტრის - ლორდ კერზონის მოთხოვნით 1918 წლის 30 დეკემბერს საქართველოს დიპლომატიურ წარმომადგენლებს გაეგზავნათ ნოტა, რომლის მიხედვითაც ბრიტანეთი მიესალმებოდა საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადებას და ჰპირდებოდა მის დაცვას პარიზის საზავო კონფერენციაზე.⁵ ჯორჯ მილნი არაერთგზის სთხოვდა მთავრობას გამოხატული სიმპატიის გამოწვევას, რათა ბოლომდე გახსნოდა ხელ-ფეხი საქართველოს წინააღმდეგ სამოქმედოდ, რაც, ფაქტობრივად, გამოიწვევდა კავკასიაში დენიკინის შემოჭრის სანქცირებას.⁶

ამ გამოუვალ ვითარებაში 1919 წლის მაისის ბოლოს ქართველმა პატრიოტმა და ცნობილმა ანარქისტმა ვარლამ ჩერქეზიშვილმა წერილი მისწერა მის ძველ მეგობარს ოლივერ უორდროპს, რომელშიც აღნიშნავდა, რომ ბრიტანელი სამხედროები ვერ გაერკვნენ არსებულ ვითარებაში და საჭირო იყო პოლიტიკური ვითარების სამართავად რეგიონში ისეთი გათვიცნობიერებული სამოქალაქო პირის მონვევა, როგორც თავად ოლივერ უორდროპი გახლდათ: "...თუ ინგლისი წარმომადგენლად გამოგზავნის თქვენნაირ კაცს, რომელიც იცნობს საქართველოს, მის კარგ და ცუდ მხარეებს, ყველა გაუგებრობა გაქრება და ჩვენი გულკეთილი, მაგრამ ფიცხი ხალხი საკუთარ თავს მიუძღვნის ინგლისს ან შეერთებულ შტატებს", დასძენდა ჩერქეზიშვილი.⁷

უორდროპმა, როგორც პოლიტიკური დაზვერვის დეპარტამენტის თანამშრომელმა, საჩივარნარევი წერილი როგორც საგარეო საქმეთა სამინისტროს, ასევე თავდაცვის სამინისტროს სამხედრო დაზვერვის დეპარტამენტს გადაუგზავნა. ლორდ კერზონისთვის შესანიშნავი შესაძლებლობა იყო მისი თანამოაზრე, რესპუბლიკათა დამოუკიდებლობის ძლიერი მხარდამჭერი გაეგზავნა სამხრეთ კავკასიაში, რომელიც მილნისა თუ სხვა გენერლების რეპორტების ტონს შეცვლიდა და მას ლონდონში ბევრად გაუადვილებდა თავისი პოზიციების დაცვას. კერზონმა 20 ივნისს შეს-

⁴სცსა ფ. 1864, აღწ. 2, საქმე 82, ფურც. 1-10

⁵FO 608/88 no. 12272; სცსა ფ. 1864, აღწ. 2, საქმე 46, ფურც. 25; ზ. ავალიშვილი – საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში, გვ. 195, თბილისი 2011

⁶FO 608/88 no. 11390 Situation in Georgia

⁷FO 371/3662/1015/81465/58; FO 608/88 no. 12302

თავაზა ბრიტანეთის სამხედრო საბჭოს უორდროპის დანიშვნა. “ბატონ უორდროპს აქვს საქართველოსა და ქართველების საკითხში პირადი დიდი გამოცდილება; ამასთანავე, რუსეთში მისი ხანგრძლივი საკონსულო ნამსახურეობა ამ მისიის განსახორციელებლად საჭირო განსაკუთრებულ უნარზე მეტყველებს”, ასკვნიდა კერზონი.⁸ ლორდი კერზონი 1918 წლიდან ლობიერებდა საქართველოს დამოუკიდებლობას. ის სამჯერ იყო ნამყოფი თბილისში და ჯერ კიდევ 1889 წელს წერდა კავკასიის, როგორც ახლო აღმოსავლეთში რუსეთის გასასვლელის მნიშვნელობაზე. მას მიზნად ჰქონდა სპარსეთთან პროტექტორატის ხელშეკრულების დადება და კავკასიას განიხილავდა რუსეთისგან დამცავ ზღუდედ.⁹ რეგიონში მყოფი ბრიტანელი სამხედროებისგან წამოსული უარყოფითი რეპორტები მას ხელ-ფეხს უკრავდა. სწორედ ამიტომ კერზონმა აიტაცა ჩერქეზიშვილის იდეა, იცოდა რა უორდროპის 25 წლიანი კარიერის შესახებ საგარეო საქმეთა სამინისტროში და მისი დამოკიდებულება კავკასიისადმი. ამიტომ მან მყისვე მიიღო სამხრეთ კავკასიაში უორდროპის უმაღლეს პოლიტიკურ კომისრად დანიშვნის გადაწყვეტილება. ამ მოქმედებით კერზონმა სამხედროები პოლიტიკას ჩამოაშორა.

აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ უორდროპმა ქართველ დიპლომატთა დახმარება ჯერ კიდევ 1918 წლიდან დაიწყო, როდესაც ზურაბ ავალიშვილს დიდ ბრიტანეთში შესასვლელად და საგარეო სამინისტროში კონტაქტების დასახმარებლად ხელი შეუწყო;¹⁰ თუმცა ახლა უკვე ოფიციალურ რანგში მიეცა მას თავისი მეორე სამშობლოსათვის სამსახურის განევის შესაძლებლობა.

ჯონ ოლივერ უორდროპი დაიბადა 1864 წლის 10 ოქტომბერს აღმოსავლეთ ლონდონში, წარმოშობით შოტლანდიელი თომას უორდროპისა და მარჯორი სკოტის ოჯახში. ხუთი წლიდან ცხრა წლამდე ის ოთხი წლის განმავლობაში ცხოვრობდა და სწავლობდა ბებია-ბაბუასთან მიდლოთიანსში (Midlothians, სამხრეთ შოტლანდია). 1880-1881 წლებში ჯერ პარიზში, შემდეგ დისენში (გერმანია) დადიოდა სკოლაში. შემდეგ ის ბალიოლის კოლეჯში (ოქსფორდი) სწავლობდა, სადაც ცნობილმა დიპლომატმა და ისტორიკოსმა, ლორდმა ბრაისმა გაუჩინა კავკასიისადმი ინტერესი. 1885-1886 წლებში ოლივერი სორბონაში იღებდა განათლებას. 1887 წლიდან დაიწყო მოგზაურობა. ჯერ რომში ჩავიდა და სამი თვის განმავლობა-

---

⁸ibid; ibid, no. 13302

⁹G. N. Curzon – Russia in Central Asia, pg. 28-29, Oxford 1889; G. N. Curzon – Persia and The Persian Question, Vol. 1, pp. 61-69; London 1966;

უფრო დანვრილებით იხილეთ: J. D. Rose – Batum as Domino, 1919-1920: The Defence of India in Transcaucasia. The International History Review, vol. 2, No. 2 (Apr. 1980) pg. 266-287; D. Ewalt – The Fight for Oil: Britain in Persia, 1919. History Today, vol. 31, issue 9, 1981; J. Fisher – “On The Glacis of India”: Lord Curzon and British Policy in The Caucasus, 1919. Diplomacy and Statecraft, 1997, 8:2, 50-82; J. Fisher – Curzon and British Imperialism in the Middle East, 1916-1919, London 1999; H. Sabahi – British Policy in Persia 1918-1925. London 1990

¹⁰ზ. ავალიშვილი – საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში, გვ. 189-191, თბილისი 2011; ავალიშვილისადმი დახმარების თხოვნით, ბერლინიდან ბერგენში 18 ნოემბერს მიმართა ოლივერ უორდროპს აკაკი ჩხენკელმა იხ. სცსა ფ. 1831, აღწ. 2, საქმე 84, ფურც. 3; ასევე Oxford, Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms. Ward. C. 30.

ში უნივერსიტეტში ესწრებოდა ლექციებს, ხოლო შემდეგ პალესტინა, ეგვიპტე, სირია და თურქეთი მოიარა. იმავე წლის აპრილში ის პირველად ესტუმრა საქართველოს. 1888 წელს მან ბრიტანეთში გამოაქვეყნა წიგნი “საქართველოს სამეფო”; ისწავლა ქართული ენა და მის დასთან, მარჯორისთან ერთად თარგმნიდა ქართული პოეზიის, პროზის, შუა საუკუნეების საკანონმდებლო აქტების კრებულებს; ის ახლო ურთიერთობაში იმყოფებოდა ქართულ კულტურულ და პოლიტიკურ ელიტასთან, მათ შორის პირადად, XIX-XX საუკუნეების ქართული ეროვნული იდეოლოგიის ჩამოსაყალიბებელ, ილია ჭავჭავაძესთან. 1892 წელს ის გახდა რუსეთში მისი უდიდებულესობის ელჩის პირადი მდივანი; იმისათვის, რომ საქართველოსთან ტერიტორიულად ახლოს ყოფილიყო და მოგზაურობის საშუალება ხშირად ჰქონოდა, ის მუშაობდა ვიცე-კონსულად ჯერ ქერჩში, შემდეგ სევასტოპოლში; ჰაიტიზე, რუმინეთში, ნორვეგიასა და მსოფლიოს სხვა ადგილებში მსახურების შემდეგ, 1918 წელს მისი უდიდებულესობის გენერალური კონსულის სახიფათო პოზიცია ეკავა ბოლშევიკურ მოსკოვში. 1919 წლის დასაწყისიდან მცირე ხნით მუშაობდა საგარეო საქმეთა სამინისტროს პოლიტიკური დაზვერვის დეპარტამენტში. მან ჯერ კიდევ 1907 წელს გამოიყენა საგარეო საქმეთა სამინისტროში თავისი პოზიცია, როდესაც ვარლამ ჩერქეზიშვილს ჰააგის საერთაშორისო კონფერენციისათვის „ქართველი ხალხის პეტიციის“ შედგენასა და წარდგენაში დაეხმარა. ის ახალგაზრდული ასაკიდან ოცნებობდა საქართველოში დიპლომატიური სამსახურის შოვნასა და ცხოვრებაზე. ცარისტული რუსეთის დროს ბრიტანეთს, საქართველოს ტერიტორიაზე მხოლოდ ბათუმში ჰქონდა საკონსულო, სადაც ჯერ კიდევ 1890-იანი წლებიდან მუშაობდა პატრიკ სტივენსი. 1894 წელს უორდროპი კონსტანტინეპოლში ჩავიდა ბრიტანეთის ელჩთან გასასაუბრებლად, რათა ამ უკანასკნელს ის საქართველოში გაემწესებინა. გასაუბრების შესახებ ოლივერი თავის დას წერდა: “მთელი ჩემი იმედები კვირა საღამოზეა დამყარებული. რაიმე [საკონსულო] პოზიციას რომ მივიღებდე, თუნდაც ყველაზე დაბალს, უსაზღვროდ გახარებული ვიქნები, მაგრამ წინ სირთულეებს ვხედავ.” გასაუბრებამ უშედეგოდ ჩაიარა, მაგრამ ოლივერი კვლავინდებურად სურვილით იყო აღსავსე: “იმედის დაკარგვას არ ვაპირებ, რომ ერთ დღეს მივიღებ ბათუმში თანამდებობას”. დამწუხრებული მარჯორი ძმას პასუხობდა: “გულწრფელად იმედი მაქვს, რომ ბატონ სტივენსს (ვფიქრობ, ეს არის ბათუმში კონსულის სახელი) დაანინაურებენ, ეჭვი არაა, იმსახურებს და ვაკანტურად დატოვებს იმ პოსტს, რომელიც ჩვენ გვინდა.”¹¹

25 წლის შემდეგ, 1919 წელს სტივენსი კვლავინდებურად ბათუმში კონსულის პოზიციას იკავებდა. 22 ივლისს კერზონმა მას აცნობა, რომ ის უორდროპის დაქვემდებარებაში გადადიოდა.¹² მიღწეული შედეგით ყველაზე ბედნიერი ალბათ ოლივერ უორდროპი იყო. მან არათუ მისთვის საოცნებო კონსულის, არამედ დამოუკიდებელ საქართველოსა და სამხრეთ კავკასიაში

¹¹ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms. Ward. C. 31, ff. 1-25, Marjory and Oliver; The Times, Obituary, Sir Oliver Wardrop, October 21, 1948; გ. შარაძე – საქართველოს მზე და გული ალბიონის კუნძულებზე: უორდროპები და საქართველო, თბილისი 1984

¹²FO 371/3662 File 1015, no. 102622

მისი უდიდებულესობის უმაღლესი კომისრის თანამდებობა მოიპოვა. 1919 წლის ბოლოს ის მეუღლეს წერდა, რომ მას ცხოვრებაში მოსავლის აღების დრო დაუდგა და მაქსიმალურად უნდა გამოეყენებინა ეს შესაძლებლობა.¹³

27 ივნისს პარიზში ბრიტანეთის სამშვიდობო დელეგაციამ კერზონს გაუგზავნა პროფესორ სიმპსონის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ მისია არ უნდა შემოფარგლულიყო მხოლოდ საქართველოთი და უმაღლეს კომისარს თავისი უფლებამოსილება უნდა გაეფართოებინა აზერბაიჯანზე, სომხეთზე, დაღესტანზე. 9 ივლისის საპასუხო წერილში სამინისტრომ სრული თანხმობა განაცხადა.¹⁴ მოგვიანებით იმის გამო, რომ გენერალმა დენიკინმა ივნისის დასაწყისში დაღესტნის ოკუპაცია მოახდინა, ჩრდილო კავკასია ამოღებულ იქნა უორდროპის საპასუხისმგებლო არეალიდან.

საქართველოში გამგზავრებამდე, 1919 წლის 5 აგვისტოს, მინისტრის მოვალეობის შემსრულებლის დავალებით უორდროპმა სამინისტროს წარუდგინა მოქმედების გეგმა, რომელიც ითვალისწინებდა შემდეგს: 1) კავკასიაში ბრიტანული ჯარების დატოვება; 2) დენიკინთან პოლიტიკური მისიის მიმაგრება, რომელიც სამხედროებს პოლიტიკურ საკითხებს ჩამოაშორებდა და რუსი გენერლისათვის დახმარების პირობად კავკასიის რესპუბლიკების შიდა საქმეებში ჩაურევლობის დადება; 3) კავკასიის რესპუბლიკათა დამოუკიდებლობის აღიარება; 4) ბათუმის იმ რესპუბლიკისათვის გადაცემა, რომლის მოსახლეობაც უმრავლესობას წარმოადგენდა ბათუმის ოლქში; 5) მისი უდიდებულესობის მთავრობის გავლენის გამოყენება, რათა სხვა დიდ სახელმწიფოებსაც ელიარებინათ კავკასიის ქვეყნების დამოუკიდებლობა და მიეღოთ ისინი ერთა ლიგაში; 6) სავაჭრო ურთიერთობების დამყარება; 7) აღნიშნულ რესპუბლიკათა ეკონომიკური, ტექნოლოგიური ექსპერტებით მომარაგება, რათა დახმარებოდნენ მათ ეკონომიკის განვითარებაში; 8) ჰუმანიტარული დახმარება; 9) ბრიტანული სკოლის გახსნა, საუკეთესო მოსწავლეთა ბრიტანეთში სასწავლებლად გაგზავნა; 10) ბრიტანული პრესის გავრცელება, რათა ადგილობრივებს გაეგოთ, თუ როგორ ხდებოდა ბრიტანეთში ამა თუ იმ პრობლემის განხილვა და გადაჭრა.¹⁵

საქართველოში ჩამოსულ უორდროპს 1919 წლის 30 აგვისტოს, ქართველი ხალხი შეხვდა, როგორც მხსნელს. აი რას წერს ამის თაობაზე ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს თავად ოლივერ უორდროპი: „... ყველა ჩემი მოძრაობა გადაღებულ იქნა კინემატოგრაფთა მიერ. მე ვიყავი ფოტოგრაფთა სამიზნე. რკინიგზის სადგურში ორკესტრმა დაუკრა ბრიტანეთის და საქართველოს ეროვნული ჰიმნები. ჩემს გზაზე, დაახლოებით 2 მილის მანძილზე დაკიდებული იყო დროშები, მოფენილი იყო აღმოსავლური ხალიჩები, გარშემო ჩამწკრივებული იყო ხალხი.

შენობები ღამით გაანათეს. დღემ ჩაიარა, როგორც სახალხო დღესასწაულმა.

ეს არაჩვეულებრივი დახვედრა ქართველებმა მომინყვეს იმის გამო, რომ იციან, თუ რას ვგრძნობ მათ მიმართ უკვე ბოლო 32 წელიწადია. ჩემი დანიშვნა მათ მიიღეს ნიშნად იმისა, რომ მისი უდიდებულესობის მთავ-

¹³ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, f. 79

¹⁴ FO 608/88 no. 13302; FO 371/3662/1015/95097/58

¹⁵ FO 608/88 no. 18006

რობა ყველაზე უფრო მეგობრული გრძნობებით არის გამსჭვალული მათი ქვეყნის მიმართ და რომ საქართველოსათვის დაინყო ახალი ერა.“

ამ შეტყობინებას ლორდმა კერზონმა წააწერა: “ძალიან კარგი დასაწყისია”.¹⁶

უორდროპი საქართველოდან კვირაში 2-3 რეპორტს აგზავნიდა, რომელშიც დაჟინებით ითხოვდა ქვეყნის დამოუკიდებლობის აღიარებას, მისთვის ეკონომიკური დახმარების განწევას.

მან ჩამოსვლისთანავე შეუტია ბრიტანელ სამხედროებს, მოითხოვდა ბათუმის ოლქში მათი მოქმედების შესასწავლად ინსპექციის ჩატარებას, რადგან ადგილზე სუფევდა უნესრიგობა, სამხედრო მმართველობა კი იგნორირებას უკეთებდა მოსახლეობის უმრავლესობის ნებას და სამოქალაქო მმართველობა ფაქტობრივად რუს ჩინოვნიკებს ჩააბარა. ის ასევე მკვეთრად პასუხობდა დენიკინის შტაბთან არსებული ბრიტანული მისიის ბრალდებებს საქართველოსა და აზერბაიჯანის ხელისუფლებებისადმი. სწორედ ამ დროიდან დენიკინის საქართველოზე თავდასხმის სერიოზულმა საფრთხემ გადაიარა, რადგან ბრიტანეთის ხელისუფლებამ მას დახმარების პირობად კავკასიაზე თავდაუსხმელობა დაუწესა.

ის ფაქტობრივად იქცა გამტარ მავთულად საქართველოსა და ბრიტანეთის ხელისუფლებებს შორის. ქართული მხარის ნებისმიერ წუხილს, თხოვნასა თუ საჩივარს მაშინვე უგზავნიდა საკუთარ მთავრობას სტატუსით „სასწრაფო“ ან „ძალიან სასწრაფო“. მისი წყალობით პირველად გაიგო ბრიტანეთის მთავრობამ საქართველოს ხელისუფლებისა და ხალხის ხმა.

უორდროპი ზრუნავდა საქართველოს ხელისუფლებისათვის ექსტრემისტ-სოციალისტთა იარლიყის მოშორებაზე, რაც ესოდენ საზიანოდ მოქმედებდა ქვეყნისათვის. მან პოლიტიკურ ლიდერთა პორტრეტები დაუხატა სამინისტროს. მან ლონდონში გადააგზავნა აგრარული რეფორმის თაობაზე ნოე ჟორდანიას გამოსვლის თარგმანი, კომენტარში კი ახსნა საქართველოს სოციალისტური მთავრობის განონასწორებულობა და ზომიერება. ასევე ვრცელი მოხსენება გააგზავნა აკაკი ჩხენკელის თაობაზე, რომელსაც პრო-გერმანულობის იარლიყი მოაშორა და გერმანელებთან მისი თანამშრომლობა მხოლოდ გამოუვალი პატრიოტული მოტივებით ახსნა.¹⁷ სინამდვილეში კი უორდროპს, რომელიც თავისი რწმენით კონსერვატორი იყო, სულაც არ მოსწონდა მაშინდელი მსოფლიოსათვის ახალი, საქართველოს მთავრობის სოციალ-დემოკრატიული იდეოლოგია. მთავრობის დაცვით უმაღლესი კომისარი მთელ ქვეყანას იცავდა, ხოლო ცოლისათვის მიწერილ პირად წერილში გულახდილად წერდა: “...ისინი ანცი ბავშვებივით იქცევიან, მაგრამ ყველაფერს თავი რომ დავანებოთ, ისინი ჯერ კიდევ ბავშვები არიან და რადგან მე ნათლიმამას მეძახიან, ვფიქრობ, მათდამი თუ რელიგიური არა, გარკვეული მორალური ვალდებულებები გამაჩნია. უნდა ვთქვა,

¹⁶ FO 371/3663 File 1015 no. 125051; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 535-536, London 1949

¹⁷ FO 371/3660 no. 159646; FO 371/3664 File 1015 no. 144756; FO 371/4931 no. E410; FO 371/3663 File 1015 no. 126879; ibid no. no. 133615; ibid no. 127479; ibid no. 137986; ibid no. 144581; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 537-538, 575-576, 625-626, 661-663 London 1949

რომ არ მიყვარს სოციალ-დემოკრატები, რადგან სოციალ-დემოკრატიული თეორია ამ ხალხს უფრო ნაკლებად “ჯენტლმენურს” ხდის, ვიდრე ისინი სხვა შემთხვევაში იქნებოდნენ. თუმცა, მთლიანობაში ხალხი, განსაკუთრებით გაჭირვებული ხალხი, არ არიან სოციალ-დემოკრატები და ვფიქრობ, ისინი ჩემზე შეყვარებულნი არიან, ყოველ შემთხვევაში, ყველა ასე მეუბნება და სანამ არ მეცოდინება, რომ ისინი უსაფრთხოდ არიან, მინდა მათთან დავრჩე და საკუთარ თავზე ავიღო რისკები...”¹⁸

უორდროპი შეებრძოლა გენერალ მილნისა და ბათუმში ბრიტანეთის კონსულის პატრიკ სტივენსის იმ მოსაზრებას, რომ აჭარლები ქართველთა წინააღმდეგ არიან განწყობილნი და არ უნდათ მათთან ერთად ცხოვრება. მემედ ბეგ აბაშიძის მეთაურობით შექმნილმა ბათუმის პროვინციის მეჯლისმა, რომელსაც სხვადასხვა დროს პატრიკ სტივენსი, გენერალი მილნი, პოლკოვნიკი შარდინი და რუსთა ეროვნული საბჭო თურქების აგენტობას ან მოსახლეობაზე გავლენის არქონას მიაწერდნენ, 31 აგვისტოს მიიღო მუსლიმ ქართველების პეტიცია და სამშობლოსთან შეერთება მოითხოვა. მათი დელეგაცია სექტემბერში იმყოფებოდა თბილისში და ინახულა ოლივერ უორდროპი. უმაღლესმა კომისარმა 12 სექტემბერს კერზონს გადაუგზავნა მეჯლისის მიერ მიღებული დოკუმენტი. თვითონ კი აღნიშნავდა, რომ დელეგაცია წარმოადგენდა ბათუმის ოლქის მოსახლეობის უმრავლესობის აზრს; ბრიტანელი დიპლომატი და ქართველოლოგი იქვე აკეთებდა ლირიკულ გადახვევას, რომ რუსთაველმა, საქართველოს დიდმა ეროვნულმა პოეტმა, რომელიც თანაბრად უყვარდათ ორივე რელიგიის მიმდევარ ქართველებს, ქრისტიანებისა და მუსლიმებისთვის ძმური ცხოვრების იდეალები დანერგა. ის დარწმუნებული იყო, რომ ბათუმის საქართველოსთან გაერთიანების შემდეგ ხალხის ერთობა ეჭვქვეშ არ დადგებოდა. მეორე მხრივ, ის საგარეო საქმეთა სამინისტროს აცნობებდა მუსლიმ ქართველთა მეჯლისის პოზიციას, რომ ბათუმის ადმინისტრაცია მთლიანად დენიკინის მხარდამჭერთა ხელში იყო, ხოლო ეს უკანასკნელნი ადგილობრივი მოსახლეობის სანინააღმდეგო პოლიტიკას ატარებდნენ.¹⁹

უორდროპი ამის შემდეგაც განაგრძობდა “გამტარი მავთულის” როლის თამაშს და ბათუმის საკითხზე ქართველთა პოზიციებს აცნობდა საგარეო საქმეთა სამინისტროს. მუსლიმი ქართველები აპროტესტებდნენ საქალაქო საბჭოს დენიკინელთა ხელში ყოფნას და ძალაუფლების გადაცემას ქართული მეჯლისისათვის მოითხოვდნენ. იმავე საკითხზე უმაღლესი კომისარი კერზონს უგზავნიდა საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის ნოტას და ასკვნიდა, რომ საჭირო იყო ბათუმისა და ლაზისტანის ეტაპობრივად ქართველთა ხელში გადასვლა. უორდროპის ქართველოფილური აქტივობა მილნთან დაპირისპირების გარეშე ვერ ჩაივლიდა – 1920 წლის 22 იანვარს, საგარეო საქმეთა სამინისტროსათვის მიწერილ წერილში მან ეჭვქვეშ დააყენა ბათუმში ბრიტანული სარდლობის ეფექტურობა; ხაზი გაუსვა ადგილობრივ ადმინისტრაციაზე თურქეთის, ბოლშევიკთა და დენიკინის აგენტთა არაკეთილსამყოფელ გავლენას. უმაღლესი კომისარი სამხედრო სამინისტროსგან ითხოვდა, რომ უწყების ადგილობრივ წარმომადგენლებს

¹⁸ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 148

¹⁹ FO 371/3663 File 1015 nos. 139963 and 129488

აღნიშნულ საკითხებზე ყურადღება გაემახვილებინათ და გამოეძიებინათ ისინი. თავის მხრივ მიღწემა უორდროპი ქართული პროპაგანდის გავლენის ქვეშ მოქცეულად შერაცხა. მან უკმაყოფილება გამოთქვა, რომ ბრიტანელი დიპლომატი, გამოძიებისა და ინფორმაციის დაზუსტების გარეშე სერიოზულ ბრალდებას უყენებდა ბათუმის სამხედრო ადმინისტრაციას.²⁰

მას საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობისათვის დიპლომატიური ბრძოლა მხოლოდ ბათუმის ოლქის მიმართულებით არ უწარმოებია. ეკატერინოდარში (დღევანდელი კრასნოდარი) დენიკინის შტაბში მუშაობდა წარმოშობით აფხაზი კაპიტანი ხასაია, რომელიც „აფხაზი ხალხის სახელით“ მემორანდუმებს უგზავნიდა პარიზის სამშვიდობო კონფერენციას და აფხაზთა „საქართველოსგან გათავისუფლებას“ მოითხოვდა. ამ მოთხოვნას გარკვეულწილად ბათუმში ბრიტანეთის კონსული პატრიკ სტივენსიც უჭერდა მხარს. უორდროპმა ცალსახად დაუსაბუთა ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს, რომ აფხაზეთი საქართველოს ისტორიული ტერიტორია იყო, ხოლო აფხაზი ეთნოსი ქართველთა წიაღში ვითარდებოდა და მაღალ კულტურასაც მათგან ღებულობდა. ყველაფერი კარგად და მშვიდობიანად იქნებოდა, თუ დენიკინი თავს დაანებებდა საქართველოს – ასკვნიდა უმაღლესი კომისარი.²¹

ბრიტანელმა დიპლომატმა ენერგიული ზომები მიიღო კავკასიის ხალხთა შესარიგებლად, მათი საერთო მიზნებისაკენ დასარაზმად, რასაც ესოდენ ითხოვდა მათგან საერთაშორისო პოლიტიკური ვითარება. შედარებით დათბა ურთიერთობა საქართველოსა და სომხეთს შორის, აქტიური საომარი მოქმედებები აღარ დაწყებულა სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის. მისი შუამავლობით 1919 წლის ნოემბერში ხელი მოეწერა კავკასიის ქვეყნებს შორის საბაჟო, სატრანზიტო და სარკინიგზო ხელშეკრულებას, რამაც ტერიტორიული გარდა ყველა სხვა საკითხები მოხსნა ქვეყნებს შორის ურთიერთობაში.²²

1919 წლის ოქტომბერში უორდროპმა პირადად მისწერა საგარეო საქმეთა მინისტრ ლორდ კერზონს და სთხოვა ელიარებინა კავკასიის რესპუბლიკების დამოუკიდებლობა. კერზონმა ეს ნაბიჯი ნაჩქარევად ჩათვალა, რაც უკავშირდებოდა იმ მომენტისათვის რუსეთის მომავლის გადაუწყვეტელობას და აღიარების შემთხვევაში რესპუბლიკათა დაცვის აუცილებლობას, რასაც ბრიტანეთი მოკავშირეებთან შეუთანხმებლად ვერ გააკეთებდა.²³

ქართველი ხალხის მეგობარი არც მინისტრის უარს შეუჩერებია და ამის შემდეგაც განაგრძობდა იმავე მიმართულებით მუშაობას, რამაც მის უშუალო ზემდგომს, საგარეო საქმეთა სამინისტროს აღმოსავლეთის დეპარტამენტის უფროსს - ჯორჯ კიდსტონს ათქმევინა შემდეგი: „უორდრო-

²⁰ FO 371/4931/E238/1/58; FO 371/3673/166767-177987/172978/58

²¹ FO 608/84 (unnumbered) ff. 114-124; FO 608/88 no. 6915; FO 371/3663/1015/139965/58; FO 371/3662/1015/106853/58

²² Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 68-72

²³ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 560-562, London 1949; FO 608/85 unnumbered, ff. 236-240; ibid, pp. 577-578; FO 371/3663 File 1015, no. 131980; FO 371/3663/1015/144528/58.

პი გვბომბავს თავისი გრძელი რეპორტებით კავკასიის რესპუბლიკათა აღიარების მოთხოვნის თაობაზე.“ 1919 წლის ოქტომბერში საქართველოში ჩამოსული ბრიტანეთის ხმელთაშუა ზღვის ძალების სარდალი, ადმირალი დე რობეკი იხსენებდა, თუ რა სიამაყით უყვებოდა უორდროპი „მის ქართველებზე“, რამაც ადმირალს ამ ხალხზე კარგი შთაბეჭდილება შეუქმნა. იგივე ისტორია განმეორდა უორდროპისა და სამხრეთ რუსეთში დიდი ბრიტანეთის უმაღლესი კომისრის - სერ ჰალფორდ მაკინდერის შეხვედრისას.²⁴

მისმა დაულალავმა მუშაობამ თავისი შედეგი მაინც გამოიღო. 1919 წლის 24 დეკემბერს ლორდმა კერზონმა მემორანდუმი წარუდგინა მინისტრთა კაბინეტს სამხრეთ კავკასიის თაობაზე. ეს გახლდათ უმაღლესი კომისრის მოღვაწეობის ერთი უდიდესი გამარჯვებათაგანი. 13 გვერდიან მემორანდუმში, იმ ადგილებში, სადაც საქართველოზე საუბარი, დაკვირვებული მკითხველი უორდროპის რეპორტებიდან ამონარიდებს ამოიცნობს. ბათუმის ოლქზე ნათქვამია, რომ ის ისტორიული საქართველოს ნაწილი იყო ყოველთვის, თურქეთის მიერ მის დაპყრობამდე. საერთაშორისო დოკუმენტში პირველად გაჩნდა 1801 წელს რუსეთის მოქმედების ანექსიად შეფასების ფაქტი. აქვე აღინიშნა ქართული სახელმწიფოებრიობის არსებობა პრე-ქრისტიანული ხანიდან მოყოლებული, ქართველთა როლი ჯვაროსნულ მოძრაობაში. 1907 წელს ჰააგის კონფერენციისადმი ქართველთა პეტიციის წარდგენა (რომელშიც უორდროპმა ლომის წვლილი შეიტანა - ბ.კ.) და ა.შ. მიმდინარე ვითარებაზე საუბრისას კერზონი აღნიშნავს, რომ როგორც უკანასკნელმა რეპორტებმა აჩვენეს, საქართველოს ჰყავდა რეგიონში ყველაზე გამოცდილი მთავრობა. ისინი იყვნენ თავიანთ მეზობლებზე უფრო ცივილიზებულნი და ევროპული ფესვების მატარებელნი. მათ ჩააქრეს ბოლშევიკთა ყველანაირი აჯანყება და გაუმკლავდნენ ბათუმის ბრიტანული ადმინისტრაციის საფარქვეშ მოქმედ დენიკინელთა პროპაგანდას.²⁵

როგორც ვხედავთ, უორდროპმა 4 თვიანი მუშაობის შედეგად ვითარება, საქართველოს იმიჯი კარდინალურად შეცვალა. 1919 წლის დეკემბრისათვის საქართველოს ხელისუფლება იწოდებოდა გამოცდილად, ბათუმი – საქართველოს ისტორიულ ნაწილად, ქართველი ხალხი – ცივილიზებულად. საგარეო საქმეთა მინისტრი თავად აღიარებდა, რომ ბრიტანელი სამხედროების საფარქვეშ საქართველოს წინააღმდეგ მოქმედებდნენ დენიკინელები და ა.შ. თავად ბრიტანეთის ხელისუფლება ქართველ წარმომადგენლებთან შეხვედრისას თავს იწონებდა, რომ ოლივერ უორდროპის დანიშვნით მათ საქართველოსადმი არსებული სიმპატიის შესახებ ხმამაღლა განაცხადეს.

პროცესი აქ არ შეჩერებულა. დენიკინელთა უკანდახვევისა და ბოლშევიკთა მოახლოების გამო უორდროპმა ყოველდღიურად, ზოგჯერ დღეში ორჯერ, დაიწყო რეპორტების გაგზავნა ლონდონში - კავკასიის სახელმწიფოთა დამოუკიდებლობის აღიარებისა და მათთვის იარაღით, სურსათით, კრედიტით დახმარების მოთხოვნით. შედეგმაც არ დააყოვნა. 1920 წლის 10

²⁴ FO 371/3664/1015/153849/58; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 783; FO 418/54 File 1089 no. 176979

²⁵ CAB 24/95 CP 336

იანვარს ლორდმა კერზონმა პარიზში, ანტანტის საგარეო საქმეთა მინისტრთა საბჭოს სხდომაზე დააყენა და გაიტანა საქართველოსა და აზერბაიჯანის სახელმწიფოთა დე ფაქტოდ აღიარების საკითხი.²⁶

უორდროპი გამარჯვებას ზეიმობდა. სწორედ მან ახარა პირველმა საქართველოს მთავრობას აღიარების ამბავი. 13 იანვარს ის ლონდონს აცნობებდა: “აღიარებამ თბილისში დიდი პატრიოტული დემონსტრაციები გამოიწვია. ინფორმაციის გამოცხადებიდან ერთ საათში ქალაქი დროშებით იყო მოფენილი, მანქანების მოძრაობა შეჩერდა, მალაზიები და ქარხნები დაიხურა. მთელმა გარნიზონმა, კავალერიითა და არტილერიით, ჩემი სახლის წინ მოსასალმებლად ჩაიარა. შემდეგ მე და პრემიერ-მინისტრი მთავრობის სასახლესთან დავესწარით ალღუმს, რომელსაც ტრეიდ-უნიონები და ყველა წოდების ჩვეულებრივი მოქალაქეებიც შეურთდნენ. პრემიერ-მინისტრმა და საგარეო საქმეთა მინისტრმა ხალხის უზარმაზარი რაოდენობის წინაშე წარმოსთქვეს ძლიერ პატრიოტული, ანტი-ბოლშევიკური და პრო-ბრიტანული სიტყვები. ხალხთა მასის მხრიდან მთელი დღის განმავლობაში ვიღებდი უსასრულო ემოციებს და მათ ჩემს მანქანამდე მხრებზე აყვანილებმა მიმიყვანეს. ქალაქი გაანათეს და ოპერაში გაიმართა დიდი პრო-ბრიტანული დემონსტრაცია, რომელსაც ლამის 11 საათიდან დილის 4 საათამდე ბანკეტი მოჰყვა, სადაც წარმოითქვა უამრავი პრო-ბრიტანული სიტყვა...”²⁷

დამოუკიდებლობის აღიარების დღისადმი მონყობილი ზეიმის თვითმხილველმა – მარო მაყაშვილმა თავის პირად დღიურში ჩაიწერა, რომ ხალხის მასა უორდროპის სახლს მიადგა, ხოლო “ბ. ოლივერმა მიულოცა და უსურვა დღეგრძელობა, ქართულათ სთქვა: “გაუმარჯოს ტურფა საქართველოს!”²⁸

15 იანვარს ბაქოდან მიწერილ პირად წერილში ბრიტანეთის კონსული და 1920 წლის სექტემბრიდან უმაღლესი კომისრის თანამდებობაზე უორდროპის შემცვლელი, პოლკოვნიკი სტოქსი მას ეუბნებოდა: “არა მგონია, შესაძლებელი იყოს წერილის დაწყება იმაზე უკეთ, ვიდრე მთელი გულით მოგილოცოთ საქართველოსადმი თქვენი იმედების ასრულება და თქვენი ყოფნა თბილისში იმ დროს, როდესაც ეს დიდებული ამბავი მოვიდა.”²⁹

თავად უორდროპი ცოლს პირადი ემოციების შესახებ ატყობინებდა: “ეს არის ჩემი ცხოვრების ერთ-ერთი უბედნიერესი დღე... რისი იმედიც 30 წლის მანძილზე მქონდა, ახდა...” და ამ ემოციებში საკუთარ წვლილსაც არ ივინყებდა – “ვერც კი ვაანალიზებ იმ გამარჯვებას, რომელიც მოვიპოვე. მე ამ საქმისათვის ყველაზე მეტი გავაკეთე და აქ ეს ყველამ იცის.” უორდროპი ქართველთა ხოტბის საგნად იქცა – “გაოცდებოდი, რომ გენახა, როგორ ინტერესთა ცენტრშია შენი პროზაული ქმარი”. სადღესასწაულო ბანკეტზე მან საპატიო ადგილი თბილისის მერის გვერდით დაიკავა და “ოთხი საათის განმავლობაში ჩემს შესახებ საქებარი საუბარი მიმდინარეობდა...”

²⁶ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 741-742, 746-747 London 1949; FO 371/3666/1015/167947/58; FO 371/3666/1015/167875/58; FO 371/3666/1015/168506/58; FO 371/3666/1015/169174/58; FO 371.3666/1015/169118/58; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. II, pp. 796-797, London 1948; FRUS PPC, Vol 9, pp. 958-959; CAB 29/41 C. M. 1

²⁷ FO 371/3666 File 1015 no. 172086

²⁸ მ. მაყაშვილი – დღიური, გვ. 140-141, თბილისი 2014

²⁹ Oxford, Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms. Ward. D. 39.9, f. 13

ერთი შენი და ბავშვების სადღეგრძელო თქვეს. ყველაზე არაჩვეულებრივი დღე იყო, რომელიც ოდესმე გამიტარებია.” მომდევნო, მუნიციპალიტეტში გამართულ ბანკეტზე ის მთავრობის თავმჯდომარესა და პატრიარქს შორის დასვეს და უთხრეს, რომ ის ქართველი ერის განმათავისუფლებელი იყო, ხოლო დიპლომატიებისათვის გამართულ ვახშამზე, რომელსაც ხატისიანიც ესწრებოდა, საქართველოს და სომხეთის პრემიერ-მინისტრებს შორის იჯდა. ის ეიფორიაში იყო – “თუ რაიმე ძალიან გინდა, შეიძლება დიდი ხნით მოცდა დაგჭირდეს, მაგრამ შენ მას მაინც მიიღებ და მე არ ვნანობ, რომ გუშინდელ დღეს 33 წელი ვუცდიდი.” უორდროპმა როგორც მთავრობის, ისე ქალთა საზოგადოების ემოციებიც დაიმსახურა. ის მეუღლეს სწერდა: “არ იეჭვიანო, მაგრამ უნდა გითხრა – დღეს ქალბატონებმა გამიმხილეს, რომ მათ ყოველთვის მოვწონდი, თუმცა მას შემდეგ, რაც მე ამ კვირაში საქართველოსთვის გავაკეთე, ისინი მალმერთებენ... მინისტრებმა დამარწმუნეს, რომ საკმარისია მე მათ რაიმე ვთხოვო და ისინი აუცილებლად გააკეთებენ. ეს მისია წარმატებულად წარვმართე და ჩემს ცხოვრებაში ტრიუმფის დროა, რომელსაც ბოლომდე ვერანაირი სამომავლო წარუმატებლობა ვერ დაანგრევს.”³⁰

მართლაც ფაქტი იყო, რომ მან ყველაზე მეტი გააკეთა მან მოიგო ეს ბრძოლა. ოჯახს მონყვეტილი მაინც საქართველოს მომავალზე ფიქრობდა. თუმცა ის ყველაფერს ქართველებისგან ფარულად აკეთებდა, არავინ იცოდა მისი ნოტების შინაარსი. ლონდონში გაგზავნილი ემოციური შეტყობინებების ფონზე, საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრთან შეხვედრების დროს მას თავი დიპლომატიურად ეჭირა და არ აგრძნობინებდა თავის პირად დამოკიდებულებას. უფრო მეტიც, ქართულ გაზეთებში გამოჩნდა მისთვის ხოტბის შემსხმელი წერილები, რაზეც მან ხელისუფლებას პროტესტი განუცხადა და მსგავსი წერილების აკრძალვა მოსთხოვა, რადგან მას შეეჭმნებოდა ტენდენციური, პრო-ქართული იმიჯი, რაც საქმისათვის წარმატების მომტანი არ იქნებოდა. ამის მიუხედავად, ქართველი ხალხი მიხვდა მის ჭეშმარიტ დამსახურებას. ბრიტანელ კომისარს მაღლიერება საქართველოში ყოფნის პერიოდში და განსაკუთრებით დამოუკიდებლობის აღიარების შემდგომ არ მოჰკლებია. 1920 წლის 10 იანვრის შემდგომ დღეებში მას ყველა კუთხიდან მოსდიოდა ქართულ ენაზე, უბრალო ქართველების მიერ დანერილი სამადლობელი წერილები შემდეგი სათაურებით: „ძმავო ოლივერ!“, „ბატონო ოლივერ“, „მოგესალმებით არა როგორც ბრიტანელს, არამედ როგორც საქართველოს შვილს!“ და ა.შ.³¹

თუმცა ბოლშევიკური საფრთხე ახლოვდებოდა. 1920 წლის თებერვალში, ბრიტანეთის თავდაცვის სამინისტრომ ისარგებლა რა ლორდ კერზონის შვებულებაში ყოფნით, გადაწყვეტილება მიიღო ბათუმიდან ჯარების ევაკუაციის თაობაზე, რაც ფაქტობრივად ნიშნავდა მტერთან ქვეყნის პირისპირ შეტოვებას. ამ ფაქტის შეტყობისთანავე უმაღლესმა კომისარმა განუცხადა საგარეო სამინისტროს, რომ გადადგებოდა, თუ ეს

³⁰ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 84-95

³¹ Oxford, Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms. Ward. D. 38.9, ff. 15-19; *ibid*, C. 2. f. 19;

გადანყვეტილება არ შეიცვლებოდა, რადგან ეს მის მოსაზრებებს და რეპორტებს ეწინააღმდეგებოდა. უორდროპი მიხვდა, რომ თუ ბრიტანული ჯარები საქართველოს დატოვებდნენ, გარდუვალი გახდებოდა ქვეყნის ბოლშევიკური ოკუპაცია, რომელსაც თვითონ ველარ შეაჩერებდა და ამის თავიდან ასაცილებლად საკუთარი კარიერა რისკის ქვეშ დააყენა. საკუთარი მთავრობითა და ზოგადად პოლიტიკოსებით იმედგაცრუებას ვერ მალავდა ცოლისადმი მიწერილ პირად წერილში: „შენ ალბათ გაიგე, რომ დენიკინის საქმეები ცუდად მიდის. აშკარაა, რომ მისი საქმე წასულია და, რაც ძველი რუსეთისგან დარჩა, ბოლშევიკები ყველაფერს დაიკავებენ, გარდა, სამხრეთ კავკასიისა. მათი სამხრეთ კავკასიის მიღმა დატოვება შესაძლებელია, თუ მოკავშირეები და განსაკუთრებით დიდი ბრიტანეთი, გონივრულად მოიქცევიან; მაგრამ როგორც იცი, მე მთავრობათა გონიერების არ მნამს. არა მგონია, ლოიდ ჯორჯმა იცოდეს, სად არის კავკასია... ლორდმა კერზონმა ყველაფერი იცის მის შესახებ და იმედი მაქვს, რომ მისი გავლენა დაჩრდილავს მის კოლეგებს, განსაკუთრებით ჩერჩილს.“³²

ლორდმა კერზონმა შვებულებიდან დაბრუნების შემდეგ მოახერხა გადანყვეტილების შეჩერება და კომისარს მისწერა წერილი, სადაც მას სრულ ნდობას უცხადებდა.³³

სამწუხაროდ, კლიმატურ პირობებთან შეუთავსებლობის გამო ის მძიმედ დაავადდა. ცოლს ყოველდღიურად სწერდა მისი ჯანმრთელობის რთული მდგომარეობის შესახებ. ქართველმა ექიმებმა მას სიმსივნური გამონაზარდიც აღმოუჩინეს და ექიმმა მაჭავარიანმა ოპერაციაც ჩაუტარა. იგი იძულებული გახდა საგარეო საქმეთა სამინისტროსათვის გადადგომის თაობაზე განცხადებით მიემართა. სამინისტრო კარგა ხანს ყოყმანობდა, არ აკმაყოფილებდა მის მოთხოვნას, რადგან მისი სათანადოდ შეცვლა არ იყო იოლი საქმე. ოლივერი ცოლს სწერდა, რომ 1920 წლის 30 მარტიდან 16 აპრილამდე სახლიდან ერთხელაც ვერ მოახერხა გასვლა, ლოგინს იყო მიჯაჭვული, საქმეს ველარ აკეთებდა და ამ უმოქმედობით უფრო მეტი ზიანი მოჰქონდა, ვიდრე სიკეთე. მას სურდა სამშობლოში დაბრუნება, მკურნალობა და გამოჯანმრთელების შემდეგ სამუშაოდ საფრანგეთში გადასვლა, რათა იქ, საერთაშორისო პოლიტიკურ მოვლენათა ეპიცენტრში ეკეთებინა საქმე.³⁴

ამ დროისათვის მას უკვე მოპოვებული ჰქონდა საქართველოს აღიარება, ბრიტანული ჯარებიც რჩებოდნენ ბათუმში, სამხრეთ კავკასიის რესპუბლიკებს შორისაც მეტ-ნაკლები მშვიდობა სუფევდა. 8 თვიანი დაულალავი შრომის შედეგად მან შეუძლებელი შეძლო და ფაქტიურად მისიის დიდი ნაწილი შესრულებული ჰქონდა.

აპრილის ბოლოს ოლივერ უორდროპმა საბოლოოდ დატოვა საქართველო. მის გეგმას იმის თაობაზე, რომ უკვე საფრანგეთიდან გაენია დახმარება საქართველოსათვის დამოუკიდებლობის გამყარებაში, აღსრულება არ ეწერა, რადგან მის გამოჯანმრთელებას და სამსახურში დაბრუნებას 1 წელი დასჭირდა. ამ დროს კი საქართველო უკვე ოკუპირებული იყო.

³² Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 148-149

³³ FO 371/4931 File 1 no. E65

³⁴ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 155-170

მისი ღვაწლი ჯეროვნად იქნა დაფასებული. 1922 წელს მეფემ ის ბრიტანეთის იმპერიის რაინდის წოდებით დააჯილდოვა და იწოდებოდა სერ ოლივერ უორდროპად.

დიპლომატიური კარიერის ბოლო წლები (1921-1927) მან სტრასბურგში გაატარა გენერალური კონსულის თანამდებობაზე. ამის შემდეგაც ბრიტანეთში მოხვედრილი ნებისმიერი ნაცნობი ქართველი მისი დახმარებით საქმიანობდა. იგი, მის მიერვე დაფუძნებული მარჯორი უორდროპის ფონდის დახმარებით, აძლიერებდა ქართველოლოგიურ მეცნიერებებს ბრიტანეთში. გარდაიცვალა 1948 წლის 19 ოქტომბერს 84 წლის ასაკში. დაკრძალულია ლონდონთან ახლოს, სევენოუქსის წმინდა ნიკოლოზის ეკლესიის სასაფლაოზე მარჯორი უორდროპთან და მეუღლესთან ერთად.

ბექა კობახიძე

წერილები ცოლისადმი

05.09.1919-19.04.1920

ტფილისი – სევენოუძსი

ტფილისი

5. 9. 19.

ჩემო უძვირფასესო,

ბოლო წერილი ორი დღის წინ გამოგიგზავნე. მას შემდეგ კი, მოუცლელობის გამო, ვერაფრით მოვახერხე მოწერა.

ოთხშაბათ საღამოს გენერალმა კორიმი¹ ჩემს პატივსაცემად ვახშამი გამართა, რომელზეც მის ქვეშევრდომ გენერლებსა და სხვა სამხედროებს შევხვდი. ვახშამს ასევე ესწრებოდნენ: ამერიკელი პოლკოვნიკი ჰას[კ]ელი,² მისი მეუღლე და მელიქოვები. ბატონი მელიქოვი, მიუხედავად იმისა, რომ სულ ოცი წლისაა, საკმაოდ კარგი პოეტია. თავისი ლექსების პატარა კრებულიც გამომიგზავნა წასაკითხად. სასიამოვნო საღამო გავატარეთ სიმღერის, ფორტეპიანოსა და ვიოლინოს თანხლებით (ვიოლინოს შესანიშნავი შემსრულებელი, გვარად სლუცკი უკრავდა).

გუშინ დიდხანს ვესაუბრე საგარეო საქმეთა მინისტრ გეგეჭკორსა და უამრავ ადამიანს, ვინც ჩემთან შეხვედრა მოისურვა. მათ შორის იყო მამუკა ორბელიანიც, რომელიც საქართველოს სამხედრო საბჭომ მიამაგრა ჩემს მისიას. ის და მისი მეუღლე (საქართველოს ძველი სამეფო დინასტიის შთამომავალი) თითქმის სრულყოფილად და უშეცდომოდ ფლობენ ინგლისურს.

უეითი და გრანდი³ გუშინ თავს კარგად ვერ გრძნობდნენ, თუმცა დღეს ორივე უკეთაა. მე ჯანმრთელობას არ ვუჩივი მიუხედავად იმისა, რომ დაძაბული რეჟიმი მაქვს და ამინდთან შეგუებაც მიჭირს.

გუშინ ღამით ჩემმა მასპინძლებმა⁴ ვახშამად ქართველი და სომეხი კაპიტალისტები მოიწვიეს, რათა მათთან შეხვედრის საშუალება მომცემოდა.

დღეს დიდხანს ველაპარაკე გენერალ ბარათოვს, რომელიც გენერალ დენიკინის წარმომადგენელია სამხრეთ კავკასიაში. შეიძლება გახსოვს კიდევაც - სწორედ ის ხელმძღვანელობდა რუსეთის არმიას სპარსეთში და

---

¹გენერალ-მაიორი ჯორჯ ნორთონკორი - დიდი ბრიტანეთის შავი ზღვის (სალონიკის) ძალების 27-ე დივიზიის მეთაური 1919 წლის მაისიდან სექტემბრამდე. 27-ე დივიზია 1918 წლის დეკემბრიდან 1919 წლის სექტემბრამდე, ანუ ბრიტანული ჯარების ევაკუაციამდე ახორციელებდა საქართველოს ტერიტორიის ოკუპაციას. კორიმდე ამ დივიზიას ხელმძღვანელობდნენ გენერლები: ჯორჯ ფორესტიერ-უოკერი და უილიამ ტომსონი. კორის და უორდროპს მხოლოდ რამდენიმე დღიანი ნაცნობობა ჰქონდათ, რადგან 30 აგვისტოს ტფილისში ჩამოსულმა უორდროპმა 6 სექტემბერს გააცვილა თავისი თანამემამულე.

²პოლკოვნიკი უილიამ ჰასკელი - პარიზის სამშვიდობო კონფერენციის მიერ დანიშნული მოკავშირეთა უმაღლესი კომისარი სომხეთში.

³უორდროპის თანაშემწეები.

⁴ჯერ უორდროპი, ხოლო შემდეგ მისი შემცვლელები - ჰარი ლუკი და პოლკოვნიკი სტოქსი ცხოვრობდნენ იმ დროისათვის ყველაზე მდიდარი ქართველის, აკაკი ხოშტარიათის სახლში, რომელიც მდებარეობს მაჩაბლის ქუჩაზე.

მესოპოტამიაში აქტიურად თანამშრომლობდა ბრიტანელებთან.

ვიცი, რასაც გიყვები, ძალზე მოსაწყენად ჟღერს, მაგრამ სხვა მართლაც არაფერი ხდება. მთელი ჩემი აქაური ცხოვრება საქმეს მიაქვს. ერთი ამბავი რომ მთავრდება, მეორე იწყება. სადილი და ვახშამიც კი სამუშაოს ნაწილად მექცა. მხოლოდ ღამით დაძინებამდე და დილით საუზმემდე მეძლევა თავისუფლების წუთები. ამ დროს ყველაფერზე ვფიქრობ. სამუშაო მაგიდაზე შენი და ბავშვების პორტრეტები მინყვია. ჩემთვის არ არსებობს დასვენების უკეთესი საშუალება, ვიდრე თქვენი სახეებისთვის თვალის შევლებაა.

მესმის, რომ არ უნდა ვიბუზღუნო. აქ ყოფნა გზას მიხსნის და შანსს მაძლევს, სახელი გავითქვა და მნიშვნელოვანი საქმე გავაკეთო. სიძნელები, რომელთაც ყოველდღე ვაწყდები, ერთი შეხედვით, დაუძლეველი და გადაულახავია. აჯობებდა, უფრო ძლიერი და ახალგაზრდა ვყოფილიყავი, მაგრამ იმედს მაინც არ ვკარგავ და მოუთმენლად ველოდები შენთან შეხვედრას.

შაბათი, 6 სექტემბერი. 1919.

1 საათი და 45 წუთი

ახლახანს დავბრუნდი გენერალ კორის პატივსაცემად გამართული ვახშმიდან. მენიუსაც გიგზავნი. ათასგვარი ქართული კერძი მოგვართვეს. სალამოს ქართული სანადიმო სიმღერები და ცეკვები ახლდა. ბალში, სუფთა ჰაერზე ვისხედით. სუფრას ლამბაშიძე⁵ თამადაობდა, რომელმაც ყველა სა-დღეგრძელო ინგლისურად გვითარგმნა.

შაბათი. შუადღე.

ძალიან დაკავებული ვიყავი და თითქმის არ მქონდა დრო, რაიმე მიმე-მატებინა წერილისთვის, რომელსაც გენერალ კორის ბათუმში ვატან.

აქ ძალიან ცხელა და ამინდი ჩემს ჯანმრთელობაზე არც ისე კარგად მოქმედებს. კმაყოფილი ვიქნებოდი, ვარჯიშს რომ ვახერხებდე, მაგრამ დროის გამონახვა რთულია.

წუხელ სტუმრებს შორის აზერბაიჯანის პრემიერ-მინისტრი, ბატონი უსუბეკოვიც იყო. ის ვახშმობისას ჩემს წინ იჯდა. სასიამოვნო მოსაუბრე აღმოჩნდა. ძალიან თავაზიანი ადამიანია და შესანიშნავი იუმორი აქვს. უფრო დასავლელს ჰგავს, ვიდრე აღმოსავლელს. ძალიანაა მონადინებული, რომ ბაქოს, რაც შეიძლება, მალე ვესტუმრო.

ვახშამმა მხიარულად ჩაიარა. აშკარად იგრძნობოდა ენთუზიაზმი და თბილი ურთიერთდამოკიდებულება. მე პირველი საათისთვის წამოვედი. როცა იქაურობა დავტოვე, ჩვენი ოფიცრები და ქართველები ერთად ცეკვავდნენ. როგორც მითხრეს, დილის 5 საათზე დაშლილან. ქართველებს ძალიან სწყდებათ გული, რომ ჩვენი ჯარისკაცები მათ ქვეყანას ტოვებენ.

სადაცაა გენერალი კორი მესტუმრება, რომ ტფილისში ყოფნის უკანასკნელი საათი ჩემთან ერთად გაატაროს. წერილის წერა უნდა შევწყვიტო, რადგან გენერლის მოსვლამდე ოფიციალურ დოკუმენტებზე მაქვს ხელი მოსაწერი.

გიძღვნით უდიდეს სიყვარულს, შენ - ჩემს განუმეორებელ მეუღლესა და ჩვენს შვილებს.

გულითადი მოკითხვა დედაშენსა და კამილას.⁶

შენი ო. უ.

⁵ დავით ლამბაშიძე - საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დიპლომატიური წარ-მომადგენელი დიდ ბრიტანეთში.

⁶ კამილა - უორდროპის მეუღლის მარგარეტ კოლეტის და.

ტფილისი.
კვირა ღამე
7 სექტემბერი, 1919

ჩემო ერთადერთო და უძვირფასესო,
ახლა ხანს ვივახშმე ჩემს ოთახში. დიდი ხანია, ასე არ მოვქცეულვარ. შემეშინდა, რომ მასპინძლებს და ჩემთან შესახვედრად მოსულ სტუმრებს ვანყენებდი, მაგრამ გრანდის და უეითს დავუჯერე, რომ სამუშაო ჩემზე ცუდად მოქმედებს და დასვენება მჭირდება. დილიდან შუალამემდე მუშაობა და ათას საინტერესო თუ უინტერესო საკითხზე ფიქრი მართლაც ძალიან მძაბავს. ალბათ კარგად მოვიქეცი, რომ ერთი თავისუფალი საღამო დავუთმე საკუთარ თავს.

გუშინ ღამით გენერალ კორის წერილი გავუგზავნე შენთან წამოსადეგად. ვშიშობ, რომ ნაწერი ძალიან, ძალიან უთავბოლო და ბუნდოვანი გამომივიდა, მაგრამ შენ კარგად იცი, როგორ პირობებში მიწევს ცხოვრება. ამიტომ დიდი იმედი მაქვს, რომ მაპატიებ.

თავისი უკანასკნელი წუთები ტფილისში კორიმ ჩემთან ერთად გაატარა. სადგურზე ერთად წავედით. გამომშვიდობების ცერემონიალი არაჩვეულებრივი გამოვიდა. მთელი ორი მილის მანძილზე, ქუჩის გასწვრივ, სამხედროები იდგნენ. ქუჩები ხალხით იყო სავსე, მინისტრები კი სადგურზე გველოდნენ. ყოფილ საიმპერატორო მოსაცდელში, რომელიც ყვავილებით იყო მორთული, ქართველებმა მისი სადღეგრძელო დალიეს, ჯანმრთელობა უსურვეს; აღნიშნეს, რომ გული სწყდებოდათ მისი გამგზავრების გამო და იმედოვნებდნენ, რომ ეს მხოლოდ “Au revoir” იყო და არა სამუდამო დამშვიდობება. გენერალმა საქართველოში სულ ოთხი თვე, ტფილისში კი მხოლოდ ექვსი კვირა გაატარა, თუმცა ქართველების სიყვარულის მოპოვება მაინც მოახერხა. ის არაჩვეულებრივი ადამიანია, განსაკუთრებულ მომხიბვლელობასა და შინაგან სინათლესთან შეზავებული ბრწყინვალე სამხედრო უნარ-ჩვევებით. ვწუხვარ, რომ უფრო დიდხანს არ მომიწია მასთან მუშაობა. ერთად ბევრ რამეს შევცვლიდით.

შინ ჩემი ერთ-ერთი მსუბუქი მანქანით დავბრუნდი. ძალიან კომფორტული არ არის, მაგრამ მძლოლის წყალობით მშვენიერი სიჩქარით დადის. ვწუხვარ, მაგრამ უნდა ვაღიარო, რომ წესები დავარღვიეთ - უკანა ფარი არ მუშაობდა. გაგვაჩერეს კიდევ, მაგრამ როგორც კი გაირკვა, რომ მანქანა „ინგლისელ კომისარს“ ეკუთვნოდა, ათასჯერ მოგვიბოდიშეს. მძლოლს ვუთხარი, რომ საგზაო მოძრაობის წესებს ყურადღებით მოეკიდოს. ორი მძლოლი მყავს, ორი მსუბუქი მანქანა და ერთი სატვირთო ფურგონი ბარგისათვის.

7. 09. 19.

ნაშუადღევს დენიკინის წარმომადგენლის, გენერალ ბარათოვის სა-
ნახავად წავედი, მაგრამ არ დამხვდა. ამიტომ ჩემს ძველ მეგობარს, პირ-
ველი რუსული რევოლუციური მთავრობის წევრს, ანასტასია წერეთელს
შევუარე. ბოლო ათი წელია, საბავშვო გაზეთს რედაქტორობს, დღესაც
მუშაობს მიუხედავად იმისა, რომ უკვე საკმაოდ მოხუცია და დაღლა სახეზე
ანერია. დამინახა თუ არა, ისე ჩამიკრა გულში, თითქოს დიდი ხნის დაკარ-
გული შვილი იპოვა. საბრალოს შარშან გერი გარდაეცვალა. მერე კი, სანამ
თვითონ ქალაქგარეთ იყო, სახლი გაუქურდეს და ყველაფერი წაიღეს, რისი
გაზიდვაც მოახერხეს. ჩემმა მასპინძელმა ძირითადად საკვების მარაგსა
და გაძვირებულ ცხოვრებაზე იწუნუნა. მასთან ნახევარი საათი გავატარე.
მითხრა, რომ მარჯორის გარდაცვალების ათი წლის თავთან დაკავშირე-
ბით ჟურნალის სპეციალური ნომრის გამოშვებას აპირებდა და დასძინა,
რომ ხშირად კითხულობდა მარჯორის ძველ წერილებს.

მიახლოებითაც ვერ წარმოიდგენ, როგორ უყვართ მარჯორი საქა-
რთველოში, რაოდენ დიდი ადგილი უჭირავს მას ქართველთა გულებში.
თითქოს მარჯორი აქაურების წმინდანებს უტოლდება და ყველაფერს, რაც
მის ხსოვნასთანაა დაკავშირებული, სათუთად უფრთხილდებიან. გეგონება,
რომ ყველა სიტყვა, რომელიც მარჯორის უთქვამს, ქართველებმა საგულ-
დაგულოდ ჩაიწერეს და დაიმახსოვრეს.

ჩემმა მასპინძელმა ხოშტარიამ დღეს ცოტა რამ მიაგმო თავისი საქმი-
ანობის შესახებ. ათი წლის წინ მეზაღედ მუშაობდა ბათუმში. შვიდი წლის
წინ, როცა მისი კაპიტალი 2000 ფუნტი იყო, სპარსეთში წავიდა. როგორც
ვხვდები, მისი ამჟამინდელი ქონება მილიონობით სტერლინგს შეადგენს.
სახლი კი, სადაც მისი წასვლის შემდეგ მე უნდა ვიცხოვრო, 70000-მდეა შე-
ფასებული. ხოშტარია ამბობს, რომ მაშინ უფრო ბედნიერი იყო, როცა ორ
შილინგად სხვა ადამიანებისთვის მუშაობდა, ვიდრე ახლაა, როცა თავადე-
ბი, გენერლები და ბანკირები მუშაობენ მისთვის. მისმა ცოლმა კი, ერთ-ერთ-
მა ყველაზე ფუმფულა ქალმა მათ შორის, ვინც კი ოდესმე შემხვედრია,
გამიმხილა, რომ ის დრო ენატრება, როცა მთელ დღეებს სადილების მზა-
დებასა და კაბების კერვაში ატარებდა და საკუთარი შრომით ცხოვრობ-
და ბათუმსა თუ ჩრდილოეთ სპარსეთის ჯუნგლებში. ის ამბობს, რომ მზა-
დაა, ძველ ყოფას დაუბრუნდეს, თუკი მისი ქმარი ჯანმრთელად იქნება და
ოჯახისთვისაც გამოძებნის დროს. ცოლ-ქმარს ღვიძლი შვილი არ ჰყავს და
გოგონა იშვილეს, რომელიც ახლა ბორჯომშია. ჩემი დიასახლისი, გოგონას
თოჯინებითურთ, ხვალ აპირებს მის მოსანახულებლად წასვლას.

დღეს ჩვენთან ერთად ხოშტარიას ბიძაშვილმა ისადილა. ასაკოვანი კა-
ცია. ადრე რუსეთის ხელისუფლებაში მუშაობდა, ახლა კი პენსიაზეა. მე ის
ბოლოს 1910 წელს ერევანში ვნახე. მასაც და მის ცოლსაც ხალხი პოეტებად
იცნობს. ამჟამად ორივე პენსიაზეა და 10 ოთახიან სახლში ცხოვრობს ქა-
ლაქ გორში, რომელიც, თუკი ჩვენს ვალუტაზე დღევანდელი კურსით გა-
დავახურდავებთ, 200 ფუნტი სტერლინგად აქვთ ნაყიდი.

მაღე სომხეთსა და აზერბაიჯანში უნდა წავიდე. როგორც გავიგე, ამ
რესპუბლიკებშიც ისევე კარგად დამხვდებიან, როგორც საქართველოში.

ასე რომ, წინ დაძაბული პერიოდი მელის.

გრადნი და უეითი „ქართულ კლუბში“ წასვლას და თავის გამოჩენას აპირებენ.

აივნის ქვემოდან სტუმრების ხმები მესმის. ჯერ 10 საათიც არ არის, მაგრამ უნდა დავწვე, რომ კარგად გამოვიძინო და ხვალინდელ დღეს მომზადებული შევხვდე.

ღამე მშვიდობისა, ჩემო ერთადერთო და უძვირფასესო. ხვალ კიდევ მოგწერ.

11. 9. 19.

ჩემმა მასპინძელმა გუშინ ღამით შესანიშნავი ვახშამი გამართა, რომელზეც აზერბაიჯანის პრემიერ-მინისტრი და მისი კოლეგები, ასევე საქართველოს პრემიერ-მინისტრი, ბატონი ჟორდანია და მისი კოლეგები იყვნენ მონაწილეები. ვახშამს დაახლოებით 40 ადამიანი დაესწრო. მთელი საღამოს განმავლობაში ანსამბლი სიმებიან საკრავებზე უკრავდა. მე თავს ცუდად ვგრძნობდი და ჩავთვალე, რომ აჯობებდა ბანკეტზე არ გამოვჩენილიყავი. ექიმმა ღამბაშიძემაც⁷ მირჩია, რამდენიმე დღე ხმაურს მოვრიდებოდი. მეც დავუჯერე და ჩემს ოთახში დავრჩი. ჰავის შეცვლის გამო უეითიც შეუძლოდ იყო. ამიტომ ჩემს წარმომადგენლად ბანკეტზე გრანდი გავგზავნე. ავად არ ვარ, ჩემი სისუსტე უფრო გადაღლის ბრალია. კარგად გამოვიძინე და შემოდგომა ვთქვა, რომ დღეს თავს გაცილებით მხნედ ვგრძნობ.

როცა ეს სახლი ჩვენს ხელში გადმოვა, რაც იმედი მაქვს მალე მოხდება, ალბათ თავს უფრო კომფორტულად ვიგრძნობთ და დამატებითი სოციალური ვალდებულებებისგანაც გავთავისუფლდებით.

საშინაო საქმეებს აქ მთელი რიგი თავისებურებები ახასიათებს. განსაკუთრებით წყლის ნაკლებობა გვანუხებს. ისიც უნდა ვთქვა, რომ აქაური წყალი საკმაოდ არამომზიდველად გამოიყურება და არათუ მისი დაღვევა, აბაზანის მიღებაც კი არასასიამოვნოა.

აქაურობა [ბრიტანელმა] სამხედროებმა თითქმის სრული შემადგენლობით დატოვეს. მხოლოდ რამდენიმე ოფიცერია დარჩენილი და კვირის ბოლომდე ისინიც მიემგზავრებიან. მიხარია, რომ ტფილისში მათ წასვლამდე ჩამოვედი.

ამინდი შესანიშნავია. ტემპერატურა დაბლა იწევს და მგონი, ჰავაც თანდათან უმჯობესდება.

გუშინ გაზეთ „კლდეში“ დაიბეჭდა პოეტი ქალის, დომენიკა ერისთავის შესანიშნავი სტატია მარჯორიზე. ყველაფერს ვინახავ, რომ უკან დაბრუნებულმა ბოდლენის ბიბლიოთეკას გადავცე.

როგორც გავიგე მისტერ რუკერის, სევენოუქსის⁸ მოძღვრის შვილი შინ დაბრუნებულა. მაინტერესებს, როგორია მისი შთაბეჭდილებები ქვეყანაზე, სადაც რამდენიმე თვე გაატარა.

ჯეიმი და ენდი⁹ ალბათ უკვე წავიდოდნენ სკოლაში. მომიყვები, როგორ ეგუებიან. აუცილებლად გამოვუგზავნი ბავშვებს ღია ბარათებს, როგორც კი შევძლებ.

აქ პოლიტიკური ქორები დადის, რომ სამხრეთ კავკასიაში სიტუაცია იცვლება და რამდენიმე დღეში ყველაფერს ნათელი მოეფინება.

---

⁷ვახტანგ ღამბაშიძე - დიდ ბრიტანეთში საქართველოს დიპლომატიური წარმომადგენლის დავით ღამბაშიძის ძმა. სამედიცინო განათლება მიიღო მოსკოვსა და პარიზში. ემიგრაციაში ყოფნისას 1924-1951 წლებში ხელმძღვანელობდა საფრანგეთში ქართულ სათვისტომოს.

⁸სევენოუქსი - ქალაქი კენტის საგრაფოში, სადაც მდებარეობდა უორდროპების საოჯახო მამული

⁹ჯეიმს და ენდრიუ უორდროპები - ოლივერ უორდროპისა და მარგარეტ კოლეტის უფროსი შვილები.

მიხარია, რომ ლონდონიდან ტელეგრამები გაცილებით სწრაფად მოდის. გუშინ ერთი მივიღეთ, რომელსაც გზაში მხოლოდ სამი დღე დასჭირდა.

ჯერ მხოლოდ ერთი თვე გავიდა მას შემდეგ, რაც ჩემს ძვირფასს მოვშორდი. არადა მეჩვენება, რომ მთელი წელია, არ მინახავხარ.

დღის 5 საათი

ტელეგრაფის მუშაობის გაუმჯობესებაზე რაც მოგწერე, სიმართლე არ აღმოჩნდა. ახლახანს მივიღე შენს მიერ 19 აგვისტოს კონსტანტინოპოლში შენს ერთადერთ სიყვარულთან გამოგზავნილი ძვირფასი შეტყობინება. მიუხედავად დაგვიანებისა, დიდი სიამოვნებით ვკითხულობ შენს ნაწერს და მზად ვარ მოძველებული ამბები უკანასკნელ სიახლეებად მივიღო.

არ ვიცი, გრეისი¹⁰ როდის გამოჩნდება.

სუთვაბათი. 11. 9. 19.

ამანათი ბათუმში მიდის, ამიტომ ახლა მეტს ვერაფერს მოგწერ. თავს მშვენივრად ვგრძნობ. დიდი სიყვარული ჩემგან ჩემს ძვირფას მეუღლესა და შვილებს, ასევე დედაშენს.

მარად შენი,

ო. უ.

---

¹⁰კაპიტანი გრეისი - უორდროპის წარმომადგენელი ერევანში.

ტფილისი.

11. 9.19.

ჩემო ძვირფასო და ერთადერთო,

ბედნიერი დღე გამითენდა. გამოგიგზავნე თუ არა წერილი, ლონდონიდან ძველი გზავნილი ჩამოვიდა - შენი ბარათები, დანყებული 19 აგვისტოდან 26 აგვისტომდე. უფრო ძველი წერილები ჯერ არსად ჩანს, მაგრამ მიხარია, რომ 16 დღის წინ თავს კარგად გრძნობდი. თუმცა ჩემთვის მაინც უსიამოვნოა, რომ სასტუმრო ოთახში ავეჯის გადაადგილებით დაღლილხარ. იმედი მაქვს, ძალიან არ დაქანცულხარ.

სალამოს საკმაოდ გრძელი გზა გავიარეთ. ჯერ სომხეთის პრემიერ-მინისტრს, ბატონ ხატისიანს ვენვით საპასუხო ვიზიტით, შემდეგ კი კოჯრისკენ დავიძარით. გზა ალაგ-ალაგ საშინლად იყო დაზიანებული, ჩვენი მანქანა კი არც ისე ძლიერი და კომფორტული აღმოჩნდა, მაგრამ უკან დაბრუნებაზე არც გვიფიქრია და 15 მილი საკმაოდ მოკლე დროში დავფარეთ მიუხედავად იმისა, რომ 4000 ფუტის სიმაღლეზე მოგვიხდა ასვლა.

თვალწინ ტფილისისა და მისი მიმდებარე სოფლების არაჩვეულებრივი ხედი გადაგვეშალა - ტრიალი მინდვრები, დასერილი კლდეები და უდაბნო, აქა-იქ აღმოცენებული რამდენიმე პატარა ოაზისით. კოჯრის მისაღვომებთან, სადაც ზაფხულობით ტფილისის გარნიზონი იყო განლაგებული, შემთხვევით გვაზავას¹¹ და მის მეუღლეს¹² შევხვდით, რომელიც ჩვენი მეგობრის, ჩერქეზოვის¹³ ძმისწულია. ცოლ-ქმარმა ჩაიზე მიგვიწვია. მათთან ერთად 45 წუთი გავატარეთ და მათი შვილებიც გავიცანით: გოგონა, თამარა, 6 წლის იქნება, ხოლო ვაჟი - ჯამლეტი, ენდის ასაკის. ორივენი სრულყოფილად ფლობენ ფრანგულს, რუსულს და ქართულს და, როგორც გვითხრეს, ინგლისურის შესწავლასაც მალე დაიწყებენ.

უკანა გზა მთვარის შუქზე გამოვიარეთ. შინ 8 საათისთვის დავბრუნდით.

დღეს თავს გაცილებით უკეთ ვგრძნობ, თუმცა თავის ტკივილი მაინც მანუხებს და ვცდილობ, როგორღაც ვიმკურნალო. ყველა ნაცნობი და მეგობარი ქართველი, ექიმია თუ არა, იმდენად ზრუნავს ჩემს ჯანმრთელობაზე, უკვე მრცხვენია.

დღეს ერთი ახალგაზრდა ამერიკელი გავიცანი, სახელად ბლეიქი¹⁴. თურმე ბოლო ხუთი წელია ქართულის შესწავლითაა გატაცებული და აქაურ უნივერსიტეტში უნდა ასწავლოს. განსაკუთრებული ადამიანია, თავისი ცოდნითა და გონებრივი შესაძლებლობებით. როგორც გავიგე, მის მშობლებს პატარა ფერმა აქვთ.

ჩამოსვლის დღიდან მოყოლებული, უეითი არც ისე სახარბიელო მდგომარეობაშია კანის პრობლემების გამო. ჰავის ცვლილებამ მასზე ძალიან იმოქმედა, თუმცა ბოლო დროს უკეთესობა დაეტყო.

¹¹გიორგი გვაზავა - ქართველი პოლიტიკოსი, ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის ერთ-ერთი დამფუძნებელი.

¹²ნინო ჩერქეზიშვილი

¹³თავადი ვარლამ ჩერქეზიშვილი - ცნობილი ანარქისტი და ქართველი ნაციონალისტი.

¹⁴რობერტ პირპონტ ბლეიკი — ამერიკელი ორიენტალისტი, ქართველოლოგი, ჰარვარდის უნივერსიტეტის პროფესორი, ნიკო მარის მონაწილე. 1918-1920 წლებში ბერძნულ ენასა და ბიზანტიის ისტორიას ასწავლიდა ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში.

11. 9. 19.

ჩვენი დიასახლისი ამ დილით გაემგზავრა, რაც იმას ნიშნავს, რომ დამოუკიდებლად ვინცებთ ცხოვრებას. მგონი, ყველაფერი გაცილებით მარტივი და მოსახერხებელი გახდება.

ხვალ შევეცდები შენს მონერილ ყველა შეკითხვას პასუხი გავცე. ღამე მშვიდობისა, ჩემო ძვირფასო.

12. 9.19.

შენი წერილი კიდევ ერთხელ გადავიკითხე და მივხვდი, რომ სინამდვილეში პასუხგასაცემი კითხვები არ მოგიწერია. სჯობს, ბარგის დაზღვევის პოლისი შეინახო; მართალია, ჯერ არ დამჭირვებია, მაგრამ მაინც.

კმაყოფილი ვარ, რომ ლორდი კარზონი¹⁵ ჩემთვის გამოგზავნილ წერილებს „დიდი პატივისცემითა და მოკითხვით“ ასრულებს. ეს ჩემთვის წინ გადადგმული ნაბიჯია ოფიციალურ იერარქიაში.

დღეს სომხეთის პრემიერ-მინისტრმა შემომიარა და კარგა ხანს ვისაუბრეთ. ტფილისში საკმაოდ მოკლე ვიზიტითაა და გრეისის ჩამოსვლის შემდეგ (როგორც ვიცი, ხვალ უკვე აქ იქნება) თავადაც ვესტუმრები მას. ვფიქრობ, რომ გრეისის ერევანში მოუწევს დარჩენა.

სხვებთან ერთად დღეს ქართველ მუსლიმთა დელეგაცია და ქართველ ებრაელთა მთავარი რაბინი მყავდნენ სტუმრად. ებრაელები აქ 2000 წელზე მეტია ცხოვრობენ.

მარტო ცხოვრების პირველ დღეს ჩვენს მიერ დასაქმებულმა მზარეულმა ხარჯთაღრიცხვა მოგვიტანა. ის დღეში მხოლოდ 650 რუბლს შეადგენს და მოიცავს მოუმზადებელ პროდუქტს. იმედია, მომავალში ამ დანახარჯს არ გავზრდით. ერთი კოლოფი ასანთი 5 რუბლი ღირს, გაზეთი – 3 რუბლი, ერთი ბოთლი ადგილობრივი მინერალური წყალი – 20 რუბლი და ასე შემდეგ.

მიხარია, რომ უეითი თითქმის გამოჯანმრთელდა, გრანდიც მშვენივრადაა. მე ცოტა გავცივდი, მაგრამ ნერვიულობად არ ღირს.

„სევენოუქსამდე“ გრძელი გზაა, ჩემი გული კი მუდამ ამ გზისკენ მიიწევს; მაგრამ ვცდილობ, იმაზე ვიფიქრო, რომ ჩვენი განშორება ხანგრძლივი არ არის და ერთმანეთს საშობაოდ შევხვდებით. ახლა აქ ცხოვრება შენთვის ძალიან დამლელელი იქნებოდა. საბრალო მისის ჰასკელი გენერალ კორის გამგზავრებამდე რამდენიმე დღით ადრე რომ ვნახე, საკმაოდ პათეტიკური მომეჩვენა. მითხრა, რომ ქმარს თითქმის ვერ ხედავდა და არც მეგობარი ქალები ჰყავდა. აქ საოჯახო საქმეების მიხედვა უცხოელი ქალისთვის საკმაოდ რთულია.

---

¹⁵ლორდი ჯორჯ ნათანიელ კერზონი - დიდი ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი 1919-1924 წლებში.

11. 9. 19.

მოუთმენლად ველოდები ხვალინდელ დღეს. გრეისი ჩამოვა და შენს დაგვიანებულ წერილებს ჩამოიტანს.

კვირა. 17. 9. 19.

10 და 18 აგვისტოს წერილების ნაკითხვამ, რომლებიც გრეისიმ ჩამომიტანა, ძალიან გამაბედნიერა. თვალს ვერ ვაშორებ შენს ნაწერს. დიდი მადლობა...

გუშინ საინტერესო დღე იყო. გრეისი და გენერალი ნიუკომბი ჩამოვიდნენ. ამ უკანასკნელს სამხედრო საქმიანობასთან დაკავშირებული ფინანსური ოპერაციების განხორციელება ევალება (კანადელი ბანკირია, როგორც ვიცე), მისი წინამორბედი კი ერევანში, ჩვენს წარმომადგენლობაში დაიდებს ბინას. ნაშუადღევს ბოლშევიკებმა ბომბი ესროლეს ეტლს, რომლითაც დენიკინის წარმომადგენელი, გენერალი ბარათოვი და ყოფილი მთავარსარდალი, გენერალი ოდიშელიძე მგზავრობდნენ. ორივე დაშავდა. პოლკოვნიკი ალხაჯი (რომელსაც ვიცნობდი), მძღოლები და ზოგიერთი გამკლავი დაიღუპნენ, რამდენიმე ადამიანი კი დაშავდა.

დღეს ნიუკომბმა და პოლკოვნიკმა სტოქსმა¹⁶ (ყოფილმა სამხედრო ატაშემ სპარსეთში) ჩვენთან ერთად ისაძილეს.

გიგზავნი ჩემი ჩამოსვლის დღეს გადაღებულ ფოტოებს. ჩემი გადიდებული ფოტო გამოსაგზავნად საკმაოდ მოუხერხებელი ზომისაა.

დღეს ისევ ცხელა და მიუხედავად იმისა, რომ კვირაა, იმდენი რამე მაქვს მოსასწრები, თავს უფლებას ვერ ვაძლევ, დაგეგმილ პირად საქმეებს მივხედო.

გუშინ ბალიოლის დირექტორისგან¹⁷ შესანიშნავი ვრცელი წერილი მივიღე.

ორშაბათი. 15. 9. 19.

დილის 9 საათი.

კიდევ ერთი მშვენიერი დღე გათენდა. მაინცდამაინც არ ცხელა.

დღეს ბარგს ბათუმში ვუშვებთ. ამიტომ შეიძლება, ძალიან დაკავებული ვიყო და მოსაწერად ვეღარ მოვიცალო. მაგრამ მინდა იცოდე, რომ ყოველთვის შენზე ვფიქრობ და მიყვარხარ.

გუშინ ნიუკომბმა და პოლკოვნიკმა სტოქსმა ჩვენთან ერთად ისაძილეს

---

¹⁶პოლკოვნიკი კლოდ ბეიფილდ სტოქსი - ჯერ უორდროპის წარმომადგენელი ბაქოში, ხოლო 1920-1921 წლებში უორდროპისა და ჰარი ლუკის შემცვლელი სამხრეთ კავკასიაში მისი უდიდებულესობის უმაღლესი კომისრის თანამდებობაზე.

¹⁷ოქსფორდის უნივერსიტეტის ბალიოლის კოლეჯი, სადაც ოლივერ უორდროპმა მიიღო უმაღლესი განათლება.

და სპარსეთსა და ბაქოში მიღებული სამხედრო გამოცდილების შესახებ მიამბეს. გრეისიმაც გაიხსენა თავისი ამბები, როგორ გადაურჩა რამდენიმეჯერ სიკვდილს და რა გამოიარა მოსკოვში, ბოლშევიკების ციხეში.

ვცდილობ, ბავშვებისთვის გამოსაგზავნად ღია ბარათები ვიპოვო, მაგრამ დიდი არჩევანი არ მაქვს. შეიძლება, რამდენიმე სიტყვის მონერა კიდევ მოვახერხო, მაგრამ თუ დრო ვერ გამოვნახე, გადაეცი ჩემი დიდი სიყვარული მარგარეტს, ჯეიმის, ენდის და ნინოს,¹⁸ დედაშენს და კამილას. ასევე გულისთადი მოკითხვა მის მეღბაის და სხვა მეგობრებს.

შენი ო. უ.

დღის 4 საათი. 15. 9. 19.

სადილამდე ოფიციალური შეხვედრა უნდა მქონოდა, რომელიც ჩაიშალა. შემთხვევით ვისარგებლე და პოეტის ქვრივს, ოლა ჭავჭავაძეს შეეჯარე. მან მიცნო, მაგრამ ჩემთან საუბარზე უარი განაცხადა. ბოლო რვა წელია, სრულ ჭკუაზე არაა.

ბექთაბეგოვებთანაც შევიარე. დიასახლისმა ჩემს დანახვაზე ტირილი დაიწყო და მოინდომა, მომხვეოდა. ორივემ კითხვები დამაყარეს შენსა და ბავშვების შესახებ. მათთან მხოლოდ რამდენიმე წუთით გავეჩერდი.

როგორც იქნა, გიგზავნი ფერად ღია ბარათებს ბავშვებისთვის, ასევე წერილს ტომისთვის და ვინისთვის.¹⁹

ძალიან დაკავებული, მაგრამ მაინც მხიარული,
შენი ო. უ.

18.9.19

ჩემო ერთადერთო და უძვირფასესო მეუღლე,

ბოლო წერილი ორშაბათს, 15-ში მოგწერე, მეორე დღით კი ბათუმისკენ დავიძარი. მას შემდეგ საინტერესო თითქმის აღარაფერი მომხდარა, ცხოვრება უფრო მშვიდად წარიმართა და საშუალება მომეცა, ვალად დარჩენილი საქმეებისთვის მიმეხედა. გადანყვეტილი მქონდა, შუა კვირაში ერევისკენ ამელო გეზი, მაგრამ სომეხმა მინისტრმა მირჩია თავი შემეკავებინა, რადგან თურმე ამ პერიოდში იქ მალარია მძვინვარებს. გარდა ამისა, გადაადგილებასა და დაბინავებასთან დაკავშირებითაც რალაც პრობლემები შეიქმნა. ამიტომ ჯერ გრეისი გაემგზავრება, რომ მე საქმე გამიადვილდეს. სავარაუდოდ, მე მანამდე აზერბაიჯანს ვესტუმრები.

გუშინ მე, გრანდი და უეითი მამა დავითის ეკლესიას ვესტუმრეთ, რომელიც მთელ ქალაქს ზემოდან გადმოჰყურებს და ჩამავალი მზის ფონზე ტფილისის არაჩვეულებრივი ხედით დავტკბით. ეკლესიის ეზოშია ჭავჭავაძის მონუმენტი, გასაოცარი გემოვნებითა და ოსტატობით შესრულებული

¹⁸ნინო უორდროპი - ოლივერ უორდროპისა და მარგარეტ კოლეტის უმცროსი შვილი.

¹⁹ტომას უორდროპი და ვინი - ოლივერ და მარჯორი უორდროპების ძმა და მისი მეუღლე ვინიფრედ ალის ბრიჩი.

ქართველი მოქანდაკის, ნიკოლაძის მიერ, რომელიც თურმე როდენის მოსწავლე ყოფილა. საქართველოს სიმბოლო – ქალის ქანდაკება, რომელსაც ხელში დაფნის ტოტი უჭირავს, მარმარილოზე დგას და ბიზანტიური ორნამენტებით არის მოკირწყლული, შავ ფილაზე კი უბრალოდ აწერია: „ილია ჭავჭავაძე, 1837-1907“²⁰. ნაშუადღევს სახოკია²⁰ მესტუმრა. შეიძლება, გახსოვდეს – ბრიუსელში რომ ვიყავით საქორწინო მოგზაურობაში, მაშინ შემომიარა ლანჟეში. ახლა ფრანგულს ასწავლის აქაურ სკოლაში. ბერგენში იყო ჩვენს სანახავად და რუსეთის რევოლუციის შემდეგ შინ ბრუნდებოდა.

პარასკევი. 19. 9. 19.

გასაოცრად სასიამოვნო და ნათელი დილაა, თავს შესანიშნავად ვგრძნობ.

გუშინ შუადღისით პრემიერ-მინისტრ ყორდანიასთვის მოკითხვის ბარათის დასატოვებლად შევიარე. შეუძლოდა. შემდეგ ჩემი ძველი მეგობარი, ტოლსტოის მოყვარული ილია ნაკაშიძე მოვინახულე, რომელსაც ისე გაუხარდა ჩემი დანახვა, რომ გადამეხვია. მოგვიანებით, ვანოს ბიძაშვილს, მიშო მაჩაბელს შევხვდი და მისი ოჯახი გავიცანი. მან 1894 წელი გაიხსენა, დრო, როცა ორი ჯგუფის – ჭავჭავაძისტების და მაჩაბლისტების შერიგებას ვცდილობდი. ბოლოს, ნახევარი საათი ექიმ ელიაშვილთან გავატარე, რომელმაც მიაშობ რამდენიმე დღის წინ სოფელში მისი სახლის დაყაჩაღების მცდელობისა და მძარცველი ჯგუფისგან თავის დაცვის შესახებ.

18. 9. 19.

ჩემი მანქანა უიმედოდ გაფუჭდა და საბუქსირე მანქანის გამოძახება მომიხდა სახლში მის მისაყვანად. მანქანის შეკეთებას რამდენიმე დღე მაინც დასჭირდება, თანაც, მეორე ავტომობილიც გაფუჭებულია.

ლამბაშიძემ ჩვენთან ერთად ისადილა და ბათუმისკენ გაემართა გენერალ კორისტან შესახვედრად. იმედი მაქვს, მშვიდობით ჩააღწია. ბოლო ხანებში, ზედიზედ სამი დღეა, შეიარაღებულმა დაჯგუფებებმა მატარებლების ძარცვას მიჰყვეს ხელი. არსებობს ეჭვი, რომ ისინი საზღვარგარეთ შემუშავებული გეგმის მიხედვით მოქმედებენ. მთავარი მიზანი საქართველოს უსუსურ ქვეყნად წარმოჩენაა, ქვეყნად, რომელსაც ინგლისელების წასვლის შემდეგ უსაფრთხოებისა და სტაბილურობის შენარჩუნება არ შეუძლია. თუმცა მთავრობამ უკვე გადადგა ქმედითი ნაბიჯები – დაკავებულია 800 ბოლშევიკი, ძირითადად, უცხოელები.

გრეისი ხვალ შუადღისას აპირებს ერევანში გამგზავრებას. აზერბაიჯანის მინისტრთა კაბინეტში ცვლილებებია, ამიტომ მომიწევს ბაქოში გამგზავრება იქამდე გადავდო, სანამ ყველაფერი არ დალაგდება. ვფიქრობ, ჩემთან ერთად პოლკოვნიკი სტოქსი (ყოფილი სამხედრო ატაშე სპარსეთში)

---

²⁰თედო სახოკია - ქართველი პოლიტიკოსი, მწერალი, ეთნოგრაფი.

ნავიყვანო. ის შეიძლება ჩემს წარმომადგენლადაც კი დავნიშნო ბაქოში.

ჩვენი მასპინძელი ხოშტარია და მისი მეუღლე მოსამსახურებთან ერთად ლონდონში აპირებენ გამომგზავრებას. დარწმუნებული ვარ, საშუალება მოგეცემა, ჩემი ამბები მათგან მოისმინო. იმავე პერიოდში ლონდონში წასვლას ღამბაშიძეც ფიქრობს. აქ ყოფნის დროს მშვენიერ გარიგებას მიაღწია და, ალბათ, ლონდონშიც წარმატებულად იმუშავებს.

მომავალ ოთხშაბათს ჩვენს ძვირფას ჯეიმისა და ენდის სწავლა ეწყებათ. დილის რვის ნახევარზე (ბრიტანული დროით 9 საათსა და 30 წუთზე), მე მათზე ვიფიქრებ და ვისურვებ, რომ ბედნიერი და ნაყოფიერი მოსწავლეობა ჰქონდეთ.

სალამოს 7 საათი.

საწერ მაგიდასთან ვზივარ და ვახშამს ველოდები. წინ ბროლის ლარნაკი მიდევს ოთხი წითელი და ორი თეთრი ვარდით, იქვე კი ჩემი ძვირფასი მეუღლისა და შვილების პორტრეტებია.

შინ ცოტა ხნის წინ დავბრუნდი. რამდენიმე ადგილას ვიყავი. რამდენიმე ნაწილის გამოცვლის შემდეგ, როგორც იქნა, გაფუჭებული მანქანის გამოყენება წუხელ გახდა შესაძლებელი.

18. 9. 19.

პირველ საათზე უკვე პარლამენტის საშემოდგომო სესიის გახსნაზე ვიყავი. მივედი თუ არა, მთელი დარბაზი ფეხზე წამოდგა და ოვაციით შემეგება. პარლამენტის თავმჯდომარემ სიტყვა წარმოთქვა დიდი ბრიტანეთის შესახებ და მეც მომიხსენია. სიტყვის დასრულებას კიდევ ერთი ოვაცია მოჰყვა. რამდენადაც შემეძლო, გულითადად და ვუკარი საზოგადოებას თავი, რომ ჩემი მსურვალე მადლიერება გამომეხატა. შემდეგ პარლამენტმა კანონი მიიღო რკინიგზაზე ყაჩაღობისათვის სიკვდილით დასჯის შესახებ და სხდომა დასრულდა.

მასპინძლებმა პარლამენტის შენობა დამათვალისწინებინეს (ენდის ფოტოს ვუგზავნი, როგორ გამოიყურება მეფისნაცვლის სასახლე ბალის მხრიდან) და გამესაუბრნენ.

მათ შორის, ვისაც სალამოს ვესტუმრე, დომენიკა ერისთავიც იყო – პოეტი ქალი, რომელსაც მიმონერა ჰქონდა მარჯორისთან და ცოტა ხნის წინ გულში ჩამწვდომი სტატიაც გამოაქვეყნა მის შესახებ აქაურ გაზეთში. ვინახულე ექიმი გედევანი – ჭავჭავაძის ერთ-ერთი გამოცემის რედაქტორი, სწორედ იმ გამოცემისა, ბექთაბეგოვამ რომ ჯეიმის გამოუგზავნა საჩუქრად. ექიმი რენტგენის აპარატთან მუშაობდა და საკმაოდ დაკავებული იყო, თუმცა ჩემს სანახავად პაციენტი მიატოვა.

მუშაობით არ ვიღლები, შედარებით მშვიდი პერიოდი მაქვს, თავს არაჩვეულებრივად მსუბუქად ვგრძნობ.

შაბათი, აღრიანი შუაღლე.

ამ დილით ერთი საათი ვისეირნე უეითთან და გრანდისთან ერთად. სუფთა ჰაერმა საოცრად იმოქმედა ჩემზე, სკოლისკენ მიმავალი ბავშვების ნახვამაც გამაბედნიერა.

ამჯერად გიგზავნი ქართულ ილუსტრირებულ გაზეთს, რომლის პირველ გვერდზე ჩემი და მარჯორის ფოტოებია. ასევე შეგიძლია გადახედო ფრანგულ გაზეთს, რომელშიც ჩემი საქართველოში ჩამოსვლაა აღწერილი.

ალბათ გახსოვს, ჯერ კიდევ საქართველოში ჩამოსვლამდე აღვნიშნე, რომ შეიძლებოდა კონსულის თანამდებობა შეეთავაზებინათ ერთი ადამიანისთვის, რომელიც სევენოუქსიდან კავკასიაში უნდა გამოემგზავრებულყო. ამ ადამიანს მხოლოდ ერთხელ შევხვედრივარ, ისიც ცხრა წლის წინ, თუმცა აქ ყოველდღე მესმის მოსაზრებები მის შესახებ (როგორც ბრიტანელების, ასევე ქართველებისა). ყველას ერთი და იგივე მოსაზრება აქვს. თვლიან, რომ ის თანამდებობისთვის სავსებით შეუფერებელია და მისი აქ მუშაობა სიკეთეს არავის მოუტანს. რასაკვირველია, ჭორებს ვერ გამოვეყვიდე და ვერაფერს მოვიმოქმედე, მაგრამ დიდი იმედი მაქვს, რომ გამოჩნდება გარემოება, რომელიც მის კავკასიაში ჩამოსვლას ხელს შეუშლის. რა თქმა უნდა, ეს საიდუმლო ინფორმაციაა, მაგრამ თუ საჭიროდ ჩათვლი, შეგიძლია ტომსა და ვინის გაუმხილო.

პვირა, 21. 9. 19.

დილით საუზმემდე ისევ გავისეირნეთ და რუსულ საკათედრო ტაძარსა და თანამედროვე ქართულ ეკლესიას ვესტუმრეთ.²¹ ქართული ეკლესია საკმაოდ კარგი სტილისაა, თუმცა ზოგიერთი მორთულობა, ცოტა არ იყოს, აუშნოებს.

რადგან კვირაა, გრანდის და უეითს ვუთხარი, დაესვენათ. მთელი კვირის განმავლობაში გვიანობამდე უხდებოდათ მუშაობა. ნაშუადღევს, ალბათ, ბოტანიკურ ბაღში გავისეირნებთ, იქიდან კი „ქართულ კლუბში“ წავალთ, რომლის საპატიო წევრებიც ვართ.

გენერალი ჰარბორდი, ამერიკული გენშტაბის ხელმძღვანელი,²² წესით, ათ დღეში აქ უნდა იყოს. იმედია, მისი ჩამოსვლა სიტუაციას ნათელს მოჰყენს.

ვხვდები, რომ ჩემს კარიერაში საკმაოდ კრიტიკული პერიოდი დგას. თუ სირთულეებს თავს დავალწევ, შემდეგ უკვე შემეძლება შენთან და ბავშვებთან ერთად მშვიდად დავტკებ აქაური ცხოვრებით. თუ დავმარცხდები, ალბათ, სჯობს, შენ აქ არ იყო. ვფიქრობ, ორ-სამ თვეში ყველაფერს

---

²¹იგულისხმება ტფილისში, რუსთაველის გამზირზე დღევანდელი პარლამენტის შენობის ადგილზე მდებარე რუსული სამხედრო ტაძარი „სობორო“ და ქაშუეთის ეკლესია.

²²გენერალი ჯეიმს ჰარბორდი - 1919 წელს პრეზიდენტ ვუდრო უილსონის პირადი დავალებით სათავეში ჩაუდგა ფაქტების შემსწავლელ კომისიას, რომელსაც სომხეთში, სამხრეთ კავკასიასა და ანატოლიაში შექმნილი ვითარება უნდა აღენერა, რის საფუძველზეც შეერთებული შტატების მთავრობას უნდა გადაეწყვიტა სომხეთზე მანდატის აღება.

უორდრობი შეცდომით იხსენიებს მას ამერიკული გენშტაბის ხელმძღვანელად.

ნათელი მოეფინება. თუმცა, ასევე შესაძლებელია, რომ მდგომარეობა მოულოდნელად შეიცვალოს.

სახელმწიფო კონტროლიორის, კონსტანტინე ანდრონიკოვის მოსვლამ შემანყვეტინა წერა. მგონი, წინა წერილში მოგიყევი იმ გულისამაჩუყებელი მოგონების შესახებ, რომელიც მან ჩემზე დაწერა - როგორ შევხვდით ერთმანეთს 32 წლის წინ, როცა ანდრონიკოვი 12 წლის ბიჭი იყო. მთელი გულით მეპატიჟება თავის მშობლიურ მხარეში, კახეთში ორი კვირის შემდეგ რთველზე დასასწრებად. წარმომიდგენია, რამდენად სასიამოვნო და სასარგებლო მოგზაურობა გამოვა. ბევრ საჭირო ადამიანსაც შევხვდები, თუმცა ამ ეტაპზე ბაქოსა და ერევნის მოვლა გაცილებით უფრო პრიორიტეტულია.

საინტერესო სიტუაციაში ვარ. უცნაურია, უცხო ქვეყნის წარმომადგენელი ასეთი სიყვარულით იყო გარშემორტყმული, ყველა ფენის ადამიანი საკუთარი ოჯახის წევრით ან ნათესავით გილებდეს. ჩემთან ისე მოდიან, როგორც ძალიან ახლობელთან და ბრმად მენდობიან. რა თქმა უნდა, ასეთ მდგომარეობაში ყოფნას თავისი დადებითი და უარყოფითი მხარეები აქვს, მაგრამ არ შემიძლია არ ვაღიარო, რომ აქაურების დამოკიდებულება ძალიან დიდ ბედნიერებას მანიჭებს.

გრანდი დიდი ამბით ყიდულობს ხალიჩებს ლონდონის სახლისა და თავისი დისტვის. მისი გამოცდილება მეც გამომადგება, თუ მომავალში ხალიჩების შეძენას გადავწყვეტ. ისე კი თავად ვურჩიე, რომ საქონელს გამოგზავნამდე დეზინფექცია ჩაუტაროს, რადგან საკმაოდ საშიში დაავადებებია გავრცელებული და ხალიჩა ინფექციის ერთ-ერთი საუკეთესო გადამტანია.

სალამოს 7 საათი.

ვახშმის დრო ახლოვდება, მე კი ისევ გწერ. შუადღისას ბოტანიკურ ბაღში წავედით მანქანით და ცოტა ხანს ვისეირნეთ. ლამაზი, მწვანე ადგილია - საკმაოდ ღრმა ხევი შიშველი ფერდობებითაა გარშემორტყმული. გუბურები წყლის შროშანებით და ვერცხლისფერი თევზებითაა სავსე. ბაღში ბევრი ულამაზესი ყვავილი და ხე ხარობს, პატარა მდინარეზე კი მომცრო ხიდებია გადებული, იქვე პატარა ჩანჩქერიც ჩამოედინება. მოგვიანებით ქალაქის აღმოსავლური ნაწილისკენ დავიძარით და თვალწარმტაც, მიხვეულ-მოხვეულ, უხეიროდ მოკირწლულ ქუჩებს გავუყევით კახეთისკენ მიმავალ გზამდე, სადაც ბოლშევიკები და სხვა ყაჩაღები იხდიან სასჯელს. ფანჯრებიდან მათი დანახვა ჩვენც მოვახერხეთ.

უკან დაბრუნებულს სპარსეთის გენერალური კონსული მესტუმრა და საკმაო ხანს ვისაუბრეთ.

მეშინია, აქაური წვრილმანებით თავი არ მოგაბეზრო, მაგრამ შენთვის ამბების მოყოლის სიამოვნებას ვერ ველევი.

თუ შეძლებ, ქართული კოლექციიდან (კარადის ქვედა ორი თარო) შემდეგი წიგნების ორ-ორი ეგზემპლარი გადააწევი:

”ვეფხისტყაოსანი”,

”ვისრამიანი”,

”წმინდა ნინოს ცხოვრება”,
”განდეგილი”,
გიორგი V-ის კანონები,
წმინდა ჯეიმსის ლიტურგია,
ინგლისურ-სვანური ლექსიკონი.

წიგნები კარგად შეფუთე, შეკარი და ასეთი წარწერით გამომიგზავნე:
”ო. უორდროპისათვის დაუზიანებლად გადასაცემად. შუა აღმოსავლეთის
დეპარტამენტი, საგარეო ურთიერთობათა ოფისი.“

წიგნები აქაურმა ბიბლიოთეკებმა მიხოვეს. როგორც ჩანს, ”ვისრამი-
ანის” არც ერთი ეგზემპლარი, რომელიც 1914 წელს გამოვავგზავნე, აქამდე
არ ჩამოსულა.

ორშაბათი, აღრიანი შუაღლე. 22 სექტემბერი.

ამანათი სადაცაა გამოიგზავნება. ყველაფერი რიგზეა. უდიდესი სიყ-
ვარულით,
ო.უ.

ტფილისი. 29. 9. 19.

ჩემო უძვირფასესო მეუღლე,

გუშინაც მოგწერე, მაგრამ დღეს ისევ შევუდექი შენთან გამოსავგზავნი
წერილის წერას იმ იმედით, რომ შენამდე დროულად ჩამოაღწევს და ჩვენი
ქორწინების იუბილეს აღსანიშნავად ჩემს სიყვარულს ჩამოიტანს, ჩამოი-
ტანს მადლიერებას, რომელსაც შენდამი განვიცდი უბედნიერესი შვიდი
წლის გამო და ყველაზე გულწრფელ იმედს, რომ წინ კიდევ მრავალი ბედ-
ნიერი დღე გველის, ჩვენს უსაყვარლეს შვილებთან ერთად, რომლებიც შენ
მაჩუქე.

ხვალ ბიჭები სწავლას იწყებენ. ფიქრით თქვენს გვერდით მიგულებთ.
იმედი მაქვს, სიბეჯითეს გამოიჩინენ და თავიანთი შრომით კაცობრიობას
გაუწევენ სამსახურს.

შინ ახლახანს დავბრუნდით. მანქანით გავედით და სიონის საკათედრო
ტაძარი მოვინახულეთ, სადაც წმინდა ნინოს ვაზის ტოტებისგან შეკრული
ჯვარი და სხვა რელიკვიები ვნახეთ. ტაძარი მართლაც ლამაზია.

სექტემბერი უკვე იწურება, მაგრამ მაინც ძალიან ცხელა. ვშიშობ, აქა-
ური ამინდი ძნელად ასატანი იქნებოდა შენთვის. დილის 8 საათზეც კი მზე
აცხუნებს და სეირნობიდან გაოფლიანებულები ვბრუნდებით.

სამსახურში საკმაოდ ბევრი სამუშაოა. ყოველდღე უამრავ ტელეგრამას
ვიღებთ და ვგზავნით. საკანცელარიო საქმეს ჩემი კაბინეტის გვერდითა
ოთახში აკეთებენ. გრანდის და უეითს ლამის ათ საათამდე უწევთ იქ მუშაო-
ბა.

ჩემი ჯანმრთელობა საგრძნობლად გაუმჯობესდა. თავის ტკივილებს
ნაკლებად ვუჩივი. ვცდილობ, ყველაფერს მარტივად შევხედო.

24 სექტემბერი. საღამოს 9 საათი.

საკმაოდ დატვირთული დღე მქონდა. საღამო ხანს, ვახშამდე, მანქანით ვიმგზავრეთ. მომეჩვენა, რომ გადაჭარბებული სიჩქარით ვმოძრაობდით.

დღეს ყველაფერი მოვანესრიგე ბაქოში წასასვლელად. შაბათს გავემგზავრები და უკან, სავარაუდოდ, მომდევნო ხუთშაბათს ან პარასკევს დავბრუნდები. შემდეგ კი რამდენიმე დღეში ერევანში მომიწევს წასვლა.

ხვალ ფოსტას ბათუმში ვგზავნით. ამ წერილსაც გამოვაცოლებ.

გენერალი კორი შუადღისას ბათუმიდან კონსტანტინოპოლში გაემგზავრა. ამით დამთავრდა ჩვენი არმიის საქმიანობა სამხრეთ კავკასიაში, თუმცა გენერალი კუკ-კოლისი ჯერ კიდევ აქ არის და ბათუმში ჩვენი ერთი გარნიზონიც დგას.

მაინტერესებს, ბიჭები როგორ არიან სკოლაში გატარებული პირველი დღის შემდეგ. გაიხარეს?

მინდა დიდი მადლობა გადაგიხადო 30 აგვისტოსა და 1 სექტემბრის წერილისთვის, რომელიც დღეს ჩამოვიდა. ვნუხვარ, რომ გადაიღალე და იმედი მაქვს, სანოლში გატარებულმა დღემ შენს ჯანმრთელობაზე კარგად იმოქმედა.

არ მესმის, რატომ დასჭირდა ამდენი ხანი ტელეგრამის კონსტანტინოპოლიდან შენამდე მოღწევას.

ვინიზე ნუ იდარდებ. მალე ისევ ისე იქნება, როგორც აქამდე იყო, ან სულაც, უკეთესად.

ჩემი აქაური ცხოვრება ძალიან საინტერესოა და უნდა ვაღიარო, რომ ბევრი მიზეზის გამო, მე ის მომწონს. რა თქმა უნდა, გარკვეული რისკები არსებობს, მაგრამ მომწონს ხიფათით ან უფრო მეტიც, საშიშროებით აღსავსე ცხოვრება, მით უმეტეს აქ - ჩემთვის ახლობელ გარემოში. მეჩვენება, რომ ყველაფერი ერთმანეთს ებმის, ემატება და ისეთ შესაძლებლობებს მაცდევს, რომლებზეც ვერც კი ვიოცნებებდი. არაჩვეულებრივი, მეგობრული განწყობით ვარ გარშემორტყმული, რაც ძალიან სასიამოვნოა.

უეითი ბაქოში ჩემთან ერთად მოდის. მგონი, საკმაოდ შთამბეჭდავი და განსხვავებული თანამშრომლები მეყოლება.

რადგან ბაქოზე ჩამოვარდა ლაპარაკი, ერთ ანექდოტურ ამბავს მოგიყვები. ერთი უცხოელი, მაღალი თანამდებობის პირი, ხალიჩის საყიდლად წავიდა. შეარჩია თავისი გემოვნებით და ფასი იკითხა. ვაჭარმა ხალიჩა 50 000 დააფასა, რაც საკმაოდ გადაჭარბებული ფასია. მყიდველი გაბრაზდა და შეტყობინება აფრინა აზერბაიჯანის საგარეო საქმეთა სამინისტროში, რომელმაც მყისვე გამოაგზავნა ექვსი ჯარისკაცი. ჯარისკაცებმა ვაჭარი იქამდე სცემეს, სანამ მან შეწყალება არ ითხოვა და ფასი 5 000-მდე არ დასწია. შემოხსენებული პატივსაცემი პერსონა მიხვდა, რომ ამჯერად მცირე თანხა მოსთხოვეს და საბოლოოდ, 10 000 გადაიხადა. აბა, რას იტყვი? მგონი, ბაქოში ხალიჩების ყიდვა არ ღირს. შესაძლოა, ინციდენტმა, რომელიც მოგიყვები, უსამართლო სარგებელი მომცეს.

ყოველთვის დიდი სიყვარულით მოიკითხე ჩემგან დედაშენი და კამილა, მაშინაც, როცა ამის მოწერა დამავინწყდება. ხომ იცი, მუდმივად გადარბენაზე ვარ და წერილებიც ნაჩქარევადაა დაწერილი.

ხუთშაბათი, 25 სექტემბერი.

ახლახანს ვისაუზმეთ. კოკისპირულად წვიმს. როგორც კი სეირნობიდან დავბრუნდით, მაშინვე დაუშვა. კარგი იქნება, თუ გულიანად იწვიმებს, რადგან ბოლო დროს წყლის პრობლემამ ძალიან შეგვანუხა.

სფრინგ რაისის²³ შესახებ სტატია ძალიან საინტერესო იყო. მაღლობელი ვარ, რომ გამომიგზავნე.

გუშინ „თაიმის“ რამდენიმე ნომერი მათხოვეს. სამწუხაროა, რომ ყველაფერი, რასაც კავკასიაზე წერენ, სიმართლისგან შორს დგას. პარლამენტში დასმულ შეკითხვებზე გაცემული პასუხებიც კი მცდარ წარმოდგენას ქმნის მიმდინარე პროცესების შესახებ.

შუადღის 3 საათი.

წვიმა მალევე შეწყდა და რამდენიმე საათს მზე ანათებდა, თუმცა მერე ისევ მოიღრუბლა.

ვერც კი წარმოიდგენ, რამდენ რამეზე მიწვევს ფიქრი და რამდენად მნიშვნელოვანია, რომ ჩემს ფიქრებს სწორი მიმართულება მივცე. არ ვდარდობ, არც მეშინია, რადგან კარგად ვიცი, რომ მხოლოდ საუკეთესო განზრახვა მამოძრავებს და ასევე დარწმუნებული ვარ, რომ რაც უნდა მოხდეს, შენ მაინც გეყვარები.

ფოსტის გამოგზავნის დროა, ამიტომ წერა უნდა შევწყვიტო. ჩემი დიდი სიყვარული უძვირფასეს მეუღლესა და შვილებს.

ვეცდები ნინოს და ენდის დაბადების დღეების მისალოცად ტელეგრაფით ვისარგებლო.

მარად შენი,

ო. უორდროპი

---

²³აქ უორდროპი შეიძლება გულისხმობდეს 1913-1918 წლებში ამერიკაში ბრიტანეთის ელჩს, სესილ სფრინგ რაისს, რომელსაც ჯერ როგორც ოქსფორდის ბალიოლის კურსდამთავრებულის რანგში იცნობდა, ხოლო შემდეგ 1890-იან წლებში ისინი ერთად მუშაობდნენ სანკტ-პეტერბურგში, ბრიტანეთის საელჩოში.

მატარებელი.

28. 9. 19.

კვირა, დილის 8. 30.

ჩემო უსაყვარლესო მეუღლე,

აი, ვზივარ ყოფილ საიმპერატორო მატარებელში და ბაქოსკენ მივემართები. ჩემთან ერთად არიან უეითი, ფარის-ბეი (აზერბაიჯანის წარმომადგენელი საქართველოში), ალშიბაია (საქართველოს წარმომადგენელი აზერბაიჯანში) და სამხედრო და სამოქალაქო პირების მთელი ამალა. იმედი გვაქვს, შუადღისთვის ჩავალთ. ჩემი კალიგრაფიითაც მიხვდები, რომ მატარებელი ნამდვილად არაა საუკეთესო ადგილი წერისთვის. ვშიშობ, ასობის გარჩევა გაგიჭირდება.

გუშინ საღამოს, სანამ 8 საათი დადგებოდა და გამოვემგზავრებოდი, სადგურის მოსაცდელში ჩემს გასაცილებლად სამხედრო და საგარეო საქმეთა სამინისტროების წარმომადგენლები მოვიდნენ. იქვე იყო ლამბაშიძე და გრანდიც, რომელიც ტფილისში რჩება. იმედი მაქვს, მომავალ ხუთშაბათს უკან დავბრუნდები.

თავს მხნედ და ბედნიერად ვგრძნობ. განთიადამდე გამელვია და 7 საათზე უკვე ჩაცმული ვიყავი. კაკასიონის დათოვლილი მწვერვალების ცქერით დავტკბი, ქვეყანას თვალი შევავლე. აქ ბევრი ნიშანია იმ დამანგრეველი ქმედებისა, რაც რუსეთის არმიამ გასვლისას ჩაიდინა.

შეგიძლია დარწმუნებული იყო, რომ გულით მუდამ შენთან ვარ და ყოველ წამს ვფიქრობ, როგორ ხარ და რას აკეთებ.

ჯერ კიდევ ძალიან ცხელა და ცაც ძალიან იშვიათად კარგავს ლურჯ ფერს.

ორშაბათი, დილის 6 საათი.

29 სექტემბერი.

ბაქოში გუშინ, შუადღის 3 საათზე ჩამოვედი. მგზავრობას ჩემს მიერ გათვლილ დროზე ხუთი საათით მეტი დასჭირდა.

სადგურზე ოფიციალური პირები დამხვდნენ, მათ შორის, საგარეო საქმეთა მინისტრი ჯაფაროვი, შინაგან საქმეთა მინისტრის თანაშემწე გენერალი აგაბეკოვი, გუბერნატორი, ქალაქის მერი და სხვები. აზერბაიჯანის პრემიერის ფონზე ჩემს დასახვედრად მოყვანილი საპატიო ყარაულიც მოვინახულე. ჩემს საპატივცემულოდ მთელი ქალაქი დროშებით მოურთავთ. მე ცერემონიემისტერ თაჰიროვთან ერთად გავემგზავრე მანქანით ასაკოვანი ბატონის, თავირევის სახლში, რომელიც მთავრობამ მასპინძლად მომიჩინა. ის 87 წლისაა. ოდესღაც ქვისმთელი იყო, შემდეგ კი ნავთობმა ბაქოს უმდიდრეს ადამიანად აქცია. საკუთარი სახელის დაწერაც კი უჭირს, თუმცა, გულუხვად აფინანსებს გოგონებისთვის განკუთვნილ სკოლებს და სხვა საგანმანათლებლო თუ საქველმოქმედო დაწესებულებებს.

20 წლის წინ აშენებულ მის დიდებულ სახლს უფრო სასახლედ მოიხ-

სენიებენ. ოთახები ბრწყინვალედაა გაფორმებული. კედლებს შესანიშნავი ნახატები ამშვენებს (მათ შორისაა აივაზოვსკის „კონსტანტინოპოლი“, საკმაოდ მოზრდილი ტილო, რომლითაც ჩემი მასპინძელი ძალიან ამაყობს, საგანგებოდაა განათებული ზემოთ დამაგრებული ლამპებით). ჩემი საძინებელი, დაახლოებით, ოცი ნაბიჯის სიგრძისაა.

სადილის შემდეგ პრემიერ-მინისტრისაკენ გავემართე საპასუხო ვიზიტით. ალბათ, გახსოვს, ტფილისში რომ შემომიარა. დიდხანს ვისაუბრეთ მის ღარიბულ, ნაქირავებ ბინაში.

სახლში რომ დავბრუნდი და ჩაის სმას შევუდექი, უსუბეკოვმა ერთი საათით გამომიარა. ის ძალზე კულტურული ადამიანია, გახსნილი გონებით, ლიბერალური იდეებით, დახვეწილი მანერებით და საინტერესო, მახვილგონივრული საუბრით.

დაახლოებით ათის ნახევრისთვის უკვე დასაწოლად ვემზადებოდი, მაგრამ გამომიარეს და კლუბში წამიყვანეს. კლუბი ერთ-ერთი საუკეთესო აღმოჩნდა ყველა კლუბს შორის, სადაც კი ოდესმე ვყოფილვარ. საშუალება მომეცა, სუფთა ჰაერზე ვმჯდარიყავი, სიმფონიური მუსიკისთვის მომესმინა, ჯაფაროვთან და აგაბეკოვთან მესაუბრა, რომელთაც საინტერესო ისტორიები არ ელევათ რევოლუციისა და ბოლშევიკების ტირანიის თაობაზე. სახლში 11 საათზე მივედი, თავივეთან და თაჭიროვთან ერთად მსუბუქად ვივახშმე და შუალამისას დავიძინე. ამ დილით 5 საათზე გამეღვიძა. წინ გრძელი და რთული დღე მაქვს – ჯერ მენავთობეებს უნდა ვესტუმრო, შემდეგ ოფიციალური ვიზიტები მოვილიო, ბოლოს კი ბანკეტზე მივიდე, სადაც მინისტრებს შევხვდები.

ორშაბათი, დღის 2 საათი და 30 წუთი

სადღაც ნახევარ საათში უზარმაზარ მაგიდას უნდა მივუჯდე და უამრავ ადამიანთან ერთად ვისადილო.

ნასაუზმევს, ქალაქგარეთ მდებარე ბიბიეიბათის ნავთობის საბადოები დავათვალიერე და „შავი ქალაქიც“ ვნახე, ის უბანი, სადაც ნობელისა და სხვათა ქარხნებია.

შემდეგ ოფიციალური შეხვედრების მთელი სერია ჩავატარე. ვესაუბრე საგარეო საქმეთა მინისტრ ჯაფაროვს, რომელიც უაღრესად დახვეწილი ადამიანია და რუსეთის სახელმწიფო დუმაში მუსლიმთა ერთ-ერთი ლიდერი იყო.

28. 9. 19.

საგზაბათი. დღის 6 საათი.

თუ მოკლე მანძილზე გასეირნებას არ ჩავთვლით, საიდანაც ახლახანს დავბრუნდი, შეიძლება ითქვას, რომ მთელი დღე სახლში გავატარე. ერთ-მანეთის მიყოლებით რამდენიმე შეხვედრა მქონდა. ძალიან რთულია, დიდხანს გქონდეს გონება დაძაბული, მით უმეტეს ასეთ სიცხეში.

შესვენების დროს წინა ნაწერებს გადავხედე და როგორც ვხვდები, შენთვის არ მითქვამს, რომ გუშინ 4 საათზე ადრიანი ვახშამი მქონდა აზერბაიჯანის პრემიერ-მინისტრთან, საგარეო საქმეთა მინისტრთან, კომუნიკაციების მინისტრთან და თავდაცვის მინისტრის თანაშემწესთან ერთად. შემდეგ კი პრემიერ-მინისტრს პირისპირ ვესაუბრე.

წუხელ 10 საათზე დავიძინე და დღის 7 საათამდე საწოლიდან ფეხი ვერ მოვიცვალე.

ამ საღამოს ოფიციალური ვახშამი იმართება, სადაც ორმოცდაათამდე სტუმარი იქნება და საშუალება მომეცემა, ყველა მინისტრს შევხვდე. ღამის 11 საათზე საგანგებო მატარებლით ვბრუნდები ტფილისში. იმედი მაქვს, საღამოს 8 ან 9 საათისთვის უკვე ტფილისში ვიქნები, მანამდე კი შუადღისას რამდენიმე საათს ელიზავეტპოლში გავატარებ.

2 ოქტომბერი. დღის 12 საათი და 30 წუთი.

ფოსტა რამდენი წუთში გამოიგზავნება, ამიტომ უნდა ვიჩქარო. ვახშამმა დიდი წარმატებით ჩაიარა. პრემიერმა, პარლამენტის თავმჯდომარემ და ნაციონალისტური პარტიის ლიდერებმა ჩემს საპატივცემულოდ სიტყვები წარმოთქვეს. მარმარილოს აივანზე, სუფთა ჰაერზე ვისხედით, ქალაქისა და ზღვის ხედებს გადავყურებდით. საღამოს მუსიკალურად აფორმებდნენ აღმოსავლური სამხედრო და ევროპული ორკესტრები, შესაბამისად, სიმფონიური მუსიკაც შესრულდა. მე პრემიერ-მინისტრსა და პარლამენტის თავმჯდომარეს შორის ვიჯექი, წინ კი საგარეო საქმეთა მინისტრი და იუსტიციის მინისტრი მესხდნენ (ეს უკანასკნელი, სხვათაშორის, სოციალისტია). ყველა უმაღლესი თანამდებობის პირი იქ იყო. შუაღამისას სადგურში ერთად გამაცილეს, იქაურობა დროშებითა და ათასგვარი ორნამენტებით იყო მორთული. მანქანით ასე სწრაფად მანამდე არასოდეს მივლია. ჩემთან გამოსამშვიდობებლად ჩემი მოხუცი მაპინძელი, ჰაჯი თავიევიც მოვიდა.

განჯაში (ელიზავეტპოლში) გუშინ, დაახლოებით, ათი საათისთვის ჩავედით და სამის ნახევრამდე დავრჩით. სადგურზე, რომელიც აქაც საგულდაგულოდ მოერთოთ, გენერალ-გუბერნატორი და სხვა ოფიციალური პირები დამხვდნენ. რამდენიმე მილი მანქანით გავიარეთ და ქალაქი დავათვალიერეთ, გვერდით კი ცხენოსანი ესკორტი მოგვყვებოდა ჭენებით. მეჩეთში, სომხურ ეკლესიასა და ქალაქის საკრებულოს შენობაში მისასალმებელი სიტყვით შემეგებნენ. შემდეგ კლუბში ვივახშმეთ, სადაც თანამდებობის პირები მოვიდნენ. ეს მიუხედავად იმისა, რომ ახლა მუსლიმური

დღესასწაულის, მუზარამის პერიოდია და ყოველგვარი ზეიმი იკრძალება. დამარწმუნეს, რომ ჩემი სტუმრობა ისტორიული მოვლენაა.

შუადღისას ნამდვილი შტორმი დაიწყო ჭექა-ქუხილით, ელვითა და სეტყვით, მაგრამ სადღაც, საღამოს 8 საათისთვის მაინც მშვიდობანად ჩავალწიე ტფილისში და აღმოვჩნდი საზეიმოდ მორთულ სადგურში, სადაც უამრავი ადამიანი დამხვდა, მათ შორის პრინცი ნაპოლეონ მიურატი, თავადი მ. ორბელიანი (რომელიც თავდაცვის სამინისტრომ მომამაგრა) და სხვადასხვა სამინისტროს წარმომადგენლები.

კარგად გამოვიძინე და ჩვეულებისამებრ საუზმობამდე ვისეირნე. თავს კარგად ვგრძნობ, თუმცა საკმაოდ დაკავებული ვარ.

მოკითხვა დედაშენს, კამილას და ყველა მეგობარს.

ჩემი დიდი სიყვარული შენ, ჯეიმის, ენდის და ნინოს.

თხუთმეტი რიცხვი მემახსოვრება და ვეცდები, ტელეგრამა გამოგიგზავნო.

მარად შენი,

ო. უორდროპი

ტფილისი. 5 ოქტომბერი. 1919.

ჩემო უძვირფასესო,

21 ოქტომბერს გამოგიგზავნე გრძელი წერილი ბაქოში ვიზიტის შესახებ და სამი ღია ბარათი ბავშვებისთვის. 2 სექტემბრის შემდეგ შენგან არაფერი მსმენია, არადა ახალ ამბებს ყოველდღე ველოდები.

ბოლო ხანებში საკმაოდ აგრილდა. რამდენიმე დღე გადაბმულად წვიმდა. ზამთარი საკმაოდ უეცრად მოდის, როდესაც ასეთი ამინდები იწყება.

ჯანმრთელობის მხრივ საკმაოდ კარგად ვარ და იმედი მაქვს, რომ თავის ტკივილიც გამიქრება.

პარასკევს ჩერქეზოვის²⁴ ძმისშვილი ივან ჩერქეზოვი, მისი მეუღლე ელენა (ვანო და ტასო მაჩაბლების ქალიშვილი) და მათი ოთხი თვის ბიჭუნა – მიშა მოვიინახულე. მიშა ძალიან მხიარული და აქტიური, თუმცა საკმაოდ გამხდარი და გალუული ბავშვია. ნიკო, ელენას ძმა, იქვე, მათ სახლში მდებარე სურსათის მაღაზიას უძღვება, რომელიც ჩერქეზოვების წყვილს ეკუთვნოდა. ადრე, სანამ ბრიტანული საჯარისო ნაწილები აქ იყვნენ, ნიკოს საკუთარი კაფეს მსგავსი ადგილი ჰქონდა ბალში - „მყუდრო კუთხე“. მე ვფიქრობ, რომ მისი ეს საქმიანობა საკმაოდ შეუფერებელია საუნივერსიტეტო განათლების მქონე ძლიერი, ახალგაზრდა კაცისთვის.

გუშინ ჩემმა ძველმა მეგობარმა ვასილი კარბელაშვილმა შემომიარა და ეკლესიის ამბები მომიყვა. როგორც ჩანს, მდგომარეობა საკმაოდ მძიმეა. ის მეცნიერი და საეკლესიო მუსიკის მკვლევარია და გამოქვეყნებული აქვს უძველესი ხელნაწერები, რომლებიც მის ოჯახში საუკუნეების მანძილზე

---

²⁴ვარლამ ჩერქეზიშვილი

ინახებოდა.

გუშინ ღამით მე და გრანდი საოპერო სეზონის გახსნაზე წავედით და ქართული ხალხური ზღაპრის მიხედვით შექმნილი საოპერო წარმოდგენა „აბესალომ და ეთერი“ ვნახეთ, რომელიც ძველ ქართულ ხალხურ ზღაპარზეა დაფუძნებული. მუსიკა თავისი ხასიათითა და ჟღერადობით თავიდან ბოლომდე ქართულია, მეორე ნაწილში კი, სადაც ქორწილისა და მეფედ კურთხევის სცენებია, ქართული ცეკვებიც მრავლად გვხვდება. დარბაზი სავსე იყო, ჩვენ კი დიპლომატების ლოჯაში ვისხედით, სადაც ხელისუფლებამ საუკეთესო ადგილი დამითმო მთელი სეზონის ანუ თხუთმეტი წარმოდგენის განმავლობაში. „აბესალომ და ეთერი“ ამბავია გლეხის გოგოს შესახებ, რომელიც დედოფალი ხდება. მისი სიყვარულის ისტორია ტრაგიკულად, ორივე მთავარი გმირის სიკვდილით მთავრდება. მოქმედებებს შორის შესვენებები საკმაოდ ხანგრძლივი გამოდგა, ამიტომ ლოჯის მეზობელ ოთახში უამრავი ხალხი მოვიდა ჩემს მოსანახულებლად, მათ შორის ორკესტრის წარმომადგენლებიც. ელემენტარული პირობებისა და საჭირო ნივთების უქონლობის გამო, როგორცაა შესაფერისი ტანსაცმელი, ფეხსაცმელი და გრიმი, დადგმა ისეთი არ გამოვიდა, როგორც სხვა შემთხვევაში შეიძლებოდა გამოსულიყო, თუმცა წარმოდგენის მაღალმა ხარისხმა ყველა ამ ნაკლოვანებას გადააჭარბა და ყველა ძალიან კმაყოფილი დარჩა.

ამჟამად მთავარი მოვლენა ამერიკული არმიის შტაბის უფროსის, გენერალ ჰარბორდის ხანმოკლე ვიზიტია. ის პრეზიდენტ უილსონის დავალებით ჩამოდის, რომ საქართველოში, სომხეთსა და აზერბაიჯანში არსებული მდგომარეობის შესახებ ანგარიში მოამზადოს. ის უმაღლესი რანგის პიროვნებაა და ვფიქრობ, რომ მისი ვიზიტი შედეგიანი იქნება. ჩვენ ერთმანეთს პარიზში შევხვდით, როცა მე საქართველოსკენ მომავალ გზას ვადექი. გუშინ გენერალი ჰარბორდი ბაქოში გაემგზავრა, მაგრამ ხვალ ბრუნდება და აპირებს შემხვდეს, სანამ ბათუმსა და, ზოგადად, დასავლეთში გაემგზავრება. მოუთმენლად ველი მისი შთაბეჭდილებებისა და მოსაზრებების მოსმენას. სავარაუდოდ, ათში ღამეაშიც გამოემგზავრება ლონდონში და ცოლ-ქმარი ხომტარიებიც გამოჰყვებიან. აუცილებლად მოგინახულებენ და ჩემს ამბებს გადმოგცემენ. შენი და ტომის მისამართი უკვე მივეცი.

ორშაბათი. 6 ოქტომბერი.

გუშინ ჩვენთან ერთად მელიქოვებმა, გენერალმა ნიუქომბმა და პოლკოვნიკმა სტოქსმა ისადილეს. კნეინა მელიქოვმა მითხრა, რომ წილად მერგო პატივი, გავხდე სრულიად განსაკუთრებული, ბრწყინვალე კლუბის წევრი, რომელიც აქაურმა მხატვრებმა, მუსიკოსებმა და ლიტერატორებმა ჩამოაყალიბეს. არც კი ვიცი, რატომ დამაფასეს ასე. ჯერ ისიც კი ვერ მოვახერხე, ყველა იმ კლუბში მივსულიყავი, რომლის საპატიო წევრიც უკვე ვარ. როგორც იქნა, აგრილდა და მოიღრუბლა. როგორც ჩანს, წინ წვიმების

სეზონი გველის, თუმცა ეს, ალბათ, ვერ გადაჭრის წყლის პრობლემას, რომელიც გამუდმებით გვანუხებს და უკვე ჩვენი ყოველდღიური ცხოვრების განუყოფელ ნაწილად იქცა.

გენერალი ჰარბორდი შემხვდა და თავისი მოსაზრებები გამიზიარა. ვფიქრობ, მისი მოკლე მოგზაურობა სამხრეთ კავკასიაში შედეგიანი აღმოჩნდა და პოლიტიკური ვითარების დალაგებასაც შეუწყობს ხელს.

მან სურვილი გამოხატა, შეხვედროდა ქართველ ქალებს, რომელთა მოსაზრებები პრეზიდენტ უილსონისთვისაც საინტერესო იქნებოდა. შესაბამისად, დღეს, 12 საათზე, საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობამ ქალბატონ ხოშტარიას 5 საათზე ქალების შეკრება და საორგანიზაციო საკითხების მოგვარება სთხოვა. მან შესანიშნავად გაართვა თავი დაკისრებულ მოვალეობას და “ენ გრანგე ტოილეტტი“-ში სამოცდაათ სტუმარზე გათვლილი ბრწყინვალე მიღება გამართა. მიღებაზე იმღერეს ოპერის ნამყვანმა ტენორმა სარაჯიევმა²⁵ და მოყვარულმა სოპრანომ, ქართველი გენერლის ქალიშვილმა. სიმღერები ქართულ, ფრანგულ, იტალიურ და რუსულ ენებზე შესრულდა. მიჭირს ვთქვა, რომ მიღებაზე ყველა ულამაზესმა ქართველმა ქალმა მოიყარა თავი, ან სხვაგვარად რომ გამოცეცე, ყველა ქალი, რომელიც მოიწვიეს, ულამაზესი იყო, მაგრამ წვეულება შესანიშნავი გამოვიდა. დარწმუნებული ვარ, ვერც ერთ სხვა ქვეყანაში ვერ შეძლებდნენ ასეთი ლხინის რამდენიმე საათში მოწყობას.

გრანდი და უეითი ოპერაში „ევეგენი ონეგინის“ სანახავად წავიდნენ. მე წყნარი საღამო მაქვს - ვკითხულობ და ხელს ვანერ გზავნილებს. ამავდროულად, ხვალისთვის საჭირო წერილებს ვამზადებ.

თავს მშვენივრად ვგრძნობ. იმედია, მომავალშიც ასე იქნება.

სამზაბათი. 7 ოქტომბერი. 1919.

აღრიანი შუადღე.

შენმა წერილმა, რომელიც 10 სექტემბერს იწყება და 14 სექტემბერს მთავრდება, ახლახანს მოაღწია ჩემამდე. მგონი, ერთი წერილი კიდევ აკლია, რომელიც სავარაუდოდ გზაში დაიკარგა, რადგან ამის წინა წერილმა საგარეო საქმეთა სამინისტროში 2 სექტემბერს მიაღწია,

მიხარია, რომ ყველაფერი კარგად გაქვს და ზოოპარკში შესანიშნავი დღე გაატარე. ამის შესახებ თოზერმა მომწერა.

შენ ვერც კი წარმოიდგენ, რამდენს ვფიქრობ შენზე და რამდენჯერ დავხედავ ხოლმე შენს პორტრეტს მუშობის დროს. სიტყვებით ვერ გამოცეცე, როგორ ველოდები დროს, როცა ისევ ერთად ვიქნებით. აქ ისეთი ვითარებაა, დანამდვილებით ვერაფერს ვიტყვი, მაგრამ არის იმედი, რომ ნოემბრის ბოლოს. პარიზის კონფერენცია მსოფლიოს ამ ნაწილთან დაკავშირებულ საკითხებსაც გადაწყვეტს.

თუ ყველაფერი გეგმის მიხედვით წავიდა, კვირის ბოლოს სომხეთში

---

²⁵ქართული ოპერის ცნობილი მომღერალი ვანო სარაჯიშვილი

გაკვეთილებები ოთხი-ხუთი დღით.

გულთბილი მოკითხვა დედაშენს და კამილას, ასევე აეგოთ მეღბაის, როცა შეეხმებიან.

ჩემი უდიდესი სიყვარული ჯემის, ენდის, ნინოს და განსაკუთრებით, შენ, ჩემს უძვირფასეს მეუღლეს.

ო. უ.

ტფილისი. 8 ოქტომბერი. 1919.

ჩემო უძვირფასესო,

გუშინ მოგწერე.

ალარ მახსოვს, გითხარი თუ არა, რომ კონვერტი, რომელშიც თოზერის წერილი იდო, ვილაცამ გაჭრა, სანამ ჩემამდე მოაღწევდა. თუ აღმოაჩენ, რომ ჩემი წერილები გახსნილია ან რაიმეა შეცვლილი, საგარეო საქმეთა სამინისტროში ჯ. კიდსტონს²⁶ შეატყობინე და გადაეცი თხოვნა, დაიცვას ჩემი პირადი მიმოწერა უცხო თვალისგან.

გუშინ შუადღისას ილია ჭავჭავაძის და, ღიზა საგინაშვილი მოვინახულე. ეს იყო ერთ-ერთი ყველაზე გულისამაჩუყებელი შეხვედრა მათ შორის, რაც აქ მქონია. ის ოთხმოც წელსაა გადაცილებული, თუმცა გარეგნობისა და საუბრის მიხედვით გაცილებით ნაკლებს მისცემ. ღიზა მარტო ცხოვრობს საკმაოდ დიდ სახლში, სადაც მის ძმას ხშირად შეხვედრივარ. ის მშვიდად და მკაფიოდ ლაპარაკობს და მისი ქართულის მოსმენა ერთი სიამოვნებაა. ღიზამ მითხრა, რომ ილიას საფლავთან მივიდა, რომელიც მთაზე, წმინდა დავითის ეკლესიასთანაა და ჩასძახა, რომ ბოლოს და ბოლოს, საქართველო თავისუფალია. დარწმუნებულია, რომ ძმამ მისი ხმა გაიგონა და ახლა ბედნიერია. ჩემს დანახვაზე ცრემლები ჩამოუგორდა, გადამეხვია და მითხრა, რომ რაც ძვირფასი ძმა გარდაიცვალა, მისი ძმა ახლა მე ვარ. მაგიდის ცენტრში, ილიას პორტრეტის სიახლოვეს, მარჯორის სურათიც შევნიშნე. იქვე, კახურ ტანსაცმელში გამონწყობილი ტომის ფოტოცაა. ღიზა თავისი თაობის შესანიშნავი წარმომადგენელია, თაობის, რომელიც უკვე წავიდა. სამწუხაროა, რომ ჩვენი ქართველი მეგობრებიდან ბევრი საკმაოდ მოხუცდა.

ღიზა საგინაშვილისგან წამოსულმა კიდევ ერთ მეგობარს შევურბინე, სოსიკო მერკვილაძეს. მას პატარა მაღაზია აქვს – ნიგნებს ყიდის. ჩემი დანახვით ისიც ძალიან გაბედნიერდა და ბევრი ტკბილი სიტყვა მითხრა. უზომოდ მსიამოვნებს ადამიანების ასეთი თბილი დამოკიდებულება ჩემს მიმართ.

ერევანში გასამგზავრებლად ყველაფერი მზად მქონდა, როცა ტელეგრამით შემატყობინეს, რომ ხანმოკლე, არაოფიციალური ვიზიტით ხმელთაშუა ზღვისპირეთის მთავარსარდალი და კონსტანტინეპოლის უმაღლესი

---

²⁶ჯორჯ კიდსტონი – საგარეო საქმეთა სამინისტროს აღმოსავლეთის დეპარტამენტის (ამ დეპარტამენტში შედიოდა კავკასიის რეგიონის საკითხებიც) ხელმძღვანელი, ოლივერ უორდროპის უშუალო ზემდგომი.

კომისარი, ადმირალი დე რობეკი უნდა მენვიოს. ჩემი ვარაუდით, მისი საბრძოლო გემი "Iron Duke" უკვე ბათუმისკენ გზას უნდა ადგეს. შესაბამისად, სომხეთში გამგზავრების გადადება მომიხდა, მაგრამ იმედია, მომავალ კვირას მაინც მოვახერხებ ნასვლას. რომ შემეძლოს, სიამოვნებით წავიდოდი დალესტანში და იქ მიმდინარე ბრძოლების შეჩერებას შევეცდებოდი, მაგრამ როგორც ვხვდები, ამჟამად ეს შეუძლებელია.

დღეს მნიშვნელოვანი სტუმრები მივიღე: საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრი ბატონი გეგეჭკორი და ყოფილი ჩრდილო კავკასიის რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა მინისტრი ბატონი ბამატი. ჩრდილო კავკასიაში საკმაოდ მძიმე მდგომარეობაა.

შინ ახლახანს დავბრუნდი. რაც საქართველოში ჩამოვედი, დღეს პირველად ვიყავი დალაქთან. ალექსანდრე დიუმა ჩიოდა, რომ ტფილისში თმის შეჭრა 3 რუსული რუბლი უჯდებოდა, ახლა კი საერთო ფასი შამპუნის ჩათვლით 16 რუბლს აღწევს.

ვერც კი წარმოიდგენ, რამდენად გაუმჯობესდა ჩემი ჯანმრთელობის მდგომარეობა მიუხედავად იმისა, რომ მხოლოდ 6 საათი მძინავს და მთელ დღეს საკმაოდ დაკავებული ვარ.

მგონი, ლონდონში გამომავალ გაზეთებში ჩემთვის აქ მოწყობილ დახვედრის შესახებაც დაიწერა რაღაც, რადგან საგარეო საქმეთა სამინისტროში ჩემმა ყოფილმა მდივანმა მის ლესლიმ მილოცვა გამომიგზავნა პომპეზური მიღების გამო.

ჩვენი ქორწინების დღეს გამუდმებით ვიფიქრებ შენზე, თუმცა შენ ისედაც ჩემი ფიქრების განუყოფელი ნაწილი ხარ.

9 ოქტომბერი. 1919.

რამდენიმე საათის წინ უდიდესი ბედნიერება მენვია შენგან 19 და 21 სექტემბერს გამოგზავნილი წერილების სახით. თუმცა რამდენიმე წერილს, როგორც შენსას, ასევე ტომისას, ჯერ კიდევ არ მოუღწევია ჩემამდე.

იმედი მაქვს, ჯეინმა უკვე გამოგიგზავნა კარგი დამხმარე. სამი შვილის ყოლა დიდ ენერჯიას მოითხოვს მიუხედავად იმისა, რომ ბიჭები უკვე სკოლაში დადიან. ალბათ საქმე თანდათან მოგაკლდება და გვერდით უცხო ქალის ყოლაც აღარ მოგიწევს.

მთელი გულით მებრალებით, როცა წარმოვიდგენ, რომ თქვენთან მალე უნდა აცვიდეს. აქაც საკმაოდ აგრილდა, თუმცა, როცა მზეა და ძირითადად ასეა, სასიამოვნოდ თბილა. ბუხარზე ფიქრი ჯერ არ დაგვიწყია. ბუხარი არც გვაქვს, მხოლოდ ცენტრალურ გათბობაზე ვართ.

სამწუხაროა, რომ ჰაიგეითის სკოლა არ მოგწონთ. არ მეგონა, თუ ასეთი არაკომფორტული აღმოჩნდებოდა.

ვიფიქრე, რომ კარპენტერის წიგნი უნდა მოგწონებოდა. ის ორიგინალური ადამიანია და უიტმენის სტილში წერს. „დემოკრატიისაკენ“ და სხვა ნაშრომები გრონდალს ძალიან მოსწონს. მან რამდენიმე წელი მუშაობაში გაატარა მას შემდეგ, რაც ჩრდილოეთში, უნივერსიტეტში, ლექციების

კითხვას თავი დაანება. თავადაც მიხვდები, რომ საზოგადოებრივ მოწყობასთან დაკავშირებით საკმაოდ რადიკალური იდეები ანუხებს, რაც პროგრესულად აღიარებული ადამიანების პატივისცემას იწვევს.

იმედი მაქვს, ჯეიმი და ენდი სწავლით ტკბებიან და ცოდნას იღებენ. ნუ ინერვიულებ იმის გამო, რომ ჯეიმი დაუსრულებლად სვამს კითხვებს. უბრალოდ, პერიოდი აქვს ასეთი. მის ასაკში ადამიანური ცნობისმოყვარეობა და მისაღები ახსნის ძიება სავსებით ბუნებრივია.

შენმა წერილმა სულზე მომისწრო, ზუსტად ჩემს დაბადების დღეზე ჩამოვიდა. ხვალ ალბათ დრო აღარ მექნება ასეთი ფიქრებისთვის, მაგრამ დღეს მინდა, შენი ჯანმრთელობის სადღეგრძელო შევსვა და გულითა და გონებით შენს გვერდით ვიყო, ისევე როგორც შენ ხარ ჩემთან.

ბევრი ნერვიულობისა და დამღლევი სამუშაოს მიუხედავად, ბედნიერი ადამიანი ვარ. ცხოვრებაში ბევრი ბედნიერი დღე მქონია. ალბათ ადრე ვერც კი ვიოცნებებდი იმ სრულიად განსაკუთრებულ სიხარულზე, რომელიც ბოლო შვიდი წლის განმავლობაში შენ და ბავშვებმა მომიტანეთ. ოჯახის გარეთ ჩემს ყველაზე მნიშვნელოვან მიღწევად შეიძლება კავკასიაში ჩამოსვლა ჩაითვალოს იმ დროს, როდესაც ჩემი უამბიციობის მიუხედავად მსოფლიო ისტორიის შექმნაში ვეხმარები იმ ხალხს, ვისი დიდი სიყვარულიც ხშირად უხერხულ მდგომარეობაში მაგდებს. სწორი მიმართულებით ვმუშაობ და ოცდაათწლიანი შრომის შედეგებს ვიძიკი.

ალბათ ხვდები, რომ მტერიც ბევრი მყავს, რომელთა არსებობაც საყურადღებოა, მაგრამ ამაზე ნუ იღარდებ და ყურადღებას ნუ მიაქცევ, რადგან თანახმა ვარ ჩემი პირადი უსაფრთხოება სხვის ხელში დავტოვო. ყველაფერი, რაც უნდა მოხდეს, უკეთესობისკენ იქნება და ისეთი არაფერი დამემართება, რაც უზენაესისგან არ მიწერია.

ჩემი ოთახი მზის შუქითაა სავსე, აივნის კარი ფართოდაა ღია, ჩიტები გალობენ, მაგრამ მე მაინც მუშაობა უნდა განვაგრძო. დიდი მადლობა საჩუქრისთვის, ჩემო უძვირფასესო.

10 ოქტომბერი. 1919.

დილა მშვიდობისა, ძვირფასო!

მინდა ჩემი დაბადების დღე შენით დავინყო და უღევი სიყვარული გიძლვნა შენ, ჩემს უსაყვარლეს მეუღლეს, რომელიც, ვიცი, ყოველ წამს ჩემზე ფიქრში გაატარებს. სასიამოვნო დილაა, მზე ანათებს და თბილი ნიავი უბერავს. თავს ბედნიერად ვგრძნობ. არც კი ვიცი, თუ ოდესმე გამთენებია უფრო მშვენიერი დაბადების დღე. ჯერ მხოლოდ შვიდი საათია, მე კი მოწესრიგებული და ჩაცმული ვზივარ ყავის მოლოდინში, რომ სადგურისკენ გავემართო ადმირალ დე რობეკის დასახვედრად. წინ ძალიან დატვირთული დღე მელის, ამიტომ არ ვიცი, მოვახერხებ თუ არა მოწერას. ალბათ ამ წერილს ამაღამ გავგზავნი ბათუმში.

11 ოქტომბერი.

აუცილებლად უნდა მოგიყვე, როგორ გავატარე ჩემი ორმოცდამეხუთმეტე დაბადების დღე.

მიუხედავად ჩემი თხოვნისა, ადმირალ დე რობეკის ვიზიტისთვის ოფიციალური სახე არ მიეცათ, ქართველებმა მაინც გამოგზავნეს საპატიო ყარაული მის დასახვედრად. ის 10 საათზე ჩამოვიდა, ჩემს ბინაში მოვედით და რამდენიმე საათი ლაპარაკში გავატარეთ. დელიკატური, თავაზიანი და უბრალო ადამიანია. შეიძლება იცი კიდევაც, რომ დარდანელის ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა და ამისთვის პარლამენტის მადლობა, ბარონის ნოდება და 30 000 ფუნტი აქვს მიღებული ჯილდოდ. ველინგტონის ჰერცოგის მსგავსად რომაული ცხვირი აქვს. მითხრა, რომ მისი წინაპარი შვედი თავგადასავლების მაძიებელი, სახელად ფოკი იყო, რომელიც ამერიკელების მხარეს იბრძოდა, შემდეგ ირლანდიაში დასახლდა, დაქორწინდა და გვარი „დე რობეკი“ იმ ადგილის გამო შეარჩია, სადაც ცხოვრობდა. დაახლოებით 1 საათსა და 30 წუთზე თორმეტკაციანი სადილი გველოდა. სადილს ვესწრებოდით: ადმირალი და მისი სამი ოფიცერი (ბოულბი, ლუკი²⁷ და ბირკეტი, რომელთაგანაც უკანასკნელი ორი ჩვენს რეგიონში ორი კვირით აპირებს დარჩენას), უეითი, გრანდი და მე, ორბელიანი და მელიქოვი (როგორც ჩემი თანამშრომლები), ლამბაშიძე, ნაპოლეონ მიურატი და ჯაფარიძე (მეკავშირე ოფიცრები). როგორც მივხვდი, სტუმრებმა სადილით ძალიან ისიამოვნეს.

სამ საათზე დავიძარი და ოფიცერთა ახალი საწვრთნელი სკოლა დავათვალიერეთ ქალაქ მცხეთაში, რომელიც 50 წუთის სავალზეა ტფილისიდან. საკათედრო ტაძარში დაგვხვდნენ ინგლისურად მოლაპარაკე მღვდელი კაპანაძე, რომელმაც იქაურობა დაგვათვალიერებინა და ტაძრის მცველი, ქართველი პოეტი და ოფიცერი ენუქიძე, რომელმაც ველური ყვავილების თაიგული გადმომცა და გულისამაჩუყებელი სიტყვა წარმოთქვა მარჯორისა და ჩემს შესახებ.

საკათედრო ტაძარი ძალიან საინტერესო ნაგებობაა, რომელიც ბალახით დაფარულ მინდორზე დგას და ძველი ქონგურებითა და მალალი კედლებითაა გარშემორტყმული. შენობის შიგნით უძველესი ქართული ფრესკები, ქართველ მეფეთა სამარხები (დიდებული ირაკლის ჩათვლით), სამეფო ტახტი, ქვის გალავნით შემოსაზღვრული წმინდა სვეტი, იერუსალიმთან ახლომდებარე წმინდა იოანეს სახელობის ქართული მონასტრის მცირე მაკეტი ვნახეთ. საკათედრო ტაძრიდან სამთავროს მონასტერში წავედით, რომელიც მისმა წინამძღოლმა, გვარად ბარათოვამ (ქალიშვილობის გვარი ციციანოვა) დაგვათვალიერებინა. ის მონაზვნად მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ, 18 წლის წინ აღიკვეცა და ახლა ორმოცდაათამდე მონაზონსა და ობოლთა პატარა თავშესაფარს ხელმძღვანელობს. თბილი, უბრალო, სახეგაღებული, მომცრო ტანის მოხუცი ქალია. მოვინახულეთ ადგილი, სადაც მეფე მირიანი და მისი ოჯახის წევრები მოინათლნენ და სენაკი, სადაც წინო ცხოვრობდა. შენობები მშვენივრად გამწვანებულ ადგილასაა განლაგებუ-

²⁷ სერ ჰარი ლუკი - უორდროპის კავკასიიდან წასვლის შემდეგ 1920 წლის აპრილ-სექტემბერში იკავებდა მის ადგილს.

ლი და გარშემო კედლები აკრავს. სადილად იქვე, სუფთა ჰაერზე მიგვიწვიეს.

უკანა გზაზე ელვა და წვიმა წამოგვეწია, მაგრამ მანქანის სახურავმა გვიშველა.

8 საათზე ვივასშმეთ. ვახშამს ჩვენთან ერთად ესწრებოდნენ: გეგეჭკორი (საგარეო საქმეთა მინისტრი), რამიშვილი (თავდაცვისა და შინაგან საქმეთა მინისტრი), გედევანოვი (გენშტაბის ხელმძღვანელი და თავდაცვის მინისტრის თანაშემწე). ყველა საკმაოდ უშუალოდ იქცეოდა.

ადმირალი, რომელიც ათ საათზე თავის პუნჯაბელ მცველებთან ერთად წავიდა, ერთად გავაცვილეთ. წასვლამდე გვითხრა, რომ ვიზიტით ძალიან ნასიამოვნები დარჩა. ვიგრძენი, რომ როცა ამას ამბობდა, გულწრფელი იყო. მიხარია, რომ მისი გაცნობის საშუალება მომეცა. ერთად ბევრი სასარგებლო საქმის გაკეთებას შევძლებთ.

ჩემი უახლოესი გეგმა ერევანში გამგზავრებაა. ვაპირებ, მომავალ სამშაბათს, ღამით წავიდე და შაბათს ან კვირას დავბრუნდე. მინდა, თან გრანდი და საზღვაო ფლოტის ორი ოფიცერი წავიყვანო, არარატის მხარეს ვიმოგზაურო და ეჩმიაძინში სომხეთის კათოლიკოსი მოვიწინახულო.

დღესვე გიგზავნი ტელეგრამას, რომელიც, იმედია, ჩვენი ქორწინების დღისთვის შენამდე მოაღწევს და კიდევ ერთხელ დაგარწმუნებს ჩემს სიყვარულში. ასევე ვგეგმავ, ნინოს და ენდისაც გამოვუგზავნო ტელეგრამები მათი დაბადების დღეებისთვის და იქნებ თითოეულისთვის პატარა წერილების მიწერაც მოვახერხო. ზოგადად კი, ტელეგრამების დროულად ჩამოსვლის შანსი ძალიან მცირეა, რადგან გადამცემი ხაზების დაზიანება ჩვეულებრივ მოვლენაადაა ქცეული.

კპირა. 12 ოქტომბერი.

დიდი ფიქრის შემდეგ ბიბლიიდან რამდენიმე პასაჟი გამოვყავი თანამედროვე პრობლემებთან და განსაკუთრებით ბოლშევიზმთან დაკავშირებით. ალბათ ჩემი დასკვნები შენც დაგაინტერესებს. გადახედე ზაქარიას მეთორმეტე თავს და ნახავ წინასწარმეტყველებას, რომ ებრაელი ერი გახდება: „სიბრუვის თასი, ყველა ხალხისათვის ირგვლივ“, საჯილდაო ქვა, რომლის ყოველი ამწევი წელში განყდება“, „ანთებული ქურა ხეთა შორის და ანთებული ჩირაღდანი ძნებს შორის, რომელიც შთანთქავს ყველა ხალხს ირგვლივ, მარჯვნივაც და მარცხნივაც“. ბოლშევიკური მოძრაობის უკეთ განმარტება შეუძლებელია. თუმცა იმედიც არსებობს. წინასწარმეტყველი იოველი, მეორე თავში, ლაპარაკობს უფლის არმიაზე, დიდებული და ძლიერი ხალხის გაერთიანებაზე, რომელიც ცუდ ებრაელებს დასჯის. ვბედავ დავუშვა, რომ აქ სწორედ ჩვენ, ბრიტანელები შეიძლება ვიგულისხმებოდეთ.

ახლახანს ლეიტენანტ-კომანდერი ლუკი მსტუმრობდა, ვილაპარაკეთ. მას ყველაფერი აინტერესებს, რაც საქართველოს უკავშირდება. ისიც ოქსფორდელია, ტრინიტის (სამების) კოლეჯიდან (ბალიოლთან ძალიან ახ-

ლოსაა), ადრე მთელ რაიონს ხელმძღვანელობდა კვიპროსზე. მოუთმენლად ელის, როდის იმოგზაურებს ჩემთან ერთად ერევანში, მერე კი ბაქოში წავა. ალბათ მისი კონსტანტინოპოლში უმაღლეს კომისართან მრჩევლად გაგზავნაც ღირს ამ რეგიონთან დაკავშირებით კითხვებზე პასუხების გასაცემად. თუმცა კონსტანტინეპოლისგან საკმაოდ დამოუკიდებელი ვარ და პირდაპირ საგარეო საქმეთა სამინისტროს ვექვემდებარები.

ორშაბათი. 13 ოქტომბერი.

კიდევ ერთი მშვენიერი, ნათელი და თბილი დილა გათენდა!

გრანდიმ მითხრა, რომ გამორიცხული არ არის, მისის ჯეინის დამხმარესთან დაკავშირებით პრობლემა შეგექმნას, რადგან უცხოელ მოახლეებს მხოლოდ იმ ოჯახში მუშაობის უფლება აქვთ, რომელიც მათ ინგლისში ჩაიყვანს, სხვაგან გადასვლა კი შრომის სამინისტროს ნებართვის გარეშე არ შეუძლიათ. ამიტომ სჯობს, წესებს მიჰყვე, თორემ შეიძლება დარღვევების გამო დაგაჯარიმონ კიდევ.

როგორც მთხოვე, “the Georgian Mail”-ის რამდენიმე ეგზემპლარს გიგზავნი, მაგრამ დიდად საინტერესო არაფერია.

ამ ეტაპზე ყველაფერი ისე მიდის, რომ წესით სომხეთში წასვლაში ხელი ვერაფერმა ვერ უნდა შემეშალოს.

ხოშტარიები ჯერ არ გამომგზავრებულან, ალბათ ამ კვირაში წამოვლენ.

სამშაბათი, 14 ოქტომბერი.

გუშინ მიქაძეებს შევუარე. მიქაძე ახლა საბაჟო დეპარტამენტის უფროსია. ერთმანეთი აშხაბადში გავიცანით. მისი მეუღლე ჩვენი გარდაცვლილი მეგობრის, ვენერას დაა და რაც დრო გადის, სულ უფრო და უფრო ემსგავსება მას. მათი კიდევ ერთი და ჩვენს კარგ მეგობარს, ტელემაკ გურიელს ჰყავს ცოლად.

მიქაძეებისგან წამოსულმა ოზურგეთის თავადაზნაურობის ყოფილი მარშალი კონია ერისთავი და მისი მეუღლე მოვინახულე. მათ საოჯახო ძვირფასეულობა დამათვალეირებინეს: ოქროსა და ვერცხლის ხატები, უძველესი იარაღი, ნაქარგები და სხვა იშვიათი ნივთები. 6 საათზე შინ დაბრუნებულს ღამბაშიძე მელოდებოდა. ლაპარაკში ოთხი საათი გავატარეთ. ერევნიდან რომ დავბრუნდები, ის უკვე ინგლისში იქნება.

ჩემს სახელზე უამრავი ტელეგრამაა მოსული, ამიტომ ვშიშობ, რომ წასვლამდე ველარ მოგწერ. გიძღვნიტ ჩემს სიყვარულს შენ - ჩემს უძვირ-

ფასეს მეუღლესა და ჩვენს შვილებს.
მარად შენი,

ო. უ.

გულისთავი მოკითხვა დედაშენს, კამილასა და სხვებს.
აქ ძალიან თბილა და იმედია, ამინდი მალე არ გაფუჭდება.
პოლკოვნიკ სტოქსისგან ახლახანს მივიღე განჯაში (ელიზავეტპოლში),
კლუბის ბაღში, სადილობისას გადაღებული ფოტო, რომელსაც გიგზავნი.

ერევანი

სუთხაბათი, 16 ოქტომბერი. 1919.

ჩემო უძვირფასესო,
როცა შენთან გამოსაგზავნი ბოლო წერილი კონვენტში ჩავდე, ძალიან
ბევრი საქმე მქონდა. ლონდონიდან უამრავი ტელეგრამა მოვიდა, ზოგიერ-
თი მათგანი 4 ოქტომბრით იყო დათარიღებული.

სამ საათზე საგანგებო მატარებლით დავიძარი ერევნისკენ. მატარებ-
ელში ჩემი ორი მანქანაც მოათავსეს. სადგურზე ჩემს გასაცხილებლად ქა-
რთველი და სომეხი ოფიციალური და სამხედრო პირები მოვიდნენ. ჩემ-
თან ერთად გამოემგზავრნენ გრანდი, ადმირალ რობეკის ორი ოფიცერი
(ლეიქი და ბარკიტი), ჩემზე მომაგრებული სომეხი პოლკოვნიკი, ასევე ქა-
რთველი პოლკოვნიკი (მამუკა ორბელიანი), მცველთა რაზმი და მძღოლები.
მატარებლის ფანჯრიდან ჩვენს თვალწინ მშვენიერი ხედები გადაიშალა,
თუმცა რუსეთის არმიის საშინელი კვალი აქაურობას ჯერაც ეტყობა. ალ-
ბათ წარმოგიდგენია, რა შეუძლია ორ მილიონ უდისციპლინო ჯარისკაცს.
გავიარეთ საკმაოდ დიდი ნეიტრალური ზონა საქართველოსა და სომხ-
ეთს (მშვენიერი, ნაყოფიერი ქვეყანაა) შორის. 11 საათისთვის კარაკილისს
მივადექით. ადგილობრივი მთავრობის ხელმძღვანელმა გრძელი მისა-
სალმებელი სიტყვა სომხურად წარმოთქვა, შემდეგ კი ვახშამი პირდაპირ
მანქანაში შემოგვაგება. მოგვართვეს თაფლის ფიჭებიც, რითაც აქაურობა
საკმაოდ ცნობილია. კარაკილისში ცხრა წლის წინაც გავატარე რამდენიმე
დღე.

ოთხშაბათს აისამდე გავიღვიძე და დიდებული რამ ვიხილე - არარა-
ტი და ალაგერაზი ამომავალი მზის ფონზე. ომების კვალი აქაც იგრძნობა.
თურქები ერევნამდე ხუთი მილის მანძილზე მივიდნენ.

ერევანში 11 საათზე ჩასულს პრეზიდენტი ხატისიანი დამხვდა, რომელ-
მაც თავისი ქვეყნის სახელით დიდი მადლიერება გამოთქვა ჩემ მიმართ და
აღნიშნა, რომ სამხრეთ კავკასიაში ჩემმა მუშაობამ სწრაფად შეცვალა მდ-
გომარეობა უკეთესობისკენ, ბაქოში ჩემმა ვიზიტმა კი მნიშვნელოვანი შე-
დეგი გამოიღო სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის დაუნდობელი საომარი
მოქმედებათა შეწყვეტის სახით. თავდაცვის მინისტრმა სომხურად წარ-
მოთქვა სიტყვა, რომელიც გრეისიმ მოკლედ მითარგმნა. გამაცნეს როგორც
მინისტრები, ასევე მთავარსარდალი (კავკასიის ომის გმირი, ლეგენდარუ-

ლი გენერალი ნაზარბეკოვი), საქართველოსა და აზერბაიჯანის წარმომადგენელი და სხვები. საპატიო ყარაული მოვინახულე. როგორც მითხრეს, ეს ერთადერთი სამხედრო ჯგუფია სომხეთში, რომელსაც სათანადო ტანსაცმელი და აღჭურვილობა გააჩნია. ჯარის დანარჩენი ნაწილი, ფაქტობრივად, ძონძებშია ჩაცმული, სამხრეთის ფრონტზე კი ჯარისკაცების 70 % მაღალი სიცხითაა ავად და მათ სამკურნალოდ ქვეყანას მედიკამენტები არ გააჩნია. ჯარისკაცებმა მარშით ჩაიარეს, მე მათ მივესალმე, შემდეგ კი ხატისიანმა ჩემი მისიის შენობისკენ წამიყვანა. მომეწონა იქაურობა, ყველაფერი გრეისის მითითებითაა მოწყობილი, ხედიც შესანიშნავია - არარატი მოჩანს. ჩვენი ჩამოსვლის აღსანიშნავი მიღებაც იქ გაიმართა.

სადილის შემდეგ ექვსი ადამიანისგან შემდგარ ამაღლასთან ერთად ყველა სავალდებულო ოფიციალური ვიზიტი მოვილიე. ასევე ვესაუბრე ხატისიანს, რომელმაც თავისი მშვენიერი რუსი მეუღლე გამაცნო. ნაზარბეკოვსაც შევხვდი. წარმოდგენაც კი გაგიჭირდება, რამდენად მოკრძალებულია აქაური მინისტრების ყოფა - პრეზიდენტის ბინა აფთიაქის თავზეა, ის ოთახი კი, სადაც ნაზარბეკოვი ცხოვრობს, როგორც ჩანს, ერთდროულად საძინებელიცაა, სასადილოც და მისაღებიც. საუკეთესო პირობები აზერბაიჯანის წარმომადგენელს აქვს. ის ცხოვრობს აღმოსავლური ორნამენტებით შემკულ სახლში, რომელიც ერევნის ხანების რეზიდენცია ყოფილა. შენობა მრგვალ ბაღში დგას. გალავანი, რომელიც ბაღს აქვს შემორტყმული და სახლის ფერადი ფასადი, მთლიანად თეირანიდან ჩამოიტანეს 130 წლის წინ. ტერასაზე ვისხედით და ჩაის მივირთმევდით, როცა ფერად ტანსაცმელში გამოწყობილი, თავსაბურავიანი ქალების მთელი მწკრივი დავინახეთ. ქალები წყლის ასაღებად მოსულიყვნენ შადრევანთან, რომელიც იქვე, ტერასის ქვემოთ მოჩანდა. სახლის პატრონი, ალი ხანი, ჩასუქებული თათარია, უზარმაზარი სახითა და კისრით. მან სიამაყით აღნიშნა, რომ ქალები მის ერთი წლის გოგონას ასეირნებდნენ გალავნიან ბაღში.

ძალიან დაზიანებული გზებით ვიარეთ ეპისკოპოსის სასახლემდე, სადაც თავად ეპისკოპოსმა და კათოლიკოსმა გევორქ V-მ მიგვიღეს. კათოლიკოსი არაჩვეულებრივად სიმპათიური და მხნე ადამიანია გრძელი, თეთრი წვერით. ამჟამად ექიმების მეთვალყურეობის ქვეშაა კენჭის გამო. ხედი არარატიც მთაზე, რომელიც სასახლის აივნიდან მოჩანს, ერთ-ერთი საუკეთესოა მათ შორის, რაც კი ოდესმე მინახავს. ქვემოთ კი მდინარეზე გადაკიდებული ქალაქი და თათრების ახლახანს განადგურებული და გადამწვარი უბანია. მასპინძლებმა ჩაი, ღვინო და ყურძენი მოგვართვეს. დიდხანს ვისაუბრეთ ბევრ საინტერესო საკითხზე.

სიტყვებით ვერც კი აღვინერ, რა ხდება აქ. პატარა ქალაქში და მის შემოგარენში 200 000 აბსოლუტურად უქონელი, თითქმის შიშველი დევნილი ცხოვრობს. ტიფი, ქოლერა, მალარია და უამრავი სხვა დაავადება დათარეშობს ადამიანებს შორის, რომლებიც ღია ცის ქვეშ წვანან და ვერსად ემალებიან ქარს, რომელიც ინფექციების გავრცელებას კიდევ უფრო უწყობს ხელს. ბავშვები ნარჩენებს ეძებენ და მზად არიან ყველაფერი გადაყლაპონ, რაც იჭმება და რაზეც ხელი მიუწვდებათ. შინ დაბრუნებულმა აივნიდან დავინახე, როგორ დაეცა შიმშილისგან მისავათებული, დაძონძილი კაცი შუა ქუჩაში. ხალხს ჭუჭყი და მკბენარი ჭამს. ყველა სრულიად

სასონარკვეთილი და დემორალიზებულია. მზად არიან, პურის გამო საკუთარი შვილები გაყიდონ. პური აქ 50 რუსული რუბლი ღირს. გული მტკივა, ასეთ რამეებს რომ ვხედავ. ბევრი საქმე გაკეთდა და ზოგიერთი მიმართულებით მდგომარეობა უკეთესია, ვიდრე ერთი წლის წინ იყო, მაგრამ მიუხედავად ამისა, როგორც ჩანს, ამ ადამიანების გადარჩენა შეუძლებელია და ზამთარში მსხვერპლი ათეულ ათასობით გაიზრდება.

სომხეთის მთავრობას ვუთხარი, რომ ასეთი სიღარიბის ფონზე ჩემი ჩამოსვლის აღნიშვნა სრულიად მიუღებლად მიმაჩნდა, თუმცა ძალიან მთხოვეს, მოკრძალებულ სადილზე ვწვეოდი. ასე რომ, გუშინ საღამოს მთავრობის სასტუმრო სახლში ვივახშმე. ვახშამს ესწრებოდნენ მინისტრები და ინგლისის, ამერიკის, რუსეთის (დენიკინის არმიის), საქართველოს, აზერბაიჯანის და სხვა ქვეყნების წარმომადგენლები. ხატისიანმა სიტყვა წარმოთქვა, რომელშიც სომხეთის ყველა მეზობელი და მოკავშირე თანაბარი მაღლიერებით მოიხსენია, თუმცა მაინც მოახერხა, რამდენიმეჯერ წარმოეთქვა ჩემი სახელი ოდნავ განსაკუთრებულად, ოღონდ ისე, რომ სხვებს თავი დამცირებულად არ ეგრძნოთ. სასიამოვნოა, რომ ეს ხალხი ბრიტანეთში საიმედო დამცველს ხედავს.

როგორც ყოველთვის, ამ დილითაც ადრე ავდექი და მზის ამოსვლას ჩემი აივნიდან ვუყურე.

რამდენიმე საათის წინ ჩავიცვი, მოვწესრიგდი და მზად ვარ პარტნიორებთან ერთად სასაუზმოდ. თავს ისე კარგად ვგრძნობ, გაგიკვირდება, რომ მნახო.

გუშინ ჩვენი ქორწინების დღე იყო. ძალიან მინდოდა, ჩემი გამოგზავნილი ტელეგრამა გუშინ მოგსვლოდა, მაგრამ თითქმის დარწმუნებული ვარ, რომ ჯერ კიდევ არ მოუღწევია შენამდე. კიდევ ერთხელ გიხდი მაღლობას იმ ბედნიერებისთვის, რომელიც ბოლო შვიდი წლის განმავლობაში მომანიჭე.

საღამოს 10 საათი და 30 წუთი.

საუზმის შემდეგ ბაზარში გავიარეთ და ძველი ვერცხლის ბალთები ვიყიდე, იმედი მაქვს, მოგეწონება. სხვებმა ხალიჩები შეიძინეს სასაცილო ფასად - 1.5, 1.10 ფუნტად თითო.

მოგვიანებით ეჩმიაძინისკენ დავიძარით. ეპისკოპოსმა ტირაისმა, რომელიც სომხეთში ბოლო ვიზიტისას გავიცანი, რადგან ქონიბეარის მეგობარია, მონასტრის ტერიტორია, მუზეუმი და ბიბლიოთეკა დაგვათვალისწინებინა. ეჩმიაძინი ჩვენი წელთაღრიცხვის 301 წელს აშენდა, თუმცა მეცხრე და მეთათე საუკუნეებში იგი აღადგინეს, მეჩვიდმეტე და მეცხრამეტე საუკუნეებში კი შენობა გაადიდეს. თუმცა, სამწუხაროდ, ომის დროს მონასტრის მთელი განძი მოსკოვში გაიგზავნა „უსაფრთხოების მიზნით“ და ახლა ბოლშევიკების ხელშია. იმედი მაქვს, ეს უძვირფასესი ნივთები ოდესმე სომხეთში დაბრუნდება. ორ ეპისკოპოსთან ერთად ვისადილეთ. რა თქმა უნდა, სადილს მისასალმებელი სიტყვების გარეშე არ ჩაუვლია. ერევანში 5-ის ნახევრისთვის დავბრუნდით და 5-ზე უკვე ხატისიანებთან ვიყავით, სადაც

მთავრობის წევრებს, პარიზიდან და ამერიკიდან ჩამოსულ ამერიკელ დელეგატებს შევხვდით. პრეზიდენტთან საკმაოდ ხანგრძლივი საუბარი გამოვიკადა.

8-ის ნახევარზე პარლამენტში წავედით, სადაც თავმჯდომარე მისასალმებელი სიტყვით შემომეგება, წევრები და დამსწრე საზოგადოება კი - ტაშით.

საკმაოდ გვიან ვივასშმეთ და დავწექით. დილის 6 საათზე უნდა დავიძრაოთ.

დილიყანი

17 ოქტომბერი

სალამოს 8 საათი

აქ სალამოს რვის ნახევრისთვის ჩამოვედით. გრძელი და მომქანცველი დღის შემდეგ ვეცდები, მოკლედ მოგიყვე აქაური ამბები. ჯერ მხოლოდ იმის თქმა შემიძლია, რომ მე და ჩემი თანმხლები პირები ძალიან კომფორტულ სახლში განგვათავსეს, სადაც მისვლისთანავე შემოგვეგებნენ ინგლისურად მოლაპარაკე 12 წლის გოგონა და დედამისი, რომელიც ფრანგულს ფლობს და ჩემი ვარაუდით სომეხი გენერლის ცოლი უნდა იყოს. ახლა ვახშობას ვაპირებთ. მოგვიანებით მოგწერ.

18 ოქტომბერი, 1919.

დასაძინებლად 11-ის ნახევარზე წავედი, ამიტომაც ველარაფერი მოგწერე, თუმცა კარგად მეძინა და დღეს თავს შესანიშნავად ვგრძნობ.

გუშინ 6 საათზე უნდა დავძრულიყავით, მაგრამ 8 საათამდე ფეხი ვერ მოვიცვალეთ. სამ მანქანაში გადავანაწილდით. აქედან ერთი, რომელიც მხოლოდ ბარგისთვის გამოვიყენეთ, პირდაპირ დილიყანში წავიდა. ჩემს მანქანაში გრეისი, გრანდი და ლუკი ისხდნენ. მეორე მანქანა გაფუჭდა და როგორც მოგვიანებით გავიგეთ, 8 მილის ფეხით გავლა მოუხდათ. პირველად გოგჩის ტბის სამხრეთით, ელენოვკაში გავჩერდით. ცხენოსანი ესკორტი გზად შემოგვეგება და სოფელში ზეიმით შევედით. მასპინძლებმა მთელი პური და თევზით მარილი დაგვახვედრეს, რომელიც გავსინჯე. მოგვიანებით ადგილობრივმა კომისარმა სადილად მიგვიწვია. დაახლოებით 11 საათისთვის დაიწყო ჩვენი მოგზაურობა ტბის გასწვრივ, წმინდა ნინოსა და წმინდა რიფსიმეს გზაზე. მათი აქაური მოღვაწეობის აღსანიშნავად გზის პირას, მთელს გაყოლებაზე, ჯვრები დგას. სოფლები თითქმის მიწასთანაა გასწორებული. დაახლოებით 20 მილი ისე გავიარეთ, სიცოცხლის ნიშან-წყალი არ შეგვხვედრია. ტბა ზღვის დონიდან 6000 ფუტის სიმაღლეზე მდებარეობს და აქაურობა ფაქტობრივად ჩამკვდარია. ნოვო ბაიაზიდამდე რამდენიმე მილის მოშორებით ადგილობრივი დელეგაცია

დაგვხვდა, ქალაქის შესასვლელში კი ცხენოსანთა რაზმი და ბოისკაუტების ჯგუფი გველოდა მისასალმებელი ტრანსპარანტებით, შეძახილებითა და სიმღერებით. ქალაქში ტრიუმფით შესვლას მოსახლეობის გულითადი მისალმება, ბანკეტი და გამოსვლები მოჰყვა. შემდეგ ეკლესიისკენ გავემართეთ, თან ცხენოსნები და ბოისკაუტები გვახლდნენ. მათი სიმღერა და ხალხის ოვაციები მუდამ თან გვსდევდა. ნოვო ბაიაზიდიდან ელენოვკაში დაბრუნებისას მანქანაში მომაკვდავი დევნილი ჩავისვით. ელენოვკაში ჩვენებს შევხვდით. გაირკვა, რომ 4 საათისთვის ძლივს ჩამოსულან. მზის ჩასვლისას ტბის დასავლეთ ნაპირს გავუყევით და კუნძულზე აგებული მონასტრის ულამაზესი ხედით დავტკბით. გზა ზღვის დონიდან 8000 ფუტის სიმაღლემდე აღის, მერე კი ქვემოთ, 5400 ფუტის სიმაღლემდე ეშვება მკვეთრი მოსახვევების გავლით. სწორედ აქ, სადაც ულამაზესი, ტყიანი პეიზაჟი იშლება, მშვენიერი საზაფხულო კურორტი, დილიჟანი მდებარეობს. ის ერთ-ერთი ულამაზესი ადგილია მათ შორის, რისი წარმოდგენაც ადამიანს შეუძლია. რვის ნახევარზე უკვე დილიჟანში ვიყავით, სადაც ჩვეულებისამებრ საზეიმო დახვედრა მოგვინწყევს, შემდეგ კი გენერალ იანალოვის სახლისკენ გავემართეთ. მთებს შორის გზა სწორედ მან გაიყვანა და ახლა მასზე პასუხისმგებელი თავადაა. მისმა მეუღლემ არაჩვეულებრივად თბილი დახვედრა მოგვინყო, ხოლო მისმა ქალიშვილმა, თეა ოსიპოვმა (ოსიპოვი ქმრის გვარია) და შვილიშვილებმა - 9 წლის კიტიმ და 12 წლის ტასიამ ოჯახის წევრებივით მიგვიღეს. ვახშამი, რომელიც აივანზე გაგვიშალეს, თერთმეტის ნახევრამდე გაგრძელდა. გუშინდელი დღე იმდენად სასიამოვნო და ამაღელვებელი იყო, მის შესახებ დაუსრულებლად შემიძლია წერა, თუმცა ახლა სასაუზმოდ მიმეჩქარება.

კპირა. 19 ოქტომბერი.

ამ წერილს მატარებელში ვწერ, რომელიც დილაადრიან შემოვიდა ტფილისში. დაბინავებამდე საუზმობას ვაპირებთ.

გუშინ ადგილობრივ ხელისუფლებასთან ერთად ციხე მოვინახულე. იქაურობა თურქეთიდან წამოსული დევნილებითაა სავსე, ბავშვები შიმშილობენ. ფქვილის საცავებსაც შევაკვლეთ თვალი. რთული დასანახი არ არის, რომ ფქვილში ქვიშაა გარეული. შემდეგ რამდენიმე მილი ფეხით გავიარეთ ტყით შეფენილი მთის გასწვრივ, რომლის სილამაზეც არაფრით ჩამოუვარდებოდა გუდბრანდსდალისა და ვალდერსის ხედებს.²⁸

სადილის შემდეგ საპატიო ყარაულის თანხლებით დავიძარით. ქალები და ბავშვები ჩემს მანქანას ყვავილებს ესროდნენ. კარაკლისამდე მშვენიერი გზით ვიარეთ და ნაშუადღევს ჩავედით. ჩვენთან სომხეთში ამერიკული ხსნის კომიტეტის²⁹ უფროსი მოვიდა და ცოტა ხანი ჩემს ვაგონში გაატარა.

---

²⁸ადგილები ნორვეგიაში

²⁹ American Committee for Relief in the Near East - ჰუმანიტარულ საქმიანობას ეწეოდა ძირითადად სომხეთსა და სირიაში.

გზა დაბნელების შემდეგ გავაგრძელებთ. სანაინში ახალგაზრდა ამერიკელი ოფიცერი დავიმგზავრეთ, რომელიც ორი დღე ელოდებოდა მატარებელს. ერევნის მიმართულებით კვირაში მხოლოდ სამი მატარებელი დადის, მთელ სომხეთში კი, ჯამში, ოცდაორი ლოკომოტივია, რომელთა ნაწილიც მწყობრიდანაა გამოსული და ტექნიკური პირობების უქონლობის გამო მათი შეკეთება შეუძლებელია. საერთოდ, რკინიგზით სარგებლობა საკმაოდ სარისკოა, მაგრამ აქამდე უსაფრთხოდ ჩამოვედით.

თავს კარგად ვგრძნობ. მზისა და ქარის წყალობით საკმაოდ ჯანმრთელად გამოვიყურები.

დარწმუნებული ვარ, ტფილისში დაბრუნებულს ბევრი სამუშაო მელოდება.

20 ოქტომბერი. 1919.

უამრავი საქმე დამხვდა. ჩამოსვლის წუთიდან კატორღელივით ვმუშაობ მანამდე, სანამ თავი საშინლად არ ამტკივდება და თვალები არ დამეხუჭება გუშინ, კვირას, სახლში საუზმის დროს დავბრუნდით. მთელი კალათა დამხვდა ტელეგრამებით სავსე, თანაც ყველა ტელეგრამა სასწრაფო იყო. საქმეს შუალამემდე შემოვრჩი. ერთადერთი, რამაც ბედნიერება მომანიჭა, შენი 2 ოქტომბერს გამოგზავნილი ბარათი იყო, სადაც ბედნიერ დაბადების დღეს მისურვებდი და შენს კარგად ყოფნას მამცნობდი. მახარებს იმის ცოდნა, რომ ყველა, ვინც მიყვარს, 18 დღის წინ თავს მშვენივრად გრძნობდა, რადგან შენს წერილებს 20 სექტემბრის შემდეგ აღარ მოუღწევია ჩემამდე.

დღეს გრძელი დღე მქონდა. საღამოს საგარეო საქმეთა მინისტრმა შემომიარა გადაუდებელი საქმის გამო და კარგა ხანს ვისაუბრეთ. ზოგჯერ ბედნიერიც კი ვარ, რომ აქ არა ხარ. აქ რომ ცხოვრობდე, დაუნდობლად დამტანჯავდა ფიქრი, რომ გარშემო შენთვის საინტერესო არაფერია და თავს ვერ იქცევ. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, არც სანიტარული პირობებია შენი საკადრისი.

სანამ მე ერევანში ვიყავი, აქ ბოლშევიკებმა წყალსადენი გადაწვეს და მას შემდეგ ქალაქს წყალი აღარ მიეწოდება. ხალხი წყაროებისა და ჭების იმედადაა დარჩენილი. ალბათ წარმოგიდგენია, როგორ მდგომარეობაში არიან ადამიანები, რომელთათვისაც სისუფთავე ძალიან მნიშვნელოვანია. აქ არც ისე ბევრი ბოლშევიკია; სადაც წააწყდებიან, იქვე იჭერენ, მაგრამ თავიანთი საწინააღმდეგო აზრის გამოხატვას ისინი მაინც ახერხებენ. აშკარაა, რომ სანიტარული ნორმების დაცვა მათი პროგრამის ნაწილი არ არის.

რა თქმა უნდა, მუშაობის პროცესში ბევრ იმედგაცრუებას და წინააღმდეგობას ვაწყდები, მაგრამ მათბედნიერებს იმის შეგრძნება, რომ სასარგებლო საქმეს ვაკეთებ და მაქვს სამუშაო, რომელიც ყველაზე მნიშვნელოვანი სამუშაოა მათ შორის, რაც კი ოდესმე მქონია. ცხოვრების საუკეთესო პერიოდი მიდგას და მგონია, რომ მიუხედავად ყველაფრისა, მიზანს მაინც მივაღწევ.

ბავშვებისთვის დილიჟანის ფოტოებს ვაგზავნი. სიმართლე რომ ვთქვა, ჩემს სომხურ მოგზაურობაში დილიჟანი ერთადერთი ნათელი წერტილია. ერევანი კომმარნი იყო, ნოვო ბაიაზიდი - არანაკლები. ფიქრიც არ მინდა, რა მდგომარეობაშია იქ ხალხი და რას მოუტანს ზამთარი ამ საბრალო ქვეყანას.

გრანდი და უეითი ტელეგრაფის ოფისში წავიდნენ ლონდონთან დასაკავშირებლად. მეც მოვრჩი. მიუხედავად იმისა, რომ გვიანია, საქმეს უნდა დავუბრუნდე.

ტელეგრაფების მიმოსვლას იმდენი დრო მიაქვს, ეჭვი მეპარება, ღირს თუ არა ტელეგრაფის გამოყენება ნინოსთვის და ენდისთვის დაბადების დღეების მისალოცად. თუმცა ალბათ მაინც ვცდი.

დიდი მადლობა საჩუქრისთვის, ჩემო უძვირფასესო.

ოთხშაბათი. 22 ოქტომბერი, 1919.

გუშინდელი დღე საკმაოდ დამღლეელი და დეპრესიული აღმოჩნდა. დასაძინებლად 11 საათზე სრულიად დაქანცული წავედი.

ამ დილით ტომის 28-29 სექტემბრის წერილი ჩამოვიდა. შენგან ისევე არაფერი ისმის. თავის წერილში ტომი გაკვირვებით აღნიშნავს, რომ ოცდარვაში შეგხვდა და შენ მისის ჰადსონთან ერთად იყავი. იმედია, დრო სასიამოვნოდ გაატარეთ. თავს ცუდად არ ვგრძნობ, მაგრამ უამრავი საქმე მაქვს. სომხეთში გატარებული დღეების გამო უამრავი წერილი და ტელეგრაფი დამიგროვდა სამუშაოდ.

პარასკევი. ღამე. 24 ოქტომბერი.

თავისუფალი დრო ჯერ კიდევ არ გამომიჩნდა. შეიძლება უახლოეს მომავალში ჩრდილოეთისკენ, დარიალის ხეობაში მომიხდეს წასვლა. ამინდი საგრძნობლად გაფუჭდა. მოკლედ რომ ვთქვა, გადავიღალე.

ამ წერილს კონსტანტინოპოლში ბირკეტი და ლუკი წაიღებენ. დამპირდნენ, რომ თავად გააკონტროლებენ გამოგზავნის პროცესს.

ჩვენი სომხური მოგზაურობის ამსახველი ფოტოები, რომლებიც გრანდიმ გადაიღო, საკმაოდ კარგია. იმედი მაქვს, მომავალი წერილის გამოგზავნამდე მათ ამოებჭდვას მოვახერხებ.

კონვერტში ვერცხლის პატარა ჯვარს ვდებ ნინოსთვის. გიძღვნი უდიდეს სიყვარულს, ჩემს ძვირფას მარგარეტს და ბავშვებს.

შაბათი. 25 ოქტომბერი. 1919.

აღბათ ადვილი წარმოსადგენია, როგორ გამახარა ამ დილით შენი წერილის მიღებამ, რომელიც 26 სექტემბრიდან 5 ოქტომბრამდეა დაწერილი. თუმცა, ჩემი ვარაუდით, შენი ზოგიერთი წერილი ჯერაც არ მოსულა ჩემამდე. იმედი მაქვს, ჩემი 2 სექტემბრის წერილი არ დაკარგულა. ასევე მოგწერე 11, 22 და 25 სექტემბერს, 2 და 7 ოქტომბერს, შეიძლება სხვა გზავნილები უბრალოდ არ ჩამინიშნავს.

მოხარული ვარ, რომ მისის ჰადსონთან ერთად დრო სასიამოვნოდ გაატარე, ახლა კი აღბათ ჯონასი და მაალფრიდი³⁰ არიან შენთან. აღბათ კამილაც მანდაა.

ჩემი აზრით, კარგი იქნებოდა, თუ ალისას აიყვანდი ან ვინმე კარგს იპოვიდი.

ჩემო საბრალო! აღბათ, როგორი დაქანცული ხარ. მუშებით სავსე სახლი და დაზიანებული იატაკი რთული ასატანი უნდა იყოს. ახლა, აღბათ, უკეთ გრძნობ თავს. ვერ ვითმენ, ისე მინდა სუფთა, სასიამოვნოდ მოწყობილი ოთახები ვნახო, როცა დავბრუნდები.

მეტი არაფერი ხდება. ძალიან ბევრი საქმე მაქვს, უეითს და გრანდის ველოდები. დამხმარე ძალა ნამდვილად არ გვანწყნდა.

რუკერი აღბათ უკვე დაიძრებოდა. იმედი მაქვს, კარგი თანამშრომელი აღმოჩნდება.

დღეს მშვენიერი დარია. შეიძლება ხვალ თელავში წავიდე მანქანით. დაახლოებით 60 მილი უნდა გავიარო კახეთის აღმოსავლეთ ნაწილისკენ.

ჩემი სიყვარული ჩემს უძვირფასეს მეუღლეს და შვილებს: ჯეიმსს, ენდისს, ნინოს.

მარად შენი,

ო. უ.

ტფილისი

28. 10. 19.

ბოლო წერილი შაბათს ღამით, 25 ოქტომბერს მოგწერე. მას შემდეგ ბევრი ვიფიქრე და ვიფარდე. იქნებ რაღაცას ისე არ ვაკეთებ, როგორც საჭიროა? იქნებ ჩემი არჩეული გზა სხვებისთვის დამლუპველი აღმოჩნდეს? ყველაფერი უნდა ვაკონტროლო, მუდამ ფხიზლად უნდა ვიყო და ეს დამლელელია.

ბოლო რამდენიმე დღის განმავლობაში ორი თანამშრომელი შემომემატა. პირველი ლეიტენანტი სტოუნია, 49 წლის. ბათუმიდან გამომიგზავნეს. მისი 19 წლის ვაჟი ფლოტში მსახურობს. მგონი, ომამდე ბუღალტერი იყო. მეორე – ყოფილი ბარონესა, თამარა თისენჰაუზენია, დაახლოებით

---

³⁰ჯონას გეორგ იოჰან კოლეტი და მაალფრიდ დუბლოგი, ოლივერ უორდროპის მეუღლის - მარგარეტის ძმა და რძალი

იმავე ასაკისა. ის ბეჭდვაში მეხმარება. საბრალო, ძალიან მონდომებულია, რომ მოვალეობა პირნათლად შეასრულოს. ადამიანებისთვის, რომლებმაც ახალგაზრდობა უკან მოიტოვეს, ლუკმა-პურის შოვნა რთულია. არისტოკრატები თავის გადასარჩენად იბრძვიან და სიამოვნებით თანხმდებიან მსგავს სამუშაოს.

ბოლო დროს სახლში ვჭამთ და არა სუფთა ჰაერზე, თუმცა ამინდი ჯერ კიდევ მშვენიერია და დღეს უფრო თბილა, ვიდრე რამდენიმე დღის წინ.

საწყალი უეითი თავს შეუძლოდ გრძნობს, თუმცა მაინც მუშაობს. მგონი, დედასა და დაზე დარდობს, რომლებიც ოდესაში არიან. მისი ცოლის წერილები კი კიდევ უფრო გვიან მოდის, ვიდრე შენი.

ქალბატონმა ბეგთათბეგოვმა მითხრა, რომ მომავალ კვირას ჩემთვის დიდებულ წვეულებას მართავს, რომელსაც სამოცი სტუმარი დაესწრება. ნეტავ, თავის არიდება შემეძლოს. შეიძლება, კახეთში წავიდეთ ექსკურსიაზე, ესეც მნიშვნელოვანი ამბავია. პარალელურად ვაპირებ ვლადიკავკაზში გავემგზავრო სამსახურებრივი მოვალეობის შესასრულებლად. მეტი-მეტად დატვირთული ვარ. როგორც ჩანს, დასვენება არ მიწერია.

პარიზის კონფერენციაზე რაიმეს მაინც რომ იტყოდნენ ამ რეგიონზე, გონება შემიმსუბუქდებოდა. ხალხში მოუთმენლობა და ბრაზი მატულობს. ვეჭვობ, სასონარკვეთამ საბედისწერო ნაბიჯის გადადგმისკენ არ უბიძგოთ.

კონვერტში უოლშისა და კოლინის წერილებსაც ვდებ. როგორც კი შეიძლება, იქნებ გადააგზავნო.

სუთხაბათი. 30. 10.19.

გუშინ ნინოს და ენდის ტელეგრამა გამოვუგზავნე დაბადების დღეების მისალოცად. ტექსტი ძალიან უბრალოა: „ნინო, ენდრიუ, მიყვარხართ.“ იმედია, მალე ჩამოვა თქვენამდე.

შუადღისას მე, გრანდი და უეითი ფეხით ავედით მთაზე, რომელიც წმინდა დავითის ეკლესიის უკან, ქალაქიდან ათასი ფუტის სიმაღლეზეა. ეს იყო პირველი დიდი გასეირნება მას შემდეგ, რაც აქ ჩამოვედით. თბილი ამინდით ძალიან ვისიამოვნეთ. მთის წვერზე სასიამოვნოდ ქროდა ნიავი. ჩვენ თვალწინ შესანიშნავი ხედი გადაიშალა, თითქოს ასობით მილი დაგვიდეს ხელის გულზე. ყაზბეგის ულამაზესი, დათოვლილი მთა ძალიან ნათლად მოჩანდა, დასავლეთითაც შეიძლებოდა მწვერვალების დანახვა. ჩვენ ქვემოთ გაშენებულმა ქალაქმა თავისი აღმოსავლური ხასიათით და მდინარის ხეობამ შესანიშნავი განწყობა შეგვიქმნა. ფუნქიკულორის მიმართულებით ლიანდაგიცაა გაყვანილი, მაგრამ რევოლუციის შემდეგ ვაგონი აღარ მოძრაობს. ამიტომ ვინრო და ციცაბო ბილიკით მოგვიხდა ასვლა.

დაბრუნებისას ახალგაზრდა ოფიცერს, ჰერონ უოთსონს შევხვდი. მან ორი თვის წინ კონსტანტინოპოლიდან ბათუმამდე იმგზავრა ჩვენთან ერთად გემით, ახლა კი თეირანიდან ბრუნდება შინ. უოთსონი უეითთან და გრანდისთან ერთად წავიდა ოპერაში, ბიზეს „მარგალიტის თევზების“ სა-

ნახავად, მე კი წყნარი საღამო მაქვს, რომელსაც სამხრეთ კავკასიურ პოლიტიკაზე დარღში ვატარებ.

ამ დილით საჩხერელმა ნინო წერეთელმა (ტასო მაჩაბლისა და ბაბო ბაგრატიონის დამ) სოფლიდან უზარმაზარი კალათით ყურძენი გამომიგზავნა საჩხერიდან.

გუშინ რთული დღე მქონდა, მაგრამ მაინც მოვახერხე ჩერქეზოვის ძმისშვილი ნინო და მისი მეუღლე გვაზავა მენახა. ორივე საოცრად მომხიბვლელი ადამიანია. ნახევარი საათით პრინც ნაპოლეონ მიურატსაც შევუარე. ქართული ჯარის გენერალი მიურატი ნახევრად ქართველი, ნახევრად კი ფრანგია. ავადმყოფობამ ხელი დარია, თუმცა მიუხედავად ამისა, სიცოცხლით სავსე და სასიამოვნო ადამიანია. ლამბაშიძეც მოვიდა და შექმნილ ვითარებაზე ვისაუბრეთ. გენერალი ნიუქომბი ბაქოდან დაბრუნდა საინტერესო ახალი ამბებით და მალარით, რომელმაც ძალიან დაასუსტა.

ვინატრებდი, აქაური მდგომარეობა ოდნავ მარტივი მაინც ყოფილიყო. სანამ პარიზის კონფერენციაზე რაიმე არ ითქმება, ვიცი, რომ ნერვიულობას ვერ შევწყვეტ.

შენი და ბავშვების ფოტოებს რომ დამპირდი, ჩემამდე ჯერაც არაფერი მოსულა. ალბათ, წერილი ჯერ კიდევ გზაშია და მათი ჩამოსვლით მალე გავბედნიერდები. იმედი მაქვს, ფოტოზე ნათლად დავინახავ, რომ ჩემი ძვირფასი მეუღლე მხნედაა, წერილში კი მხოლოდ სასიამოვნო სიახლეებს ამოვიკითხავ.

ლამბაშიძე, ხოშტარია და გენერალი ნიუქომბი ალბათ ერთად გამოემგზავრებიან მომავალი კვირის დასაწყისში. შეგიძლია, ისინი მომავალ კვირაშივე ან შემდეგ თვეში (ნოემბერში) ნახო. აუცილებლად გეტყვიან, რომ ასე კარგად დიდი ხანია არ ვყოფილვარ. სომხეთის ფოტოები ჯერ კიდევ არ არის მზად. იმედი მაქვს, მალე მოვახერხებ მათ გამოგზავნას. ამჯერად კი კონვენტში წერილთან ერთად ბავშვებისთვის სამ ღია ბარათს ვდებ დილიუანის ხედებით.

პარასკევი, 31 ოქტომბერი.

დღეს მშვენიერი ამინდია და თავს კარგად ვგრძნობ. ფოსტა უკვე მზადაა გამოსაგზავნად, ამიტომ ძალიან ცოტა დრო მაქვს იმის სათქმელად, რომ ძალიან მიყვარხარ. ხვალ განსაკუთრებით ბევრს ვიფიქრებ ჩემს ძვირფას ნინოზე, ორშაბათს კი ენდიზე. გადაეცი ჩემი გულითადი მოკითხვა დედაშენს, ასევე ჯოანას და მაალფრიდს, თუ შენთან არიან.

ძნელი დასაჯერებელია, რომ მხოლოდ ორი თვეა, რაც აქ ვარ. მეჩვენება, რომ მთელი წელი გავიდა.

გკოცნი სითბოთი და სიყვარულით, ჩემო ტკბილო მეუღლე.

ო. უ.

ტფილისი. 3 ნოემბერი.

ჩემო უძვირფასესო,

31 ოქტომბერს მოგწერე, მერე კი, სალამოს, საკმაოდ ხანგრძლივი საუბარი მქონდა ლამბაშიძესთან.

ნინოს დაბადების დღე საკმაოდ რთული აღმოჩნდა ჩემთვის. ბევრი თავსატეხი გამომიჩნდა. მიუხედავად ამისა, მაინც სულ ჩვენს პატარა გოგოზე ვფიქრობდი და ბედნიერების შეგრძნება არ მტოვებდა. შუადღისას გულითადი საუბარი მქონდა პრემიერ-მინისტრ ჟორდანიასთან. ის შესანიშნავი ადამიანია, მთელი ქვეყანა დავალებულია მისგან იმ ყველაფრის გამო, რასაც ჟორდანია აკეთებს. მოგვიანებით ამერიკული მისიის ხელმძღვანელს შევხვდი. ვილაპარაკეთ ჯერ კიდევ გადაუჭრელ პრობლემაზე – უთანხმოებაზე თათრებსა და სომხებს შორის. როგორღაც უნდა მოვახერხოთ, რომ ეს პრობლემა კიდევ უფრო არ გამწვავდეს. შემდეგ აფხაზეთის ეკლესიის მეთაურს, ამბროსის შევხვდი, რომელიც გასაოცრად მხნე, განსწავლული და ღვთისმოშიში ადამიანია. მან მნიშვნელოვანი ინფორმაცია მომცა სოხუმის რაიონის შესახებ. სალამოს ამინდი გაფუჭდა და ცოტა ხანს, მაგრამ ძლიერად ქუხდა და ელავდა. შინ ძალიან დაღლილი დავბრუნდი.

გუშინ, კვირას, გენერალმა ნიუქომბმა მთელი შუადღე ჩვენთან საქმიან საუბარში გაატარა, მერე კი ერთადაც ვისადილეთ. ღამით ბათუმისკენ დაიძრა ლამბაშიძესთან ერთად, საიდანაც, კონსტანტინოპოლის გავლით, ლონდონში გაემგზავრებიან. მათი მოგზაურობა თვის ბოლოს დასრულდება.

რკინიგზაზე კიდევ ერთი თავდასხმა განახორციელა ბანდამ, რომელსაც, სავარაუდოდ, უცხოეთიდან გადაუხადეს. გარკვეული ჯგუფები ძალიან ცდილობენ წარმოაჩინონ საქართველო, როგორც არეული ქვეყანა. თავდასხმამ ხუთი ადამიანი იმსხვერპლა, საკმაოდ ძვირადღირებული ლოკომოტივი კი მნიშვნელოვნად დაზიანდა.

გუშინ, სალამოს ხუთისკენ, ბეგთაბეგოვებთან წავედით “tasse de the”-ზე. ვახშამს ცეკვები მოჰყვა, თუმცა მე ათი საათისთვის მაინც მოვახერხე წამოსვლა. რა თქმა უნდა, იქ ბევრი ადამიანი იყო, ვისი ნახვაც ძალიან მესიამოვნა, მაგრამ შენ კარგად იცი – წვეულებები ნამდვილად არ არის ჩემი ცხოვრების სტილი.

დღეს ჩემი ძვირფასი ენდის დაბადების დღეა. დაუსრულებლად ვფიქრობ მასზე და ბედნიერებას ვუსურვებ.

ამ დღეებში შემოდგომის არაჩვეულებრივი ამინდი დგას. ავდარი სულ რამდენიმე დღეს გაგრძელდა, შესაბამისად, ისევ გვაქვს საშუალება, შენობის შიგნით აღარ ვიკვებოთ. აივანზე ვსაუზმობთ, ვსადილობთ და ვვახშმობთ. სუფთა ჰაერი სიცოცხლის ძალას მმატებს.

სტუმრად ბატონი ჟორდანია (პრემიერ-მინისტრი) მყავდა. ერთი საათით შემოიარა. მიუხედავად იმისა, რომ ენა ოდნავ ებმის, მასთან საუბარი ძალიან სასიამოვნოა.

წერილთან ერთად თორმეტ ფოტოს გიგზავნი. მათი უმეტესობა გრანდიმ სომხეთში ყოფნის დროს გადამიღო. შეიძლება, მოგვიანებით კიდევ

შევძლო რამდენიმეს გამოგზავნა.

ჩვენი ელექტროსანათები მწყობრიდან გამოდის, ზოგჯერ საერთოდ არ მუშაობს. იმედი მაქვს, შენ ჩემზე ნაკლები პრობლემა განუხებს.

4 ნოემბერი.

ცივი, მონყენილი დღე იყო. ვშიშობ, რომ ბოლოს და ბოლოს, ზამთარი დადგა.

ვლადიკავკაზში წასვლას ველარ ვახერხებ. მართალია, გენერალ ქისს³¹ ავუხსენი, რომ ჩემთვის მასთან შეხვედრა ვლადიკავკაზში უფრო მოსახერხებელი იყო, ვიდრე ტფილისში, მაგრამ ის ხვალ დილით მაინც ჩამოდის. როგორც ჩანს, საგარეო საქმეთა სამინისტრომ ივარაუდა, რომ მგზავრობა სახიფათო იქნებოდა ჩემთვის, მიუხედავად იმისა, რომ ამ ქვეყანაში არ არსებობს გზა, რომელიც შემაშინებდა. აღარაფერს ვამბობ იმაზე, რომ აქაურ გზებზე უამრავი მანქანა დადის ყოველგვარი დაბრკოლების გარეშე.

5 ნოემბერი.

ქისი ამ დილით ჩამოვიდა და სადილამდე კარგახანს ვილაპარაკეთ. ვშიშობ, რომ უშედეგოდ. ის მალე შვებულებაში მიემგზავრება ლონდონში. ჩვენთან ერთად ლამბაშიძემ, მელიქოვმა და ორბელიანმა ივანშემეს. მუზეუმებისა და სხვა ღირსშესანიშნაობების მოსანახულებლად არცერთი არ წასულა. ცოტა ადრინადა ვივანშემებთ, რათა საღამოს ოპერაში წასვლა მოვასწროთ "ტოსკას" მოსასმენად, მაგრამ, სიმართლე რომ გითხრა, ამ წარმოდგენის ხილვა დიდად არ მეხალისება.

ხვალ საქართველოს მთავრობა Hotel d' Orient-ში გვეპატიჟება სადილად, შუადღისას კი წვეულებაზე უნდა წავიდე. ქისმა თქვა, რომ ბათუმში პარასკევს დილით დაბრუნდება.

7 ნოემბერი.

მიუხედავად ყველაფრისა, ოპერაში წასვლა მაინც მომიწია. მსახიობები კარგად თამაშობდნენ და შესანიშნავად მღეროდნენ, მაგრამ წარმოდგენა მაინც არ მომეწონა. შემდეგ „ქართულ კლუბში“ წავედით სავანშემოდ და შინ ძალიან გვიან დავბრუნდით.

---

³¹გენერალი ქისი - ეკატერინოდარში დენიკინის შტაბთან პოლიტიკური მისიით მიმავრებული სამხედრო პირი. ქისი ეკატერინოდარში ხელმძღვანელობდა პოლიტიკურ მიმართულებას, ხოლო გენერალი პოლმანი სამხედროს. საბოლოოდ, ორივენი ბრიტანეთის თავდაცვის სამინისტროს ექვემდებარებოდნენ და ეწინააღმდეგებოდნენ საგარეო საქმეთა სამინისტროს, მათ შორის, კერზონისა და უორდროპის მიერ გატარებულ პოლიტიკას.

გუშინდელმა დღემ ჩემი დიდი ძალისხმევა წაიღო. მეჯავრება ზეიმები! რამდენიმე დღის წინ კონია ერისთავს შევპირდი, რომ ოთხზე მასთან ერთად ვისადილებდი. თავის არიდება აღარ გამომივიდა. სადილს ოცზე მეტი ადამიანი დაესწრო, მათ შორის, გეგეჭკორი (საგარეო საქმეთა მინისტრი) და სხვები. დიასახლისისა და მისი ქალიშვილის გარდა, რომელიც კლერკად მუშაობს საგარეო საქმეთა სამინისტროში, ყველა მამაკაცი იყო. კაცები მღეროდნენ, გიტარაზე უკრავდნენ და სადღეგრძელოებსაც წარმოთქვამდნენ, მაგრამ შვიდი საათი არ იყო, როცა იქაურობას გამოვეცალე.

სახლში მისული ცამეტი რიცხვით დათარიღებულმა შენმა წერილმა გამახარა, სწრაფად ჩავიკითხე, ჩავიცვი და ოფიციალურ ვახშამზე წავედი, რომელსაც მთელი მინისტრთა კაბინეტი უნდა დასწრებოდა. თუმცა აღმოჩნდა, რომ მათთვის საგანგებო თათბირი დაინიშნა და ვერ მოვიდნენ. მაგიდის გარშემო ოცზე მეტი სტუმარი იჯდა. ლამბაშიძე, რომელიც თამადაობდა, თითოეულ მათგანს ელაპარაკებოდა. ეს ბანკეტი ქისის პატივსაცემად გაიმართა, რომელიც შუადღისას მცხეთაში წასულიყო. შინ ისევ ძალიან გვიან დავბრუნდი, შუალამე უკვე გადასული იყო.

ქისი დილის ათზე გაემგზავრა ბათუმში, მე კი ჩვეულ რიტმში განვაგრძე მუშაობა.

ხვალ, შუალამისას, მატარებლით გავემგზავრები სიღნაღისკენ, შემდეგ მანქანით თელავისკენ, უკან კი ისევ მატარებლით დავბრუნდები ორშაბათს, სადილამდე. იმედი მაქვს, ცოტა ხანს მშვიდად ყოფნას შევძლებ.

რაც შეეხება ათი-თორმეტი ოქტომბრით დათარიღებულ შენს ძვირფას წერილს- მიხარია, რომ იპოვე საწერი მაგიდა, რომელიც მოგწონს და იმედი მაქვს, რომ მაგ მაგიდაზე ჩემთვის ბევრ წერილს დანერ. ნეტავ შემეძლოს, მისაღებ ოთახში შევიხედო და დავინახო ფანჯრებზე მოფრიალე ახალი წითელი ფარდები, დაგინახო შენ, ცეცხლის პირას მჯდომი. მიუხედავად იმისა, რომ ყველაფერი აღმიწერე, სრულად მაინც ვერ წარმოვიდგინე იქაურობა. მართალია, აქ კიდევ ორი წელი არ ვაპირებ ყოფნას (რუკერმა მომანოდა ეს აზრი), მაგრამ ვშიშობ, რომ შობას თქვენთან ერთად ვერ ვატარებ. ეს ერთადერთი იმ შემთხვევაში მოხდება თუ აღმოჩნდება, რომ ჩემი აქ მუშაობა სრულიად უშედეგო და უსარგებლო იყო. რა თქმა უნდა, ვერაფერს გამოვრიცხავ. იმედია, წლის ბოლოსთვის გავიგებ, როგორია მოკავშირეთა³² პოლიტიკა დედამინის ამ ნაწილთან დაკავშირებით. თუმცა ამ ეტაპზე, ინფორმაციის ნაკლებობის გამო, ხელ-ფეხი მაქვს შეკრული. დღევანდელი მდგომარეობით, ძალიან შემეცოდებოდი აქ რომ ყოფილიყავი. ვერც ბავშვები გაძლებდნენ. მიხარია, რომ სკოლა უფრო და უფრო მოსწონთ, თუმცა საწყენია, რომ ფრანგულის მასწავლებელი არ უვარგათ.

ვიცი, ჩემი წერილები შენდამი ძალიან მოსაწყენი და სულელურია. სწრაფად ვვლახნი ყველაფერს, რაც თავში მომდის, როგორც კი დრო გამიჩნდება. ჩემი ბარათები უფრო ყოველდღიური ამბების ქრონიკაა, რაც, ვშიშობ, სულაც არ არის წასაკითხად საინტერესო.

ბოლო ხანებში გაცილებით უკეთ ვარ. ალბათ უფრო იმიტომ, რომ ცა

---

³² იგულისხმება ანტანტა - დიდი ბრიტანეთი, ამერიკის შეერთებული შტატები, საფრანგეთი და იტალია.

მონმენდილია და ჰაერი -სუფთა. აქ არ იცის ცივი ზამთარი, მაგრამ მუდმივი პრობლემები გათბობასთან და განათებასთან დაკავშირებით, ძალიან გამაღიზიანებელია. ჩვენთან ელექტროობა აღარ მუშაობს და მთლიანად სანთლებზე ვართ დამოკიდებული.

გთხოვ, გადასცე ჩემი გულითადი სალამი დედაშენს და კამილას, ასევე, ჯონასს და მაალფრიდს, რომლებიც, ალბათ, შენთან ერთად არიან. ასევე, საუკეთესო სურვილებით მოიკითხე ლანყეები.

ერთი თხოვნა მაქვს - შეგიძლია, პოპლინის ჰალსტუხები გამომიგზავნო? სამი ცალი, თითო ინჩის სიგრძის, ლურჯი, მწვანე ან ყავისფერი. მგონი, სულ გამეზნა ჩემი ჰალსტუხები, რომლებიც თან ჩამოვიტანე. წინდებს, ცხვირსახოცებს და საყელოებსაც ველარ ვპოულობ. სარეცხს თითქმის ვერ ვიბრუნებთ დანაკარგის გარეშე.

შაბათი. 8 ნოემბერი.

შუადღისას ჩემი ძვირფასი გოგონას კიდევ ერთმა წერილმა გამახარა და სასიამოვნოდ გამაკვირვა. მართალია, წერილი საკმაოდ ძველი იყო (4-7 სექტემბრის), მაგრამ სასიამოვნოდ იკითხებოდა. დაგვიანება, სავარაუდოდ, ოლდჰემის გამო მოხდა, რომელმაც გზა-კვალი არია. შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტი გაცილებით სანდოა, ყოველ შემთხვევაში, იმედი მაქვს, რომ ასეა და არ ვცდები.³³

რამდენიმე საათში კახეთისკენ დავიძვრებით. იმედი მაქვს, უკან ორშაბათს დავბრუნდებით, დღის პირველ ნახევარში.

დღეს ბევრი ვიშრომე მოსალოდნელი უთანხმოების და სისხლისღვრის თავიდან ასაცილებლად. თავს ბედნიერად ჩავთვლი, თუკი ჩემს შრომას ამაოდ არ ჩაუვლია.³⁴

მახსოვს, ადრე მითხარი, რომ ჩვენმა ერთმა დაქორწინებულმა ახლობელმა (მგონი კამილამ), თქვა, რომ ქორწინების მეშვიდე წლისთავი ყველაზე კრიტიკულია წყვილისთვის. ჩვენ ზღვარს უკვე გადავაბიჯეთ და ახლა, როცა უკან ვიხედები, მხოლოდ ბედნიერებას ვხედავ, ბედნიერებას, რომელიც დღითიდღე იზრდება. სავარაუდოდ, გარემოებებით გამონვეულმა განშორებამ ჩვენს ურთიერთობაზე კარგად იმოქმედა. ყოველთვის, როცა შენთან ვბრუნდები, ვბრუნდები დიდი სიყვარულით, ვიდრე წინა ჯერზე და შენც უფრო და უფრო ძლიერ გრძნობას მაგებებ.

მიხარია, რომ ვარჯიშს არ წყვეტ. დღეს ბლუმმა შემომიარა. ის რუსეთის კონსულია თავრიზში. ერთმანეთი დიდი ხნის წინ, 1887 წელს, მოსკოვში გავიცანით, როცა ჯერ კიდევ ბიჭი იყო, მე კი მის ბიძასა და ბიცოლასთან გავატარე ჩემი იქ ყოფნის მთელი პერიოდი. საბრალო დედამისი ჯერ კიდევ

---

³³ აქ უორდროპი, სავარაუდოდ, გულისხმობს ქალაქ ოლდჰემის საფოსტო სერვისის და ხაზს უსვამს, რომ საგარეო საქმეთა სამინისტროს შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტის გზავნილები ადგილზე უფრო უსაფრთხოდ ჩადიოდნენ.

³⁴ აქ იგულისხმება, უორდროპის შუამავლობით, სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის გაფორმებული ხელშეკრულებები, რომელთაც ის ქვემოთ უფრო დეტალურად ეხება.

მოსკოვშია. ბლუმი აქ იმისთვის ჩამოვიდა, რომ ცოლს შეხვდეს და თავ-რიზში მასთან ერთად დაბრუნდეს. ცოლი ცნობილი რუსი კომპოზიტორის, სკრიაბინის შვილია, თავად ბლუმი კი ანტონ რუბინშტეინის ძმის შვილიშვილი. სკრიაბინმა მარცხენა ხელისთვის იმდენად რთული ნოქტიურნი დაწერა, რომ საზოგადოებაში მის შესრულებას თავადაც კი ერიდებოდა - შეცდომების დაშვების ეშინოდა.

სასიამოვნოა ბიძია ალფის ვერცხლეულის ქონა. თუკი ადამიანს ძვირფასეულობა საერთოდ უნდა გქონდეს, ალბათ ჯობია, ისეთი ნივთების მფლობელი იყო, რომლებთანაც ასოციაციები გაკავშირებს.

დიდი ხანია, შენი და ბავშვების ფოტოები არ გამოგიგზავნია. არადა, ძალიან მინდა თქვენთვის თვალის შევლება.

ამ დილით ოდნავ ყინავდა და წელს პირველად, დილის ტრადიციული სეირნობისას, პალტო ჩავიცვი. წუხელ მთელი ღამე სავსე მთვარე ანათებდა, რამაც ძალიან გაგვახარა, რადგან სანთლების გარდა, სინათლის არავითარი წყარო არ გაგვაჩნია.

უჩვეულოდ სასიამოვნოა, რომ საგარეო საქმეთა სამინისტრომ ჩემი ბათუმში ვიზიტის შესახებ შეგატყობინა. ალბათ უკვე გეცოდინება, რომ მხოლოდ ერთი დღით ვიყავი წასული.

„ფიქრის ძალა“ შესამჩნევად იზრდება მაშინ, როცა აზრებისთვის თავის მოყრას ახერხებ. ვშიშობ, აზროვნების უნარი საერთოდ წამერთვა. მე ახლა მანქანა ვარ, რომელიც მთელ დღეს სამუშაოს შესრულებას ანდომებს.

ძვირფასი ნინოს ფოტომ, რომელიც გამომიგზავნე, სახლი მომანატრა. წარმომიდგენია, როგორია ნინო ახლა - „სიამოვნებათა ზმანება“ და არა „პატარა, უსახური არსება ყვითელი თმითა და ლურჯი თვალებით“.³⁵

გრანდი და უეითი მოკითხვას გითვლიან. ამჟამად ორივე მშვენივრად გრძნობს თავს.

კვირა. 9 ნოემბერი. დღის 3 საათი. ბურჯანის საღვთი.

ამ წერილს მატარებელში ვწერ, სანამ შთაბეჭდილებები ჯერ კიდევ ცხელია. ვშიშობ, მოგვიანებით სათანადო სიტყვების პოვნა გამიჭირდება. მანქანებს მატარებელში ვტვირთავთ. რამდენიმე წუთში თელავისკენ დავიძრებით.

წუხელ ღამით გრანდი, უეითი, ორბელიანი და მე ტფილისიდან საღვთოს ათ საათზე გავედით და ნაშუალამევს, ოთხის თხუთმეტ წუთზე მელაანში ჩავედით, სადაც სილნალისკენ არის გადასახვევი. 6 საათზე ავდექით, ვისაუზმეთ და ცხენოსანი ესკორტის თანხლებით დავადექით გზას. აქაურობა ლამაზია, მინა-ნაყოფიერი, ჰაერი-სუფთა. გზადაგზა ჩვენი ესკორტიც იზრდებოდა და მოსახლეობის ყურადღებაც ჩვენ მიმართ. მელაანიდან

---

³⁵ ეს არის ამონარიდები ბრიტანელი პოეტის - უილიამ უორდვორსის ლექსიდან „სიამოვნებათა ზმანება“.

ათი მილი ვიარეთ და ბოდბეს მივადექით, სადაც წმინდა ნინოა დასაფლავებული. ხალხი ჩვენს მანქანას ყვავილებს ესროდა. მონასტერს მივადექით, გავიარეთ ტრიუმფალური თალი, რომელიც ფოთლებისგან აღემართათ. წინამძღვარმა თავად მიგვიღო. ის თავადის ქალი ვაჩნაძეა, ლევან ვაჩნაძის და. ლევან ვაჩნაძე ჩემი მასპინძელი იყო ტფილისსა და სიღნაღში ოცდაათი წლის წინ, როცა აქ პირველად ჩამოვედი. შავსამოსიანი, მაღალთავსაბურთიანი დედები, მონასტრის სკოლის თეთრკაბიანი გოგონები და შემოგარენში მცხოვრები მოსახლეობა მონასტრის ტერიტორიაზე შეკრებილიყო. მღვდელი მეოთხე საუკუნეში აშენებული პატარა ეკლესიისკენ წამიძღვა და ლოცვა აღავლინა მონა ღვთისა ოლივერისა და მისი საყვარელი ადამიანების კარგად ყოფნისათვის. მონაზვნებმა გალობით მისურვეს ხანგრძლივი და ბედნიერი სიცოცხლე. ჯვარზე მთხვევის შემდეგ წმინდა ნინოს საფლავთან მიმიყვანეს. არქეოლოგმა ნატროშვილმა, რომელიც ამავდროულად მომრიგებელი მოსამართლეა, ბევრი საინტერესო რამ მიაპოო მონასტრის შესახებ. ვაზის ხისაგან დამზადებულ კანკელზე ყურძნის მტევნებია გამოსახული. წინამძღვარმა დამათვალისწინებინა გოგონების სასწავლებელი, საცხოვრებელი, საკლასო ოთახები, სატრაპეზო და სახელოსნოები, სადაც ხალიჩები, ნაქარგები, საეკლესიო სამოსი და ხატები იქმნება. მან შენთვის საჩუქრად ნაქარგი გადმომცა, თამარ დედოფლის გამოსახულებით, ჩვენი ნინოსთვის კი მისი მფარველი წმინდანის პატარა ხატი, რომელიც მონაზვნების მიერაა დანერგილი. სანამ მოსწავლე გოგონებისა და მონაზვნების გუნდი საგალობლებს ასრულებდა, წინამძღვარი თავის სამყოფელში ყავით გაგვიმასპინძლდა. მონასტერი პურის და, საერთოდ, ბევრი საჭირო რამის ნაკლებობას განიცდის. წამოსვლამდე ილუმენიას მცირე შესაწირი გადავეცი, 5000 რუსული რუბლი (დაახლოებით, 8 ფუნტი სტერლინგი). ასევე დავათვალისწინებთ მონასტერთან მდებარე მოზრდილი ბაღი, ყვავილებით დავიტვირთეთ და ბავშვებისა და უფროსების გამოსამშვიდობებელი შეძახილების თანხლებით, სიღნაღისკენ გავეშურეთ. საითაც ნაბიჯი გადავდგი, გარს შემოხვეული გოგონები ყველგან ყვავილებს მახვედრებდნენ ფეხქვეშ. სიღნაღში ჩასულებს წარმტაცი ხედი გადაგვეშალა თვალწინ - ალაზნის ტრიალი ველი და მის უკან აღმართული კავკასიონის თოვლიანი მთები.

სიღნაღს ჭენებით, უფრო სწორად, ჭენებით მომავალი ესკორტის თანხლებით მივადექით. ხალხი ჩემს შესახვედრად გამოეფინა და ქალაქში ყვავილებისა და ფოთლების თალის გავლით შევედი. ჩემს დასახვედრად მთელი მოსახლეობა გამოვიდა, ქალაქის ხელისუფლების მეთაურობით, რომელთაგანაც რამდენიმემ მისასალმებელი სიტყვა წარმოთქვა, შემდეგ კი ბანკეტზე მიმიპატიჟეს, სადაც უამრავი სიმღერა შესრულდა და სადღეგრძელოებიც ითქვა. სუფრას ესწრებოდა პოეტი სანდრო შანშიაშვილი, რომელმაც წლების წინ დანერგილი, მარჯორისადმი მიძღვნილი ლექსი წაიკითხა. მარჯორის სახელი ბევრმა მოიხსენია მონინებითა და სიყვარულით. აღნიშნეს, რომ მასზე, როგორც მიცვალებულზე ლაპარაკი ყველას უჭირს, რადგან მარჯორი სამუდამოდ ცოცხლობს ქართველების გულებში და იცოცხლებს იქამდე, სანამ საქართველო არსებობს. წამოსვლისას მთელმა ქალაქმა გამოგვაცილა. სავაჭრო გაერთიანებებს, გილდიებს, მუნიციპალურ ორგანოებს ბაირაღები გამოეტანათ, გოგონები ფეხქვეშ ყვავილებს

გვიფენდნენ. მთაგრეხილს ქალაქის კედლებამდე ჩავუყევით, შემდეგ კი დაკლაკნილი გზით ვენახებამდე ჩავალწიეთ. ეს რაიონი სწორედ ყურძნით და ღვინითაა ცნობილი. კიდევ ერთხელ შევაველი თვალი ალაზნის ველის მომაჯადოებელ ხედს და დალესტინის მთიან, კრიალა ცამდე აზიდულ საზღვარს. მინდორს იქით ანაგის დაბურული ტყე მოჩანდა, სადაც, ჩემი წარმოდგენით, მძინარე მზეთუნახავი ცხოვრობდა და დიდხანს ელოდა თავის ზღაპრულ პრინცს.

ჩემი ბოლო ვიზიტის შემდეგ მოსახლეობის რაოდენობა საკმაოდ გაიზარდა. სიღნაღიდან თელავამდე სახლებისა და ვენახების მწკრივი არ წყდება. მიუხედავად იმისა, რომ მოსავალი არც ისე დიდია, აქაური ღვინო უმაღლესი ხარისხისაა და საკმაოდ ძვირი ღირს. ხალხი საკმაოდ შეძლებულად ცხოვრობს, კარგად იკვებება და მშვენივრად აცვია. შენდება ახალი სახლები და გზებიც იგება.

გურჯაანის სადგურიდან ისევ მატარებლით განვაგრძეთ მოგზაურობა და თელავის სადგურში შევედით, რომელიც ქალაქიდან რამდენიმე მილის დაშორებით მდებარეობს. აღმართი მანქანით ავიარეთ, მაღლობზე მთელი თელავი გველოდებოდა. ათასობით ადამიანი სიხარულით დანახვაზე, მოედანზე სიმღერები გაისმა და მისასალმებელი სიტყვებიც ითქვა. მოსწავლე გოგონები თეთრებში გამოწყობილიყვნენ, ყველაფერს საზეიმო ელფერი დაჰკრავდა. ძველი თალი გავიარეთ და მეფე ირაკლის სასახლესთან მივედით, რომელიც ახლა გოგონების სკოლაა. გოგონების გუნდმა საქართველოს ეროვნული ჰიმნი შეასრულა. არც ყვავილები დაგვაკლეს და არც ტრიუმფალური თალები - ალბათ ყველაფერს, რაც თელავში დაგვახვედრეს, ვერ აღვინერ. ჩაის დასალევად ოთახში დავსხედით, რომელსაც უზარმაზარი, გაშლილი აივანი ჰქონდა. თვალწინ გადაგვეშალა ყინულოვანი კავკასიონი - ერთ-ერთი ულამაზესი ხედი მათ შორის, რაც კი ოდესმე მინახავს. სკოლის დირექტორის ცოლმა თავად გვიმასპინძლა - ის ესტონელია და ინგლისურიც იცის.

თელავიდან იმდენივე ადამიანმა გაგვაცილა, რამდენიც დაგვხვდა. ცხენოსანი რაზმის თანხლებით წინანდლისკენ დავიძარი. სამთავრობო ღვინის საცავები სწორედ წინანდალშია. იქაურობა ადრე ჭავჭავაძეებს ეკუთვნოდათ. სწორედ წინანდლიდან გაიტაცეს შამილის მეომრებმა ქალები და რამდენიმე თვე მძევლად იყოლიეს დალესტანში. ჩემმა მეკავშირე ქართველმა ოფიცერმა, მამუკა ორბელიანმა, თავად მაჩვენა ცაცხვის ხე, რომლის ძირშიც იჯდა დედამისი, სრულიად ბავშვი, როცა ლეკებმა ტყვედ აიყვანეს. მოვინახულე ნანგრევებად ქცეული სამლოცველო, სადაც ცნობილი რუსი პოეტი და დრამატურგი გრიბოედოვი (რომელიც თეირანში მოკლეს და ტფილისში დაკრძალეს), პრინცესა ჭავჭავაძეზე დაქორწინდა.

მდიდრულად და გემოვნებით მორთული სასახლე დაახლოებით ოცი აკრის ფართობის კარგად მოვლილ ტყეში დგას. ჩასულებს მასპინძლები 20 ფუტის სიმაღლის ჩირაღდნებითა და თაიგულებით დაგვხვდნენ. რამდენიმე მისასალმებელი სიტყვაც წარმოითქვა. აქაურობის ხელმძღვანელმა რამიშვილმა ვახშამი უზარმაზარ წვეულებლად აქცია. თამამად შემიძლია, ვთქვა, რომ ღვინები გაცილებით უკეთესი იყო, ვიდრე თამადის მიერ წარმოთქმული სადღეგრძელოები.

დაახლოებით თერთმეტი საათისთვის ისევ მატარებელში ჩავსხედით და გურჯაანში დავბრუნდით, საიდანაც ტფილისისკენ დავიძარი. ტფილისში პირველ საათზე ჩავედით.

დამავიწყდა მეტქვა, რომ ბაკურციხეშიც არაჩვეულებრივად დაგვხვდნენ. იქ ოცდაათი წლის წინაც ვიყავი და აღმოჩნდა, რომ ბევრს ჯერ კიდევ ვახსოვარ.

ოთხშაბათი. 12 ნოემბერი.

რაც ტფილისში დავბრუნდი, უამრავი საქმე მაქვს, მაგრამ თავს კარგად ვგრძნობ.

გუშინ ქუთაისში ნორვეგიის კონსულმა, ვინმე კაპიტანმა კონრად სოუნდლომ საქმეზე შემომიარა. როცა ნორვეგიულად დაველაპარაკე, ლამის გული წაუვიდა და ბოლოს, როცა კარგა ხნის შემდეგ გონს მოვიდა, მითხრა, რომ ჩემი წარმოთქმა ძალიან ჰგავდა სტლანდურს, მსუბუქი ბერგენული ელემენტებით. ის თავად ტრონჰეიმიდან არის.

ჩემს ოთახს უამრავი ყვავილი ამშვენებს. მათგან ზოგი კახეთიდან ჩამოვიტანე. ამინდი ჯერ კიდევ ძალიან სასიამოვნოა და ძირითადად, აივანზე ვსადილობთ. ამ დღით წვიმდა.

12 ნოემბრის საღამო.

შენმა წერილმა, რომელიც 6 ოქტომბერს ბიზნესმენებს გამოატანე, ბერიძის³⁶ მეთვალყურეობის ქვეშ, ჩემამდე დღეს შუადღისას მოაღწია. რამდენიმე წუთი გამოვძებნე, რომ შენთვის ეს მეცნობებინა და ასევე, დიდი მადლობა მეტქვა წიგნისთვის სფრინგ რაისის შესახებ.

უამრავი საქმე მაქვს. წესით შობას შინ ჩამოსვლა ვერ უნდა მოვახერხო. სხვანაირადაც შეიძლება მოხდეს თუ აქ სრულ კრახს განვიცდი. ერთი სული მაქვს როდის განახვთ შენ და ბავშვებს, მითუმეტეს მას შემდეგ, რასაც ბავშვებზე მიყვები, მაგრამ არჩევანი არ მაქვს, რაც დავინყე ბოლომდე უნდა მივიყვანო.

---

³⁶ საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს თანამშრომელი

12.11. 19.

ორიოდე სიტყვით გეტყვი, რომ თავს მშვენივრად ვგრძნობ, თუმცა ძალიან, ძალიან დაკავებული ვარ.

გიძღვნიტ სიყვარულს, შენ, ჩემს უძვირფასეს მეუღლეს და ჩვენს შვილებს. მოკითხვა დედაშენს და სხვებს.

შენი

ო. უ.

ტფილისი. 14. 11. 19.

ჩემო უძვირფასესო მეუღლე,

საოცრად სასიამოვნოა შენი ხელიტ ნაწერი, ახალი ამბებით სავსე, ოცდაოთხგვერდიანი გზავნილის მიღება, რომელიც 16-22 ოქტომბრის ამბებს მომიტხრობს. ყველაზე მეტად გამაოცა იმ ფაქტმა, რომ შენი წერილი ზუსტად მაშინ მოვიდა, როცა მე თვითონ მოვრჩი შენთვის გამოსაგზავნი ბარათის წერას და კონვერტის დაღუქვა დავაპირე.

როგორც ჩანს, მალე მუდმივი შუამავლები გვეყოლება ლონდონიდან სპარსეთში მიმავალი ოფიცრების სახით, რასაც ბათუმიდან ბრიტანეთისკენ კვირაში ორჯერ მომავალი საფოსტო გზავნილები ემატება. ასე რომ, აწი ჩვენს შორის კომუნიკაცია სწრაფი და ხშირი იქნება.

რა თქმა უნდა, სევდიანია იმაზე ფიქრი, რომ ჩვენი ქორწინების იუბილე ერთად ვერ გავატარეთ, მაგრამ ეს პირველად მოხდა და იმედია, უკანასკნელადაც.

მადლობა ესკიზისთვის. ახლა უკვე შემიძლია წარმოვიდგინო, როგორ გამოიყურება ჩვენი სასტუმრო ოთახი, ავეჯი დავათვალიერო, გავიარ-გამოვიარო, თუმცა მთელი ჩემი გულისყური მაინც თქვენკენაა მოპყრობილი, ჩემი ძვირფასი მეუღლისა და შვილებისკენ, რომლებიც, ჩემს წარმოდგენაში, ბუხრის პირას სხედან.

ძალიან მაინტერესებს, ვინის განდევილობა როგორმე თუ არის დაკავშირებული სიასამურის ბენვის ამბავთან. ტომმა მიაჩნო თავის წერილში, რომ ვინიმ ბევრი იდარდა ბენვეულის ტანსაცმელთან დაკავშირებით და ფიქრობდა, რომ დედაჩვენის წილი მისთვის უნდა გაგვეყო.

აქ შემოდგომის შესანიშნავი ამინდია და მიხარია, რომ სველი და ცივი დღეები კიდევ ცოტა ხანს არ გვემუქრება. ჯერ კიდევ ისე თბილა, რომ აივანზე ვსადილობთ.

სომხეთისა და აზერბაიჯანის დაპირისპირება ბევრ პრობლემას ქმნის და მუშაობას გვირთულებს. რაც შეგვიძლია, ყველაფერს ვაკეთებთ სიტუაციის განსამუხტავად და იმედია, შედეგიც გვექნება, მაგრამ უცხოური ინტრიგების შედეგად გამონვეული ზოგადი დაძაბულობა ყველგან იგრძნობა. თუმცა „ბოლშევიზმის“ აფეთქებამ, რომელიც ასევე უცხოური ფულიტ ფინანსდებოდა, ხელი შეუწყო ამ ქვეყანაში ვითარების გარკვევას. ქართველე-

ბი ძალიან შორს არიან ბოლშევიზმისადმი დადებითი დამოკიდებულები-საგან, განსაკუთრებით, სოფლის მოსახლეობა ძალიან ენინააღმდეგება მსგავს იდეოლოგიას.

ქართულ ოთახში, კარადის შუა განყოფილებაში, სულ ქვემოთ, „წმინდა ნინოს ცხოვრების“ რამდენიმე ეგზემპლარს იპოვი. წიგნებს სქელი ქალაღდი აქვს შემოკრული და შენ ალბათ ერთი შეხედვით ვერ იცნობ, რადგან გარედან სათაურის ნაცვლად დიდი ასოებით „სტუდია ბიბლიკა“ აწერია.

რუკერი ჯერ არ გამოჩენილა. ყოველდღე ველოდები. უეითი და გრანღდი გადაიღალწენ და დამხმარის გამოჩენა ძალიან გაახარებთ.

ყოველთვის გეუბნებოდი, რომ ენდის უფრო ჭარბად აქვს ვერგლანღდების სისხლი, ვიდრე დანარჩენებს. მენიშნა შენი მოწერილი, როგორ აღფრთოვანდა ენდი, როცა მისი დიდი ბებიის ძმის შესახებ უამბე. ვიმეღდოვნებ, რომ ამ დიდებული ადამიანის თვისებები ჩვენს შვილშიც მრავლად იჩენს თავს.³⁷

რა უცნაურია, რომ „მგლის ლეკვები“, ჩვენი ბიჭები, უკვე ისე გაიზარღდწენ, რომ მსოფლიო პრობლემებზე ფიქრობენ და დიდ მებრძოლებს ეღრეღბიან.

შენ ბებერი „მგლის“ საქმეები მოიკითხე. რისი თქმაც შემიძღლია ისაა, რომ განწყობა ოღნავ გამომიკეთდა. ჯერჯერობით არავის უთქვამს, რომ რაიმე სერიოზული შეცდომა დავუშვი, თუმცა ვხვდები, რომ სახიფათო აღმართს მივუყვები და ნებისმიერ წამს შეიძღლება ფეხი გადამიბრუნღდეს, რაც ძალიან ცუღდ შედეგს გამოიღღებს და უამრავ ადამიანს დააზარაღღებს. ვგრძნობ, რომ აქაურ ისტორიაში საკუთარ ფურცელს ვწერ და დიდი იმედი მაქვს, რომ ჩემს ამბავს კეთილი დასასრული ექნება. მუღდმივად დაჭიმული ვარ ცვლილებების მოლოღღინში და ვიცდი, როღღის დაღღება ცვლილებების დრო, რომ შვებუღღებით სახღღში დავბრუნღდე და დღღესასწაული ოჯახთან ერთად გავატარო. ხუთი წელი უშვებუღღებოდ მუშაობა საკმაოდ რთულია. შეიძღლება, გაისად ნაადრევად გამოვიქცე. როგორც უკვე გითხარი, სავსეღბით შესაძღღებღღია წარუმატებღღობის შემთხვევაში, ნებისმიერ მომენტში უკან გამიწვიონ.

ჩემს უსაფრთხოებაზე არ ვღღარღღობ. მცვეღღები, რომღღებიც ქვეყანაში მოგზაურობისას თან დამყვებიან, მხოლოდ ჩემღღამი პატივისცემის დასაღღდასტურებღღად მომამაღღგრეს. მე კი ვფიქრობ, რომ შავ და კასპიის ზღვებს შორის მღღებარე ნებისმიერ ადგილას შემიძღღლია უსაფრთხოღღ, დაცვის გარეშე ვიმოგზაურო და რაც უფრო ველურ, მიუვალ ადგილას მივალ, მით უფრო გულთბილად დამხვდებიან.

სფრინგ რაისის შესახებ პატარა წიგნი, რომელიც შენ გამომიგზავწენ საჩუქრად დაბადების დღეზე, უკვე წავიკითხე. ალბათ გახსოვს, ჩიროღღლი, ავტორი, რომელიც ცდიღღობდა, ჩვენი ქორწიღღების პირველ წელს,³⁸ „თაიმსში“ მუშაობით დავეინტერესებინე და მე მართლაც გავწიე გაზეღღ-

³⁷ ოღღივერ უორდროპის მეუღღლის - მარგარეტ კოღღეტის ბებია იყო ცნობიღღი ნორვეგიეღღლი მწერაღღი კამიღღა კოღღეტი (ქაღღიშვიღღობის გვარი ვერენღღანდი) 1813-1895, ხოლო მისი ძმა, რომელზეღღაც უორდროპი საუბრობს, ასევე ცნობიღღი ნორვეგიეღღი პოეტი - ჰენრიკ ვერგელანდი (1808-1845) გახღღდათ.

³⁸ 1912

თისათვის გარკვეული სამუშაო. თავად ადრე უცხოეთის ამბების განყოფილებას რედაქტორობდა. სფრინგ რაისი ერთ-ერთი იყო მათ შორის, ვინც მონათესავე სულად მივიჩნიე და დღემდე ასეთად მიმაჩნია. პეტერბურგში ყოფნის დროს მისი გაკეთებული ბევრი მნიშვნელოვანი საქმე ვნახე.

ხვალ ტფილისის უნივერსიტეტში მელოდებიან. კვირას სადილად ვარ მიპატიჟებული თავად მამუკა ორბელიანთან და მის მეუღლე ელისაბედთან, რომელიც საქართველოს სამეფო ოჯახის წარმომადგენელია და, ამავე დროს, რედაქტორია გაზეთისა “La Georgie Independante”, რომელსაც რეგულარულად გიგზავნი. რაც შეეხება კვირა საღამოს, ამერიკული ფლოტის ოფიცერს, ბრაიანს და მის მეუღლეს შევპირდი, რომ ერთად ვივახშმებთ მშვიდ და სასიამოვნო გარემოში.

15. XI. 19.

შუადღისას უნივერსიტეტში შევიარე. შენობა საკმაოდ დიდია, ვითარება სასიამოვნო. კოლექციები და ბიბლიოთეკა დავათვალიერე. ვნახე რუსთაველის ილუსტრაციები, რომელთა ყიდვაც, ალბათ გახსოვს, ლონდონში შემოგვთავაზეს და ვერ შევძელით. ახლა ილუსტრაციები იმ ხელნაწერებთან ერთად ინახება, საიდანაც თავის დროზე ამოჭრეს. კედელს მარჯორის პორტრეტები ამშვენებს, იქვე მისი ბრინჯაოს ნიღაბია, რომელიც კნენა ოლლა ჭავჭავაძის სახლში ინახებოდა.

ორი საათისთვის ნახევარი საათით მოვიცალე და ჩაი დავლიე პატარა გოგონებთან, ტასიასთან და კიტისთან, მათ დედასთან და ბებიასთან ერთად, რომლებმაც დილიდან საოცარი სტუმართმოყვარეობით გვიმასპინძლეს. კარაკილისიდან ტფილისში სატვირთო ვაგონით ჩამოსასვლელად სამი დღე დასჭირდათ.

შემდეგ ამერიკის წარმომადგენელს შევხვდი სომხებისა და თათრების ურთიერთობაზე სასაუბროდ. ახლახანს დავშორდით ერთმანეთს. გრანდი და უეითი ამერიკელებთან ერთად ვახშობენ, მე კი სახლში ვარ და საღამოს მშვიდად ვატარებ. საერთოდ, ჩემი საღამოების უმეტესობა წყნარი და უხმაუროა, როცა არ ვმუშაობ, მძინავს.

16. 11. 19.

საღამოს 6 საათი და 30 წუთი.

სამსახურებრივი თვალსაზრისით, დღევანდელი დღე ყველაზე დამაიმედებელი აღმოჩნდა და დამანახა, რომ ამ წუთას შემძლია ბედნიერი ვიყო ჩემი შრომის შედეგით. მერე რა, რომ არავინ იცის, რა მოხდება ხვალ, შეიძლება სასონარკვეთილებამაც შემიპყროს, მაგრამ ფაქტია, რომ ჩემი ორთვენახევრიანი ძალისხმევა წყალში არ ჩაყრილა და მანდ, სამშობლოში, ძალაუფლების მქონე ადამიანებს არა მხოლოდ აინტერესებთ რას ვაკეთებ,

არამედ მხარს მიჭერენ და იზიარებენ ჩემს ზოგიერთ შეხედულებას.

ჩემი დღე კიდევ უფრო გააბედნიერა შენმა წერილმა, რომელიც 29 ოქტომბრითაა დათარიღებული. წერილი საზღვაო ძალების რეზერვის ახალგაზრდა უმცროსმა ლეიტენანტმა, გვარად ლოუელმა მომიტანა, რომელიც ადმირალმა დე რობეკმა გამოგზავნა ჩემს დასახმარებლად.

ორბელიანებთან გამართულმა სადილმა მშვენივრად ჩაიარა. დაახლოებით 4 საათზე წამოვედით, რაც ამ ქვეყანაში კარგი შედეგია, რადგან თითოეული კერძის სტუმრებისთვის მირთმევა ცალკე რიტუალია და დიდ დროს ითხოვს. მართალია, სადღეგრძელოებიც ითქვა, მაგრამ ლამბაშიძემ, რომელიც თამადობდა, საკმაოდ მოკლედ ილაპარაკა.

სადილს ესწრებოდნენ: ორბელიანები და მათი ვაჟები (20 და 18 წლის, ეს უკანასკნელი პიანისტი), თავდაცვის, შინაგან საქმეთა და განათლების მინისტრი (რამიშვილი), ქალაქის მერი, თაყაიშვილი (არქეოლოგი და პარლამენტის ვიცე-სპიკერი- ჩემი ძველი მეგობარი), ვარია ყიფიანი (პროფესორი, რომელიც ბრიუსელში მუშაობდა. ვარია ორმოც წელს გადაცილებული ქალბატონია. მან მითხრა, რომ ღრმა ბავშვობიდან მოყოლებული გიჟდებოდა ჩემზე, უფრო სწორად, ისე გამოაცხადა თავისი „გაგიჟების“ შესახებ ყველას წინაშე, რომ ოდნავაც არ განითლებულა. შემდეგ კი დააყოლა, რომ მისი დამოკიდებულება ჩემ მიმართ მრავალმხრივი იყო), ნინო გელოვანი (ქართული სტენოგრაფის გამომგონებელი, რომელიც ბოლოს 1905 წელს, პეტროგრადის დუმაში ვნახე), ლამბაშიძე და მისი რძალი, ბლექი (ახალგაზრდა ამერიკელი ქართველოლოგი), პოლკოვნიკი სტოქსი, უეითი, გრანდი. მგონი, არავინ გამომრჩა.

17. 11. 19.

გუშინ ღამით ამერიკული ფლოტის ოფიცერ ბრაიანთან და მის ახალგაზრდა, სიცოცხლით სავსე მეუღლესთან ერთად ვივახშმე. ვახშამს ასევე ესწრებოდნენ: მისის ჰარისი (მისტერ ჰუვერის,³⁹ მოკავშირეთა გაერთიანებული საკვების კონტროლის ხელმძღვანელის, ყოფილი მდივანი), ამერიკელი ოფიცრის - ჰიბენის⁴⁰ ცოლი და პოლკოვნიკი სტოქსი.

დღეს თითქმის მთელი დღე ლაპარაკში გავატარე. გრეისი რამდენიმე დღით ჩამოვიდა ერევიდან, მას ორი ბრიტანელი ოფიცერიც ჩამოჰყვა ბათუმიდან. მთლიანობაში ვითარება უფრო იმედისმომცემად გამოიყურება, ვიდრე აქამდე იყო.

ვდარდობ, რომ მკლავი ასე განუხებს. ცოტა ხნის წინ მეც დამემართა,

---

³⁹ ჰერბერტ ჰუვერი - ამერიკის შეერთებული შტატების პრეზიდენტი 1929-1933 წლებში. პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ ხელმძღვანელობდა ამერიკული ხსნის ადმინისტრაციას, რომელიც დახმარებას უწევდა ომის შემდეგ გაჭირვებაში ჩავარდნილ ქვეყნებს, მათ შორის რუსეთს და სომხეთს.

⁴⁰ პაქსტონ ჰიბენი - ამერიკელი დიპლომატი, რომელიც 1918-1923 წლებში სომხეთისადმი ამერიკული დახმარების ადმინისტრირებით იყო დაკავებული, მრავალგზის იმყოფებოდა საქართველოში, დადებითად იყო განწყობილი ქვეყნისადმი და 1921 წელს დაწერა სტატია „მხიარულების რესპუბლიკა“. იხ. „თრაველ“, ჟულე 1921 (Vol. XXXVII, სსუე 3)

რალაც მწერლის სპაზმის მსგავსი, მაგრამ მალევე გამიარა. იმედია, მალე შენც კარგად იგრძნობ თავს.

ჯეიმი მართალია, როცა ამბობს: “du blir bedre og bedre for hver dag som gaar”.⁴¹ შეგიძლია ჩათვალო, რომ ის გულწრფელი ადამიანია.

კარგია, რომ ჩვენმა შვილებმა ცეკვის სწავლა მოინდომეს. ვისურვებდი „ლეკურიც“ სცოდნოდათ, რომელიც დიდებული სანახავია და ევროპულ ცეკვებს ბევრად ჯობია.

არ უნდა შეიცხო. არ შეგიძლია, დამატებით ზეთის ღუმელი დადგა, თუკი ქვანახშირი არ გეყოფათ?

საწყენია, რომ შენი ოცნების საწერი მაგიდა ვერ მიიღე. ხომ იცი, როგორ მიყვარს, როცა ოცნებები გისრულდება.

მოუთმენლად ველოდები, როდის ჩამოვა შენი ამანათი, რომელიც რუქერს გამოატანე. შენ მიერ ჩამოთვლილი ნივთები ძალიან მჭირდება. ცხვირსახოცები და ყელსახვევები უკვე თითქმის აღარ მაქვს.

18. 11. 19.

ჩემი რჩევით, ოცში სომხეთის და აზერბაიჯანის პრემიერ-მინისტრები ტფილისში ჩამოდიან, რათა ერთმანეთთან დალაპარაკება სცადონ და განიხილონ, როგორ მოაგვარონ თავიანთ ქვეყნებს შორის ურთიერთობები, რომელიც უკვე სისხლისღვრაში გადაიზარდა. თუ შეხვედრა წარმატებით ჩაივლის, შემიძლია თავი ბედნიერად ვიგრძნო და ვთქვა, რომ რამდენიმე სიცოცხლე მაინც გადავარჩინე.

იმავე დღეს ვინმე სკოტი, რომელიც თეირანში კანცლერის თანამდებობაზე მუშაობდა, ტფილისის გავლით, კაიროში მიდის, სადაც მინისტრად ინიშნება. მოკლედ, დატვირთული დღე გველის.

დღეს მაიორმა ლოფტონმა, არჯილ ჰაილენდერის წარმომადგენელმა ისაძილა ჩვენთან ერთად. ის კონსტანტინეპოლიდან თეირანისკენ მიემგზავრებოდა.

გუშინ და დღეს ცივი, მოყამული ამინდია.

ლამბაშიძემ და ხოშტარიებმა თქვეს, რომ ამ პარასკევს ნამდვილად გამოემგზავრებიან ინგლისში. უკვე ორი თვეა გამგზავრებისთვის ემზადებიან.

ძალიან დაკავებული ვარ. მეტს ვერ გწერ. მხოლოდ ჩემს სიყვარულს გიგზავნი. გარწმუნებ, არაფერი მიჭირს.

მარად შენი,

ო. უ.

---

⁴¹“შენ ყოველდღიურად სულ უფრო უკეთესი ხდები“, ნორვეგიულად.

ტფილისი, 20 ნოემბერი. 1919.

ჩემო ძვირფასო მეუღლე,

ახლახანს ჩავაბარე წერილები შენთან და ტომთან გამოსაგზავნად. ტომს ვთხოვე წამოიღოს ამანათი, რომელიც საგარეო საქმეთა სამინისტროში გადავაგზავნე და წავაწერე, რომ მას წასაღებად მოაკითხავენ. ამანათში ხელნაკეთი ნივთები და სამკაულებია, რომლებიც ერევანში ვიყიდე, ყველა ვანელ ოსტატთა ნახელავია: ვერცხლის მოზრდილი ქამარი, ვერცხლის მომცრო ქამარი, ვერცხლის ორი აბზინდი, ვერცხლის ჯვარი, 22 ფილიგრანული საკინძე, მარგალიტებითა და ფირუზებით მოჭედილი ოქროს ორი საყურე, რომლებიც შეგიძლია კულონადაც გამოიყენო. რა თქმა უნდა, ეს ნივთები სულ შენია, მაგრამ თუ რომელიმე მათგანის გაჩუქება მოგინდება, გთხოვ, თავს ნუ შეიკავებ.

დღეს მნიშვნელოვანი და დატვირთული დღეა. შეიძლება, გსმენია კიდეც, რომ აზერბაიჯანი და სომხეთი, ომის ოფიციალურად გამოცხადების გარეშე, ნებას რთავენ ადამიანებს იომონ ზანგეზურის რეგიონში. მოარულ ხმებს თუ დავუჯერებთ, მსხვერპლმა უკვე რამდენიმე ასეულს გადააჭარბა. მე წინადადება წამოვაყენე, რომ თუ ორივე ქვეყნის პრემიერ-მინისტრი ერთ მაგიდასთან დაჯდებოდა და დაილაპარაკებდა, მდგომარეობის დარეგულირებას შეძლებდნენ. ორივემ თანხმობა განაცხადა და გუშინ ღამით ტფილისში ჩამოვიდნენ. ხატისიანი უკვე შემეხმინა, უსუბეკოვისგან ჯერ არაფერი მსმენია. ნუხელ ადრე დავიძინე, ასე ათი საათისთვის, გრანდი და უფითი კი ოპერაში წავიდნენ "აბესალომზე" დასასწრებად და ორივე პრემიერ-მინისტრი იქ ნახეს ამერიკელ პოლკოვნიკ რეასთან⁴² ერთად. როგორც ჩანს, მათი პატივისცემის ნიშნად, მასპინძლებმა ძალ-ღონე არ დაიშურეს. ორკესტრმა საქართველოს და ბრიტანეთის ეროვნული ჰიმნებიც შეასრულა. დიდი იმედი მაქვს, რომ პრემიერ-მინისტრები, რომელთაც დიდ პატივს ვცემ, შეთანხმებას მიაღწევენ. თუ ასე მოხდება, ეს ფაქტი სამშვიდობო კონფერენციაზე⁴³ დიდ გავლენას იქონიებს, ამასთანავე, საგარეო საქმეთა სამინისტროში ჩემი გავლენა გაცილებით გაიზრდება.

ამინდი საგრძნობლად შეიცვალა, ცივა და წვიმს. ნუხელ თავსხმა იყო. თუმცა მე თავს შესანიშნავად ვგრძნობ და დილაობით, ყოველგვარი დისკომფორტის განცდის გარეშე, ისევ ვიღებ ცივ აბაზანას.

დღეს ტომის ტელეგრამას ვუგზავნი დაბადების დღესთან დაკავშირებით. იმედია, დროულად მიუვა.

ყველაზე მეტად მახარებს ის ფაქტი, რომ ჩემი აქ ჩამოსვლის შემდეგ პოლიტიკური ვითარება საგრძნობლად გაუმჯობესდა, თუმცა რეალური საფრთხე ჯერ კიდევ არსებობს და სერიოზული იმედგაცრუებისთვისაც მზად ვარ.

⁴² პოლკოვნიკი რეა - პოლკოვნიკი ჰასკელის მოადგილე. ამ უკანასკნელის პარიზში ყოფნის დროს, 1919 წლის ნოემბერში, ასრულებდა სომხეთში მოკავშირეთა უმაღლესი კომისიის მოვალეობას.

⁴³ იგულისხმება პარიზის სამშვიდობო კონფერენცია (1919-1920), რომელიც პირველი მსოფლიო ომის შედეგებს აჯამებდა, აყალიბებდა მსოფლიოს ახალ წესრიგს და მათ შორის, წყვეტდა რუსეთის ყოფილი იმპერიის, კავკასიის რეგიონის ბედსაც.

დღეს მისტერ სკოტი ჩამოდის ტფილისში გავლით, თეირანიდან კაიროში მიემგზავრება, სადაც მინისტრად დაინიშნა. მას იმ დროიდან ვიცნობ, როცა პეტროგრადში, საელჩოში მდივნად ვმუშაობდი. ისე, მერჩინა, სხვა დროს გვწვეოდა.

სანამ წერილს ვწერდი, ბატონი უსუბეკოვი შემომეხმინა. დამპირდა, რომ ხვალ სამ საათზე ჩემთან ერთად ისაძილებს. იმედია, ბატონი ხატისიანიც მოვა. დღეს ექვსაათიანი საუბარი ჰქონდათ, თუმცა ვერაფერზე შეთანხმდნენ. ხვალ დილას ისევ შეხვდებიან და გულითადად ვიმედოვნებ, რომ შეთანხმებას მოახერხებენ.

21. 11. 19.

წუხელ ათ საათზე სკოტი მესტუმრა და შუალამემდე დარჩა. მას თან ახლდნენ სტუდენტი თარჯიმანი, სახელად- მონიპენი და რაჯუტელი ოფიცერი, სახელად- კარლაილი. მათ ამ დილითაც ჩვენთან ერთად ისაუბმეს, ხოლო ხვალ უკვე გაემგზავრებიან.

ლამით ძლიერად წვიმდა, ამიტომ დილით ჩვეული სეირნობისაგან თავი შევიკავე.

საღამოს 7 საათი.

სადილმა მშვენივრად ჩაიარა. დრო მხიარულად გავატარეთ, სადღეგრძელოების და საზეიმო გამოსვლების გარეშე. მარჯვნივ უსუბეკოვი მეჯდა, მარცხნივ ხატისიანი, პირისპირ - პოლკოვნიკი რეა, მისგან მარჯვნივ ისხდნენ - გეგეჭკორი, ლამბაშიძე, პაპაჯანიანი (სომხეთის პარლამენტის თავმჯდომარე), გაჯინსკი (აზერბაიჯანის ვაჭრობის მინისტრი), პოლკოვნიკი სტოქსი, აზერბაიჯანის და სომხეთის წარმომადგენლები საქართველოში. ყორდანია ავად იყო და მოსვლა ვერ მოახერხა. სულ თოთხმეტნი ვიყავით და დაახლოებით ექვსის ნახევრისთვის დავიშალეთ.

ბედნიერი ვარ, რომ პრემიერ-მინისტრებს შორის დიალოგი სწორედ იმ მიმართულებით მიდის, რომლითაც მე ვისურვებდი. დიდი იმედი მაქვს, რომ ხვალ ყველასთვის მისაღებ გადაწყვეტილებებამდე მივლენ. თუ ასე მოხდება, აქ პოზიციებს მნიშვნელოვნად გავიმყარებ.

საინტერესო ისაა, რომ მე უფრო დიდი ძალა და გავლენა მაქვს, ვიდრე სხვა ნებისმიერს კასპიისა და შავ ზღვებს შორის, მაგრამ ხომ იცი, როგორია ჩემი დამოკიდებულება ძალაუფლების მიმართ - არ მიყვარს მისი გამოყენება.

დღეს საშობაო საჩუქარი გიყიდე - საინტერესო სამკაულია. ვიფიქრე, რომ მოგეწონება. ჯვარია, ხელობა, მგონი, სპარსულ-სომხური, ან სპარსულ-სირიულია. ვფიქრობ, საკმაოდ ძველიც უნდა იყოს. ოქროსგან დამზადებული არშია საკმაოდ უხეშია.

წინა მხარეს მინანქრის ზოლები დაყვება, უკანა მხარე კი მთლიანად

ზურმუხტისფერი მინანქრისგანაა დამზადებული. ზურმუხტისფერს რამდენიმე ხაზი კვეთს, თუმცა ლალის თვლებს არცერთი ეხება. მარგალიტები, რომლებიც პატარა მავთულითაა ჯვარს მიბმული, ოდნავ განსხვავდება ერთმანეთისგან. ჯაჭვი ოქროსი არაა და, ჩემი აზრით, სულაც არ უნდა ეკუთვნოდეს ჯვარს. მას მომცრო რომაული მარგალიტები ამშვენებს. როცა მიიღებ, ძალიან გთხოვ, გულწრფელად გამიზიარო შენი აზრი. უიშვიათესი ნივთია, მისი მსგავსი არასოდეს არაფერი მინახავს. მითხარი, მოგეწონება თუ არა. ასევე შეგიძლია, იუველიერსაც შეაფასებინო. მოკლედ, როგორც მოისურვებ.

დღეს ცენტრალური გათბობა გვექონდა ჩართული, მაგრამ ახლა მაინც საგრძნობლად ცივა. იმედი მაქვს, რომ შენ და დედაშენი (რომელსაც გულითად მოკითხვას ვუთვლი), ინგლისური სახლის სიცივიტ არ იტანჯებით.

ანგინისა და ბრონქიტის გამო, ლამბაშიძე ხმას ძლივს იღებს. ძმამ, რომელიც ექიმია, სამდღიანი წოლითი რეჟიმი გამოუწერა. თუმცა ის მაინც ჯიუტად გაიძახის, რომ ხვალ ღამით ლონდონში მიემგზავრება ხოშტარისასთან ერთად.

22. 11. 19.

სკოტმა, მთელი შემადგენლობითურთ, ჩვენთან ერთად ისადილა და ხუთი საათისთვის ინგლისისკენ გაემგზავრნენ. მე ქალბატონმა ლამბაშიძემ შემომიარა თავის ქალიშვილთან ერთად, რომელიც ხვალ (ეს „ხვალ“ აღარ დამთავრდა) ბიძას მიჰყვება ლონდონში. ლამბაშიძეების ქალიშვილი სასიამოვნო გოგო ჩანს, მიუხედავად იმისა, რომ მამამისს, ექიმ ლამბაშიძეს ჩამოაგავს, მაინცდამაინც ქართული გარეგნობა არ აქვს.

ორშაბათი. ღამე.

22. 11. 19.

შევაჯამებ, რა მოხდა ჩემს ცხოვრებაში შაბათიდან მოყოლებული.

ექვს საათზე პატარა წვეულებაზე წავედი ტასო წერეთლის სახლში, სადაც ასევე მის მიერ 30 წლის წინ დაარსებული საბავშვო ყურნალის, „ჯეჯილის“ რედაქციაა. სამ ძალიან მოხუც ქალბატონს შევხვდი: ტასო წერეთელს, ეკატერინე გაბაშვილს (გოგონათა სკოლის დირექტორი, ძალიან ცნობილი მწერალი, რომელსაც ყურთასმენა თითქმის მთლიანად აქვს დაკარგული. ის მარჯორის 1894 წელს შეხვდა მცხეთაში ილია ჭავჭავაძესთან და სხვებთან ერთად) და ქალბატონ მესხს. საერთო ჯამში, უამრავმა ადამიანმა მოვიყარეთ თავი, ტასოს ძმისა და დისწულის, თუმანოვის ჩათვლით, რომელიც სომხეთის აქაური დიპლომატიური მისიის მდივანია. ორ საათს გავჩერდი. ჩაი დავლიეთ, ხილი ვჭამეთ და დიდი ხნის წინ გარდაცვლილები გავიხსენეთ. ტასო, მარჯორის გარდაცვალების ათი წლისთავთან დაკა-

ვშირებით, „ჯეჯილის“ სპეციალური ნომრის გამოცემას აპირებს და მის გასახსენებლად, პატარა ცერემონიალის ორგანიზებასაც მთავაზობს.

მე თავი მეტკინა. გარშემო მონყენილობამ დაისადგურა. სტუმრები დანალვლიანდნენ. ველარ გავძელი და წამოვედი.

ხოშტარიები დილის 11 საათზე, სიმღერითა და შეძახილებით დაიძრნენ ბათუმისკენ, საიდანაც ინგლისში გამოემგზავრებიან.

კვირა დილით დასვენება გადავწყვიტე. ამასობაში გრანდი, უეითი და გრეისი ნახატების გამოფენა-გაყიდვაზე წავიდნენ და უკან ისეთი ნამუშევრებით დატვირთული დაბრუნდნენ, რომ ჩემისთანა პროფანიც კი მოიხიბლა. ისეთი ცნობილი ქართველი მხატვრების ტილოები, როგორც გაბაშვილია, სულ რამდენიმე შილინგად იყიდეს.

შუადღისას ისტორიული მოვლენის მომსწრე გავხდი, სწორედ იმ მოვლენის, რომელსაც ასე აზერბაიჯანისა და სომხეთის პრემიერ-მინისტრებმა ხელი მოაწერეს სამშვიდობო შეთანხმებას, რომელსაც შესაძლოა გავლენა ჰქონდეს რეგიონის და ზოგადად აზიის მომავალ ისტორიაზე. მე იქ არ ვყოფილვარ, შესაბამისად არ ვიქნები იმ ფილმში, რომელიც მიმდინარე მოვლენების შედეგად შეიქმნა, მაგრამ მე ვიყავი სცენის უკან და არამარტო შეხვედრა მოვანყვე, არამედ მათი პოლიტიკაც განვსაზღვრე. კარგ ადგილას ვითამაშე ამ ეპიზოდში და კმაყოფილი ვარ.

4 საათზე ბანკეტი გაიმართა. მენიუს გიგზავნი. ჩემ გვერდით სომხეთის პრემიერ-მინისტრი იჯდა. ბანკეტს დაესწრო ყველა, ვინც კი რაიმეს წარმოადგენს. თამალობდა ლამბაშიძე, რომელიც იმავე საღამოს გამოემგზავრა ინგლისში. დიდი ენთუზიაზმით შემეგებნენ და ჩემ შესახებ ბევრი კარგი რამ ითქვა. მთავარ მაგიდასთან მსხდომთაგან (კიდევ ორი მაგიდა იყო) მე ერთადერთი აღმოვჩნდი, ვისაც სიტყვა არ წარმოუთქვამს. ახლა ასე მოქცევაა უმჯობესი. ჩემი მტრები თვლიან, რომ ჯოჯოხეთურად ქკვიანი ვარ, რადგან ხმას არ ვიღებ. საღამოს აღმოსავლური მუსიკაც აფორმებდა და ევროპულიც. საოპერო არიები და დუეტები საუკეთესო ტენორებმა და ბანებმა შეასრულეს. ცხრა საათზე დავიშალეთ. ძალიან დავიღალე. ხუთსაათიანი ვახშამი წამდვილი სასჯელია.

დღეს აზერბაიჯანის პრემიერ-მინისტრი, უსუბეკოვი მესტუმრა. დიდხანს ვისაუბრეთ. როგორც ყოველთვის, ჩემდამი ამჯერადაც ძალზე კეთილგანწყობილი იყო. ვფიქრობ, რომ ორივენი, ისიც და ხატისიანიც, მენდობიან და მაფასებენ. ყოველ შემთხვევაში, ასე ამბობენ. ორივე თვლის, რომ მათი მშვიდობიანი შეთანხმება ჩემი დამსახურებაა, მიუხედავად იმისა, რომ განზრახ ამერიკელები წამოვწიე წინა პლანზე.

შუადღეზე ჩემმა ძველმა მეგობარმა ანეტა ჭყონიამ, ილია ჭყონიას ცოლმა შემომირბინა თხუთმეტი წუთით. ის ჩემი მასპინძელი იყო 1894 წელს ქუთაისში და 1910 წელს კარაკლისში.

მოგვიანებით მე, უეითმა და გრანდიმ მიწვევით ვისარგებლეთ და ნახევარი საათი გავატარეთ გაბაშვილის სახელოსნოში. ის ერთ-ერთი საუკეთესოა ქართველ მხატვრებს შორის, თუმცა ნამუშევრების უმეტესობა გაყიდული აქვს და იმ ნახატებიდან, რომელთა ყიდვაც განსაკუთრებით მინდოდა, არცერთი დამხვდა, თუმცა ბევრი სხვა რამეც მომეწონა. გრანდიმ თუთის ხის ესკიზი იყიდა, დაახლოებით თხუთმეტი (?...).

შემდეგ ამერიკული მისიის წარმომადგენელ ორ ქალბატონს ბარათები დავეუბრეთ და შინ დავბრუნდი, რათა სადილობამდე მემუშავა. სადილის შემდეგ ვწერ იმას, რასაც შენ ახლა კითხულობ.

წერილთან ერთად მიიღებ ახალგაზრდა ქართველის მიერ თარგმნილ საგაზეთო ანგარიშს ჩემი კახეთში ვიზიტის შესახებ. იმედი მაქვს, რამდენიმე ფოტოს გამოგზავნასაც შევძლებ. რაც შეეხება საფოსტო მარკებს, როგორც მითხრეს, მათი შენახვა ნამდვილად ღირს.

ცუდად არ ვარ. თავის ტკივილი სულ უფრო და უფრო იშვიათად მანუხებს. ჯერ ძალიან არ ცივა, თუმცა სუსხი უკვე იგრძნობა. უცნაური შეგრძნებაა, ყველაფერი რომ მშვენივრად და არაფერი მტკივა. ახლა შენი კეთილი სურვილები მჭირდება, თორემ ჩავთვლი, რომ თავს ისე კარგად არ უნდა ვგრძნობდე, როგორც ვგრძნობ.

ოთხშაბათი. 26 ნოემბერი.

გუშინ ტომის დაბადების დღე იყო, დღეს კი მარჯორის დაბადების დღეა.

გუშინ საინტერესო თითქმის არაფერი მომხდარა, თუ არ ჩავთვლით იმას, რომ ათონის მთაზე მოღვაწე ქართველ ბერს შევხვდი. მან მითხრა, რომ ხელნაწერები საიმედოდაა დაცული, საკუთარი თვალთ უნახავს რამდენიმე თვის წინ.

მაღე ამ წერილსაც გამოგიგზავნი. ფოსტალიონი ხვალ, შუადღისას გამოივლის.

ჩემი ჯანმრთელობის მგომარეობა დამაკმაყოფილებელია, კარგად ვიკვებები, კარგად მიძინავს. თავის ტკივილები უფრო ნაკლებად მანუხებს, ვიდრე ადრე. თვალებს რომ ვხუჭავ, ღვთისმშობლისფერ ლურჯ ფერს ვხედავ, რაც კარგის ნიშანია. არაფერზე ვდარდობ, მიუხედავად იმისა, რომ სანერვიულო არ მეღევა. ვერც კი წარმოიდგენ, რამდენად მარტივია აქ საბედისწერო შეცდომის დაშვება.

თუ შეგიძლია, ტომს სთხოვე, საგარეო საქმეთა სამინისტროს შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტში შეიაროს და ჩემი გამოგზავნილი ამანათი წამოიღოს. ამანათში ის ჯვარი და ჯაჭვია, რომელზეც გეუბნებოდი, ასევე წმინდა ნინოს ხატი და ნაქარგობა ბოდბედან.

ხუთშაბათი. 27 ნოემბერი.

ბათუმიდან ფოსტა მოვიდა, მაგრამ შენგან არაფერი ჩამოუტანია! ამ წერილის წერას რამდენიმე წუთში უნდა მოვრჩე.

გუშინ შუადღისას, ქალბატონმა ხატისიანმა (რომელიც, როგორც ყოველთვის, მომხიბვლელად გამოიყურებოდა), ძალიან ვინრო წრე ჩაიზე მიგვიპატიჟა აზერბაიჯანთან შეთანხმებაზე ხელმოწერის აღსანიშნავად.

სულ ოცნი ვიყავით, საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის, ამერიკელი პოლკოვნიკის, გრანდის და ჩემი ჩათვლით. ხატისიანი ერევანში დღეს მიემგზავრება.

წუხელ ჩვენი დილიყანელი დიასახლისები გვესტუმრნენ ნაადრევ ვახშამზე. განსაკუთრებით ბედნიერი პატარა გოგონა ჩანდა. ვახშამს ასევე ესწრებოდნენ: მისის ბრაიანი, მომხიბვლელი ახალგაზრდა ამერიკელი, ვინმე კაპიტანი ჰასიკი ამერიკული არმიიდან და ჩვენი ახალწვეული ლეიტენანტი ნოუელი, რომელიც კონსტანტინოპოლიდან გადმოიყვანეს ჩვენს დასახმარებლად.

დღეს მშვიდი დღეა. მაბედნიერებს ის, რომ ლონდონიდან ამბავი მოვიდა, ჩემი მუშაობის შედეგები მაღალ დონეზეა შეფასებული.

მოკითხვა დედაშენს, ჯონასს და მაალფრიდს. გიძღვნი უდიდეს სიყვარულს შენ, ჩემს მეუღლეს და უძვირფასეს შვილებს.

ო. უ.

პ. ს. რაც ჩემი საქმიანობის შესახებ გიამბე, მხოლოდ შენთვისაა (თუ საჭიროდ ჩათვლი, ტომს და ვინისაც უთხარი), სხვებთან არ ილაპარაკო.

ტფილისი.

30. 11. 19.

ოცდაშვიდში გამოგვზავნენ წერილები შენთვის და ტომისთვის, ასევე ამანათი ლალისა და ზურმუხტის ჯვრით, ხატითა და ნაქარგებით. სანამ ყუთს ჩაკეტავდნენ, მეორე კონვერტიც ჩავდე, კახეთში მოგზაურობის ამსახველი ფოტოებით.

ოცდარვაში ბოდბეს წინამძღვარი გვესტუმრა სადილად. ორბელიანებიც იქ იყვნენ. როგორც ჩანს, წინამძღვარი ლევან ვაჩნაძის ბიძაშვილია და არა და. აღკვეცამდე ელენე ერქვა, ახლა კი ნინო ჰქვია. სახლი რომ დატოვა, 11 წლის იყო. ახლა 39 წლისაა. გამოდის, ბოდბეში 28 წელი გაატარა.

გუშინ დაძაბული დღე გვქონდა. პოლიტიკური ვითარების გამო ისევ ვვლავ. თითქმის მთელი დღე სახლში გავატარე, ერთმანეთის მიყოლებით ვხვდებოდი საჭირო ადამიანებს. თერთმეტის ნახევარზე კონცერტი იყო დაჭრილი სომეხი ჯარისკაცების დასახმარებლად და ბილეთებიც მქონდა, მაგრამ ვერ წავედი, ჩემ ნაცვლად გრანდი და უეითი გავგზავნე. დილის ოთხამდე არ დაბრუნებულან.

მთელი ჩემი ცხოვრება სამუშაოა. ყოველდღე უამრავი წერილი მომდის. რუქერისგან ჯერ არაფერი მსმენია. ამინდი ისევ სასიამოვნოა და ნათელი.

სანამ ეს წერილი შენამდე მოაღწევს, ალბათ შობაც დადგება. მთელ ჩემს სიყვარულს ამ ნაწერს ვატან. იმედი მაქვს, ერთად ბედნიერ დღესასწაულს გაატარებთ და მერე, როცა მარტო ვიქნებით, თქვენ იფიქრებთ ჩემზე. თითქოს საუკუნე გავიდა მას შემდეგ, რაც შენგან ამბები მოვიდა. თუ ჩათვლი, რომ ჩემი წერილები ძალიან გვიან მოგდის და იმის გაგება მოგინ-

დება, რომ კარგად ვარ, ნებისმიერ დროს შეგიძლია შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტში გაარკვიო, როდის მიიღეს ბოლო ტელეგრამა ჩემგან. მათთან ყოველდღიურ კონტაქტზე ვარ.

საგზაბათი. 2 დეკემბერი.

შენგან ისევ არაფერი ისმის. ყური მოვკარი, რომ გემი, რომელსაც ჩვენი წერილები მოჰქონდა, კონსტანტინეპოლშია გაჩერებული ქვანახშირის ნაკლებობის გამო.

კვირას ერთი საათით ვესტუმრე დიასამიძეების ოჯახს. ექიმმა, მისმა მეუღლემ, მათმა ორმა ქალიშვილმა, გიგომ, მისმა ქალიშვილმა, ლამბაშიძის ექიმმა ძმამ, მისმა მეუღლემ და ა.შ. ჩაიზე მიმიწვიეს. დასაძინებლად საკმაოდ ადრე წავედი.

გუშინ გიგო დიასამიძე ჩემთან მოვიდა და მარჯორის გარდაცვალებიდან ათი წლისთავთან დაკავშირებით მოსაგონარი ცერემონიალის ჩატარების შესახებ აზრი მკითხა. ვუპასუხე, რომ საჯარო ღონისძიების მოწყობის მომხრე არ ვიყავი. დეიდამისი, ტასო წერეთელი, ამ თარიღთან დაკავშირებით თავისი ჟურნალის სპეციალურ ნომერს უშვებს, რომელიც შობას გამოვა.

გუშინ საღამოს ჩაის დასალევად წავედი გენერალ დენიკინის წარმომადგენელთან ერთად, რომლის მეუღლეც ილია ჭავჭავაძის დისშვილია. რამდენიმე ადამიანს შევხვდი, ვინც დიდი ხანია არ მინახავს, მათ შორის, ნინო ჩოლოყაევას, რომელიც თავის დროზე მზეთუნახავი იყო, ახლა კი ოთხმოც წელს გადაცილებული, სანყალი მოხუცი ქალია. ასევე ვნახე სპარსეთის პრინცი, მირზა რიზა ხანი, რომელიც მგონი ბოლო წერილშიც ვახსენე, ის სპარსეთის ელჩი იყო კონსტანტინოპელში, და ამერიკელი კონსული დულითლი, რომელსაც შენც იცნობ. იქიდან თერთმეტ საათზე, ვახშმამდე წამოვედი.

ამ დღით თექვსმეტი ტელეგრამა მოვიდა (ზოგი მათგანი ძალიან გრძელია), ადგილობრივ კორესპონდენციაზე რომ აღარაფერი ვთქვათ. ყველაფერი ერთად დამეყარა თავზე. ზოგიერთი მათგანი თორმეტ ნომებერსაა ლონდონიდან გამოგზავნილი.

დღეს სადილად კონსული სოუნდლო გვეწვია. მე და გრანდიმ მასთან ნორვეგიულად ვილაპარაკეთ. მალე ნორვეგიაში მიდის და კამილასთან წერილი გავატანე, თუმცა დარწმუნებული არ ვარ საახალწლოდ გადასცემს თუ არა. შემდეგ რამდენიმე მუსლიმს ვესაუბრე. სადილობამდე ბევრი საქმე უნდა მოვასწრო, რადგან დღეს ოპერაში მივდივართ „აბესალომ და ეთერის“ 25-ე წარმოდგენაზე დასასწრებად. კომპოზიტორ ფალიაშვილისადმი მიძღვნილი საღამოა და მინდა, რომ დავესწრო.

ოთხშაბათი

3 დეკემბერი, საღამოს 9 საათი და 30 წუთი

წუხელ ოპერაში წავედი და ძალიან ვისიამოვნე. „აბესალომ და ეთერი“ რამდენჯერმე მაქვს ნანახი და ყოველ ჯერზე უფრო და უფრო მომწონს. საუკეთესო ორკესტრის, მომღერლებისა და რეჟისურის პირობებში, ლონდონშიც უდიდესი წარმატებით დაიდგმებოდა, ჩვენი საზოგადოება ამისათვის მზად რომ იყოს, მაგრამ მე ვიცი ჩემი ხალხის წარმოდგენები და შეხედულებები. ვფიქრობ, სრულიად შესაძლებელია, რომ კრიტიკოსები აღმოსავლური მუსიკის უცნაურ სილამაზეს ვერ დააფასებენ.

ხვალ ჩვენი ფოსტალიონი მოვა. ბევრს ვერაფერს გწერ, უამრავი საქმე მაქვს. ძლივს დავამთავრე საბუთების გროვის გადარჩევა. საუზმიდან მოყოლებული, გარეთ ფეხი არ გამიდგამს. უკვე საკმაოდ ცივა, ჩვენ კი ქვანახშირი არ გვაქვს. ქურთუკით ვზივარ.

დღეს დამაიმედებელი ამბებიც მოხდა. თამარა, ნინო წერეთლის ქალიშვილი, ქალბატონ ყურულთან ერთად მოვიდა, რომ დედამისის სახელით მადლობა გადაეხადა ჩემთვის, რადგან საფრანგეთში დაკარგული ძმის, ნიკოს მოძებნაში დავეხმარე. მის შესახებ ჩერქეზოვებმა ტელეგრამით გვაცნობეს. ბოლოს რომ ვნახე თამარა, ენდის ასაკის იქნებოდა. შემდეგ ბლეიქი მოვიდა, ამერიკელი მეცნიერი, რომელიც ქართულ ენაშია სპეციალიზებული და თავისი რუსი საცოლე გაგვაცნო, რომელიც ქართულ ხელოვნებაზე - მინიატურებზე, არქიტექტურაზე და ა.შ. მუშაობს.

ის სიმპათიური, ძლიერი, მაღალი (დაახლოებით ჯონასის სიმაღლის) ახალგაზრდა კაცია, არაჩვეულებრივად მიმზიდველი. რა კარგი იქნებოდა, მეტი დრო მქონდეს ჩემთვის საყვარელი საქმეების საკეთებლად და უფრო ხშირად ვხვდებოდე ჩემთან სულიერად უფრო ახლო მყოფ ხალხს, მაგრამ ახლა ყველაფერი სამსახურს უნდა დავუქვემდებარო. ბოლო დროს წამახალისეს და ამან საქმე გამიადვილა. ყველაფერი დაიწყო საგარეო საქმეთა სამინისტროდან მოსული წერილებით, რომელსაც ეწერა - „გეთანხმებით“ ან „სრულიად გეთანხმებით“, ხოლო ახლა იქამდე მივიდა საქმე, რომ ჩემ მიერ განეულ სამუშაოს „შესანიშნავ წარმატებად“ აფასებენ და ა.შ. დე რობეკმა არ დაიზარა და უკვე მეორედ გამომიგზავნა ტელეგრამა წარმატების მოსალოცად, რაც კოლეგიალური ურთიერთობის ნაწილია. როგორც ჩანს, ჩვენი ურთიერთობის ერთმა დღემ ის ჩემდამი მეგობრული გრძნობებით აღავსო.

თუმცა, როგორც ადრეც მითქვამს, ყოველთვის მეჩვენება, რომ ციცაბო, არამყარ ბილიკზე მივაბიჯებ და ნებისმიერ წამს შეიძლება ნიადაგი გამომეცალოს. შესაძლოა, ხვალ ტელეგრამა მივიღო ლონდონიდან, რომელიც შეძლებისდაგვარად ზრდილობიანი, ოფიციალური ენისათვის დამახასიათებელი სიტყვებით მაუნყებს, რომ სინამდვილეში, ჭკუასუსტი იმპეცილი ვარ. ადამიანები და ადამიანთა ჯგუფები, რომლებიც მთავრობის დაქვემდებარებაში მუშაობენ, ან, სულაც, თავად არიან მთავრობის წევრები, განსაკუთრებით დღევანდელ დროსა და ამ რეგიონში, ისეთ მდგომარეობაში არიან, რომ მათი გადადგმული ნაბიჯები ყველაფერზე გათვლილი ვერ იქნება და ამან შეიძლება კაცი არასწორ ქმედებამდე, ზემდგომთა ბრძანებებთან წინააღმდეგობამდე მიიყვანოს.

მირზა რეზა ხანმა შემოიარა, რათა, ჩემ მიერ რამდენიმე დღის წინ შეძენილი, ძველი სპარსული ხელნაწერებისათვის დაეხედა და ძალიან დაინტერესდა. ისინი ყველა ილუსტრირებული ან მოხატულია. მან აღნიშნა, რომ ერთი ილუსტრაცია (ფირდოუსის „შაჰნამეს“ დასაწყისის) საკმაოდ იშვიათია და გაცილებით უფრო ღირებულია, ვიდრე მთელი დანარჩენი ხელნაწერი. ის თავადაც კოლექციონერია და უნდა იცოდეს კიდევ, რას ლაპარაკობს. კიდევ ერთი საინტერესო რამ, რაც მაქვს, მუსლიმთა საღვთო წიგნია. ჩემი აზრით, ეს არის ლოცვების ნაკრები, რომლის ილუსტრატორმაც, სავარაუდოდ, არაბული კარგად არ იცოდა, შესაბამისად, ილუსტრაციები ტექსტს აცდენილია. უამრავი ხელნაწერი ვიყიდე ძალიან იაფად. გრანდიმ შესანიშნავი სპარსული ხანჯალი იყიდა, რომლის ტარი სპილოს ძვლითაა მორთული. საერთოდ, ის ყოველთვის მშვენივრად ვაჭრობს. მთელ თავის დანაზოგსა და თავისუფალ დროს მალაზიებსა და ოპერაში სიარულში ხარჯავს. ახლაც სპექტაკლს ესწრება უეითთან ერთად. უეითს მუსიკა უყვარს, მაგრამ მგონი, ოპერაში სიარულით უკვე დაიღალა.

შობა ახლოვდება და მარტოობის შიში შემომეჩვია. უნდა მოვახერხო, რომ ყოველთვის, როცა დავდარდიანდები, შენზე ვიფიქრო, წარმოვიდგინო, რას აკეთებ, ხანდახან თუ გენატრება ჩემთან ერთად ბუხრის პირას ჯდომა. ახლა კი საქმეს უნდა დავუბრუნდე - ჩემს ცხოვრებაში მოსავლის აღების დრო დადგა და ეს შესაძლებლობა მაქსიმალურად უნდა გამოვიყენო. ბილიკი, რომელსაც ვადგავარ, ციცაბო და სახიფათოა, შეიძლება ეს გზა ბოლომდე ასეთი რთული იყოს, მაგრამ არ ვუნუნებ, რადგან მე მალლა ასვლა მინდა და არა დაღმასვლა.

4 დეკემბერი

მინდა ამანათი მალე გამოვაგზავნო, ამასთანავე წამლეკა რთულმა სამუშაომ, ამიტომ დრო თითქმის არ მაქვს და მხოლოდ ის შემიძლია გითხრა, რომ კარგად ვარ. გიგზავნით მთელ ჩემს სიყვარულს ძვირფას მეუღლესა და საყვარელ შვილებს.

ო. უ.

P.S. ოქტომბრის შემდეგ შენგან წერილი ისევ არ მომსვლია.

მისი უდიდებულესობის გემი „კალიფსო“

ბათუმთან ახლოს

2 იანვარი, 1920

ჩემო უძვირფასესო,

ახალი წელი კარგად დაიწყო. ეს პირველი წელია, რომელსაც 1920 წელს ვწერ. ბოლო წერილი ტფილისში დავტოვე გამოსაგზავნად, სანამ ბათუმისკენ გამოვემგზავრებოდი.

სადგურისკენ სიცივესა და მთვარის შუქში ვიარეთ. საგანგებო მატარებლით ვიმგზავრეთ, რომელიც ძალიან კომფორტული აღმოჩნდა, აბაზანით, სასტუმრო ოთახითა და ორი საძინებლით. შუალამისას დავიძარი. კარგად მეძინა. თერთმეტის ნახევარზე უკვე ბათუმში ვიყავით. სადგურზე ქართველი კონსული და მუსლიმების წინამძღოლი გველოდებოდნენ წვიმაში (ბათუმში თითქმის ყოველთვის წვიმს). რამდენიმე წუთში სამხედრო გუბერნატორი, გენერალი კუკ-კოლისი გამოჩნდა და მანქანით წამიყვანა ნავმისადგომში, სადაც ნავი მელოდებოდა კრეისერზე გადასაყვანად. კონსული სტივენსი შუადღის სამი საათისთვის მესტუმრა და ზღვაში გავედით. თავიდან ძლიერი ქარი უბერავდა, მაგრამ თანდათან ჩადგა და შემდეგ მთელი გზა მშვიდ ზღვაში მივცურავდით. ბათუმიდან ნოვოროსიისკამდე 252 მილია. წელა ვიარეთ, დაახლოებით, საათში, თხუთმეტი ნოტიო (როცა ოცდაშვიდიც შეგვეძლო), რათა შესაბამის დროს ჩავსულიყავით. ხვალ, ტფილისში რომ ჩავალ, გამოვა, რომ 1000 მილი ვიმგზავრე. ზღვის ნოტიო ჰავამ ჩემზე კარგად იმოქმედა. რაც გემბანზე ფეხი შემოვდგი, თავის ტკივილს არ შევუწუხებდით. რვა საათზე ნოვოროსიისკის პორტში შევედით, ათზე კი უკვე საბრძოლო ხომალდმა „მარლბორომ“ ლუზა ჩაუშვა. ჩემთან ნავი გამოაგზავნეს. შემდეგ მთელი დღე მაკინდერთან⁴⁴ ლაპარაკში გავატარე. „კალიფსოზე“ დავბრუნდი თუ არა, დავიძარი. ამ დროს სადღაც, ექვსი საათი იქნებოდა. ახლა უკვე თითქმის ბათუმში ვართ. იმედი მაქვს, ამალამვე გავემგზავრები მატარებლით ტფილისში. ხვალ, შაბათ დილას, საუზმობისას უკვე იქ ვიქნები.

ექვგარეშეა, უკან რომ დავბრუნდები, უამრავი საქმე მელოდება. დაძაბული ცხოვრება მაქვს, მაგრამ მთლიანობაში სიამოვნებას განვიცდი, რადგან ასეთი მნიშვნელოვანი სამუშაო ჯერ არასდროს მქონია და აუცილებლად წარმატებას უნდა მივალწიო. შენ კარგად იცი, სად მიმიყვანს ჩემი პირადი სურვილები და მისწრაფებები, მათ რომ მივყვე - სახლში ჯდომა და მშვიდად ცხოვრება ყველაფერს მირჩევნია, მაგრამ ეს თვეები საქმეს უნდა შევწირო, ისევე, როგორც ეს ომის პერიოდში იყო.

მას შემდეგ, რაც ზემოთ მოთხრობილის წერა დავასრულე, გემბანზე დამიძახეს, რათა სიღრმული ბომბის აფეთქება ეჩვენებინათ. ასეთ მექანიზმს ხშირად იყენებენ წყალქვეშა ნაგების გასანადგურებლად. საკმაოდ ძლიერი ხმა იყო და გემზეც წყლის დიდი ნაკადი შემოვარდა. გავიხედეთ, რომ გვენახა, თევზებიც ხომ არ ამოჰყვა წყალს, მაგრამ ვერაფერი ვიპოვეთ.

შესანიშნავი შეგრძნებაა, უსაქმურად იყო საბრძოლო ხომალდზე, სადაც ყველას უამრავი საქმე აქვს. წუხელ სასიგნალო შუქზე ივარჯიშეს.

---

⁴⁴ სერ ჰარფორდ მაკინდერი - უორდროპის კოლეგა, სამხრეთ რუსეთში დიდი ბრიტანეთის უმაღლესი კომისარი.

ტალღები არაჩვეულებრივად ლამაზად, ზურმუხტისფრად მოჩანდა. მგონი, ნაპირზე მყოფი მთიელები ძალიან დაინტერესდნენ, რა ხდებოდა, როცა ცისკენ აჭრილი ელექტრონის ნათება დაინახეს.

მოუთმენლად ველოდები ტფილისში დაბრუნებას, რადგან იმედი მაქვს, რომ შენი წერილი დამხვდება. არ მინდა იმედი გამიცრუვდეს.

გემის კაპიტანი ჯერალდ სეიმური საოცრად სასიამოვნო კომპანიონია. ის გასულ ივნისში დაქორწინდა და მხოლოდ რამდენიმე კვირის გატარება მოასწრო თავის მეუღლესთან ერთად, რადგან გემზე გამოიძახეს. ამჟამად სეიმურის მეუღლე მალტისკენ მიემგზავრება. კაპიტანმა თქვა, რომ სავარაუდოდ, მომავალ წელსაც ვერ შეძლებენ რამდენიმე კვირაზე მეტი დაჰყონ ერთად. როგორც ხედავ, ჩემზე უიღბლოებიც არსებობენ. მეზღვაურის ცოლი მარტოობისთვისაა განწირული.

ტფილისი, 4 იანვარი, 1920.

მსოფლიოში ჩემო უძვირფასესო გოგონავ,

პარასკევს, საღამოს ათ საათზე, სანამ ბათუმიდან წამოვიდოდი, კონსულ სტივენსს შენთან გამოსაგზავნი დაუსრულებელი წერილი დავუტოვე. ვიფიქრე, ასე უფრო მალე მოაღწევდა შენამდე. ტფილისში წამოღება, გაგრძელება და მერე გამოგზავნა არ ღირდა. კიდევ ერთი წერილი წასვლის წინ, 30 დეკემბერს, ტფილისიდან გამოგიგზავნე.

ბათუმიდან დაბრუნება მაინცდამაინც კომფორტული არ აღმოჩნდა. არც ნორმალური საწოლები გვექონდა, არც დაბანის საშუალება, არც სხვა პირობები, რაც ჩვეულებრივ გვაქვს ხოლმე. საფრანგეთის წარმომადგენლობის ვაგონით ვიმგზავრეთ. ის საკმაოდ განსხვავდებოდა იმ ვაგონისაგან, რომელიც ჩვეულებრივ მაქვს.

გუშინ თორმეტის ნახევარზე სადგურზე გრანდი და გრეისი დამხვდნენ. ამ უკანასკნელს წარმატება და D.S.O. („ორდენი გამორჩეული სამსახურისათვის“) მივულოცე. პატივი, რომელიც მხოლოდ არმიის ოფიცრებს ერგებათ, მან ჩრდილოეთ კავკასიაში გამორჩენილი სიმამაცისთვის დაიმსახურა, სანამ ბოლშევიკები დაიჭერდნენ. თავად არაფერი იცოდა ჯილდოს შესახებ და ძალიან გაუხარდა, როცა ვუთხარი.

სახლი გაყინული დამხვდა, რადგან წყლის სისტემა-მოშლილიყო, თუმცა საღამოსთვის ყველაფერი შეკეთდა.

საგარეო საქმეთა მინისტრმა სასწრაფოდ მოითხოვა შეხვედრა. ბევრი საქმე გამომიჩნდა.

დილით, საუზმემდე, სუფთა, ცივ ჰაერზე გავისეირნე და თავი შედარებით უკეთ ვიგრძენი. წუხელ ცუდად მეძინა, მთელი ღამე საზოგადოებრივ საკითხებზე ვფიქრობდი.

კაპელანი მოვიყვანეთ. ცერემონიალს დაახლოებით ოცი ადამიანი დაესწრო. კაპელანმა ჩვენთან ერთად ისაძილა. სადილს ასევე დაესწრო ახალგაზრდა ოფიცერი, რომელმაც აქ წელიწადზე მეტი გაატარა, ამალამ კი ბომბეიში მიემგზავრება, რომ საინჟინრო საქმეს მოჰკიდოს ხელი. შემთხ-

ვევით ვისარგებლე და წერილი გავატანე პალმორის ეპისკოპოსთან, რომელიც ბალიოლში სწავლობდა ჩემთან ერთად და გასულ ზაფხულს ლონდონშიც შევხვდი.

როგორღაც აქ ოქსფორდის ჯგუფი ჩამოვყალიბეთ. გრანდის და ჩემ გარდა, რუქერიც ბალიოლში სწავლობდა, მაიორი დელი კი უნივერსიტეტის კოლეჯში. კიდევ ერთი ბალიოლელი, ლეფროი, ამჟამად დემობილიზებულია და საკუთარი ბიზნესის დანყებას აპირებს. მას ბათუმში, სტივენსთან სტუმრობისას შევხვდი. მგონი, ბათუმში დაბრუნების შესახებ არაფერი მომიწერია. ნაპირს თერთმეტი საათისთვის მივადექით. ზღვა გუბურასავით უძრავი იყო, გემზე ვისადილეთ, მერე კი სტივენსთან ნავედით და ჩაი დავლიეთ მასთან, მის დასთან, ორ ფრანგ ქალბატონთან, კიდევ ერთ ინგლისელ ქალბატონთან და სამხედრო გუბერნატორ, გენერალ კუკ კოლისთან ერთად. საღამოს ადმინისტრაციის წარმომადგენელ სამხედრო ოფიცრებთან ერთად ვივახშმე. ვახშამს გენერალიც ესწრებოდა. დაახლოებით, ათი საათისთვის გამოვემგზავრეთ.

დღეს შუადღისას ჩაი დავლიე დადიანებთან ერთად. ამ ინგლისურენოვანი ოჯახის შესახებ ადრეც მიაბნია. მათთან რამდენიმე სხვა სტუმარიც იყო. მე ნახევარი საათით შევიარე. უკვე შინ ვარ დაშენ გწერ.

ჩემი არყოფნის დროს გრანდის ორი არაჩვეულებრივი ისპაჰანური ხალიჩა შეუძენია. ერთ-ერთი მათგანი გამგზავრებამდე ვნახე და საფასურის ზედა ზღვარი დავასახელე, თუმცა გრანდის მიერ გადახდილმა თანხამ ჩემს დასახელებულ ციფრს გადააჭარბა. ორივე ულამაზესია და იმედი მაქვს, მოგეწონება. განსაკუთრებით ის, რომელიც დღეს უკვე გამოვგზავნე ლივერპულისკენ მიმავალი გემით. შენ ეს ცხოვრებას არ გაგირთულებს, რადგან ლივერპულში პოლკოვნიკი რიჯვეი წავა და ხალიჩას ლონდონში ჩამოიტანს. ჩემი საჩუქარი შენამდე ალბათ თებერვლის დასაწყისში მოაღწევს. 120 ფუნტი დამიჯდა, მაგრამ ექსპერტებმა ძალიან აქვს. ხალიჩას „მუჰაბეთ“ (სიყვარული) ჰქვია და განსაკუთრებული შემთხვევებისთვისაა შექმნილი. ექსპერტებმა მითხრეს, რომ იმდენად ძვირფასია მისი მინის ქვეშ შენახვაც კი ღირს და, რა თქმა უნდა, ძალიან ძვირფასია იმისათვის, რომ მასზე ტალახიანი ჩექმებით იარო. ვაჭარმა შეთანხმების გასაუქმებლად 25 ფუნტი შემომთავაზა მას შემდეგ, რაც ხალიჩა ვიყიდე.

ვახშმის დრო მოვიდა. წერა უნდა შევწყვიტო.

ყურნალმა, რომელსაც “თეატრი და ცხოვრება“ ჰქვია და რომლის ორი ეგზემპლარიც ადრე გამოგიგზავნე, სტატია გამოაქვეყნა, სადაც აღწერილია დედაჩემის, მამაჩემის, მარჯორის და ტომის სტუმრობა ილია ჭავჭავაძის სოფლის სახლში 1896 წელს. სტატიის სათაურში ნახსენებია „ოლივერ უორდროპის ვიზიტი“. უკვე მეორე შემთხვევაა, როცა ხალხს მე და ტომი ერთმანეთში ვერევი. ხშირად მისი ფოტო ჩემი ჰგონიათ. გიგზავნი ყურნალის ორ ეგზემპლარს, ერთს შენთვის, მეორეს ტომისთვის, იმედია, თავისი ფოტოს დანახვა გაუხარდება.

ორშაბათი, დღის 3 საათი

ამანათი უფრო ადრე უნდა გამოიგზავნოს, ვიდრე მე მოველოდი, ამიტომ მიწევს, რამდენიმე სიტყვით შემოვიფარგლო.

თავს კარგად ვგრძნობ. როგორც ყოველთვის, დაკავებული ვარ, თუმცა შენგან ისევ არაფერი ისმის, რაც ჩემთვის სავსებით გაუგებარია. იმედგაცრუებული ვარ.

დილით ზომიერი, საგაზაფხულო ამინდი იყო. მზე ანათებდა, მაგრამ ახლა უკვე მოღრუბლულია.

წინოსთვის ღია ბარათს ვაგზავნი. კარგი ბარათების შოვნა ძალიან ჭირს, თუმცა ვეცდები შემდეგ ჯერზე ბიჭებისთვისაც რამე ვიპოვო.

დროებით გემშვიდობები, ჩემო ძვირფასო. იმედია, შენი წერილი მალე მოაღწევს ჩემამდე.

ტფილისი

5 იანვარი, 1920.

ჩემო უძვირფასესო,

შუადღისას კონვერტი დავლუქე, შენთან გამოსაგზავნად გავამზადე და ერთი საათით სომხეთის წარმომადგენლებთან შევიარე ჩაის დასალევად. შინ დაბრუნებულს სიურპრიზი დამხვდა - მთელი ამანათი ინგლისიდან, რომელიც, არავინ იცის ვინ მოიტანა.

ამანათში აღმოჩნდა წიგნი ფიშერის შესახებ, სამი ჰალსტუხი, უამრავი ცხვირსახოცი, ენდის მოზრდილი პორტრეტი, სამი ღია ბარათი ბავშვების ფოტოებით, რომელთაგანაც ერთ-ერთს შენი უძვირფასესი სახეც ამშვენებს, ასევე წერილები ფარნ კოტეჯიდან, თუმცა შენგან ახალი ამბები არ მომსვლია. თქვენი ფოტოების ცქერა დიდი ბედნიერებაა, მაგრამ შენს წერილს მაინც მოუთმენლად ველი.

ბოლშევიკები რუსეთის სამხრეთ ნაწილის მიმართ დიდ ინტერესს იჩენენ. მე კი ვცდილობ ხალხის ემოციები დავაცხრო და მათი ენერჯია მოსალოდნელი საგარეო აგრესიისადმი წინააღმდეგობის გასაწევად მომზადებისკენ მივმართო.

ვახშმის შემდეგ გრანდი და უეითი ოპერაში წავიდნენ რუქერთან და მის ირლანდიელ მეგობართან ერთად. მას ლეფროი ქვია, ადრე ჯარში მსახურობდა, თუმცა ამჯერად ბიზნესინტერესების გამოა ჩამოსული.

სახლის ატმოსფერო, რომელიც შენმა გამოგზავნილმა ნივთებმა შემიქმნა, ბედნიერებას მგვრის.

ევანგულოვებთან ჩაის სმა საკმაოდ სასიამოვნო იყო. ბევრი სტუმარი არ ჰყავდათ. ბუხართან ვისხედით და ვუყურებდით, როგორ იწვოდა და ყრიდა ნაპერწკლებს უზარმაზარი მორი. ქალბატონი ევანგულოვი და მისი ქალიშვილი არაჩვეულებრივად ლაპარაკობენ ინგლისურად. ამ უკანასკნელს 10 წლის ასაკში ინგლისში დაუბეჭდავს ფრანგულიდან თარგმნილი მოთხრობა, რომლის ეგზემპლარიც საკუთარი ავტოგრაფით გადმომცა. ის

ჯერ მხოლოდ ჩვიდმეტი წლისაა და უნდა, რაც შეიძლება მალე, ოქსფორდში განაგრძოს სწავლა.

რამდენიმე დღეში აქ ქართველები, სომხები და აზერბაიჯანელები უნდა შევკრიბოთ, რაც ძალიან მნიშვნელოვანია განვითარებული მოვლენების ფონზე. მე ოპტიმისტურად ვარ განწყობილი და, რაც არ უნდა მოხდეს, იმედია, სულ ასე ვიქნები. ცხოვრებას მიადვილებს იმაზე ფიქრი, რომ რაც მოხდა, აუცილებლად უნდა მომხდარიყო და ყველაფერში დადებითი უნდა ვეძებოთ.

ფოტოებს თუ დავუჯერებთ, გამხდარხარ, ჩემო საბრალოვ. თოზერმა მითხრა, რომ დარდიანად გამოიყურებოდი და ნუხდი ჩემი ხანგრძლივი არყოფნის გამო. არ მინდა იმაზე ფიქრი, რომ აღდგომამდე ისევ უშენოდ მომიწევს ყოფნა. არ გამოვრიცხავ უფრო ადრეც, ვალენტინობას, უკვე შენ გვერდით მიხილო. მანამდე კი, სანამ აქ საჭირო ვარ და ადამიანების სიცოცხლის გადარჩენა შემიძლია, ვერ დაგიბრუნდები.

გაოგნებული ვარ, ჩემი არყოფნის მცირე დროში, როგორ გაზრდილან ჩვენი შვილები. ეს განსაკუთრებით ჯეიმისზე ითქმის და ნინოზე, რომელიც სურათში შენ გვერდით დგას.

7 იანვარი, შუადღე.

გუშინ ველარაფერი მოგწერე, ძალიან დაკავებული ვიყავი. სამხრეთ რუსეთში განვითარებული მოვლენები აქაურობაზე დიდ გავლენას ახდენს.

ორშაბათს, ღამით, კიდევ ერთხელ გადავქექე შენი გამოგზავნილი ნივთები იმ იმედით, რომ სადმე შენს წერილს ვიპოვიდი. ალბათ წარმოგიდგენია ჩემი სიხარული, როცა 6-9 დეკემბრის წერილს ნავაწყდი და ასევე დედაშენის ბარათს, რომელიც მის მიერ ნაჩუქარ წიგნში იდო.

საბედნიეროდ უეითს მელანი აქვს, რომლითაც შემიძლია ცხვირსახოცები დავნიშნო, როცა დრო მექნება. ისინიც კი, რომლებსაც ადრე დავადე ნიშანი, სამრეცხაოში ხშირად მეკარგება, ამიტომ შენმა გზავნილმა სულზე მომისწრო.

მგონი, პატარა ღია ბარათები დიდებს ჯობია. რატომ არის, რომ ენდის ცალკე უყვარს სურათების გადაღება?

თუ ჩერქეზოვები ჯერ კიდევ ინგლისში არიან, გთხოვ, ჩემგან მადლობა გადასცე წერილისათვის და აუხსენი, რატომ არ გავეცი პასუხი - მეგონა, საქართველოში ბრუნდებოდნენ და ჩავთვალე, რომ ჩემი წერილი მანდ ველარ ჩამოუსწრებდათ. ნინო წერეთელმა ძალიან გაიხარა, როცა შვილის ამბები შეიტყო.

ჩვენთან ჯერ არ მოუთოვია. სასიამოვნო ამინდია. ძალიან არ ცივა.

კონვერტში ბროკარდის წერილსაც ვდებ, იმედია, ბოლო ციტატა საინტერესო აღმოჩნდება შენთვის და ფრანგულშიც გავარჯიშდები.

დღეს ამერიკელი ქართველოლოგის, ბლეიქის და მისი რუსი საცოლის ქორწილში წავედი. ცერემონიალის დროს გალობით ძალიან ვისიამოვნე. შეიძლება, იცოდეთ კიდევაც, რომ ჯვრისწერის დროს წყვილის უკან მათი

მეგობრები დგანან, რომლებსაც ქალ-ვაჟის თავზე გვირგვინები უჭირავთ. პატარძალი ბლეიქს მხრამდე ძლივს სწვდება, ამიტომ მის მეგობარს დაკისრებული მისიის შესრულება არ გასჭირვებია. თუმცა ბლეიქი ნამდვილი გიგანტია და მისი ხელისმომკიდე ძალიან შეშეშდა.

სტოქსი მოვიდა არსებულ მდგომარეობაზე სალაპარაკოდ. ბაქოდან ახალი ჩამოსულია. უნდა ნავიდე.

8 იანვარი. 1920.

დღეს ერთ-ერთი ყველაზე დაკავებული დღე მაქვს მათ შორის, რაც კი ოდესმე მქონია. დრო აღარ მრჩება, ამიტომ ტომს, ვინის და ჯონს ვერაფერს ვწერ. არადა, ვიმედოვნებდი, რომ ამას მოვახერხებდი. იმდენი რაღაც ხდება, იმდენი სხვადასხვა რამ იჩენს თავს, ვერც კი აღვწერ, თუმცა მაინც ვფიქრობ, რომ რთულ დღეებს როგორღაც გადავურჩები. მზის სინათლე ცხოვრებას მიმარტივებს. ჩემი კარიერის კრიტიკული პერიოდი შესაძლოა დიდხანს გაგრძელდეს ან ძალიან მალე დასრულდეს. არაფერი შემძლია, გარდა თავდაუზოგავი შრომისა და ოპტიმიზმის იმ დოზით შენარჩუნებისა, რის საშუალებასაც შექმნილი ვითარება მაძლევს.

მიყვარხარ უფრო მეტად, ვიდრე ოდესმე და მოუთმენლად ველოდები იმ დროის დადგომას, როცა ისევ ერთად ვიქნებით.

შენი ო. უ.

ტფილისი

კვირა, 11 იანვარი, 1920.

ჩემო უძვირფასესო,

დილით რომ გავიღვიძე, თავში ერთი წინასწარმეტყველური ფრაზა ამომიტივტივდა: "მისტერ და მისის უორდროპების ურთიერთობა მომავალში სულ უფრო და უფრო ჰარმონიული გახდება." სიტყვები გადავთვალე და სიხარულით გამოვუტყდი საკუთარ თავს, რომ მათი რაოდენობა ცამეტი აღმოჩნდა⁴⁵ - ჩემი საყვარელი რიცხვი.

ბევრი საინტერესო, მაგრამ არასასიამოვნო რამ ხდება. არავინ იცის, როგორ განვითარდება მოვლენები. ისევ ძალიან დაკავებული ვარ.

დღეს ცოტა ხნით ოპერაში წავედი, რომ ტასო წერეთლის რედაქტორობის იუბილეს დავსწრებოდი - 30 წელი შესრულდა, რაც "ჯეჯილი" მისი ხელმძღვანელობით გამოდის. მან და სხვა ასაკოვანმა ქალბატონებმა ჩემი დანახვისას ძალიან გაიხარეს. თეატრი ბავშვებით იყო სავსე, სცენაც მათ ეჭირათ. მშვენიერ, ეროვნულ სამოსში გამოწყობილები მღეროდნენ და ცეკვავდნენ. ირგვლივ მხიარულება სუფევდა და ვიცი, დიდხანს ყოფნაც სასი-

---

⁴⁵ ქართულში თორმეტსიტყვიანია ეს წინადადება, ხოლო ინგლისურის ორიგინალმა ვარიანტმა აღნიშნულ თორმეტ სიტყვასთან ერთად, წინადადების დასაწყისში, მოიხმარა არტიკლი The.

ამოვნო იქნებოდა, მაგრამ დარჩენა ველარ შევქელი. გიგზავნი ”ჯეჯილის” ბოლო ნომერს, სადაც მარჯორის შესახებ ორი სტატიაა დაბეჭდილი.

ბრაიანები მიემგზავრებიან. დავპირდი, რომ ამ სალამოს, 8 საათზე, მათთან ერთად ვივასშივებ.

ვაგზავნი წერილს ტომისთვის, რომელსაც თან ხელშეკრულება ერთ-ვის. თუ შეიძლება, სთხოვე, მის წამოსაღებად შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტში მივიდეს.

ამ დილით ბერძნული წარმომადგენლობის ხელმძღვანელი, ბატონი სტავრიდაკისი, საკმაოდ ჯანსაღი და ძლიერი ადამიანი, მოულოდნელად ფილტვების ანთებით გარდაიცვალა. ხვალ მის დაკრძალვაზე უნდა წავიდე. დაავადება საკმაოდ გავრცელებულია სომხეთში და უნდა აღინიშნოს, რომ არც ტფილისია უსაფრთხო.

ორშაბათი, 12 იანვარი.

დღეს ჩემს ცხოვრებაში ერთ-ერთი უბედნიერესი დღეა. ახლახანს დავბრუნდი პრემიერ-მინისტრსა და საგარეო საქმეთა მინისტრთან შეხვედრიდან. მათ ინფორმაცია მივანოდე, რომ მოკავშირეებმა აღიარეს საქართველოსა და აზერბაიჯანის დე ფაქტო მთავრობები. აღსრულდა, რასაც ოცდაათ წელს ველოდი. უკვე დავიწყეთ კაბინეტის წევრებთან და მოკავშირეების წარმომადგენლებთან მოსაწვევების გაგზავნა. 14 იანვარს, წმინდა ნინოს ხსენების დღეს, დიდი ზეიმი გაიმართება. პირველად, ჩემი აივნიდან გადაკიდებული დროშა ამაყად ფრიალებს. ეკლესიის ზარები საზეიმოდ რეკენ. ქალაქში საყოველთაო ზეიმი. სამთავრობო უწყებებმა, ბანკებმა და სხვა დაწესებულებებმა მუშაობა შეაჩერეს.

როგორც გითხარი, საბერძნეთის წარმომადგენლის დაკრძალვაზე ვიყავი. სახლი, სადაც ის ცხოვრობდა, ადრე გენერალ კორის ეკავა. კუბო სწორედ იმ ოთახში ესვენა, სადაც ბოლო ვახშიობისას სასიამოვნო სალამო გავატარე. ცერემონიული საკმაოდ გრძელი აღმოჩნდა. ბევრი სიტყვა წარმოითქვა. ბერძნებმა უამრავი ცრემლი დაღვარეს. იქ ჟორდანია, გეგეჭკორი და სხვა ქართველი მინისტრებიც იმყოფებოდნენ. იქვე იდგა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი საპატიო ყარაული არტილერიასთან ერთად. პროცესიას რალაც მანძილზე გავყევი მშვენიერი საგალობლის, ”კოლსლავნის” თანხლებით და მერე შინ დავბრუნდი.

უახლოეს ხანებში ძალიან დაკავებული ვიქნები, თუმცა იმედი მაქვს, მდგომარეობა არ გართულდება. ბოლშევიკების გააქტიურება და საკვების მარაგთა ნაკლებობა ხელისუფლებისთვის ახლა მთავარ საფიქრალს წარმოადგენს.

უნდა მაპატიო თუ ეს წერილი ჩვეულებრივზე უფრო არეული მოგეჩვენება. ვერც კი ვაანალიზებ იმ გამარჯვებას, რომელიც მოვიპოვე. მე ამ საქმისათვის ყველაზე მეტი გავაკეთე და აქ ეს ყველამ იცის.

წუხელ ბრაიანებთან წავედი სავახშიმოდ. ოცდარვაწი ვიყავით, თითქმის ყველა ბრიტანელი და ამერიკელი. ბრაიანი, უეითი, გრანდი და ნოუელი

ჩერქეზული სამოსით გამოცხადდნენ. საკმაოდ მხიარული საღამო გამოვიდა. ახალგაზრდებმა შუალამემდე იცეკვეს. ჭაბუკმა ამერიკელმა ოფიცერმა გვაცნობა, რომ დაინიშნა ბელგიელ ახალგაზრდა ქალბატონზე, რომელიც ამერიკელებთან მუშაობს. მხოლოდ ექვსი დღეა, რაც წყვილი ერთმანეთს იცნობს. მგონი, წინდაუხედავი საქციელია, შენ რას იტყვი? არ გგონია, რომ ხანგრძლივი ურთიერთობები უფრო მყარი და საიმედოა?

სადილის შემდეგ ჩემს ოთახში ვზივარ და ვიცდი - წერა შემანწყვეტინეს. პირველი დელეგაცია გამოჩნდა. ბაირალებით, სიმლერითა და შეძახილებით ტრიალებენ სახლთან. აივანზე გასვლა მომიხდა სკოლის მასწავლებლების მიერ წარმოთქმული სიტყვების მოსასმენად. ჯერ კიდევ აქ არიან და ზეიმობენ.

ჩემო უძვირფასესო, მინდა იცოდე, რომ გამუდმებით შენზე ვფიქრობ და უზომოდ მიყვარხარ. ჩემი დღე შენი პორტრეტის ცქერით იწყება და მთავრდება.

შენს ძალას, შენს ნათელ მზერას, შენი თვალების ელვარებას მე ჩვენს შვილებშიც ვხედავ.

ფოსტა მალე გამოიგზავნება, ამიტომ წერას ველარ გავაგრძელებ. გახსოვდეს, რომ მე შენს მგზნებარე საყვარელსა და უერთგულეს ქმარს, შენზე ძვირფასი არავინ მყავს.

ო. უორდროპი

ტფილისი. 12 იანვარი. 1920.

ჩემო უძვირფასესო, გუშინ ტომსაც გავუგზავნე წერილი, ხელშეკრულებითურთ, რომლის წამოსაღებადაც საგარეო საქმეთა სამინისტროში მოუწევს შევლა. ახლა კი თხრობას განვაგრძობ.

დოქტორ სტავრიდაკისის დაკრძალვიდან ახალი დაბრუნებული ვიყავი, როცა ხალხმა ქუჩაში ზეიმი დაიწყო. აივანზე გასვლა და დემონსტრანტების მისალმება მომიხდა. ტფილისის მთელმა გარნიზონმა, კავალერიის და არტილერიის ჩათვლით, ჯერ ჩემს, შემდეგ კი მთავრობის სახლთან ჩაიარა, სადაც მე და პრემიერ-მინისტრი ჟორდანიას აივანზე ვიდექით.

დემონტრაციას მუშები შეუერთდნენ - ქალებიც და მამაკაცებიც. თითქმის მთელი მოსახლეობა ქუჩაში გამოვიდა. არასოდეს მინახავს ამდენი ხალხის ასეთი ორგანიზებული მოქმედება. ჟორდანიას და გეგეჭკორს პატრიოტული სულისკვეთებით აღსავსე გამოსვლა ჰქონდათ, სადაც ბრიტანეთის დამსახურებას გაუსვეს ხაზი და მეც ხოტბა შემასხეს. მთელ დღეს ბედნიერი ხალხის გარემოცვაში ვტრიალებდი. ქუჩაში გავედი თუ არა, ხალხის მასამ მხრებზე შემისვა და ველური სიხარულით მიმარბენინა ჩემს მანქანამდე. გაოცდებოდი, რომ გენახა, რაოდენ დიდი ყურადღების ცენტრში იმყოფებოდა შენი პროზაული ქმარი.

13 იანვარი. 1920.

ოპერაში წავედით (პროგრამას თან ვურთავ), სადაც "აბესალომ და ეთერის" წარმოდგენა სახელდახელოდ იქნა შეცვლილი სხვა სპექტაკლით, რომელიც ასევე ქართულია, თუმცა გაცილებით ნაკლებად საყურადღებო. ჩვენ რომ მივედით, ფარდა სწორედ მაშინ ასწიეს და გამოჩნდა ერთ-ერთი პრიმადონა, ის საქართველოს განასახიერებდა - ტახტზე იჯდა, სცენიდან მაღლა იყო აწეული და გარს მთელი დასი ეხვია. სახელმწიფო ჰიმნი რამდენიმეჯერ შესრულდა. შეასრულეს ბრიტანეთის ჰიმნიც, რომლის ფონზეც მხურვალე ოვაციებით შემეგებნენ. პრემიერ-მინისტრი, საგარეო საქმეთა მინისტრი და სხვები ჩვენს ლოჟას ესტუმრნენ. შესვენების დროს შამპანური მივირთვით. წარმოდგენის დასრულების შემდეგ „ქართულ კლუბში“ წაგვიყვანეს, სადაც უზარმაზარი ბანკეტი შუალამემდე გაგრძელდა. მე კი, ოთხი საათის განმავლობაში, საყოველთაო ყურადღებისა და პომპეზური მიმართვების ობიექტი ვიყავი. ქალაქის მერის გვერდით დამსვენეს, რომელიც ლონისძიებას ხელმძღვანელობდა. საღამოს სამი ანსამბლი აფორმებდა, მათ შორის, კახელების ფოლკლორული გუნდი, თავისი არაჩვეულებრივი სიმღერებით. ტფილისის საუკეთესო მოცეკვავეებმა ქორეოგრაფიული არაჩვეულებრივი ნომრები შეასრულეს. შენი და ბავშვების სადღეგრძელოც შესვენს შეიძლება ითქვას, რომ ეს იყო ყველაზე დიდებული დღე ჩემს ცხოვრებაში. სულ ვინის სიმღერა მახსენდებოდა, აი, ის სიმღერა, „ძაღლის ამბავს“ რომ ვეძახდი. როგორც ვინი წაიმღერებს ხოლმე, „რაც არ უნდა მოხდეს, ჩემი დღეც მოვა.“ თუ რაიმე ძალიან გინდა, შეიძლება დიდი ხნით მოცდა დაგჭირდეს, მაგრამ შენ მას მაინც მიიღებ და მე არ ვნანობ, რომ გუშინდელ დღეს 33 წელი ვუცდიდი. მთავარია, ადამიანს მიზანი გქონდეს, რომლისთვისაც ღირს ბრძოლა.

დასაძინებლად ხუთი საათისთვის წავედი. საკმაოდ დაღლილი ვიყავი, თუმცა, როცა რვაზე გამაღვიძეს, ადგომა მაინც არ გამჭირვებია. გრანდი, უეითი და მე, ჩვეულებისამებრ, საუზმობამდე სასეირნოდ წავედით.

დაკავებულმა დილამ რომ გადაიარა, ბატონი ხატისიანის მოსაკითხად გავემართე, რომელიც სულ რამდენიმე წუთის ჩამოსული იყო ერევნიდან. სასახლისკენ ერთად დავიძარით მანქანით, სადაც ჟორდანიას საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარების აღსანიშნავ მიღებას მასპინძლობდა.

დამავიწყდა, შენთვის მეთქვა - გუშინ, როცა ეს ამბავი მოვიდა, მთელი ქალაქის სამრეკლოებმა ზარების რეკვა იწყეს და კათალიკოსმა სიონის საკათედრო ტაძარში სამადლობელი ლოცვა გადაიხადა. ვისურვებდი, იქ ვყოფილიყავი.

ღღის 6 საათი.

ბატონმა ხატისიანმა შუადღისას შემომიარა და ბოლოდროინდელი მოვლენების შესახებ დიდხანს ვილაპარაკეთ. მთელი ღღის განმავლობაში ძალიან დაკავებული ვიყავი და როგორც იქნა, მოვიხელთე რამდენიმე წუთი საკუთარი თავისთვის, რომ მოვნესრიგდე და სადილზე წავიდე, რომელსაც მოყვება საგანგებო შეხვედრა მუნიციპალიტეტში რვა საათზე, ათის ნახ-

ევარზე კი დადიანებთანაა წვეულება. ზოგჯერ თვითონაც წარმოუდგენლად მეჩვენება, რომ მე, რომელსაც დიდი ძალდატანების გარეშე სახლიდან ფეხს ვერ გამადგმევინებდა ვერავინ, ასე აქტიურად ვარ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ჩაბმული.

შენზე ფიქრი ძალას და ხალისს მმატებს. მენატრები და იმედი მაქვს, რომ უკანასკნელ დროს მომხდარი ამბების შედეგად, უფრო რეალურია ჩემი ოცნების ახდენა და აღდგომას სახლში, თქვენთან ერთად, შეხვედრა.

14 იანვარი.

დღეს მართლმადიდებლური ახალი წელია. ჩვეულებისამებრ, თბილი და ნათელი დღეა. წუხელ ორ საათზე ძლივს დავიძინე, მაგრამ მაინც მოვახერხე დილის ტრადიცია არ დამერღვია და მესეირნა.

წუხელ მუნიციპალიტეტში საგანგებო სხდომა გაიმართა დამოუკიდებლობის აღიარებასთან დაკავშირებით. ქალაქის მერიის შენობა არაჩვეულებრივად გაენათებინათ. ბევრი საინტერესო სიტყვა წარმოითქვა. საპატიო სტუმრები იყვნენ: კათალიკოსი, საქართველოს პრემიერ-მინისტრი, საგარეო საქმეთა მინისტრი, შინაგან საქმეთა მინისტრი და სხვები. ასევე, სომხეთის პრემიერ მინისტრი და მოკავშირეთა წარმომადგენლები. მე პირველ ორ დასახელებულს შორის მომიჩინეს ადგილი. შემდეგ გაიმართა ვახშამი, რომლის დროსაც არავინ დამჯდარა. დალიეს ჩვენი ჯანმრთელობის სადღეგრძელო, რის შემდეგაც, ათი საათისთვის გამოვიპარე და დადიანებთან წავედი საახალწლო წვეულებაზე, სადაც დიდი შეკრება გაემართათ. ახალგაზრდებმა წარმოადგინეს მცირე პიესები ქართულად და რუსულად. ცეკვა და მოლხენა შუალამემდე გაგრძელდა. აღმოჩნდა, რომ საღამოს ცენტრალური ფიგურა სწორედ მე გახლდით. ჟურნალმა სიტყვა წარმოთქვა, სადაც ციტატა მოიყვანა პუშკინიდან ადამიანის შესახებ, რომელმაც მახეში გაბმული ჩიტი იპოვა და მას თავისუფლება აჩუქა. მან თქვა, რომ ჩემი მუშაობის შედეგად მთელმა ერმა მოიპოვა თავისუფლება. დაახლოებით, ორის ნახევარზე წამოვედი.

ახლა კი წავალ, პირველ საათზე პარლამენტის საგანგებო სხდომა იწყება, რომელსაც უნდა დავესწრო. საღამოს კი დიდი ვახშამი გველის.

15 იანვარი. ღამის 2 საათი.

ჩემი სტუმრები ცოტა ხნის წინ წავიდნენ და დაძინებამდე წერას ვაგრძელებ.

პარლამენტის საზეიმო სხდომა სამ საათს გაგრძელდა და საკმაოდ “festlig”⁴⁶ გამოვიდა. განსაკუთრებით მოულოდნელი აღმოჩნდა ჩხენკელის სიტყვა, სადაც მან მარჯორის დაკრძალვის დეტალები გაიხსენა. მთელი დარბაზი ფეხზე წამოდგა და წუთიერი დუმილით მიაგო პატივი მარჯორის

---

⁴⁶ Festlig - საზეიმო, ნორვეგიულად

ხსოვნას. სიტყვებით ნამდვილად ვერ გადმოგცემ, რა ვიგრძენი. ჟორდანიაშიც შთამბეჭდავი სიტყვა წარმოთქვა. მთელი სხდომის განმავლობაში მიდიოდა როგორც ფოტო, ასევე კინოგადაღება. მე, ადამიანი, რომელსაც მუდამ ჩრდილში ყოფნა მირჩევნია, ისევე საყოველთაო ყურადღების ცენტრში გახლდით. რა გაენწყობა, ასეთია ჩემი მდგომარეობა, ასეთი ფიგურა ვარ, არა მარტო საქართველოში, არამედ სომხეთსა და აზერბაიჯანშიც.

4 საათზე ვისადილე, ცოტა ხანს დავისვენე, მერე წავიმუშავე, რვა საათისთვის კი რეგალიებით აღკაზმული უნიფორმა ჩავიცვი და ვახშმად ოცდაათი სტუმარი მივიღე. მთელი მინისტრთა კაბინეტი მოვიდა. მარჯვნივ ჟორდანია მეჯდა, მარცხნივ - სომხეთის პრემიერ მინისტრი. მის მარცხნივ - საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრი, შემდეგ - საფრანგეთის წარმომადგენელი. ჟორდანია მარჯვნივ აზერბაიჯანის წარმომადგენელი ველიქოვი იჯდა. ჩემ პირდაპირ განლაგდნენ სპარსეთის, საბერძნეთის და პოლონეთის წარმომადგენლები. გვერდით მაგიდებთან ისხდნენ ქართველი მინისტრები, სომხეთის დელეგაციის წევრები, გენერლები და სხვები.

მხოლოდ სამი სადღეგრძელო წარმოვთქვი: მეფის, სამხრეთ კავკასიისა და მოკავშირეების. მოკლედ ვილაპარაკე. ვახშმის დასასრულს, ჟორდანია ჩემი ჯანმრთელობის სადღეგრძელო შესვა და გულთბილად გაიხსენა ჩვენი ძველი შეხვედრები ჟენევასა და ჩისლეჰარსტში. კარგა ხანს ვისხედით და ვლაპარაკობდით. დროდადრო სარაჯიშვილი და იმერლიშვილი, ოპერის თეატრის წამყვანი ტენორი და ბარიტონი მღეროდნენ. ხალხური სიმღერები ანსამბლმა საკრავების თანხლებით შეასრულა. ოპერის მომღერლებს აკომპანიმენტს უწევდა ქალბატონი ფალიევა, „აბესალომ და ეთერის“ ავტორის და. როგორც მითხრეს, ძალიან კარგი წვეულება გამოვიდა.

მგონი, აჯობებს, დავიძინო. ხვალ უამრავი საქმე მაქვს.

იმედი მაქვს, არ იეჭვიანებ, თუკი გეტყვი, რომ რამდენიმე ქალბატონმა მითხრა, რომ მათ ყოველთვის მოვწონდი, ხოლო მას შემდეგ, რაც ბოლო კვირაში საქართველოსთვის გავაკეთე, ისინი უბრალოდ „მალმერთებენ“.

სასახლეზე ეროვნული დროშა ფრიალებს. მინისტრებმა დამარწმუნეს, რომ საკმარისია მხოლოდ რამე ვითხოვო და ის აუცილებლად შესრულდება. საქმე ბოლომდე მივიყვანე, წარმატებას მივალწიე და ვერცერთი მარცხი, რომელიც შესაძლოა მომავალში მელოდეს, ვერ წაშლის ჩემს დღევანდელ ტრიუმფს. შემიძლია ვთქვა, რომ ამაოდ არ მიცხოვრია.

15 იანვარი. დღის 5 საათი.

16-17 დეკემბრით დათარიღებულმა შენმა წერილმა ძალიან გამახარა, მაგრამ რადგან ფოსტა უკვე იხურება, პასუხის გრძლად გაცემა არ შემიძლია.

აზერბაიჯანის დამოუკიდებლობის აღსანიშნავად მისი წარმომადგენლის სახლში მუსლიმანური რელიგიური ცერემონიალი გაიმართა. ყველანი იქ ვიყავით. ბოლოს შამშანური დავლიეთ და ტკბილი ნამცხვრები მივირთვით.

დღის პირველ ნახევარში ბატონი ხატისიანი კიდევ ერთხელ მესტუმრა. ტომის 14-16 დეკემბრის წერილიც დღეს ჩამოვიდა, კონვერტში უორენ როუდის 41-ის საიჯარო ხელშეკრულებაც იდო.

ერთი სული მაქვს, შენს ნაცრისფერ პიჯაკს როდის ვნახავ. მგონი, წერილი დაუშთავრებლად გამოაგზავნე.

როგორც მოგწერე, ვერცხლეული, რომელიც ნაკლებად მოგწონს, თავისუფლად შეგიძლია გასცე. მიხარია, რომ ბიჭებს სკოლაში აქებენ. საბუთებს უკან გიბრუნებ.

დიდი ხანია, შენთვის პატარა საჩუქრების გამოგზავნა მინდა, მაგრამ მათ ჩასალაგებლად და შესაფუთად დრო ვერ გამოვძებნე.

გიძღვნით უდიდეს სიყვარულს ჩემს ძვირფას მეუღლესა და საყვარელ შვილებს.

შენი

ო. უორდროპი

ტფილისი. კვირა. 18 იანვარი. 1920.

სალამოს 7 საათი.

ჩემო უძვირფასესო და უსაყვარლესო, ჩემო მეუღლე,

იმდენი რამ მაქვს შენთვის მოსაყოლი, არც კი ვიცი საიდან დავიწყო, მინდა ყველაფერი გითხრა, რა ტრიალებს ჩემს თავს მას შემდეგ, რაც ბოლო წერილი გამოგიგზავნე, მაგრამ მოკლე შინაარსის გადმოცემაზე მეტს ალბათ ვერ მოვახერხებ. ჩემს გზავნილში რამდენიმე გაზეთსაც იპოვი, რათა წარმოგდგენა შეიქმნა რა ხდება ჩემ გარშემო, თუმცა ის, რაც გაზეთებში წერია, მხოლოდ გარედან დანახული ამბებია და რა თქმა უნდა, ვერ აღწერს ჩემს შრომასა და გარჯას, რომელსაც სამუშაოს შესრულებაში ვდებ. არსად ჩანს ჩემი ფიქრი, რომელიც დიდიდან დაძინებამდე არ მტოვებს.

პარასკევს სალამოს ბალი გავმართე ორასი სტუმრისათვის. ყველამ მითხრა, რომ მან არაჩვეულებრივად ჩაიარა. სტუმრებს კმაყოფილება ეტყობოდათ, მე კი ყველაზე მეტად დილის ოთხ საათზე დაძინებამ გამაბედნიერა. აღინიშნა, რომ ამდენ მშვენიერ ქალს საქართველოში ერთად თავი დიდი ხანია არ მოუყრია. თითოეულ მათგანს თავისი საუკეთესო კაბა ემოსა, ვერცერთს დაინუნებდი. ზოგიერთს ათასობით ფუნტის ღირებულების ბრილიანტი და მარგალიტი აესხა. საყოველთაოდ ცნობილი ევროპული ცეკვების გარდა, შესრულდა ქართული და თათრული ცეკვები, რისთვისაც თათარი ქალები საგანგებოდ ჩამოვიდნენ ბაქოდან, აზერბაიჯანის პოლიტიკური აგენტის, ველიქოვის მოწვევით. წვეულებას მთელი ტფილისი ესწრებოდა. მოუთმენლად ველოდები შეჯამებას, რომელსაც კნეინა ელისაბედ ორბელიანი თავის გაზეთ "La Georgie independante"-ში დაბეჭდავს. მან სილამაზის მიხედვით შერჩეული თხუთმეტი გოგონა მოიყვანა. სტუმრებს შორის იყვნენ სომხეთის პრემიერ-მინისტრი ხატისიანი, მისი მეუღლე და სხვა სომხები და თათრები, მაგრამ სტუმრების უმრავლესობას მაინც ქართველები წარმოადგენდნენ. ბოლო დიდი წვეულება ტფილისში ომის დაწყებიდან ცოტა

ხანში, რუსეთის მეფის პატივსაცემად გაიმართა, სწორედ იმავე შენობაში. თუმცა მითხრეს, რომ ჩემმა წვეულებამ მისას ბევრად აჯობა. ცხადია, მის მიმართ არავის გამოუხატავს იმდენი სიყვარული და აღფრთოვანება, რამდენიც ჩემ მიმართ ბოლო კვირაში გამოხატეს.

არ მახსოვს, გიამბუე თუ არა პატარა ქართველი ბიჭის შესახებ, რომელიც, ასე ვთქვათ, ჩემი და მარჯორის პაჟი იყო ქერჩში, ოცდახუთი წლის წინ. 1906-ში პეტროგრადში ვნახეთ. მეხანძრეთა რაზმის ხელმძღვანელი გამხდარიყო და სიმამაცისთვისაც დაეჯილდოებინათ. მეგონა, ომში მოკლეს, მაგრამ ბოლშევიკებს გაჰქცევია და ახლა ტფილისშია, მთელი ქვეყნის სახანძრო ბრიგადებს ხელმძღვანელობს. მას ალექსი ბერიძე ჰქვია. ტომს ალბათ ემახსოვრება.

გუშინ მომარაგების მინისტრი მოვიდა და თან თავისი ასისტენტი, როინოვი მოიყვანა. ამ უკანასკნელს ჩვენი საუბრის განმავლობაში ხმა არ ამოუღია. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც წავიდა, შევიტყვე, რომ თურმე მარჯორის ნათლული ყოფილა. მისი კიდევ ერთი ნათლული, ავალიშვილი, აზერბაიჯანის არმიის ოფიცერია და ახლა ალბათ დაღესტანში იბრძვის.

პირადი ურთიერთობები ჩემს მდგომარეობას განსაკუთრებულს ხდის. მთელი ქვეყნის გარშემო უამრავი ადამიანია, ვინც ჩემს ნაცნობობას იჩემებს, ჩვენი ოჯახის რომელიმე წევრთან ჰქონია შეხება და ამით ძალიან ამაყოფს.

წუხელ ჰასკელებთან ერთად ვივახშმე. ვახშმის შემდეგ ამერიკული სადამხმარებლო ორგანიზაციის კლუბის გახსნაზე წავედი. გახსნა ბალით აღინიშნა. როგორც გვითხრეს, კვირაში ორჯერ ცეკვები გაიმართება, შესაძლებელი იქნება ჩოგბურთის თამაში და სხვადასხვაგვარად გართობა. მე ათ საათზე გამოვიპარე და ღამე მშვენივრად დავისვენე.

გუშინ ბარაქიანად ჩამოთოვა, რაც ძალიან დროული იყო. ჩემი აქ ყოფნის პერიოდში საერთოდ არ უთოვია და თითქმის არც უწვიმია, ამიტომ ყველა დარდობდა, როგორი იქნებოდა მომავალი წლის მოსავალი. პურის მარაგი ამ დროისთვის ძალზე მცირეა და დიდი იმედი გვაქვს, რომ როგორმე მოვახერხებთ საზღვარგარეთიდან მის შემოტანას.

წარმოდგენა არა მაქვს, როგორ გავძელი უშენოდ ამდენ ხანს. ძალიან მიმძიმს, მაგრამ გამუდმებით მომავალ აღდგომაზე და ჩვენს შეხვედრაზე ვფიქრობ. იმედი მაქვს, აღარასოდეს დავშორდებით. ჩემს საქმეს ვერ მივატოვებ, ყველაფერი უნდა გავაკეთო, რაც შემიძლია. არა იმიტომ, რომ სახელის მოხვეჭა მინდა, არამედ იმიტომ, რომ მჯერა, ჩემი ყოველდღიური საქმიანობით მსოფლიოს ვეხმარები. საქართველოს და აზერბაიჯანის დამოუკიდებლობის ცნობა უმნიშვნელოვანესი ნაბიჯია მსოფლიო ისტორიისთვის, განსაკუთრებით კი დიდი ბრიტანეთის ისტორიისთვის. სწორედ ესაა თანამედროვე პოლიტიკის გარდამტეხი მომენტი, ან ჯერ არ არის, მაგრამ შესაძლებელია გახდეს.

მიხარია, რომ მთელი ამ ხნის განმავლობაში აქ ყოფნა არ მოგიხდა. გაგიჭირდებოდა მშვიდად მიგელო არამდგრადი ვითარება, რომელშიც ვიცხოვრე. ვერც მე მოვახერხებდი, შენთვის რისკები ამერიდებინა. როცა ჩვენი გემი მღელვარე ტალღებს უკან მოიტოვებს და მშვიდად განაგრძობს ცურვას, ყველაფერი შეიცვლება. თუ საგარეო საქმეთა სამინისტრო კვლავ

მოისურვებს, რომ აქ განვაგრძო მუშაობა, იმედი მაქვს, შენთვისაც უფრო ადვილი და საინტერესო იქნება აქ ცხოვრება.

სავარაუდოდ, გარკვეული ცვლილებებია მოსალოდნელი უმაღლესი კომისრის, ანუ ჩემს პოსტთან დაკავშირებით. რამდენიმე ვერსია განიხილება. შესაძლოა, დაარსდეს ცალ-ცალკე ლეგაციები სამივე რესპუბლიკისათვის, ან საერთო ყველა მათგანისთვის. საინტერესოა, რას გადაწყვეტს საგარეო საქმეთა სამინისტრო. თუ მე დამნიშნავენ ლეგაციის ხელმძღვანელის თანამდებობაზე, ეს შეიძლება ვილაცებმა გააპროტესტონ ბრიტანეთის დიპლომატიურ სამსახურში, მაგრამ თუკი ჩემ მაგივრად ვინმე სხვას მოავლენენ, დარწმუნებული ვარ, ამას ქართველების ხმამაღალი პროტესტი მოჰყვება. გადაწყვეტილი აქვთ, რომ მთელი ცხოვრება აქ უნდა გავატარო. ნებისმიერ დღეს შესაძლებელია ლონდონში ჩემმა დამქირავებლებმა გადაწყვიტონ, რომ ჩემი ქმედებები მათ მოსაზრებებთან წინააღმდეგობაში მოდის და შესაბამისად, დაუყოვნებლივ შემანყვეტინონ საქმიანობა.

აღბათ რუქერის ბარგის ამბავი დაგაინტერესებს. ჯერ არაფერი ჩამოსულა, მათ შორის, არც შენი გზავნილი და არც გრანდის ამანათი. ბოლო ინფორმაციით, ბარგი ნოვოროსიისკში იმყოფებოდა. მგონი, რაღაცები აირია. ბატონი მაკინდერი უკვე ლონდონისკენ მიემგზავრება, რომ სამხრეთ რუსეთში განვითარებული მოვლენების შესახებ ინფორმაცია ჩაიტანოს.

უკვე ვახშმის დროა, ამიტომ წერა უნდა შევწყვიტო. იმედი მაქვს, წერილს ხვალ დავასრულებ, სანამ ფოსტალიონი გამოივლის. ნეტავ შენი ბარათიც მოიტანოს თან. შენი უსაყვარლესი წერილები ჩემი აქაური ყოფის ყველაზე ნათელ წერტილს წარმოადგენს. შენ აღბათ ვერც კი წარმოგიდგენია, იმდენად ძვირფასი ხარ ჩემთვის!

19 იანვარი. შუადღე.

ღამით კარგად უთოვია. ხეები და მთები მზის შუქზე თეთრად ელვარებს. თავს კარგად ვგრძნობ, თუმცა ძალიან დაკავებული ვარ.

თუ შეგიძლია, მარჯორის ბოლო პორტრეტები გამომიგზავნე. სადღაც უნდა გვექონდეს შენახული, მაგრამ სად, ვერ ვიხსენებ. ასევე მინდა, წიგნების ორი შეკვრა გამომიგზავნო, როგორც ადრე - რუსთაველი, „ვისრამიანი“, „წმინდა ნინოს ცხოვრება“, „განდეგილი“ და სხვა წიგნები - რა თქმა უნდა, ინგლისურ თარგმანებს ვგულისხმობ.

გამუდმებით თქვენზე ვფიქრობ, ჩემს ძვირფასებზე. დროებით უნდა დაგემშვიდობო. ფოსტალიონი მოვიდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, შენგან არაფერი მოუტანია.

არ დაგავინწყდეს, ტომს უთხრა, რომ საგარეო საქმეთა სამინისტროში მისთვის წერილია და გზავნილში შენთვის განკუთვნილი გაზეთებიცაა.

ო. უ.

ტფილისი, 21 იანვარი. 1920.

ბოლო წერილი 19 იანვარს გამოგიგზავნე. ასევე, საგარეო საქმეთა სამინისტროში გადავაგზავნე წერილი ტომისთვის, საიჯარო ხელშეკრულება და გაზეთების მთელი შეკვრა შენთვის.

გუშინ და გუშინწინ, ჩვეულებისამებრ, ძალიან დაკავებული ვიყავი და თავის ტკივილიც მანუხებდა, მაგრამ დღეს - არც ვიცი, როგორ - თავისუფალი დრო გამომიჩნდა, ჰოდა, მშვენივრად ვარ.

რომ არ დამავინწყდეს - ზოგჯერ შენთან გამოსაგზავნ წერილებს უკვე გამოყენებულ საფოსტო მარკებს ვაკრავ. როგორც მითხრეს, ზოგიერთი მათგანი საკმაოდ ღირებულია, ამიტომ აჯობებს, შეინახო.

ხვალ ფოსტალიონი ისევ გამოივლის, ამიტომ ახლა ვცდილობ ორიოდ ბნკარი მოგწერო, შუადღემდე დრო არ მექნება, ხუთი საათისთვის კი ბაქოსკენ დავიძვრები. აზერბაიჯანის საგარეო საქმეთა მინისტრი ტფილისშია და გადავწყვიტეთ, ერთად ვიმგზავროთ. პარასკევს ბაქოში დიდი ბანკეტია აზერბაიჯანის დამოუკიდებლობის აღიარებასთან დაკავშირებით, რომელსაც აუცილებლად უნდა დავესწრო. სავარაუდოდ, ტფილისში ორშაბათს დავბრუნდები.

ახლახანს მოვნიშნე ყველა ცხვირსახოცი, რომელიც საშობაოდ გამომიგზავნე.

ყოველდღე უამრავი ხოტბის შემსხმელი ტელეგრამა მომდის საქართველოს ყველა კუთხიდან, ადამიანები მადლობას მიხდიან იმისთვის, რომ მათი ქვეყნის აღიარებაში დიდი წვლილი შევიტანე.

ძალიან მაინტერესებს, საგარეო საქმეთა სამინისტრო ერთი სიტყვით მაინც თუ აღნიშნავს ჩემს ღვაწლს. რაც აქ ჩამოვედი, თავდაუზოგავად ვშრომობ და ჯერ გზის ბოლომდე არ ვარ მისული.

თოვლი უკვე დევს და დროდადრო ძალიან მცივა. სახლში გათბობა საღამომდე არ ირთვება ხოლმე. ალბათ მეტს რომ ვვარჯიშობდე, ძალიან არ გამიჭირდებოდა სიცივის ატანა, მაგრამ თუ დილის გასეირნებებს არ ჩავთვლით, გარეთ თითქმის ვერ გავდივარ. ბაქოში წასვლა, იმედია, ცვლილებების მომტანი იქნება. უეითი ჩემთან ერთად მოდის. თავს მაინცდამაინც კარგად ვერ გრძნობს, მაგრამ არასდროს წუნუნებს.

მგონი, არ მითქვამს, რომ ორშაბათს ტრიონდალისგან ნახატი ვიყიდე, „ალაზნის ველი“, ლამაზია და არც ისე დიდი, სადღაც 20/10-ზე იქნება. 1,5 ფუნტი ღირდა. ამ ფასად ჩარჩოსაც კი ვერ იყიდი.

ასევე შევიძინე ოთხი სომხური ხელნაწერი 12 ფუნტად. ორი მათგანი შესანიშნავად ილუსტრირებული სახარებაა, სრულად მოხატული გვერდებით, ინიციალებით და ორნამენტებით მოვარაყებულ კიდეებით. ერთი ხელნაწერი, ჩემი აზრით, წმინდანთა ცხოვრების ერთ-ერთი ყველაზე დიდი კოლექციაა. მინიატურები აქაც შესანიშნავია, თუმცა, სამწუხაროა, რომ ფურცლების ნაწილი ბარბაროსულადაა ამოჭრილ-ამოჩიჩქნილი.

გამუდმებით ვფიქრობ ჩვენს სააღდგომო შეხვედრაზე. რაც შეეხება ოფიციალურ ნაწილს - მგონი უკვე იმაზე მეტს მივალწიე, ვიდრე წარმომედგინა, ამიტომ ახლა ჩემი საზრუნავი მიღწეულის შენარჩუნებაა. ახალგაზრდა რესპუბლიკების მომავალი დიდწილად მათსავე საქციელზეა დამოკ-

იდებულნი. შემდეგი თვეები დაგვანახებს, რა მოხდება. ახლა ის კრიზისი, რომელიც მოკავშირეთა მიერ თურქეთთან სამშვიდობო ხელშეკრულების გაფორმებას მოჰყვება, ჩავლილი რომ იყოს, მე თავისუფლად ამოვისუნთქებდი და მხოლოდ უტკბეს ცოლ-შვილთან შეხვედრაზე ვიფიქრებდი.

სუთმაბათი, 22 იანვარი.

მშენიერი, მზიანი დღეა. მხნედ ვარ და არც თავის ტკივილი მანუხებს. ბატონმა ხატისიანმა გამოსამშვიდობებლად შემოიარა. ამაღამ ერევანში მიემგზავრება.

დიდი ამბები ხდება და ჩემი განწყობა ოპტიმისტურია. ნებისმიერ შემთხვევაში, უკვე დიდ რამეს მივალწიეთ და რაც უნდა მოხდეს, მიღწევა მიღწევად დარჩება.

დღის 4 საათი.

გამგზავრებამდე მხოლოდ რამდენიმე წუთი დარჩა. ჩემს უდიდეს სიყვარულს ვუძღვნი ძვირფას მარგარეტს, ჯეიმსს, ენდის და ნინოს. იმედია, ორშაბათს რომ დავბრუნდები, შენი წერილი დამხვდება.
ო. უ.

ბაქო. შაბათი. 24 იანვარი. 1920.

ჩემო უძვირფასესო,
სანამ სპარსეთის წარმომადგენელი შემოივლის, რამდენიმე თავისუფალი წუთი გამომიჩნდა.

ხუთშაბათს მოკლედ მოგწერე. შემდეგ, ხუთ საათზე ბაქოსკენ დავიძარი. ერთ ვაგონში უფითი, მაიორი დელი და მე ვისხედით, ხოლო მეორე ვაგონში - აზერბაიჯანის საგარეო საქმეთა მინისტრი, მისი რუსი მეუღლე, თანაშემწე და სომხეთის წარმომადგენელი აზერბაიჯანში. განსაკუთრებული მატარებლით ვიმგზავრეთ, სადაც ერთად ვივასშმეთ და ჩაიც მივირთვით. მინდა გითხრა, რომ კარგადაც მეძინა.

ბაქოში გუშინ სადაც ათი საათისთვის ჩავედით. საპატიო ყარაულთან ერთად, ოფიციალური პირების მთელი ჯგუფი დამხვდა. დიდი ამბით მიმაცვილეს თავიევის „სასახლეში“ (იქ, სადაც ბოლო ვიზიტისას დავრჩი), სადაც საპატიო ყარაულის სხვა რაზმი მელოდა. დაცვა იდგა ყველგან, არა მარტო სახლთან, არამედ კიბეზე და ჩემი ოთახის შესასვლელთანაც. ქალაქი დროშებით მოერთოთ. გზადაგზა ხალხი მხიარული შეძახილებით მესალმებოდა.

ჯერ პრემიერ-მინისტრს შევხვდი. საღამოს ცხრაზე კი სტოქსმა ბანკეტი მოაწყო ოცდაექვსი სტუმრისთვის, რომელსაც ყველა მინისტრი ესწრებოდა, გარდა ერთი სოციალისტისა. თითოეულმა მათგანმა ჩემი საქე-

ბარი სიტყვა წარმოთქვა. ძალიან გულთბილად მექცევინა. მგონი, ყველას მოვწონვარ. დასაძინებლად პირველი საათისთვის დავწექი, რაც ჩემთვის არც ისე ცუდია.

მთელი დღე მნიშვნელოვანი საქმეებით ვიყავი დაკავებული. დღეს, ცხრა საათზე, საქართველოს წარმომადგენელი, დოქტორი ალშიბაია, ჩემს პატივისცემად ბანკეტს მართავს.

აქ გაცილებით უკეთესი ამინდია, ვიდრე ტფილისში და, გარდა ამისა, სახლიც მშვენივრად თბება. თავს მშვენივრად ვგრძნობ, მაგრამ დაღლილი ვარ.

ხვალ ღამით აზერბაიჯანის მთავრობა აწყობს ჩემს პატივისცემ ბანკეტს, რის შემდეგაც, დიდი ალბათობით, ტფილისისკენ გავემგზავრები. მეჩქარება უკან დაბრუნება, რადგან აუცილებლად უნდა ჩავიდე ერევანში. იმედია, მომავალ ოთხშაბათს უკვე იქ ვიქნები.

ჰვირა. 25 იანვარი.

ბანკეტს, რომელიც წუხელ ცხრა საათზე დაიწყო, ოთხი ქალბატონი ესწრებოდა. მათგან ერთ-ერთი გახლდათ ქალბატონი თოფჩიბაშევი. მისი მეუღლე უკვე მეორე წელია პარიზში აზერბაიჯანის წარმომადგენლობას ხელმძღვანელობს. დანარჩენი სამი ქართველი იყო, მათ შორის - ჩემი მასპინძლის, დოქტორ ალშიბაიას ცოლიც. სულ ოცდახუთნი ვიქნებოდით. ბანკეტს აზერბაიჯანის პრემიერ-მინისტრიც ესწრებოდა. ბევრი სიტყვა წარმოითქვა - რამდენიმე ძალიან საქებარიც. დაუკრა მევიოლინე ბრეტანიცკიმ. მისი შესრულება, ბეთჰოვენის სონატის ჩათვლით, იყო საუკეთესო ყველა იმ შესრულებას შორის, რაც კი ოდესმე მომისმენია. დასაძინებლად რომ დავწექი, უკვე ორს იყო გადაცილებული.

დღეს ბევრი საინტერესო რამ მოხდა, თუმცა მხოლოდ პოლიტიკური ხასიათის. ჯერჯერობით მეტს ვერაფერს გეტყვი, გარდა იმისა, რომ კრიტიკული პერიოდი გვიდგას და ბევრი რამ უახლოეს დღეებში განვითარებულ მოვლენებზე იქნება დამოკიდებული.

ამალამ, ცხრა საათზე, ჩემს პატივისცემად კიდევ ერთი ბანკეტი იმართება, ამჯერად აზერბაიჯანის მთავრობის ორგანიზებით. იმედი მაქვს, პირველი საათისთვის იქიდან წამოსვლას შევძლებ და მატარებლით გავემგზავრები, მაგრამ არც ისაა გამორიცხული, დავრჩე და ხვალ სომხების მოწყობილ წვეულებას დავესწრო. თავს კარგად ვგრძნობ, მიუხედავად იმისა, რომ ქალაქში ავადმყოფობა საკმაოდ გავრცელებულია.

ბაქო. 26 იანვარი.

თავის დაღწევა ვერაფრით მოვახერხე. სომხებს მთელი გულით უნდათ, რომ მათ წვეულებაზე ვიყო ათის ნახევარზე. მომიწევს იქიდან პირდაპირ სადგურისკენ გავემართო და პირველ საათზე ტფილისისკენ დავიძრა.

ჩემმა ვიზიტმა დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობა შეიძინა და საკმაოდ შედეგიანიც აღმოჩნდა.

წუხანდელმა ვახშამმა წარმატებით ჩაიარა. მთელი მთავრობა და ყველა პარტიის ხელმძღვანელობა, ბოლშევიკების გარდა, იქ იყო. ჩემი და ინგლისის მისამართით თბილი და მაღლიერებით აღსავსე სიტყვები არ დაიშურეს. ვახშამმა ათასგვარი ქორეოგრაფიული და მუსიკალური ნომრის თანხლებით ჩაიარა. განსაკუთრებით მომხიბლა აღმოსავლურმა მუსიკამ, რომელიც ქამანჩაზე (პატარა ვიოლინოზე) სრულდება. უკვე სამი საღამოა აზერბაიჯანის პრემიერ-მინისტრი გვერდით მიზის და ლაპარაკში ოთხ საათს ვატარებთ, რამაც საშუალება მოგვცა, ერთმანეთისთვის უკეთ გაგვეგო. ძალიან სასიამოვნო და გონიერი ადამიანი აღმოჩნდა სპარსეთის წარმომადგენელი, რომელიც მუშაობაში მნიშვნელოვნად დამეხმარა. პოლკოვნიკი სტოქსი აქ ძალიან პოპულარულია და სპარსულ ენაზე მისი გამოსვლები ამ ენის მასტერკლასებად ითვლება. წვეულებიდან ორის ნახევარზე წამოვედი და ორზე უკვე ლოგინში ვინექი.

დილით გასეირნება ვცაადე, მაგრამ ბაქოს ცნობილმა ჩრდილოეთის ქარმა, რომელიც მართლაც ძალიან ცივი და შემანუხებელია, ხელი შემიშალა. ფილტვების ანთება მთელ ქალაქსაა მოდებული და სიკვდილიანობაც საკმაოდ ხშირია.

დიდი იმედი მაქვს, რომ ტფილისში დაბრუნებულს შენი წერილი დამხვდება. წესით, კორესპონდენციების გაგზავნა უნდა დაჩქარდეს.

ბრიტანეთიდან მოსულ ახალ ამბებში ჩემი აქაური საქმიანობის და საქართველოსა და აზერბაიჯანის აღიარებისთვის განუთელი მუშაობის შესახებ წერია. ალბათ შენც წაიკითხავდი ამ ამბებს ლონდონურ გაზეთებში. ტფილისშიც და ბაქოშიც საყოველთაო კეთილგანწყობითა და პატივისცემით ვარ გარშემორტყმული.

საფშაბათი. 27 იანვარი. 1920.

წუხელ ათ საათზე ყველაზე წარმატებული ბანკეტი გაიმართა, რომელიც სომხეთის წარმომადგენლობამ მოაწყო ჩემს პატივსაცემად. სომხებისა და აზერბაიჯანელების შეხვედრა ძალიან მნიშვნელოვანი იყო და ამ შეხვედრამ დამაკმაყოფილებელი შედეგებიც მოიტანა. გარდა სომხებისა, ბანკეტს ესწრებოდნენ აზერბაიჯანის პრემიერ-მინისტრი, საგარეო საქმეთა მინისტრი, სპარსეთისა და საქართველოს წარმომადგენლები. სულ ორმოცამდე სტუმარი იქნებოდა. საკმაოდ გონებამახვილური სიტყვები წარმოითქვა. ბექზადიანმა ჩემი ჯანმრთელობის სადღეგრძელო შესვა და განაცხადა, რომ სწორედ მე ვარ სამი ახალგაზრდა რესპუბლიკის ნათლიმა-

მა. იდეა ორი დისა და ერთი ძმის (აზერბაიჯანის) შესახებ სხვებმაც აიტაცეს და არაერთხელ ახსენეს. მაგიდა ოთახის ერთი კუთხიდან მეორე კუთხემდე იყო გაშლილი, რომ დიდი სივრცე დაგვრჩენოდა.

მოგვიანებით ქამანჩაზეც დაუკრეს. მართლაც არაჩვეულებრივი ინსტრუმენტი. ასეთ სასიამოვნო ხმოვანებას ხშირად ვერ მოისმენ. ინსტრუმენტი ვიოლინოს გავს, თუმცა გამობერილი მუცელი აქვს და ისეა აწყობილი, რომ მისი მაგიდაზე დადგმაც შესაძლებელია.

უსუბეკოვი, ხან ხოისკი, ალშიბაია, ბექზადიანი, ზია-უდ-დინი და სხვები სადგურზე წამოვიდნენ ჩემს გასაცვილებლად. მსუბუქად თოვდა. თოვლი ბაქოსთვის დიდი იშვიათობაა. შვიდ წელიწადში ერთხელ თუ მოთოვს. საკმაოდ პუნქტუალურად, გამოვემგზავრეთ, პირველს რომ რამდენიმე წუთი გადასცდა. მე მაშინვე დავიძინე, დილის შვიდზე გავიღვიძე და ცხელი აბაზანა მივიღე. ახლა საუზმეს ველოდები. გადაუღებლად წვიმს. სადაცაა ევლახის სადგურში გავჩერდებით, როგორც ვხვდები, წყლის ასაღებად.

საქმიანი თვალსაზრისით, ჩემი ბაქოში ვიზიტი კიდევ უფრო წარმატებული აღმოჩნდა, ვიდრე ველოდებოდი.

მოხუცი ჰაჯი თაგიევი (ამბობენ, რომ უკვე ასი წლისაა) ძალიან საინტერესო ადამიანია. ის ხშირად იმეორებს, რომ ”როგორც მუჰამედმა თქვა, ადამიანმა სულ უნდა ისწავლოს, დაბადების დღიდან გარდაცვალების დღემდე”. მგონი, ადრეც გითხარი, რომ ოდესღაც ძალიან ღარიბი იყო, მტვირთავად მუშაობდა, შემდეგ კი მის ეზოში ნავთობის საბადო აღმოაჩინეს და ახლა მილიონერია.

28 იანვარი. დილის 10 საათი.

ღამის ხუთ საათზე ჩამოვედით. ტფილისი თოვლით დაგვხვდა დაფარული. გადაუღებლად ბარდნის და მირჩევნია, სანამ ერევანში წასვლის დრო - საღამოს რვა საათი არ მოვა, მანამდე სახლიდან არ გავიდე. უკან ალბათ ოცდათერთმეტში დავბრუნდები.

ბედნიერება მქონდა შინ შენი ოცდასამი დეკემბრის წერილი დამხვედროდა. ალბათ ვერც კი წარმოიდგენ, ისეთი ძვირფასი ხარ ჩემთვის და ისე მენატრები. მოუთმენლად ველოდები ნანატრ დღეს, როცა გულში ჩაგიკრავ და წარსულში დარჩენილი ქარიშხალი ჩვენს დაშორებას ველარ შეძლებს. შენ არც ის იცი, როგორი დაძაბული და მოულოდნელობებით აღსავსეა ჩემი ცხოვრება, მაგრამ ვცდილობ, ბოლომდე შევინარჩუნო სიმშვიდე და არ ვიდარდო.

მივიღე ტომის წერილიც, რომელიც ასევე ოცდასამითაა დათარიღებული. თუ ჯერ კიდევ ვერ იპოვეთ ჩემი სიცოცხლის დაზღვევის პოლისი, შესაძლოა, მას პრესკოტის ბანკში მიაგნოთ (ქორნჰილის 50), პატარა ყუთი უნდა იყოს, რომლის გასაღებიც, როგორც მახსოვს, შენ დაგიტოვე (გასაღების აღწერილობა მოცემულია).

თავს შესანიშნავად ვგრძნობ, მიუხედავად იმისა, რომ ბოლო ხანებში კვებისა და ძილის რეჟიმი საკმაოდ ამერია. თუმცა ვიმედოვნებ, რომ შემ-

დეგ შაბათ-კვირიდან რეჟიმში ჩადგომას შევძლებ.

წუხელ მიღებულ წერილებს შორის ბოდბის წინამძღვრის, ნინოს ტელეგრაფაც აღმოჩნდა, რომელმაც მამცნო, რომ წმინდა ნინოს ღამეს (ძველი სტილით 26 იანვარს) მონაზვნებმა ჩვენი პატარა ნინოსთვის და მთელი ჩვენი ოჯახისთვის ილოცეს. ასევე მივიღე ჩვენი გოგონას მიმართ კეთილი სურვილებით სავსე წერილი პოეტი ქალისგან, "განდეგილისგან" (მისი ნამდვილი სახელი და გვარი დომენიკა ერისთავია) და თარხან-მოურავისგან (მილანში მცხოვრები პრიმა დონას, ელენას მამისგან). უფრო მეტიც - თურმე ტფილისელი ქალები და გოგონები აპირებდნენ, საზეიმო მსვლელობა მოეწყოთ, ჩემთან მოსულიყვნენ და წმინდა ნინოს დღე მოელოცათ, მერე კი ბანკეტი გაემართათ ჩვენი პატარა პრინცესას პატივსაცემად. ჩემმა ბაქოში ვიზიტმა დაგეგმილი ღონისძიებები ჩაშალა, თუმცა ვხვდები, რომ წინ "მოულოდნელი" სტუმრობა მელის, რომლის შესახებ წინასწარ არაფერი მეცოდინება.

სამი ახალგაზრდა რესპუბლიკის აღიარებაში ჩემს შეტანილ წვლილთან დაკავშირებით ჯერ კიდევ ვიღებ ტელეგრამებს. ერთი მათგანი სპარსეთში მცხოვრები ქართველებისგანაა. აზერბაიჯანულმა პრესამ ჩემ შესახებ ერთობ მაამებლური სტატიები გამოაქვეყნა, სომხები კი უამრავ მადლობას მითვლიან ყველაფრისთვის, რაც გავაკეთე. მგონი, ამჟამად ყველაზე პოპულარული ადამიანი ვარ კასპიისა და შავ ზღვებს შორის.

იმედს ვიტოვებ, რომ თოვლის გამო რკინიგზაზე არ ჩავრჩები. წინ ცივი გზა მელის. ერევანში სასტიკი ზამთარი იცის. საზოგადოებრივი ჯანდაცვის ვითარება საკმაოდ მძიმე დღეშია ერევანში, არც ტფილისსა და ბაქოშია კარგი მდგომარეობა. უეითი ქანცგანყვეტილია აზერბაიჯანში ბოლო მოგზაურობის შემდეგ და ძალიან ვწუხვარ, რომ ერევანშიც მიწვეს მისი წაყვანა. არადა, ნამდვილად საჭიროებს კარგ დასვენებას. ჩემი მოგზაურობის პერიოდში გრანდი ტფილისში იყო. შეუსვენებლად ახველებს. რუქერის ბარგიც ჯერ არ ჩამოსულა.

შესაძლოა წასვლამდე რამდენიმე სიტყვის დამატებაც შევძლო. ეს წერილი ხვალ ღამით გამოიგზავნება ბათუმიდან ინგლისში.

ჩემი მოკითხვა და სიყვარული ჯეიმის, ენდის და ნინოს, დედაშენს, ტომს, ვინის და ჩვენს ნორვეგიელ მეგობრებს.

ჩემი გული ჩემი საყვარელი ცოლის ხელშია, ხელში, რომელიც ყოველდღე დამაქვს მკერდით და არ ვიშორებ. აღდგომა ის დროა, როცა გულში ჩაგიკრავ და აღარასოდეს გაგიშვებ, სანამ ცოცხალი ვარ. მთელ ჩემს სიყვარულს გიძღვნი შენ, ჩემო ჭეშმარიტო, ტკბილო, საყვარელო მეუღლე.

შენი მგზნებარე თაყვანისმცემელი,

ო. უ.

ჩემო უძვირფასესო,

ოთხშაბათს ღამით, სანამ გამოვემგზავრებოდი, შენთან გამოსაგზავნი კონვერტი დავლუქე. მე და უეითი რვა საათზე დავიძარით მაიორ დელისთან და მაიორ ქოლანთან ერთად (პუნჯაბის 67-ე ბატალიონიდან). ერევანში გუშინ, ხუთშაბათს, ორი საათისთვის ჩავედით. ჩემს შესახვედრად უამრავი ოფიციალური პირი შეკრებილიყო: ხატისიანი, მინისტრები, უცხო ქვეყნების წარმომადგენლები, მერი და მრავალი სხვა. იქვე მელოდებოდა საპატიო ყარაულიც, რომელიც, როგორც ყოველთვის, მოვინახულე. შემდეგ ყარაულმა საზეიმოდ ჩემ წინ ჩაიარა.

პრემიერ-მინისტრმა ჩვენს წარმომადგენლობაში წამიყვანა, სადაც მინისტრები მივიღე აუდიენციაზე.

ოთხ საათზე კათოლიკოსს ვესტუმრე ეპისკოპოსის სასახლეში. რამდენიმე საათი ვისაუბრეთ. მოგვიანებით აზერბაიჯანის და სპარსეთის წარმომადგენლებსაც შევხვდი. მათთან საკმაოდ სასარგებლო გასაუბრება მქონდა. შეხვედრები შემანყვეტინა ინფორმაციამ, რომ მისიის შენობასთან უამრავი ადამიანი და ორკესტრი მოსულიყო. ისინი ჩემს გამოჩენას ელოდნენ. გარეთ გასულს თოვლიან ქუჩაზე ათასობით თურქეთის სომხეთიდან გადმოსული ლტოლვილი დამხვდა. დიდი ოვაციებით შემეგებნენ. შესრულდა ბრიტანეთის ჰიმნი. წარმოითქვა მისასალმებელი სიტყვები სომხურად და ინგლისურად. მე აივანზე ვიდექი და იქიდან ვთქვი საპასუხო სიტყვა.

შემდეგ დელეგაცია მივიღე და ცალკეულ სტუმრებსაც ვუმბარებდი, მათ შორის, ამერიკელ ექიმ აშერს, რომელსაც სომხეთში მუშაობის ოცნლიანი გამოცდილება აქვს.

მალე ბატონ ხატისიანთან მომიხდა დაბრუნება. პოლიტიკური ვითარება განვიხილეთ. ცხრა საათისთვის კი ჩემს პატივსაცემად გამართულ ბანკეტზე წავედით. მშვენიერი ბანკეტი გამოვიდა. მასპინძლებმა უამრავი საქებარი სიტყვა წარმოთქვეს ჩემი მისამართით. სამივე რესპუბლიკაში მეგობრად მივიჩნევი.

სახლში პირველი საათისთვის დავბრუნდი და რვამდე მეძინა.

მინდოდა ტფილისში ამაღამ დავბრუნებულიყავი, მაგრამ აქ ალექსანდროპოლის⁴⁷ უნივერსიტეტი იხსნება და ცერემონიალს აუცილებლად უნდა დავესწრო. თუ ყველაფერი კარგად წარიმართა, კვირა დილით უკვე ტფილისში ვიქნები.

შუადღემდე რამდენიმე შეხვედრა მაქვს, ნაშუადღევს კი მინისტრებთან ერთად უნდა განვიხილო მნიშვნელოვანი საკითხები.

აქ გაცილებით მეტად ცივა, ვიდრე ტფილისში. საკმაო რაოდენობის თოვლიცაა. გრეისი სახლს კარგად ათბობს და საერთოდ, მშვენივრად ზრუნავს ჩემზე. თავს კარგად ვგრძნობ.

ოცდასამი დეკემბრით დათარიღებული შენი წერილი კიდეც ერთხელ გადავიკითხე. მოუთმენლად ველოდები ბარათს შობის ამბებით. ძალიან ძნელია შენგან შორს ყოფნა. გადავწყვიტე ყველაფერი გავაკეთო იმის-

⁴⁷ დღევანდელი გიუმრი

ვის, რომ აღდგომას თქვენთან ერთად შევხვდეთ, მაგრამ აქაური სიტუაცია იმდენად არამდგრადია, გამიჭირდება რაიმეს დაგპირდე. საბრალო სტოქსი დიდი დილემის წინაშე დგას. დედამისიც და მამამისიც, ორივე ძალიან ავადაა. შვილს შინ დაბრუნებას სთხოვენ. მაგრამ მისი აქ ყოფნაც უმნიშვნელოვანესია, ამიტომ გადაწყვიტა, რომ ამ ეტაპზე ბაქოდან გამგზავრება არასწორი საქციელი იქნება.

ახლა უნდა წავიდე. შეხვედრები მენწყება.

კვირა ღამე. 1. 2. 20.

9 საათი.

პარასკევს, საღამოს ათ საათზე ხატისიანთან პატარა ვახშამი გაიმართა, ყოველგვარი საზეიმო სიტყვებისა და ცერემონიალების გარეშე. შემდეგ ალექსანდროპოლში ყველანი ერთად გავემგზავრეთ და დილის ცხრაზე უკვე იქ ვიყავით. როგორც ყოველთვის, სადგურზე დახვედრა მოგვიწყვეს, საპატიო ყარაულის თანხლებით. მათ პრემიერ-მინისტრთან ერთად ჩამოვუარე. შემდეგ არქიებისკოპოსმა თავისთან მიმინვია და საშუალება მომეცა ახალი უნივერსიტეტის რექტორს შეხვედროდი, დოქტორ გამბოროვს, რომელიც იურისტია და ვინოგრაფიის კოლეგა იყო მოსკოვში. შეხვედრას რამდენიმე პროფესორიც დაესწრო. ნაშუადღევს უნივერსიტეტის გახსნაზე წავედით, სადაც საზეიმო გამოსვლები თითქმის ოთხ საათს გაგრძელდა. მეც მომინია სიტყვის თქმა. მოგვიანებით ხალხმრავალი დემონსტრაციაც გაიმართა. დღე ბანკეტით დასრულდა. იქაც იძულებული გავხდი, მოკლე სამადლობელი წარმომეთქვა უამრავი საქებარი გამოსვლის საპასუხოდ. როგორც ყოველთვის, საპატიო ადგილას ვიჯექი. რვა საათისთვის გამოპარვა მოვახერხე და დილის ცხრაზე ტფილისში ჩამოვედი. სომხეთში ძალიან ცუდი ამინდი დავტოვე, გადაუღებლად თოვდა. ჩვენ 5000-6000 ფუტის სიმაღლეზე უნდა გაგვევლო და მეშინოდა, მატარებელი გზაში არ ჩარჩენილიყო.

დღეს ძალიან დაკავებული ვიყავი, ბევრი საქმე დამიგროვდა, ოფიციალური შეხვედრების ჩათვლით. დიდი სურვილი მაქვს, ჩემს ძვირფას მეუღლეს ვესაუბრო, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს სიამოვნება უნდა გადავდო. ხვალ ფოსტის ჩამოსვლის დღეა და იმედს ვიტოვებ, რომ შენს წერილს მივიღებ. რუქერის ბარგმა, როგორც იქნა, ბათუმამდე ჩამოაღწია და შეიძლება ხვალ აქ ჩამოიტანონ. წარმოუდგენელია, სამი თვე გზაში!

მიკვირს, რა კარგად გადავიტანე გაუთავებელი მგზავრობა დეკემბრიდან დღემდე - ნოვოროსიისკი - ბაქო - ერევანი - ალექსანდროპოლი, ბანკეტები და საზეიმო გამოსვლები. თან, მგზავრობისთვის ფრიად უსიამოვნო ამინდები დამემთხვა - წლევანდელი ზამთარი ჩვეულებრივზე უფრო სასტიკია.

ძალიან ვწუხვარ საბრალო სტოქსის გამო. მამა გარდაეცვალა, დედა ძალიან ავადა და შვილის ნახვას დაჟინებით ითხოვს. მას კი გამგზავრება არ შეუძლია და უფრო მეტიც, რომც გავემგზავროს, ალბათ უკვე ძალიან გვიანი იქნება.

2 თეზირვალი. 1920.

ჩემო ძვირფასო,

შენგან 30 დეკემბრითა და 3 იანვრით დათარიღებული წერილები მომივიდა, მე კი პასუხის გასაცემად დრო ვერ გამოვძებნე. ჩამოვიდა ტომის წერილიც, რომელიც 8 იანვარსაა გამოგზავნილი. ფოსტის ნასაღებად უკვე მოვიდნენ და მხოლოდ იმის თქმა ძალმიძს, რომ მიყვარხარ და ისე მენატრები, როგორც არასდროს. ხვალ ახალ წერილს მოვკიდებ ხელს.

თავს მშვენივრად ვგრძნობ. ისევ ძალიან დაკავებული ვარ.

ძალიან ვდარდობ ჯეიმის ჯანმრთელობის გამო. თევზის ცხიმი მიეცი და საკვები, რომელიც ქიმიურ დანამატებს შეიცავს, განსაკუთრებით, თევზის ცხიმი. უთხარი, რომ მინდა ძლიერი ბიჭი გაიზარდოს.

ჩემი უდიდესი სიყვარული ძვირფას მეუღლეს და შვილებს, მათ, ვისზეც გამუდმებით ვფიქრობ.

ო. უ.

ტფილისი. 3 თეზირვალი. 1920.

სალამოს 10 საათი.

ჩემო უძვირფასესო,

მძიმე დღე მქონდა. უკვე დასაძინებლად მივდივარ და ძლივს მოვახერხე ორიოდ სიტყვა მოგწერო. წინა წერილი გუშინ, ორ თებერვალს გამოგიგზავნე.

ჩაის სმისას „მოულოდნელი“ სტუმრები მომივიდნენ. ქვემოთ ჩავედი და დავინახე ოთხი გოგონა (სამი თეთრ ტანსაცმელში, ერთი კი წითელში გამოწყობილი, ოთხივე ექვსი წლის): მაკრინე მელიქიშვილი, თამარ გვაზავა, ლეილა ქავთარაძე, ქეთევან ერისთავი და ხუთი ქალბატონი: მარია კვინიტაძე, ნინო გვაზავა, ელენე აფხაზი, ეკატერინე ლორთქიფანიძე, ანა დიასამიძე. დასახელებულ გოგონათაგან პირველმა რევერანსი გამიკეთა და პატარა სიტყვა წარმოთქვა, სადაც აღნიშნა, რომ ქართველი გოგონები და ქალები ბედნიერებას უსურვებდნენ ჩემს პატარა ქალიშვილს, ნინოს და მფარველი წმინდანის დღესთან დაკავშირებით, მცირე საჩუქარს უძღვნიდნენ. საჩუქარი, ნინოს მაგივრად, მე გადმომცეს - ძველი, სპარსული მოზაიკის ყუთი, რომელშიც ოქროს ჯვარი იდო, შენ რომ გამოგიგზავნე, იმ ჯვრის მსგავსი, ოღონდ შედარებით პატარა და ძალიან ლამაზი, ოქროსავე, ლალის და მარგალიტის თვლებით მორთული ყელსაბამით, უძვირფასესი რელიქვია, რომლის აღწერაც გამიჭირდება, მაგრამ შევეცდები.

(ნახატი და აღწერა თან არის დართული).

ჯვარს გარშემო ლურჯი მინანქარი აქვს შემოვლებული და მასიური ოქროთია ნაკეთები. საკმაოდ ძველი უნდა იყოს. ჯვრის ზემოთ პატარა მტრედია გამოსახული, მოზრდილი, დაუმუშავებელი ლალის თვლით. ჯვარი მტრედის კისერზეა ჩამოკიდებული. ლალი, დაახლოებით, ამ ზომის-

აა... ყელსაბამი ოცდაექვსი ნაწილისგან შედგება. თითოეულს დაუმუშავებელი ლალი ამშვენებს, დაახლოებით, ამ ზომის... მუქი ლურჯი მინანქრის ყვავილის შუაგულში, ნაწილებს შორის და გვერდით, ამობურცულ ოქროში, ორი მარგალიტია ჩამაგრებული. ხელოვნების ეს შესანიშნავი ნიმუში მთლიანობაში შეიცავს ოცდაათ მოზრდილ ლალს, სამოც მარგალიტს და ხუთ ბრილიანტს. ასეთი სამკაულები მხოლოდ უძველეს ოჯახებშია შემორჩენილი და მათი საყიდლად შოვნაც კი ძალიან რთულია, თუმცა, გრანდი როგორღაც მაინც წააწყდა მსგავს ნამუშევარს, რომელიც ასორ-მოცდაათ ფუნტზე მეტი ღირდა (150 000 რუსული რუბლი).

უკანა მხარე მომინანქრებული და გრავირებულია.

სავარაუდოდ, საჩუქარი უამრავი ადამიანის შემონირულობითაა ნაყიდი და დარწმუნებული ვარ, მათგან ბევრმა დიდი მსხვერპლი გაიღო ამისთვის დღევანდელ პირობებში, როცა რუბლის ფასი მეასედიც აღარაა ადრინდელთან შედარებით და ცხოვრება ძალიან ჭირს. ვერ აღვწერ, როგორ ამაღელვა ჩვენი პატარა გოგონასთვის გაკეთებულმა არაჩვეულებრივმა საჩუქარმა. სტუმრები ჩაიზე დამენვივნენ. გოგონებმა მთელი საათის განმავლობაში იცეკვეს, ითამაშეს და იმხიარულეს.

ბევრი წერილი მომივიდა, რომლებზე პასუხის გაცემაც ამ დრომდე ვერ მოვახერხე. მათ შორისაა მოხუცი მწერლის, ეკატერინე გაბაშვილის წერილი. ბევრმა ისეთმა ადამიანმა მომწერა, ვინც ავადმყოფობის ან სხვა მიზეზების გამო ვერ შეძლო მოსვლა. როგორც ჩანს, საჩუქრის გადმომცემ სტუმართა რიცხვი და ვიზიტის ხანგრძლივობა თავად შეამცირეს, რომ ჩემთვის დრო არ წაერთმიათ და არ შევწუხებულიყავი.

დღეს ასაკოვანი ივანე როსტომაშვილი მესტუმრა, დამსახურებული მწერალი. მისი ქალიშვილი ელენა მარჯორის ნათლული იყო და ექვსი წლის ასაკში გარდაიცვალა. მან ღია ბარათი მომიტანა, რომელიც დაახლოებით, ოცი წლის წინ, მარჯორიმ პორტ-ო-პრენსიდან⁴⁸ გაუგზავნა გოგონას. მითხრა, რომ სხვა წერილები ეროვნული მუზეუმის ბიბლიოთეკას გადასცა. მისი ვაჟი ისევ აპირებს იაპონიაში, ჩინეთსა და ციმბირში დაბრუნებას, სადაც მან, როგორც კონსულმა და საქართველოს მთავრობის სავაჭრო წარმომადგენელმა, უკვე რამდენიმე წელი გაატარა.

ძალიან, ძალიან დაკავებული ვარ, დღე კი მეტისმეტად მოკლეა ყველაფრის მოსასწრებად. სიახლეებით აღსავსე პერიოდი მაქვს. არავინ იცის, ხვალ რა მოხდება. სხვა თუ არაფერი, ტემპერატურამ მაინც მოიმატოს, რადგან ჩვენი გათბობა არსებულზე ბევრად უკეთესის სურვილს ტოვებს.

როცა აქ ჩემი მუშაობის პერიოდი დასრულდება, ჩემი შემოსავლები საგრძნობლად შემცირდება. მიუხედავად სახლების გაყიდვიდან შემოსული თანხისა, ჩემი საბანკო ანგარიშები სახარბიელოდ ნამდვილად არ გამოიყურება. ბანკიდან ანგარიში მივიღე. ვხედავ, რომ ცხოვრება ინგლისშიც საკმაოდ ძვირია. სამ თვეში 600 ფუნტი გაგიტანია, რაც წელიწადში 2400 ფუნტს უდრის, ჩემი ხელფასი კი ინგლისში სულ 800 ფუნტია, გადასახადების გამოკლებით. აქ ადგილობრივი პირობების შესაბამისად ვცხოვრობ.

---

⁴⁸ პორტ-ო-პრენსი - ჰაიტის დედაქალაქი, ოცი წლით ადრე ოლივერ უორდროპი ჰაიტიზე მუშაობდა დიდი ბრიტანეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს წარმომადგენლად.

ჩემი წლიური შემოსავალი 550 ფუნტია. მიუხედავად ამისა, ახლა ფულზე დარდის დრო არ არის. სააღდგომოდ მოვიფიქრებ, როგორ გავაუმჯობესო მდგომარეობა. სანამ ჩვენი შემოსავალი მნიშვნელოვნად არ შემცირდება, მირჩევნია, არ ვინერვიულო.

ახლა კი წავალ და გუშინ მიღებულ ძვირფას წერილებს კიდევ ერთხელ გადავიკითხავ.

4 თებერვალი. 1920.

წუხელ ველარ გავაგრძელე წერა, ამიტომ თავიდან ვიწყებ.

მშვენიერია, რომ ჩემი რვა დეკემბრის წერილი ოცდაათში მიიღე. ნეტავ შენი ბარათებიც სამ კვირაში მომდიოდეს! მიხარია, რომ ჩემი ამანათი – ჯვარი, ხატი და ნაქარგები – უკვე შენთანაა და მოგწონს. ვგონებ, ნინოს საჩუქარი კიდევ უფრო მოგხიბლავს. გაზეთიდან ამონაჭრები, რომლებიც შენ ვერ მოიძიე, უკვე გამომიგზავნეს სხვებმა. ჩემი მისამართით არასწორი შეფასებებია გაკეთებული, წერენ, თითქოს ჩემი ქმედებები „სახიფათო ინგლის-რუსეთის მეგობრობისათვის“. პრესისგან მიღებული დარტყმები საერთოდ არ მადარდებს და უფრო მეტიც, შემიძლია, არც კი შევიმჩნიო. შენგან აღწერილმა შობის დღესასწაულმა სახლი კიდევ უფრო მომანატრა.

რამხელა სულგრძელობაა ჯონასისგან, რომ მთელი ვერცხლეული შენ მოგცა! არ მახსოვს, გითხარი თუ არა, რომ კამილას წერილი გავუგზავნე ფინეთის წარმომადგენლის, ბიორკვისტის ხელით, რომელიც ორშაბათს გაემგზავრა. იმედი მაქვს, ჯონასი გაციებებს მოერია და გზაში ძალიან არ განვაღდა.

შენ სამომავლო გეგმების შესახებ მკითხე, განსაკუთრებით გაინტერესებდა, როდის წავალთ პარიზში. დღევანდელ დღეს პარიზში გამგზავრების შანსები ძალიან მცირედ გამოიყურება. სამი ახალგაზრდა რესპუბლიკის მთავრობას და ასევე, ხალხს, განსაკუთრებით ქართველებს, იმის გაგონებაც არ უნდათ, რომ ოდესმე აქედან წავალ. მტკიცედ სჯერათ, რომ შენ და ბავშვებიც უნდა ჩამოხვიდეთ და სამუდამოდ ყველანი ერთად აქ უნდა დავსახლდეთ. ჯიუტად ამტკიცებენ, რომ სწორედ მე ვარ მათი დამოუკიდებლობის შემოქმედი და უჩემოდ შორს ვერ წავლენ. თანაც ამას გამუდმებით იმეორებენ. არ ვიცი, რამდენად მიზანშეწონილად ჩათვლის საგარეო საქმეთა სამინისტრო ასეთ კრიტიკულ დროს ჩემს შინ დაბრუნებას, მაგრამ თუ ერთ თვეში ან ექვს კვირაში არ გადაწყდა სააღდგომოდ ჩემი ინგლისში გამგზავრება, მაშინ მომიწევს ტელეგრამა გავაგზავნო და შენი და ბავშვების აქ მშვიდობიანად, სასწრაფოდ, კომფორტულად ჩამოყვანა ვითხოვო. ადმირალიტეტს ეს ნამდვილად შეუძლია. ვგონებ, შესაძლოა, ბელმონტს ავეჯით აღჭურვილი ოთახები რამდენიმე თვით დავუთმოთ, ჩვენი ნივთები კი ქართულ ოთახში ჩავკეტოთ. ზუსტად ვიცი, რომ შენს და ბავშვების გარეშე ველარ ვიცხოვრებ. ამ სახლში უამრავი ადგილია. არც მსახურებთან გექნება პრობლემა, თავისი საქმე ყველამ კარგად იცის.

სტოქსმა ძნელად, მაგრამ მაინც გადაწყვიტა ინგლისში გამგზავრება. მამამისი უკვე გარდაიცვალა, დედაც დღეებს ითვლის. სახლში წასასვლელად საკმარისზე მეტი მიზეზი დაუგროვდა, მაგრამ მაინც ითრევდა ფეხს.

ბევრი გამოწვევის წინაშე დგას და თავს არ ზოგავს, რომ ყველაფერი სათანადოდ გააკეთოს. გამოსდის კიდეცაც. ახლახანს მოვრჩი მასთან ხანგრძლივ საუბარს. ოჰ, უკვე შუალამე გადასულა. ნეტა იცოდე, როგორ მიყვარხარ! „უფრო და უფრო ჰარმონიულად“. წარმომიდგენია, რა ბედნიერები ვიქნებით, როცა შევხვდებით, ასე არ არის?

გიგზავნი საქართველოს ჰიმნს ჯარისკაცების სიმღერასთან ერთად. ჰიმნი დღეს თავად კომპოზიტორმა მომიტანა. საინტერესო ამბებიც გავიგე. მან მითხრა, რომ ჰიმნი ნამდვილად ქართველი ხალხის ქმნილებაა და დაზუსტებით არავინ იცის, რეკოლუციის დროს გაჩენილმა სიმღერამ როგორ მიიღო დღევანდელი ჟღერადობა. ნებისმიერ შემთხვევაში, ეს არ არის ერთი პიროვნების მიერ ცნობიერად შექმნილი პროდუქტი. ჰიმნი სამი ნაწილისგან შედგება: 1. ლოცვა, 2. ბრძოლა, 3. გამარჯვება. კომპოზიტორმა ასევე მიაჩნო, რომ საეკლესიო მუსიკამ, რომლის ხელნაწერები მეცხრე საუკუნიდან არსებობს, ბევრი რამ წარმართული მუსიკისაგან, მათ შორის მზის ღმერთისადმი მიძღვნილი საგალობლისგან აიღო. კომპოზიტორი ძალიან საინტერესო ადამიანია. მუსიკალური განათლება პეტროგრადში მიუღია. ის ამბობს, რომ მისი ქვეყნის ფოკლორული მუსიკა მოიცავს ჰარმონიასაც, კონტრაპუნქტებსაც, ერთი სიტყვით, ყველაფერს, რაც მას თეორიულად უსწავლია.

მუსიკას ტომის სახელზე გამოსაგზავნ კონვერტში ვდებ. მასში ასევე მოთავსებულია ორი საიჯარო ხელშეკრულება. თუ შეიძლება, სთხოვე ტომს საგარეო საქმეთა სამინისტროს შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტში შეიაროს გზავნილის წამოსაღებად.

ხვალ ალბათ ძალიან დაკავებული ვიქნები და მოწერას ვერ შევძლებ, ამიტომ დღეს კიდეც ერთხელ გეუბნები, რომ შენ ის ხარ, ვინც ამქვეყნად ყველაზე მეტად მენატრება და ვისი ნახვაც საოცრად მწყურია. შენთან შეხვედრა ერთადერთია, რაც იმედით მავსებს, რაც პირადია და მხოლოდ მე მეკუთვნის. ყველაფერი სხვა, რაც მეიმედება, პოლიტიკასთანაა დაკავშირებული. გიგზავნი მხურვალე კოცნას, ჩემო ტკბილო და ერთგულო, ჩემო ძვირფასო მეუღლე! ვესწრაფი შენს ნახვას.

სუთხაბათი. 5. 2. 20.

სანამ ფოსტა გამოიგზავნება, მხოლოდ რამდენიმე სიტყვის მოსაწერად მაქვს დრო მოზღვავებული საქმის გამო.

ძალიან ცივა. ცა ლურჯია, ჰაერი კი სუფთა.

გიძღვნიტ ჩემს უდიდეს სიყვარულს, შენ, ძვირფასო, და საყვარელ ჯემის, ენდის და ნინოს. როგორც გავიგე, ნინოს საჩუქარი მანამდე ავალოვების ოჯახს ეკუთვნოდა. საინტერესო ისაა, რომ ამ ოჯახის ერთ-ერთი (ქორწინებით) წევრი, ნათესავად გერგება.⁴⁹

გკოცნით ყველას.

მოკითხვა დედაშენს.

ო. უ.

ტფილისი. 6 თებერვალი. 1920.

ჩემო ერთადერთო და უძვირფასესო მარგარეტ, პოლკოვნიკი სტოქსი ამაღამ მოემგზავრება. სიკეთე გამოიჩინა და თან მოაქვს ჩემი ამანათი შემდეგი ნივთებით:

ნინოს ჯვარი, ყელსაბამი, რომლებიც ძველ სპარსულ მინანქრიან ყუთშია ჩადებული.

ძველი რუსული ვერცხლის სარძევე (დაახლოებით, 1830 წელს დამზადებული).

მოზრდილი ვერცხლის ქამარი ვანის ოლქიდან.

ერთიც მომცრო ქამარი.

სპარსული, მომინანქრებული ბურნუთის ყუთი, ვერცხლის პატარა ყუთით, ასევე ვანიდან. პატარა ყუთის სახურავს სამი ქვა ამშვენებს, შიგნით კი მომცრო ზომის „ივერიის ღვთისმშობელს“ იპოვი.

ძველი ვერცხლისგან დამზადებული თანამედროვე პორტსიგარი, საფერფლე და ასანთის კოლოფი, რომელიც ერევანში მცხოვრები ვანელი დეენილების ნახელავია.

იმედი მაქვს, ყველაფერი მშვიდობიანად ჩამოაღწევს შენამდე. შეგიძლია, ნივთები შენი სურვილისამებრ გააჩუქო (ცხადია, ნინოს ჯვრის გარდა) და გადასცე ტომს, ვინის, ჯონასს, კამილას, დედაშენს და შენს რომელიმე მეგობარს.

სტოქსი მანდ ძალიან დაკავებული იქნება. მამამისი გარდაიცვალა, დედაც ძალიან მძიმედაა. თუმცა ალბათ მაინც მოახერხებს შენს სანახავად მოსვლას, ჩემს შესახებ გაიმბოს და საჭირო რჩევები მოგცეს იმ შემთხვევისთვის, თუ მე ვერ ჩამოვალ და შენ გამომგზავრებას გადანყვეტ. მან ჯერ არ იცის, რამდენ ხანს დარჩება ინგლისში, მაგრამ ძალიან ეცდება, როგორც კი შეძლებს, ბაქოში დაბრუნდეს, რადგან უამრავი საქმე აქვს.

მე კარგად ვარ, თუმცა შეუსვენებლად მუშაობა ძალიან მღლის. დღეს

---

⁴⁹ აქ უორდროპი გულისხმობს ცნობილი ქართველი მეცნიერისა და დიპლომატის - ზურაბ ავალიშვილის დედას, რომელიც ოლივერ უორდროპის მეუღლის მსგავსად ნორვეგიელი იყო.

გაზაფხულის ამინდია - ნათელი და თბილი დღე დგას. გაგვიმართლა, რომ არ ცივა, რადგან არც წყალი გვაქვს და არც ცენტრალური გათბობა. ეს წერილი შენამდე ალბათ მალე მოაღწევს, რადგან სტოქსი შეეცდება, რაც შეიძლება სწრაფად ჩამოვიდეს ინგლისში. ის უმაღლესი დონის ადამიანია და ბედნიერი ვიქნები, როცა უკან დამიბრუნდება.

ინგლისში მისი მისამართია: ქენფილდ გარდენის 10, NW6 ლონდონი. შეგიძლია, მისწერო და ჰკითხო, როდის ეცლება, რომ შენ ან ტომმა ამანათი წამოიღოთ, მერე კი ის გესტუმროთ სევენოუქსში სადილად ან ვახშმად. მოკითხვა ტომს, ვინის და ჯონოს, ბეტის, ენს და დედაშენს.

ჩემი უდიდესი სიყვარული ჩემს ძვირფას მეუღლეს, ვის მკერდშიც ჩემი გული განსასვენებლს ჰპოვებს. მოკითხვა ძვირფას ჯეიმის, ენდის და ნინოს. ჩემი ფიქრები ყოველდღე მათით საზრდოობს. მიგულებ შენთან ახლოს, ჩემო ერთადერთო. იმედია, მალე შევხვდებით, აქ ან ინგლისში, აღდგომას.

მარად და მთელი არსებით,

შენი

ო. უ.

სულ სამ შეკვრას გიგზავნი, თითოეული ერთი ფუტის სიგრძისაა.

ტფილისი, 6 თებერვალი, 1920.

ჩემო უძვირფასესო,

წუხელ ერთი წერილი შენ გამოგიგზავნე, ერთი კი ტომს, ორი საიჯარო ხელშეკრულებითურთ. ამაღამ სტოქსს კიდეც ერთ წერილს და სამ ძვირფას შეკვრას ვატან.

როცა ნახავ, გეტყვის, რომ სულ ცოტა ხნით ადრე მის გამომგზავრებამდე ძალიან მნიშვნელოვანი პოლიტიკური სიახლის შესახებ შევიტყვე, რაც დიდი დარტყმა აღმოჩნდა ჩემთვის. ჯერ კიდეც ვინარჩუნებ ოპტიმისტურ განწყობას, მაგრამ სიტუაცია მართლაც საგანგაშოა.

დიდი დრო გავატარე თქვენგან შორს, თუმცა თავს ყოველთვის ვინუგეშებდი იმით, რომ საქმე, რასაც ვაკეთებდი, რომელსაც ჩემთვის აღიარება უნდა მოეტანა, უფრო თქვენთვის იყო, თქვენი ბედნიერებისთვის და კეთილდღეობისთვის და არა ჩემთვის, რადგან მე კარგად ვიცი, საზოგადოების აღტაცებასა და გამორჩეულ პატივში აყვანას რამდენად მცირე ღირებულება შეიძლება ჰქონდეს. რაც უნდა მოხდეს, შენ უნდა იცოდე, რომ მე შეუძლებელი შევძელი, მოვახერხე ის, რასაც სხვა ვერავინ გააკეთებდა. მე აქ დავიმკვიდრე სახელი, საპატიო სახელი, რომელიც დარჩება, რაც არ უნდა მოხდეს.

შუადღისას სუფთა ჰაერზე გავისეირნე და უკან დაბრუნებულმა რამდენიმე საინტერესო ნივთი მოვიტანე თან. ვფიქრობ, გაგიხარდება.

1. სამკაულების ყუთი სპარსული მოზაიკით, დაახლოებით, ჩვეულებრივი საწერი დაფის ზომის, გარშემო წარწერებით. მუსლიმანური კალენდრით 1209 წელსაა დამზადებული, ანუ ახლა, დაახლოებით, 130 წლის უნდა იყოს.

2. მძიმე და ძველი, ქართული ღვინის ხაპი, ასევე წარწერებით.

3. ძალიან საინტერესო ჩინური ნეფრიტის სამელნე.

4. ვერცხლის დახვეწილი ქამარი, ფილიგრინული ნამუშევარი ახალ-ციხიდან.

5. თითბერის თასი სპარსული გრავერებით.

უნდა მოვახერხო და როგორც კი საშუალება მომეცემა, ეს ნივთები გამოგიგზავნო ქაშგარულ ხალიჩასთან ერთად. რადგან სტოქსი ხმელეთით მოდის და ეჩქარება, ძალიან ვერ დავტვირთე.

სტოქსი პირველი კლასის ბრიტანელია. ძალიან გამიმართლა, რომ ერთად ვმუშაობთ. იმედი მაქვს, უკან მალე დაბრუნდება.

შაბათი. 7 თებერვალი. 1920.

დამქანცველი დღე მქონდა. შუადღემდე რამდენიმე ადამიანს შევხვდი. მესტუმრა კომპოზიტორი ფალიაშვილი, რომელმაც თავისი კომპოზიციების უკვე დაბეჭდილი ნოტები მომიტანა. გიგზავნი რამდენიმე მათგანს. ფალიაშვილი სხვებსაც დამპირდა. განსაკუთრებით ველოდები არიებს „აბესალომ და ეთერიდან“. ახლა რამდენიმე დღით დასასვენებლად მიემგზავრება. მისი ოპერა უკვე ოცდათვრამეტჯერ დაიდგა.

შუადღისას თანამშრომლებთან ერთად მაძამ ხატისიანს ვესტუმრე ჩაიზე. რამდენიმე დღეში ერევანში, ქმართან მიდის.

ისევ უწყლოდ ვართ, შესაბამისად, არც ცენტრალური გათბობა მუშაობს. ამიტომ „სპარსულ ოთახში“ შეშის ღუმელი დავანთეთ.

სუნდლო 31 დეკემბერს ჩავიდა ქრისტიანიაში. იმედი მაქვს, კამილანახა და ჩემს შესახებ სიახლეები აცნობა.

ვვარაუდობ, რომ ჩემთვის მომდევნო რამდენიმე დღე კიდევ უფრო დაძაბული იქნება. უკვე თერთმეტის ნახევარია და ალბათ აჯობებს, დავიძინო, თუმცა მანამდე აუცილებლად უნდა გითხრა, რომ შენ ჩემთვის ყველაზე ძვირფასი ხარ და მთელ ჩემს სიყვარულს შენ, ჩვენს ბიჭებს და პატარა გოგონას გიგზავნით.

კვირა. 8 თებერვალი. 1920.

ამ დღით წყალი აბაზანისთვისაც გვქონდა და გათბობაც ჩავრთეთ, თუმცა შემდეგ ისევ შეწყდა და სახლშიც აცივდა.

ნინოზე უკვე გაზეთებში წერენ. მისი სახელი დიდი ასოებით წერია! აბა, რას იტყვი?

ამალამ, ათ საათზე, საქველმოქმედო ღონისძიებაზე მიწევს დასწრება. უარს ვერ ვიტყვი, პრემიერ-მინისტრის მეუღლემ მიმიწვია, რომელსაც ჯერაც არ შევხვედრივარ.

ფოსტა ბათუმში ხვალ წავა და ამ წერილსაც გამოვაგზავნი. იმედი მაქვს, რამე შენგანაც მოვა.

დღეს პატარა, მოხატული სპარსული ხელის სარკის ყიდვა შემომთავაზ-

ეს და ვიყიდე კიდევაც ოცდაათად. მხოლოდ მინა აქვს გამოსაცვლელი, რომლის შოვნაც სირთულეს არ წარმოადგენს. ვფიქრობ, მოგეწონება. შენთვის ბევრი არაფერი შემეგროვებია აქ, მაგრამ რაც გიყიდე, იმედი მაქვს, ყველაფერი შეესაბამება შენს გემოვნებას.

ორშაბათი. 9 თებერვალი. 1920.

ფოსტალიონს ისევ არაფერი მოუტანია.

გრძელი საღამოს შემდეგ, ღამის ორ საათზე ძლივს მოვალწიე სახლამდე. როგორც გითხარი, მადამ ჟორდანიამ, რომელიც ხელმძღვანელობს „ქალთა საზოგადოებას ბავშვთა კეთილდღეობისთვის“, საქველმოქმედო საღამო მოაწყო კაფე „ფრასკატიში“. კაფე ღონისძიებისთვის საკმაოდ პატარა აღმოჩნდა. მე ჟორდანიებსა და მათ ქალიშვილთან ერთად ვიჯექი. ჟორდანიების შვილი თხუთმეტი წლის, გამოკვეთილად სადა გოგოა. პატარა სცენაზე რამდენიმე ნომერი წარმოადგინეს: იმღერეს, ბალაღიკაზე დაუკრეს, განსაკუთრებით დიდი დრო კი ცეკვებს დაეთმო. უნდა აღვნიშნო, რომ ცეკვები ძალიან მომეწონა, განსაკუთრებით, აღმოსავლურები, ხოლო ყველაზე მეტად მთიელთა ცეკვები, რომლებიც ქალბატონებმა მერიმანოვამ და ანდრონიკაშვილმა შეასრულეს (ქალბატონმა ანდრონიკაშვილმა ოთხი წელი გაატარა ლონდონში და შესანიშნავად ფლობს ინგლისურს). თანხის შესაგროვებლად „ამერიკული აუქციონიც“ გაიმართა. ყველა მყიდველი თავის ფასს ასახელებდა, ბოლოს კი ერთ ქართველ ებრაელს ერგო პატივი, ბავშვთა დასახმარებლად შექმნილ ფონდს მისი სახელი დარქმეოდა. უკვე ნახსენებ ებრაელს, ქრისტიან ქართველსა და სომეხს შორის საკმაოდ სერიოზული პაექრობა გაიმართა. შესაბამისად, უფრო დიდი თანხა შეგროვდა, ვიდრე ვინმე ელოდა. აუქციონი ახალგაზრდა პოეტს, პაოლო იაშვილს მიჰყავდა, რომელიც სტუმრებს იუმორისტული ექსპრომტი კუპლეტებით აგულიანებდა და ამხნევებდა.

საღამოს მსვლელობისას ახალგაზრდა მხატვარმა ჩემი პორტრეტის ესკიზი შექმნა და მაჩუქა. მომეწონა, თუმცა მაინც მგონია, რომ არც ისე მაღალ დონეზეა შესრულებული. ჟორდანიას პორტრეტიც იგივენაირი წარმატებით დახატა. ჟორდანია ძალიან მომწონს და გამიხარდა, რომ მასთან ოთხი საათის გატარების საშუალება მომეცა. მისი მეუღლე მორიდებული და უბრალო ადამიანია. ჟორდანიას თქმით, „ცნობისმოყვარე დამსწრე საზოგადოება“ ძირითადად სიმდიდრის მიხედვით იყო შერჩეული, თუმცა ბევრი სასიამოვნო და საინტერესო პიროვნება ვნახე. ტრადიციულად დალიეს ჩემი და ჟორდანიას სადღეგრძელო, განსაკუთრებით აღვნიშნეს ინგლისის სიმპათია დაჩაგრული ერების მიმართ და მაგალითად მოიყვანეს ბაირონის ბრძოლა საბერძნეთისთვის.

ძალიან დაღლილი ვარ. წუხელ წვეულებაზე წასვლამდე მხოლოდ ერთი საათით წავუძინე. აღმოვაჩინე, რომ ნებისმიერ დროს შემიძლია თვალის მოტყუება და ეს ძალიან მოსახერხებელია.

ვფიქრობ, როცა მნახავ, მიხვდები, რომ ახლა გაცილებით მხნე და ჯან-

რთელი ვარ, ვიდრე ბოლო წლების განმავლობაში ოდესმე ვყოფილვარ. მგონი, ბევრი მუშაობა მიხდება. ვფიქრობ და იმედი მაქვს, რომ ჩემ გვერდით ახლა უფრო ბედნიერი და კმაყოფილი იქნები, ვიდრე ადრე. ძალიან მენატრები.

სიამოვნებით უნდა აღვნიშნო, რომ დღეს წყალი ჩაგვირთეს. ამ დილით, ჩემი ტრადიციული სეირნობისას, ძალიან არ ციოდა.

შუაღლე, 5 საათი.

დღეს ორი საათი გავატარე საგარეო საქმეთა სამინისტროში. სულ რაღაც მეორედ მომიხდა იქ საქმის გამო მისვლა (პირველი ვიზიტი მაშინ შედგა, როცა მთავრობას საქართველოსა და აზერბაიჯანის აღიარების შესახებ ვაუწყე). როცა სალაპარაკო გვაქვს, გეგეჭკორი ყოველთვის თვითონ მოდის ჩემთან, მაგრამ დღევანდელი თათბირისთვის საკმაოდ დიდი რუკები გვჭირდებოდა, ამიტომ სამინისტროში მისვლა გაცილებით მოსახერხებლად ჩავთვალე.

გადაუღებლად თოვს, მაგრამ რადგან სახლში გათბობა ჩართულია და შიგნით ტემპერატურა ასატანი, ამინდს არა უშავს.

გამუდმებით მეფიქრება, შენც ისევე გენატრები თუ არა, როგორც მე მენატრები. ყოველდღე სულ უფრო და უფრო ძლიერ მიყვარხარ და მეჩქარება, რომ ეს გაგრძობინო.

გადაეცი ჩემი სიყვარული ბავშვებს და დედაშენს.

სრულიად და სამარადჟამოდ შენი,

ო. უ.

ტფილისი. ოთხშაბათი. 11 თებერვალი. 1920.

ჩემო ძვირფასო და ერთადერთო,

ბოლო წერილი ფოსტალიონმა ორშაბათს, ღამით წაიღო.

სამსახურში რთული პერიოდი მაქვს. ჩვენი მთავრობის საქციელი ძალიან მაშფოთებს. რამდენიმე დღეა, უშედეგოდ ველოდები პასუხს ტელეგრაფზე, რომლითაც შავი ზღვის რეგიონში „მწვანეების“⁵⁰ გააქტიურების შესახებ ვამცნე, მაგრამ ჩემთვის არ უცნობებიათ თუ რა პოლიტიკის გატარებას აპირებენ.

ისევ ძალიან ცივა. ბოლო ოცდაოთხი საათის განმავლობაში გადაუღებლად თოვდა.

გული მაქვს დამძიმებული. არც კი ვიცი, რა მოგწერო.

“Ak min venn, kan du tro at jeg har elsket dig?

Tak for al den glede du harskjenket mig.”⁵¹

12 თებერვალი.

ახლა ხანს ვისაუზმე, მაგრამ მანამდე არ მისეირნია. ქუჩები მოყინულია და კვირის განმავლობაში გარეთ ძლივს გავდიოდი.

ჩემი წერილიდან დაინახავ, რომ გუშინ ძალიან ნატანჯი ვიყავი, ამიტომ ადრე დავწეტი. როგორც გითხარი, საბედნიეროდ, ნებისმიერ დროს შემიძლია ძილს მივეცე.

მომქანცველი საქმიანობა მაქვს. პატარ-პატარა ცეცხლებს ვაქრობ, რომელთაგანაც ნებისმიერი შეიძლება უზარმაზარ კოცონად იქცეს და აბრიალდეს, ძლიერ დინებებთან ვაგებ პატარა წყალშემაკავებლებს და ვშიშობ, რომ მოვარდნილმა წყალმა შეიძლება ნებისმიერ მომენტში წალეკოს ჩემი ნაგებობები, ვზივარ დენით სავსე კასრზე, რომლის აფეთქებასაც ათასობით ადამიანი ცდილობს. დამოკიდებული ვარ ჩემი ხელმძღვანელობის კეთილგანწყობაზე, რომელსაც არსებული ვითარების შესახებ ძალიან ბუნდოვანი წარმოდგენა აქვს და კიდევ უფრო ნაკლებად ადარდებს, რა მოხდება. ნეტავ მსოფლიომ იცოდეს, რა სულელია ხალხი, რომელსაც ის საკუთარ ბედს ანდობს!

რაც მსურდა, რაც მინატრია, ყველაფერს მივალწიე. ჩემზე ბედნიერი არავინ მეგულება, არა მარტო იმიტომ, რომ ჩემს ყველაზე წარმოუდგენელ პოლიტიკურ ოცნებებს შევასხი ფრთები, არამედ იმიტომაც, რომ ყმანვილკაცობიდან მოყოლებული, საყვარელი საქმის კეთების სიხარული არ მომკლებია, სიყვარულის უნარი არასოდეს დამიკარგავს და ვფიქრობ, არავინ ჰყვარებიან ისე, როგორც მე გარშემომყოფთ ვუყვარდი. თანახმა ვარ, ადგილზე ვიყო და ასე ვიარსებო, სანამ რაიმე სარგებლის მოტანა შემიძლია, ხოლო შემდეგ, როცა დრო მოვა, კმაყოფილი დავტოვებ აქაურობას.

⁵⁰ “მწვანეთა არმია” - გლეხთა შეიარაღებული მოძრაობა, რომელიც ტუაფსესა და სოჭის მიდამოებში მოქმედებდა დენიკინის წინააღმდეგ და მას ფარულად უჭერდა მხარს საქართველოს ხელისუფლება.

⁵¹ ეპჰ, ჩემო მეგობარო, იცი რომ მიყვარხარ? ბედნიერების ყველა მწვერვალი სწორედ შენ მაჩუქე. ნორვეგიულად.

ფოსტალიონს, არც ლონდონიდან და არც კონსტანტინეპოლიდან, დღესაც არაფერი მოუტანია. სანყენია. წარმოდგენა არ მაქვს, როდის მივიღებ შეტყობინებას. გავიგე, რომ ჩვენი ჯარი ბათუმს ტოვებს, თუმცა საგარეო საქმეთა სამინისტროს არ გავუფრთხილებივარ და ჩემთვის არაფერი შეუტყობინებია. როგორც ჩანს, ისევე უნდა ვიყო მონყვეტილი სამყაროს, როგორც მოსკოვში ვიყავი. ჩემი ინგლისთან კომუნიკაცია, ამ ეტაპზე, ინდოეთის გავლით ხდება, ძალიან მათემატიკურ და შეიძლება, ნებისმიერ წუთს განწყდეს. რასაც გაზეთები მსოფლიოს ამ ნაწილის შესახებ წერენ, ნურაფერს დაიჯერებ.

შუადღისას სასეირნოდ გავედი. მგონი, სამუშაო დღის განმავლობაში ეს აქამდე არასოდეს გამიკეთებია. ქუჩაში თოვლქყაპი დამხვდა. უსიამოვნო შეგრძნება დამეუფლა. უკან დაბრუნებულმა რამდენიმე არასასიამოვნო შეხვედრა ჩავატარე, რომელიც დაგეგმილზე დიდხანს გაგრძელდა, შესაბამისად, დროულად სადილობა ვერ მოვახერხე.

ალბათ ხვდები, პარასკევიდან მოყოლებული, რა უბედურად ვგრძნობ თავს, რადგან საფრთხე ემუქრება ყველაფერს, რასაც ექვსი თვის შრომა შევალე.

გათბობის სისტემის გაუმართავი მუშაობის გამო სახლში ძალიან ცივა. სახლში ან საშინლად ცხელა, ან ვიყინებით. საბედნიეროდ ზამთარი მალე დასრულდება.

როგორც ხედავ, სიახლეები არ მაქვს, ამიტომ წერილის გამოგზავნას არ დავაყოვნებ. წერა საუზმის შემდეგ დავიწყე, სადილობისას განვაგრძე და ახლა, ჩაის სმის დროს, ვასრულებ.

ჩემი გული შენთანაა, ძვირფასო. გადაეცი ჩემი შორეული კოცნა ბავშვებს, თბილი მოკითხვა კი დედაშენს და ჩვენს მეგობრებს.

მარად შენი,

ო. უ.

ტფილისი.

14 თებერვალი. 1920.

ჩემო უძვირფასესო,

დღეს წმინდა ვალენტინის დღეა. გწერ, რომ გთხოვო, წელსაც იყო ჩემი ვალენტინი, რადგან სწორედ შენ ხარ ერთადერთი გოგო დედამიწის ზურგზე, რომელიც მიყვარს.

დიდი ვერაფერი დღეა იმისთვის, რომ გარშემო ჩიტებმა იფრინონ თავიანთ გულისწნობებთან ერთად. დილიდან გადაუღებლად თოვს. კიდევ ორი დღეც და თოვლი მთელი თვის განმავლობაში აღარ გადნება. ასეთი ზამთარი მას შემდეგ არ ყოფილა, რაც აქ ბოლოს 1911 წელს ვიყავი. მაშინ ბათუმში ისე მოთოვა, თოვლის საფარი პირველი სართულის ფანჯრებს მიწვდა. საბრალო შოშიები ათი (თუ მეტი) დღის წინ გამოჩნდნენ. საბრალონი.

ბოლოს გუშინწინ მოგწერე. მოუთმენლად ველოდები ფოსტის მოსვლას,

იქნებ ჩემი ძვირფასისგან წერილი მოიტანოს.

ლონდონიდან ტელეგრამა ისევ არ ჩანს. დაძაბული ვარ და ვბრაზობ.

ხვალ სამხედრო ნაწილებზე მიმაგრებული მღვდელი ჩამოდის ბათუმიდან. აქ წირვას ჩაატარებს.

ორშაბათს ბეგთაბეგოვების სახლში საგანგებოდ ჩემთვის იქნება წარმოდგენილი ახალი ოპერა „ლეგენდა შოთა რუსთაველზე“, დირიჟორობას მისივე კომპოზიტორი - არაყიშვილი გასწევს, ხოლო არიებს საუკეთესო მომღერლები შეასრულებენ. ძალიან მაინტერესებს, როგორი გამოვა სახლის პირობებში დადგმული საოპერო სპექტაკლი.

ბოლო დროს, თავს კარგად არ ვგრძნობდი, მაგრამ დღეს გაცილებით უკეთ ვარ. გრანდი და უეითი შიშობენ, რომ გრიპი აქვთ (მსგავსი ჩივილები საკმაოდ გავრცელებულია). იმედი მაქვს, ცდებიან. ყველაფერი გათბობის მოშლილი სისტემის ბრალია. შენობაში ან ძალიან ცივა, ან ძალიან ცხელა.

პვირა. 16 თებერვალი.

ქვედა სართულზე წირვა ჩატარდა. სამუშაოს უდიდესი ნაწილი უკვე შევასრულე და ცოტა დრო მაქვს იმისთვის, რომ ჩემს ძვირფასს მივწერო, სანამ დაგეგმილი სადილი დაიწყება. მაინტერესებს, უკვე თუ იშოვე და ნაიკითხე დოროთი ვორდსვორსის დღიური,⁵³ რომელიც ახლახანს დაბეჭდა პროფესორმა ნაითმა. ის არაჩვეულებრივად საინტერესო ადამიანი იყო, თავად ვორდსვორსი საკუთარ მიღწევათა დიდ ნაწილს სწორედ მას უნდა უმაღლოდეს. ვფიქრობ, ასეთ ქალბატონთან ნაცნობობა ძალიან გესიამოვნებოდა. დოროთი ვორდსვორსი ერთ-ერთია იმ ადამიანებს შორის, ვისთან შეხვედრასაც ვინატრებდი იმ ქვეყნად.

შიშველი მთები ჯერ კიდევ თოვლითაა დაფარული, ჩვენს გადათვრებულ ბალშიც ტოტებდამძიმებული, წელში მოხრილი ხეები დგანან. ეს მცენარეები ზამთარს ძნელად ეგუებიან. გული მიკვდება, ფერწასულ, საბრალო პალმებს რომ ვუყურებ.

მალე ტფილისში მსოფლიოში ყველაზე დიდი, 140 000 ადამიანზე გათვლილი სტადიონი გვექნება. გარეუბანს, სადაც მშენებლობა დაიწყება, ვაკე ქვია. იქაური მიწა ზედგამოჭრილია მსგავსი წამონწყებისთვის. „Tenk paa det!“⁵³ გაზაფხულზე ყველანი ერთად გავალთ და სტადიონის ტერიტორიის გარშემო ხეებს დავრგავთ. მხოლოდ იმედი მაქვს, რომ მანამდე იარაღის ხელში აღება და ბოლშევიკებთან ბრძოლა არ მოგვიწევს. შავი ზღვის ნაპირზე აჯანყება სულ უფრო ბოლშევიკურ სახეს იღებს. ბათუმი სხვადასხვა ეროვნების, საშიში და გაურკვეველი ურდოებითაა სავსე, რომლებმაც ნებისმიერ დროს შეიძლება, პრობლემები შექმნან. მე მჯერა ქართველების, რომ გერმანელ, ებრაელ და ახალგაზრდა თურქ შეთქმულებს არ შეუერთდებიან.

---

⁵² დოროთი ვორდსვორსი - ცნობილი ინგლისელი რომანტიკოსი პოეტის, უილიამ ვორდ-ვორსის და.

⁵³ იფიქრე ამაზე! - ნორვეგიულად

სალამოს 7 საათი.

შუადღისას შენი ძვირფასი წერილი მოვიდა, რომელიც ცამეტ იანვარს იწყება და თოთხმეტ იანვარს მთავრდება. წერილი აქ მოხვედრილმა მეფის შიკრიკმა მოიტანა, რომელიც სპარსეთში მიდიოდა და გზად გამოიარა. ვფიქრობ, აჯობებს შენი ბარათები შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტში მიიტანო წარწერით „პირველივე შესაძლებლობისთანავე უსაფრთხოდ გასაგზავნად“. ვფიქრობ, ოლდჰემის გავლით ფოსტა უფრო ცუდად მუშაობს. ტომის წერილები, როგორც წესი, უფრო გვიანაა გამოგზავნილი, ვიდრე შენები, მაგრამ გაცილებით უფრო ადრე ჩამოდის. მაგალითად, დღეს 22 იანვრით დათარიღებული გზავნილი მივიღე მისგან. მთელი კვირითა და ერთი დღით ნაკლები დასჭირდა.

შენს კითხვას ვუპასუხებ – შექმნილი ვითარების გათვალისწინებით, ვშიშობ, რომ პარიზში საერთოდ ვეღარ წავალ, თუმცა დარწმუნებით ვერაფერს გეტყვი. არც ისე დიდი ხნის წინ საერთოდ გადადგომას ვაპირებდი, ჩემი მდგომარეობა დღესაც გაურკვეველია. ერთადერთი, რაც ნამდვილად ვიცი, ისაა, რომ სააღდგომოდ ძალიან მინდა შენი ნახვა და ყველაფერს ვაკეთებ იმისთვის, რომ გნახო – ან მე დავბრუნდები სახლში, ან შენ გთხოვ აქ ჩამოსვლას. თუმცა, რაც გარშემო ხდება, ჩემთვის ძალიან რთულია. სტოქსი გიამბობს, რა დღეში ვარ და წარმოდგენას შეიქმნი.

მჯერა, რომ ვინის ახალი მეგობარი კარგი ადამიანია. მის ქმარს შორიდან, სხვების მონათხრობით ვიცნობ. ერთხელ ვნახე, ათი წლის წინ, სულ რაღაც თხუთმეტი წუთით და მას შემდეგ აღარ შევხვედრივარ. ყველაფერი, რაც პოლკოვნიკის შესახებ გაინტერესებს, შეგიძლია, ტომისგან გაიგო. მე არასოდეს მქონია მასთან შეხება. ისე კი, შთაბეჭდილება მრჩება, რომ დიდ პატივს არავინ სცემს.

შენს გამოგზავნილ გაზეთს ჩემამდე არ ჩამოუღწევია. ინგლისის ამბები თოზერის მიერ აკინძული გაზეთებიდან ამონაჭერებით გავიგე. ხსენებულ ამონაჭერებს აქვე გიგზავნი.

დილის ნირვამ სასიამოვნოდ ჩაიარა - არც ისე ბევრმა ადამიანმა მოიყარა თავი. მღვდელმა ჩვენთან ერთად ისადილა, ასევე რობერტსმა, რომელიც აქ ინდო-ევროპულ ტელეგრაფის სადგურს ხელმძღვანელობს. მასთან ერთად საკმაო საქმე გვაქვს საკეთებელი. ახლახანს გადაიტანა ციებ-ცხელება, რომელიც ოთხი თვის განმავლობაში ტანჯავდა და ლამის ფატალური აღმოჩნდა. რამდენიმე წელი გაატარა ქერჩში და ბევრი საინტერესო ინფორმაციაც მომანოდა ჩემი იქაური მეგობრების, ბოლშევიკთა მიერ ჩადენილი მკვლევლობების და სხვათა შესახებ.

გრანდიმ და მე, გასაკაუებლად, თავი გამოვიდეთ და თოვლსა და ჭყაპში ვიარეთ ქალაქის მეორე ბოლომდე. რამდენიმე წუთით ჩერქეზოვის დისწულს და მის მეუღლეს - ელენა მაჩაბელს შევუარეთ და მათი რვა თვის ბიჭუნა - მიშა მოვინახულეთ, რომელიც უკვე ძლიერი და ფუმფულა ბავშვია. ადრე სუსტი და უსუსური იყო.

ვახშმის დროა. წერა უნდა შევწყვიტო.

ღამის 10 საათი.

ტომის წერილიდან შევიტყვე, რომ ჩემს თანამშრომლებს შენთვის ტელეგრამა გამოუგზავნიათ. ძალიან მესიამოვნა მათი საქციელი.

ორშაბათი. 16 თებერვალი.

არც დრო მაქვს წერისთვის და არც ახალი ამბები. საკმაოდ კარგად ვარ. გიძღვნიტ ჩემს სიყვარულს ჩემს უძვირფასეს გოგონასა და შვილებს. გულითადი მოკითხვა დედაშენს. მარად შენი,
ო. უ.

ტფილისი.

19. 2. 20.

ჩემო უძვირფასესო,
ორშაბათის შემდეგ შენთვის სიტყვაც არ მომიწერია. დღეს ფოსტა ისევ მოვა და იმედი მაქვს შენს წერილსაც მომიტანს.

რთული დრო მიდგას. მონდომებით ვიბრძვი, რომ როგორმე ბათუმში ბრიტანული ჯარი შევინარჩუნო, მაგრამ არ ვარ დარწმუნებული, რომ ჩემი მცდელობა წარმატებული იქნება. ჯარისკაცების ნაწილი უკვე გაემგზავრა. ჩემთვის ძალიან სასიამოვნოა, რომ სამშობლოში ჩემს ღვანლს აფასებენ და საგარეო საქმეთა სამინისტრომ სრული ნდობა გამომიცხადა. გაზაფხული კიდევ უფრო რთული იქნება და ალბათ გამეორებაც აღარაა საჭირო, რომ ყველაფერს გავაკეთებ ჩემს ძვირფასთან რაც შეიძლება სწრაფად შესახვედრად.

ორშაბათს, ღამით, ბეგთაბეგოვებმა წვეულება გამართეს. მადამ ბეგთაბეგოვას წმინდანის დღე იყო (ანა ჰქვია). სამოცდაათი სტუმარი ჰყავდათ მონვეული. წარმოადგინეს ნაწყვეტები ოპერიდან, თუმცა წარმოდგენა „აბესალომ და ეთერის“ მსგავსად მომხიბვლელი ვერ გამოვიდა. ამის მიზეზი შეიძლება იყოს ის, რომ სივრცე ძალიან პატარა აღმოჩნდა, მოქმედება სცენაზე არ მიმდინარეობდა, ორკესტრის ნაცვლად კი მხოლოდ ფორტეპიანო უკრავდა. ვახშამმა დიდხანს გასტანა და შინ დილის ოთხ საათზე დავბრუნდი.

სამშაბათს ალექსანდროპოლის არქიეპისკოპოსმა მესროფმა ერთი საათით შემომიარა და ჩემი კუთვნილი სომხური ხელნაწერები დაათვალიერა.

შემდეგ მაჯონი მოვიდა, ჩემი იტალიელი კოლეგა მოსკოვიდან. ის აქ იტალიის საგარეო საქმეთა სამინისტროს დავალებითაა ჩამოსული, კომერციული მისიით, ორმოც ადამიანთან ერთად. თან ორმოცდაათი კარაბინერი ჩამოიყვანეს, უსაფრთხოების მიზნით! მან და მისმა კომპანიონმა ჩვენთან

შემოიარეს სადილად. საგარეო საქმეთა მინისტრი გეგეჭკორიცი მოვიდა და არსებული ვითარების შესახებ სერიოზულად ვისაუბრეთ.

ყოველდღე თოვს და ძალიან ცივა. თუმცა უნდა აღვნიშნო, რომ ბოლო დღეებში სახლი საკმაოდ დავათბეთ.

დღეს საუბრემდე სასეირნოდ არ წავალ. ამ დროს შენთვის მოსაწერად ვიყენებ. გწერ და დროდადრო პორტრეტზე აღბეჭდილ თქვენს სახეებს ვუყურებ - შენ, ჩემო ძვირფასო გოგონა და ჩვენს სამეულს.

დროს როგორ ატარებ? კითხულობ? უკრავ? ფრანგულს სწავლობ? ალბათ დაკავებული და მხიარული ხარ, როგორც ყოველთვის.

დღეს ერევნიდან გრეისი ჩამოდის აზერბაიჯანელ დიპლომატთან ერთად. მნიშვნელოვანი საკითხები უნდა განვიხილოთ.

გუშინ ლონდონიდან ოცდასამი იანვრის გაზეთი მივიღე. როგორც ჩანს, ინგლისში თანდათან ჩნდება ინტერესი მსოფლიოს ამ ნაწილის მიმართ. სამწუხაროა, რომ ეს უფრო ადრე არ მოხერხდა.

თავს კარგად ვგრძნობ. რა თქმა უნდა, აღმართი და დაღმართი ერთმანეთის გარეშე არ არსებობს, მაგრამ ჯერ ძალიან დაბლაც არ დავშვებულვარ.

დროდადრო ბოლშევიკებიც ზრდილობიანად მითმობენ ყურადღებას და თავიანთი იატაკქვეშა გამოცემებიდან მიტევენ. ცოტა ხნის წინ სიკეთე გამოიჩინეს და ერთი ასეთი გამოცემა გამომიგზავნეს. კონვერტს „შენ მიერ მოწყობილი კარნავალისთვის“⁵⁴ ეწერა. დამხატეს, როგორც „ყოველისშემძლე უორდროპი“, რომ ჩემი წკეპლის ქვეშ, საქართველოს მთავრობა იმას აკეთებს, რასაც მე ვეუბნები. მათ ასევე ახსენეს ჩემი „ჯადოსნური ხელი“, რომელშიც ყველა სადავე იყრის თავს.

19 თეპერვალი. ჩაის დრო.

ფოსტალიონმა შენგან მხოლოდ 8, 9, 10 იანვრის გაზეთები მომიტანა (ჰოპენცოლერის კორესპონდენცია „ნიკისთან“),⁵⁵ ტომის 18 იანვრის და 26 იანვრის წერილები. ეს უკანასკნელი შენს ბოლო წერილზე ორი კვირით გვიანაა გამოგზავნილი.

აქ ისევ თოვს. მე კარგად ვარ.

---

⁵⁴ საჯარაუდოდ, დამოუკიდებლობის აღიარების აღსანიშნავად მოწყობილი ზეიმი იგულისხმება.

⁵⁵ გერმანიის იმპერატორ ვილჰელმ მეორესა და რუსეთის იმპერატორ ნიკოლოზ მეორეს შორის, მსოფლიო ომის დაწყებამდე გამართული მიმოწერა. ორი იმპერატორი ერთმანეთის ნათესავი იყო და მათ მიმოწერასაც სრულიად არაფორმალური სახე ჰქონდა, შესაბამისად, ხელს აწერდნენ, როგორც „ვილი“ და „ნიკი“. ინგლისურ ენაზე გამართული ეს კორესპონდენცია „ვილის და ნიკის წერილებით“ არის ცნობილი.

20 თებერვალი. დღის 1 საათი და 30 წუთი.

რამდენიმე დღე თოვდა, მაგრამ ახლა მზე ანათებს.

წუხელ, ღამის სამი საათისთვის, საკმაოდ ძლიერი, ტალღისებრი მიწისძვრა მოხდა და იმავე წუთს ელვამაც გაანათა. ჩემი გამოთვლით, ეს ყველაფერი ოც წამზე დიდხანს არ გაგრძელებულა. როგორც ვიცი, აქ მსხვერპლი არ ყოფილა, მაგრამ ტფილისიდან დასავლეთით, რამდენიმე მილის სავალზე, გორში, დაღუპულებიც არიან, დაშავებულებიც და უსახლკარო-დაც ბევრი დარჩა. რუქერი და დელი საღამოს საცეკვაოდ წავიდნენ. თურმე ოთახში, სადაც ისინი იმყოფებოდნენ, მიწისძვრის შედეგად, ბზარი გაჩენილა. თუმცა, მე სხვა ქვეყნებში ბევრად უარესი მიწისძვრების მომსწრეც გავმხდარვარ (იტალიაში, რუმინეთში, ჰაიტიზე და ა.შ.).

თავს კარგად ვგრძნობ, მაგრამ ვისურვებდი, მეტს ვვარჯიშობდე და სუფთა ჰაერზე სეირნობის საშუალება მქონდეს.

გრეისი ჯერ არ გამოჩენილა. ვშიშობ, რომ მისი მატარებელი გზაში ჩარჩა თოვლის გამო.

დღის 3 საათი.

სადილობისას ერთმა ბრიტანელმა კომერციალისტმა საინტერესო ისტორიები გვიამბო ავსტრალიასა და კანადაში სავაჭრო წარმომადგენლის რანგში გატარებული წლების შესახებ. შუა საუბრისას მიწისძვრა კიდევ ერთხელ ვიგრძენით. რყევამ ერთ წუთს გასტანა. ოთახში ყველაფერი ამოძრავდა, თუმცა ჩვენ მაინც მყარად ვისხედით ჩვენს ადგილებზე და არც კი შევრხეულვართ, თუ არ ჩავთვლით იმას, რომ სასწრაფოდ საათებზე დავიხედეთ დროის დასანიშნად.

რადგან მზე ანათებს, ცოტას გავისეირნებ. თოვლში სიარულს ნამდვილად აჯობებს.

დღის 6 საათი.

სადაცაა, ფოსტა გამოიგზავნება, ამიტომ ბევრს ვერაფერს მოგწერ. სველ ქუჩებში ვიარე. მიხარია, რომ სუფთა ჰაერი ჩავცლაპე, ცოტა მაინც. ბარათს ჩემს სიყვარულს ვატან შენთან და ბავშვებთან. გულითადი მოკითხვა დედაშენს.

სამარადჟამოდ მხოლოდ შენი,

ო. უ.

ტფილისი.

კვირა. 22 თებერვალი. 1920.

ჩემო უძვირფასესო და ერთადერთო,
დასანანია, რომ შენგან ისევ არაფერი ისმის. მიწისძვრამ რკინიგზა დაა-
ზიანა და ვშიშობ, შენი წერილის მოსვლას კიდევ რამდენიმე დღე დააგვი-
ანდება. შენთვის პარასკევს (20-ში) დაწერილ ჩემს წერილს ტფილისი ჯერ
კიდევ არ დაუტოვებია.

გრეისი გუშინ (შაბათს) დილით ჩამოვიდა. როგორც ვვარაუდობდი,
თოვლის გამო ალექსანდროპოლში ჩარჩა. რკინიგზის განმენდას სამასი
ადამიანი დაჭირდა.

გუშინ ღამით ამერიკის საკონსულოს უზარმაზარ წვეულებაზე მომიხ-
და წასვლა. მიუხედავად იმისა, რომ გამოძინებული ვიყავი, ძალიან დავი-
ლალე. სანამ შუალამე დადგებოდა, გამოვიპარე.

დღეს არქეოლოგთა საზოგადოებამ დეპუტაცია გამომიგზავნა, რათა
საზოგადოების საპატიო წევრობის დამადასტურებელი დიპლომი გადმოე-
ცათ.

საკმაოდ წყნარი დღე მქონდა. თავს დამშვიდებულად ვგრძნობ, რადგან
ბათუმის შესახებ ჩემი პოლიტიკა ალბათ მაინც გაიმარჯვებს. რაც აქ ჩამ-
ოვედი, ყველაფერი ვნახე და, მიუხედავად ძლიერი ოპოზიციის ყოლისა,
რაც მინდოდა, ყველაფერი გამომივიდა.

მიწისძვრა უფრო სერიოზული აღმოჩნდა, ვიდრე მე მეგონა. გორი (ქა-
ლაქი, რომელიც ტფილისიდან დასავლეთით 60 მილის სავალზეა და სა-
დაც 20 000 ადამიანი ცხოვრობს) მთლიანად დაინგრა. დანგრეულია მის
გარშემო მდებარე რამდენიმე სოფელიც. ბიძგების შედეგად ზედაპირზე
ღრმეულები და თერმული წყლები გაჩნდნენ, ქვათა ცვენა მდინარე მტკვარს
კალაპოტის შეცვლას უქადის. რკინიგზა დაზიანებულია, ლიანდაგები
აყრილი. ბევრი ადამიანი დაიღუპა, ათეულობით ათასი კი ღია ცის ქვეშ
დარჩა სასტიკ ამინდში. საკვების მარაგიც ძალიან მცირეა. ტფილისიც ვერ
გადარჩა ზარალის გარეშე. რამდენიმე სახლი საძირკველიდან სახურავამ-
დე დაიბზარა. ჩემს რეზიდენციასაც ეტყობა ბზარები სახურავთან ახლოს.
დღეს ერთ ადგილობრივ გაზეთში ამოვიკითხე, რომ 1088 წლიდან მოყოლე-
ბული, საქართველოს მსგავსი მიწისძვრა არ ახსოვს.

დღე საგრძნობლად გაიზარდა და ამიტომ დღეს 6 საათამდე მოვახერხე
კითხვა. მხოლოდ ამ წერილის დასაწერად დამჭირდა ელექტროლამპის ან-
თება. შუადღისას თითქმის ერთი საათი გავატარე გარეთ. მიუხედავად იმი-
სა, რომ გზები სველია და თოვლიანი, ტროტუარები მშრალია და სუფთა.
ჯერ კიდევ ცივა, მაგრამ გაზაფხულის სურნელი ჰაერში უკვე ტრიალებს.
ცაც ნათელი და ღურჯია.

იონოს მოკლე ბარათი გავუგზავნე დაბადების დღისთვის და ვაცნობე,
რომ ჩემს საჩუქარს შენ გადასცემდი.

აღდგომას შინ დაბრუნების იმედი არ გადამინურავს. თუმცა შეიძლე-
ბა ამის სანინააღმდეგო არგუმენტები ძლიერი აღმოჩნდეს, მაგრამ ყვე-
ლაფერს გავაკეთებ, რომ შევძლო.

გთხოვ, არ დამივიწყო, ჩემო უძვირფასესო!

ორშაბათი, 23 თებერვალი. დღის 2 საათი.

ფოსტალიონი ბათუმიდან მოულოდნელად ჩამოვიდა და საღამოს უკან მიდის. რადგან „თათბირი“ მაქვს, მხოლოდ ორიოდ სიტყვის მოწერას ვახერხებ. ლონდონიდან არაფერი მომსვლია. გარეთ მზე ანათებს, მაგრამ მაინცდამაინც კარგად არა ვარ. უკვე ძალიან დავილაღე ყველაფრით.

ხვალ გორში მივდივართ მიწისძვრით გამოწვეული ზარალის სანახავად. ჩემი წასვლა ალბათ აუცილებელია და თავის არიდება არ მოხერხდება, მაგრამ უბედურების სანახაობად გადაქცევის წინააღმდეგი ვარ.

კიდევ რა მოგწერო? ცუდ ხასიათზე ვარ და აჯობებს, წერა შევწყვიტო.

გიძღვნიტ უდიდეს სიყვარულს ჩემს ძვირფას მეუღლესა და შვილებს. გულთბილი მოკითხვა დედაშენს.

მარად შენი,

ო. უ.

ტფილისი, 25 თებერვალი, 1920

ჩემო უძვირფასესო მარგრეთ,

ბოლოს ორშაბათს, ღამით, მოგწერე. დღეს ჩემოდანი გამოგიგზავნე, რომელსაც გრანდის მოსამსახურე ლონდონში ჩამოსვლისთანავე მოგიტანს. ნივთების ჩამონათვალს წერილს თან ვურთავ. ძვირფასი ამანათი, რომელიც 4 იანვარს გამოგიგზავნე, მხოლოდ გასულ შაბათს, 21 თებერვალს დაადგა გზას გემით. იმედი მაქვს, ამ წერილის ჩამოსვლამდე მშვიდობიანად ჩაგბარდება.

გუშინ მიწისძვრის შედეგების სანახავად წავედი. ზარალი გაცილებით დიდია, ვიდრე წარმომედგინა. გორში 30 000 ადამიანი ცხოვრობდა და არც ერთ მათგანს აღარ აქვს თავზე ჭერი, თუ აქა-იქ შემორჩენილ ხის ქოხებს არ ჩავთვლით. ბიძგების დროს მთაზე მდგარი უძველესი ციხის კედლები ჩამოიშალა და მთის ქვეშ მდგომ სახლებს დაეყარა, საიდანაც, მარტო ჩვენი იქ ყოფნის დროს, ოთხი მიცვალებულის ცხედარი გამოასვენეს. ბიძგები დროდადრო მეორდება, თუმცა მე ვერაფერს ვგრძნობ. ალბათ ეს ქალაქი ერთიანად უნდა აიყაროს და სადმე სხვაგან აშენდეს. გული მომიკლა საბრალო ადამიანების დანახვამ, რომლებიც კარვებსა და სახელდახელოდ გაჭიმულ ხალიჩებს შეჭფარებოდნენ. ცრემლი ვერ შევიკავე, როცა ჩვენი შვილების ასაკის ბავშვები დავინახე, აკანკალებულები, მშივრები, გაუსაძლის ყინვა-სა და თოვლში უსახლკაროდ დარჩენილები. ქალაქში ცუდი მდგომარეობაა, მაგრამ კიდევ უარესია ახლო სოფლებში, რომელთაგანაც 47, მეტწილად, დანგრეულია. მათ დასახმარებლად ჯერ არაფერი გაკეთებულა. რამდენიმე ადამიანი, ბავშვების ჩათვლით, შიშისგან გაგიჟდა. ქალებს მიწისძვრის დროს ნაადრევი მშობიარობა დაეწყოთ. პირველმა შოკმა იმდენად იმოქმედა ხალხზე, რომ რყევების დასრულების შემდეგ, საბედნიეროდ,

სახლებში არავინ შებრუნებულა, საჭმლის მოსამზადებლადაც კი. შესაბამისად, როცა მეორე, უფრო ძლიერი მიწისძვრა მოხდა, უკვე ყველა გარეთ იყო. ნანგრევებში ხანძარი არ გაჩენილა. მე ჯერ გორში წავედი, მერე კი სოფელ ხიდისთავში (არ აგერიოს გურიის იმავე სახელწოდების სოფელში, სადაც ტომია ნამყოფი). საშინელებას, რომელიც იქ ვნახე, ნამდვილად ვერ აღვწერ. ვნახე ამილახვრების სახლი, სადაც 1897 წელს ჩვენს ოჯახს უმასპინძლეს. ფასადი ჯერ კიდევ დგას, მაგრამ სხვა ყველაფერი მიწასთანაა გასწორებული.

ერისთავების სახლიც მთლიანადაა დანგრეული. მიშო ერისთავი და მისი ოჯახის წევრები რამდენიმე ხალიჩისგან სახელდახელოდ გამართულ კარავში, თოვლში, ჭყაპსა და ყინვაში ცხოვრობენ. ხალხი სასოწარკვეთილი და განადგურებულია, მაგრამ ჩვენი ვიზიტისა და თანაგრძნობის გამო მადლიერების გამოხატვა არავის დავინწყებია. თითოეულ მათგანს უზარმაზარი ტრაგედია დაატყდა თავს.

ჯერ კიდევ ძალიან ცივა და ქარი ქრის, თუმცა მზე ანათებს. რამდენიმე წუთში პროფესორმა ცაგარელმა უნდა შემომიაროს. ის თითქმის დაბრმავებულია, მაგრამ მაინც ბევრს მუშობს. ამჟამად წიგნს წერს საქართველოს დამოუკიდებლობის უფლებრივ საკითხებსა და მისი ტერიტორიული მთლიანობის სამართლებრივ ასპექტებზე.

სომხები და აზერბაიჯანელები (განსაკუთრებით, დასახლებულთაგან პირველები) პრობლემებს ქმნიან. ორიოდე დღის წინ გადავწყვიტე, რამდენიმე მათგანისთვის მომეყარა თავი და მენახა, მიაღწევდნენ თუ არა შეთანხმებას. გუშინ, როცა მიწისძვრით დაზარალებული საბრალო ხალხი ვნახე, დავფიქრდი კიდევ ასობით ათას ადამიანზე, რომელიც ზუსტად იგივენაირ სიღარიბესა და უიმედობაში ცხოვრობს იმ პოლიტიკოსთა მიზანმიმართული ქმედებების გამო, რომლებიც ჩამოხრჩობას იმსახურებენ.

დღეს ღამე კიდევ ერთი შეხვედრა მაქვს იმავე საკითხებზე და ვაპირებ, ყველაფერი ვთქვა, რასაც ვფიქრობ.

თავს არც ისე კარგად ვგრძნობ. თავის ტკივილი ძალიან მანუხებს, თუმცა ვუძლებ და თბილი ამინდების დადგომას მოუთმენლად ველოდები.

ჩემი ფიქრები და იმედები აპრილში შინ დაბრუნებას ვერ შორდება. ცხადია, ყველაფერი მოვლენების განვითარებაზეა დამოკიდებული, მაგრამ თუ რაიმე ძალიან მნიშვნელოვანი და გაუთვალისწინებელი არ მოხდა, ვფიქრობ, შვებულება უნდა მომცენ. ცუდია, რომ შენგან ასე ცოტა ისმის.

26 თებერვალი. 1920.

ფოსტალიონს შენი ბარათი ისევ არ მოუტანია. ერთადერთი, რაც დამიტიოვა, გერმანიასთან დადებული სამშვიდობო ხელშეკრულების სამი ეგზემპლარი იყო.⁵⁶ ფოსტა ტფილისში ბომბების გავლით გამოიგზავნა. ალბათ

---

⁵⁶ 1919 წლის 28 ივნისს გამარჯვებულ სახელმწიფოთა მიერ გერმანიასთან გაფორმებული „ვერსალის სამშვიდობო ხელშეკრულება“.

ხვდები, რა “ჭკვიანურადაა” ყველაფერი მონყობილი.

ამინდი გამოკეთდა. უფრო და უფრო ვუახლოვდებით გაზაფხულს. ნეტავ უფრო მეტად შემეძლოს ამინდით ტკბობა. გამუდმებით თავი მტკიცვა და სასიკვდილოდ დამლალა ყველაფერმა. შევნატრი მშვიდობას.

ჩვენი ჯარი ბათუმში რჩება. ეს ჩემი კიდევ ერთი წარმატებაა. რომ არა ჩემი კატეგორიული პროტესტი, აუცილებლად გაიყვანდნენ მთელ შემადგენლობას და სავალალო შედეგს მივიღებდით. თუმცა ეს საიდუმლო ინფორმაციაა და ნურავის ეტყვი.

გარეთ გასვლას ვაპირებ, სულ რაღაც ნახევარი საათით. იქნებ თავის ტკივილმა გამიაროს.

სახლში სულ ცოტა ხნის წინ შემოვედი, ცივი და სუფთა ჰაერის ჩასუნთქვის შემდეგ უკეთ ვარ.

ფოსტა მალე გამოიგზავნება, ამიტომ წერას ველარ გავაგრძელებ. თუმცა საკმარისი დრო მაქვს იმის სათქმელად, რომ ძალიან მიყვარხარ და საშინლად მენატრებით შენც და ბავშვებიც. რას არ გავიღებდი, რომ ერთი თვის თქვენთან ერთად გატარება შემეძლოს, სოფლის სინყნარესა და მყუდროებაში, ჩემი ყოველდღიური ორომტრიალისა და მომქანცველი რუტინისგან შორს.

გადაეცი ჩემი სიყვარული და მოკითხვა დედაშენს, ტომს, ვინის და მათ შვილებს.

გთხოვ, ხანდახან იფიქრო ჩემზე.

მარად შენი,

ო. უ.

ტფილისი, 28 თებერვალი, 1920

ჩემო უძვირფასესო,

ხუთშაბათს, ოცდაექვსში, წერილი გამოგზავნე შენთვის და ღია ბარათები ბავშვებისთვის. დღეს შესაძლებლობა მომეცა, ამანათი ბატონ უაიქსს (კომპანია „კოსმოსიდან“) პირდაპირ ლონდონში გამოვატანო. დრო ცოტა მაქვს, მაგრამ მინდა, გაცნობო, რომ ცოცხალი და ჯანმრთელი ვარ. თუკი ჩემი წერილების დაგვიანების გამო ამაში ეჭვი შეგეპარება, შეგიძლია საგარეო საქმეთა სამინისტროს შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტს მიაკითხო. მის წარმომადგენლებს ჩემთან ყოველდღიური კავშირი აქვთ.

ჩანთით ვაგზავნი ამანათს და წერილს საგარეო საქმეთა სამინისტროში. წერილი ტომისთვის არის, რომელიც ორ საიჯარო ხელშეკრულებას შეიცავს. შეკვრა შენთვისაა, მასში თქვის ბალიშის პირი დევს დივნის მუთაქისთვის (ხურჯინის ნახევარი), რომელიც ამ დღით 11000 რუბლად (ანუ დაახლოებით 1.1 ფუნტად) ვიყიდე. შენს ხალიჩებს ძალიან მოუხდება, თუმცა ჯერ უნდა გარეცხო. იმედი მაქვს, მოგეწონება. ასეთი რამ აქ ჯერ გასაყიდად არ მინახავს.

ამ დღით კბილის ექიმთან წავედი და ვუთხარი, რომ ყველა კბილის ამოღება მინდა. ის ძალიან სასიამოვნო ქართველია და, როგორც ამბობენ, საუკეთესო სტომატოლოგია საქართველოში. გვარიც კეთილხმოვანი აქვს - ცხომელიძე. მითხრა, რომ ერთ კბილზე მეტს არ ამომიღებს და აუცილებ-

ლად ჩამისვამს ხელოვნურ კბილებს ახლად ამოღებული და სევენოუქსში დაკარგული კბილების სანაცვლოდ. ისიც მითხრა, რომ წლების განმავლობაში კბილები საერთოდ აღარ შემანუხებს. დარწმუნებული არ ვარ, რომ არ ცდება, მაგრამ შანსის მიცემა ნამდვილად ღირს. მან ჩემი დარჩენილი კბილები გასინჯა და თქვა, რომ თითქმის ყველა სალია.

ბათუმის ბედი გადაწყვეტილია (ტელეგრამა სულ ახლახანს მოვიდა), თანაც საკმაოდ დამაკმაყოფილებლად. სანამ ეს წერილი შენამდე მოაღწევს, ახალ ამბებშიც წაიკითხავ.

„მორნინგ ფოსტ“-ის სტატია ბათუმის შესახებ, რომელიც შენ გამომიგზავნე, არის ღვარძლიანი და განზრახ შეცდომაში შეჰყავს მკითხველი. არ დაიჯერო, რასაც პრესა წერს.

ახლა კი მინდა, მადლობა გადაგიხადო ორი წერილისათვის, რომლებიც 19-28 იანვრის შუალედის პერიოდს ეხება, „მორნინგ ფოსტ“-ის და „ობზერვერის“ ორი შეკვრისთვის. ვერც კი წარმოიდგენ, როგორ გამახარა სპარსეთისკენ მიმავალი შიკრიკის ხელით მათმა მიღებამ, განსაკუთრებით, ნინა დღის იმედეგაცრუების შემდეგ.

გთხოვ, მადლობა გადასცე დედაშენს მოსალოცი ბარათისთვის. მართლაც რომ, საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარება, ჩემს საჯარო საქმიანობას თუ შევეხებით, ყოველთვის ჩემი ცხოვრების ყველაზე სანუკვარი ოცნება იყო.

ჩერქეზოვებისგან არაფერი ისმის. მგონი, არც არავინ იცის, როგორ მიდის მათი მოგზაურობა.

დღევანდელი დღე გაზაფხულს ჰგავს. მზე კაშკაშებს და ჩიტები ჩემი ფანჯრის წინ შეკრებილან, ერთი ჟრიაშული გაუმართავთ, როგორც ეს გაზაფხულზე ხდება ხოლმე.

კარგად მოიქეცი, მენსფილდს რომ ხუთი ფუნტი გაუგზავნე. ყოველთვის მჯეროდა, რომ ქენინგ თაუნში ბევრ კარგ საქმეს აკეთებდა.

როგორც მივხვდი, ლონდონში ღირსშესანიშნაობები დაგითვალთქვენი ბია. იმედი მაქვს, მსგავს ექსკურსიებს მომავალშიც მოიწყო.

ბავშვების სკოლაში სწავლასთან დაკავშირებით საჩქარო და სანერვიულო არაფერია. მთავარია, ჯანმრთელები და ბედნიერები იყვნენ, კარგად იქცეოდნენ, იცოდნენ, როგორ მიუდგნენ საქმეს, ალღოს აღება და სწრაფად ათვისება შეეძლოთ. იმედი მაქვს, ჯეიმსი მალე მოძლიერდება. ეცადე, ხშირად იყოს სუფთა ჰაერზე და ნოყიერად იკვებოს, გარნირებისა და სოუსების გარეშე. გთხოვ, ნინოს გადასცე, რომ დედასთან თავნებობა არ გამოიჩინოს და ენდის უთხრა, რომ მოხარული ვარ მისი „ხშირი“ კარგი საქციელით. აცნობე ბავშვებს, რომ მალე მამა ძალიან, ძალიან ბედნიერი იქნება მათთან ერთად ყოფნით. სააღდგომოდ შინ დაბრუნების იმედი ჯერაც არ დამიკარგავს.

დღეს თავს გაცილებით უკეთ ვგრძნობ, ვიდრე ნინა დღეებში. თავის ტკივილის კვალიც კი არსად ჩანს. ვერ ვხვდები, რა შეიძლება იყოს უეცარი გამომჯობინების მიზეზი. ალბათ წნევის ცვალებადობა.

ძალიან მაინტერესებს, ეს წერილი რამდენ ხანში ჩამოვა. 5 იანვარს გამოგზავნილმა 23-ში მოაღწია შენამდე - მხოლოდ 18 დღე დაჭირდა! კომუნიკაციის არხები გამართულად რომ მუშაობდნენ, 8 დღეში ადგილზე იქნე-

ბოდა.

გულში გიკრავთ ჩემს სიყვარულს, ჩემს უძვირფასეს მეუღლეს, ნინოს, ჯეიმის და ენდის.

მარად შენი,
ო. უ.

ტფილისი

2 მარტი. 1920.

ჩემო უძვირფასესო მეუღლე, ჩემო პატარა გოგონავ,

ჩერქეზოვები ვნახე. დღეს ჩამოვიდნენ, დიდხანს ვესაუბრე და ახალ ამბებთან ერთად, 15 იანვრით დათარიღებული შენი წერილიც ჩამომიტანეს. ერთ-ერთი ყველაზე საყვარელი წერილი იყო მათ შორის, რაც კი ბოლო დროს მიმიღია. ამანათი ჯერ არ გადმოუციათ, რადგან მათი ბარგი ამოლაგებული არ არის, მაგრამ ხვალ სადილად მენწვევიან და ყველაფერს მომიტანენ.

სანამ ზედა სტრიქონებს ვწერდი, ტელეგრამა მივიღე, რომელიც, ერთი შეხედვით, უცნაურად არ მომჩვენებია. მაცნობეს, რომ ლაუდონი, რომელიც ჩემთან ერთად მუშაობდა მოსკოვში, შემდეგ კი, ბოლშევიკების შემოსვლამდე ცოტა ხნით ადრე, ოდესიდან მესამედ თუ მეოთხედ მოუხდა ევაკუაცია, ხვალ აპირებს ტფილისში ჩამოსვლას, რათა ჩემს დაქვემდებარებაში, კონსულად იმუშაოს. რამდენიმე საათის წინ სხვა ტელეგრამა მოვიდა, სპარსეთის გავლით, რომელიც იუნყებოდა, რომ მან 26 თებერვალს დატოვა კონსტანტინოპოლი და ტფილისში გამოემგზავრა. მე ინფორმაცია მაქვს, რომ აღნიშნულ დღეს გამოსული ხომალდი დანალმული აღმოჩნდა და ვშიშობდი, რომ ლაუდონისთვის ეს მოგზაურობა უკანასკნელი გამოდგებოდა. ბერძენი დიპლომატი, რომელიც იმავე გემით მოემგზავრებოდა საქართველოში სამუშაოდ, აფეთქებას ცოცხალი ძლივს გადაურჩა და ბარგის გარეშე მოუხდა კონსტანტინოპოლში დაბრუნება.

აფეთქებები აქ ძალიან მოდაშია. გუშინ ერთ-ერთი სატვირთო გემი აწიეს ჰაერში, რომელსაც დენიკინისთვის განკუთვნილი ტყვია-წამალი მიჰქონდა. დღეს ერთმა კაცმა, რომელსაც ოჯახთან ჰქონდა პრობლემები ქალაქის ცენტრში, საკუთარი სახლი ააფეთქა, შედეგად, მასთან ურთიერთობაში მყოფი ერთი ქალი დაიღუპა. არეულ სამყაროში გვინწევს ცხოვრება.

მომეჩვენა, რომ ჩერქეზოვები საკმაოდ მხიარულ განწყობაზე არიან. ქმარი გაცილებით ახალგაზრდულად გამოიყურება, ვიდრე ოდესმე, ცოლმა კი აღნიშნა, რომ ნინო დაუსრულებლად ეფლირტავებოდა მის მეუღლეს, რაზეც მე ვუპასუხე, რომ შეუძლებელია, ვინმემ ჩერქეზოვის მომხიბვლელობას გაუძლოს.

მიხარია, რომ კამილა სუნდლოს შეხვდა. იმას მაინც ეტყოდა, რომ გამოქვაბულში, ან ხის ტოტზე არ ვცხოვრობ.

ჩემი თანამშრომლების ახალგაზრდა ნაწილი ოპერაში წავიდა. დატვირთული რეჟიმის გამო მთელ წარმოდგენაზე დასწრებას იშვიათად ახ-

ერსებენ. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ვახშმის გამოტოვება უნევთ.

წერილთან ერთად გორის მიწისძვრის ფოტოებსაც გიგზავნი, მაგრამ ვშიშობ, რომ მიწისძვრით გამოწვეულ საშინელებაზე სრული წარმოდგენა მაინც ვერ შეგექმნება. ალბათ, გრანდის გადაღებულები აჯობებს, როცა დავბეჭდავთ, გამოგიგზავნი.

დილით ადრე უნდა ავდგე და ბალში მოჭიკჭიკე ჩიტებს მოვუსმინო. საერთოდ ადრიანად ვიღვიძებ, თუმცა, სამწუხაროდ, ჩემი ოთახის ფანჯარა ბალის მხარეს არ გადის და გარეთ ჯერ კიდევ ძალიან ცივა იმისთვის, რომ მზის ამოსვლამდე აივანზე დავჯდე.

გაგრძელება იქნება.

3 მარტი. 1920.

რაც შეეხება ამინდს, კიდევ ერთი არაჩვეულებრივი დღე გათენდა.

გიგზავნი გრანდის მიერ გორში გადაღებულ 13 ფოტოს. გარკვეული შთაბეჭდილება შეგექმნება, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ფოტოები არსებულ განწყობას ვერ გადმოგცემს.

ლაუდონი ამ დილით ჩამოვიდა. როცა ბოლშევიკების გამო ოდესის დატოვება მოუხდა, შინ დაბრუნება დააპირა, მაგრამ საგარეო საქმეთა სამინისტრომ ჩემს დასახმარებლად გამოუშვა, კომერციულ საკითხებს უნდა მიხედოს, რაც ძალზე შრომატევადი და დამლელი სამუშაოა.

მაინტერესებს, მოაღწია თუ არა შენამდე ჩემ მიერ 20 ნოემბერს გამოგზავნილმა ამანათმა ვერცხლეულით და ჩაგბარდა თუ არა ყველა ნივთი. უეითმა და გრანდიმ აღმოაჩინეს, რომ ძვირფასი ხალიჩებისა და სხვა ნივთების ნაწილი, რომელიც მოგზაურს ანდეს, დაიკარგა. ამანათი, რომელსაც ვგულისხმობ, ვერცხლის ჩამჩას ღვინისთვის, ვერცხლის ქამრებს და სხვა ნივთებს შეიცავს. თუმცა, ყველაზე ღირებული გზავნილი სტოქსისათვის მიცემულ სამ შეკვრაშია მოთავსებული (მათ შორის, ნინოს ყელსაბამი და სპარსული მინანქრის ყუთში ჩადებული მისი ჯვარი). „კოსმოსის“ გემით გამოგზავნე ხელნაწერების ნაწილი და ძველი სპარსული ყუთი სამკაულებისთვის, დაახლოებით, საწერი მაგიდის ზომის. სხვა გემით (როგორც მახსოვს, „ფრიგია“ ერქვა), ინგლისისკენ წამოვიდა ძვირფასი სპარსული ხალიჩა, რომელშიც, დაახლოებით, 120 ფუნტი გადავიხადე. ამ ყველაფერს სტოქსი ან გრანდის მსახური მოგიტანს.

რაც შეეხება ჩემს შინ დაბრუნებას - ყველაფერი იმაზეა დამოკიდებული, აპირებენ თუ არა ჩემს დიპლომატიურ წარმომადგენლად დანიშვნას. თუ დამნიშნავენ, უნდა მივიღო ეს წინადადება; რამდენიმეთვიანი შვებულებით დაუყოვნებლივ ჩამოვიდე თქვენთან და აქ ერთი, ან ორი წლით გადმოსაბარებლად მოგამზადოთ. თუ აქ ვინმე სხვას მოავლენენ, მაშინ, რასაკვირველია, შინ დავბრუნდები და რამდენიმე თვეს დავისვენებ იქამდე, სანამ პარიზში, ან სადმე სხვა შემოთავაზებულ ადგილას გავაგრძელებ საქმიანობას. როგორც ვხვდები, ყველაფერი მალე გაირკვევა. როგორც ვატყობ, სხვა დიდი სახელმწიფოები უკვე აპირებენ ელჩების და მისიათა ხელმძღვანელების გამოგზავნას.

კიდევ ერთი ფაქტორი, რამაც შეიძლება, ჩემს გადანყვეტილებაზე მოახდინოს გავლენა, პოლიტიკური მდგომარეობაა. თუ ბოლშევიკები გააქტიურდნენ და სამხრეთ კავკასიას სერიოზულად დაემუქრნენ, ვერც მე დავტოვებ აქაურობას და ვერც შენ ჩამოხვალ. მიუხედავად ყველაფრისა, საკმაოდ ოპტიმისტურად ვარ განწყობილი, მხოლოდ ბაქოს საკითხი მადარდებს, რადგან იქაური ნავთობი მიმზიდველ საცდურს წარმოადგენს ბოლშევიკებისთვის.

გზა რომ მოკლე იყოს და მგზავრობა კომფორტული, ჯერ კიდევ თვეების წინ გთხოვდი ჩამოსვლას, მაგრამ ვერაფრით დავუშვებ სრულიად არამიმზიდველ პირობებში, ინფექციური დაავადებებისა და სხვა საფრთხეთა რისკის ქვეშ შენს ერთთვის მგზავრობას.

ეს ყველაფერი ძალიან სევდიანია, რადგან ჩემ გვერდით ისეთი ბედნიერი ვერასდროს იქნებოდი, როგორც აქ, მეც არასოდეს მომნატრებიხარ ისე, როგორც ახლა.

ისლა დაგვრჩენია მოვლენათა განვითარებას დაველოდოთ. ჯერ კიდევ არ დამიკარგავს იმედი, რომ აღდგომას ან ნააღდგომევს, მალევე განახავთვის ბოლოსკენ უკვე შეიცვლება მდგომარეობა, უკეთესობისკენ ან უარესობისკენ. სტოქსის დაბრუნება სახლისკენ წამოსვლას შედარებით გამიადვილებს, თუ, რა თქმა უნდა, მივიღებ ამ გადანყვეტილებას.

ჩერქეზოვებმა მითხრეს, რომ კარგად გამოვიყურები, მაგრამ დაღლილი ვჩანვარ. თვითონ ძალიან მხნედ და მხიარულად არიან ოცდაოთხდღიანი მოგზაურობის შემდეგ.

სუთხაბათი. შუადღე.

დილით მოსულმა ფოსტამ სამშობლოდან არაფერი ჩამომიტანა. ბევრი დრო არა მაქვს წერილის დასასრულებლად. 4 საათზე ოფიციალური შეხვედრა მენყება (უკვე 3:55 არის), 5 საათზე კი ასევე ოფიციალურ სტუმრებს ველოდები.

როგორც იქნა, ნანატრი ამინდი დადგა. ისე თბილა, რომ აივნის კარი დილიდან ღია მაქვს.

ჩერქეზოვებს ამანათი ჯერ კიდევ არ გადმოუციათ.

იმედი მაქვს, სტომატოლოგი ხვალ დაასრულებს ჩემი კბილების მკურნალობას.

თავს კარგად ვგრძნობ, მაგრამ ძალიან მენატრები. თუ აპრილში არა, მჯერა მაისში მაინც ვიქნებით ერთად.

დიდ სიყვარულს ვუძღვნი ჩემს უძვირფასეს მეუღლეს, ჯვიმის, ნინოს და ენდის. გულითადი მოკითხვა დედაშენს.

ჯერ კიდევ ძალიან დაკავებული ვარ და არ ვიცი, ეს ყველაფერი როდის დაწყნარდება.

სამარადჟამოდ შენი,

ო. უ.

P.S. დღეს დილას, დაახლოებით ორ ფუნტად, ვერცხლით მოჭედილი ქართული სასმისი ვიყიდე, რომელზეც ცხოველთა ორი საინტერესო ჯგუფია გამოსახული.

ზემოთ მოწერილის შემდეგ, ჩემ მიერ ჩატარებული შეხვედრები საკმაოდ უფერული გამოდგა. ერთადერთი ადამიანი, რომელთან შეხვედრა ვერ მოვახერხე და ამას ვნანობ, არის ლიზა სალინოვა (ჭავჭავაძის და). რაც ჩამოვედი, მხოლოდ ერთხელ ვნახე. დრო არ მაქვს იმ ხალხს ვესტუმრო, რომელთან საუბარს გულითადად ვისურვებდი.

უძვირფასესო, კიდეც ერთხელ გიძღვნი ჩემს გულითად სიყვარულს.

ტფილისი.

კვირა საღამო.

7 მარტი. 1920.

ჩემო ერთადერთო და უძვირფასესო, ხუთშაბათის (4 მარტის) შემდეგ არაფერი მომიწერია. მაშინ წერილთან ერთად დანგრეული გორის ფოტოები და ოთხი გაზეთიც გამოგიგზავნე. იმავე დღეს ტომსაც გავუგზავნე წერილი.

ჩერქეზოვებმა შენი ამანთი გადმომცეს. წარმოუდგენლად მაღლიერი ვარ შენი. ყველაფერი, რაც გამოგიგზავნე, ძალიან მჭირდებოდა.

პარასკევს მანქანით დავიძარით კოჯრისკენ, მაგრამ სამი ფუტის სიმაღლის თოვლმა შეგვაფერხა და უკან დაბრუნება მოგვიხდა. ჰაერში გაზაფხულის სუნი ტრიალებს და თოვლი, რომელიც ჩვენს ბაღში 17 იანვრიდან იდო, გუშინ ერთბაშად გაქრა. სადღაც, შვიდის ნახევრამდე, საკმარისი სინათლეა იმისთვის, რომ საკითხავად გეყოს.

ბოლო წერილში ხალიჩები მთხოვე, ამიტომ გუშინ ორი ჰამადანური ხალიჩა ვიყიდე - ძველია, მაგრამ არაჩვეულებრივად კარგ მდგომარეობაშია, აქლემის ბენვისგან არის დამზადებული. ოდნავ განსხვავდება აქლემის ბენვის იმ ხალიჩებისგან, რომლებიც უკვე გვაქვს, მაგრამ ვფიქრობ, რომ ისინი ერთმანეთს მაინც მოუხდებიან. თითოეული მათგანი თხუთმეტი ფუტის სიგრძისა და სამი ფუტის სიგანისაა. ორივეში 40 000 რუბლი გადავიხადე, რაც დაახლოებით, 40-50 ფუნტს უდრის. კურსი ძალიან მერყეობს. ჩემზე გარკვეულმა ხალხმა, მათ შორის, გრანდიმ, რომელიც ნამდვილ ექსპერტად ჩამოყალიბდა, მითხრა, რომ საკმაოდ კარგად ვივაჭრე. დიდი ხანია, აქლემის ბენვის ხალიჩები აღარ მზადდება და ალბათ აღარც დამზადდება, მასალის ღირებულების გამო.

რამდენიმე ლამაზი თექის ხალიჩაც ვნახე, მაგრამ საუკეთესო მათგანი 1000 ფუნტი დამიფასეს, თანაც, რამდენიმე ნახვრეტიც აღმოვაჩინე (თუმცა მათი ამოკერვა შესაძლებელი იყო). ნახვრეტები, სავარაუდოდ, რუსი მეპატრონეების უყურადღებობის და მოუვლელობის შედეგად გაჩნდა. როგორც ჩანს, ისინი ხალიჩას ბერტყავდნენ.

აღმოსავლური ხალიჩის ან ფარდაგის გაბერტყვა დაუშვებელია. ის ხელის ჯაგრისით, ან სპეციალური ხალიჩის სანმენდით უნდა გაიწმინდოს.

ამ ეტაპზე სამსახურში სერიოზული პრობლემები მაქვს. ნეტავ იცოდე,

რა დაძაბულობაა! დასვენება ისე მჭირდება, როგორც არასდროს, მაგრამ ახლა სამუშაოს მიტოვება წარმოუდგენელი რამაა, ყოველ შემთხვევაში, სტოქსის დაბრუნებამდე მაინც.

საპატიო მიზეზების გამო, რომელსაც ახლა ვერ გაგიმხელ, შენი და ბავშვების აქ ჩამოსვლა არასასურველია. თუმცა, შემაფერხებელი პოლიტიკური ფაქტორები შეიძლება უცაბედადაც გაქრეს.

16 თებერვლიდან მოყოლებული, ბეგთაბეგოვების წვეულების შემდეგ, სალამოხანს მხოლოდ ერთხელ გავედი გარეთ, როდესაც ორი კვირის წინ ამერიკელების მიერ მოწყობილ ვახშამზე ნახევარი საათით წავედი. უკვე იმდენად დაქანცული ვარ, მუშაობის პარალელურად, საზოგადოებრივ აქტივობებში მონაწილეობა აღარ შემიძლია. ფიზიკური კოლაფსის რისკის წინაშე ვდგავარ.

დღეისთვის მნიშვნელოვან ღონისძიებაზე მიმიწვიეს, მაგრამ უარის თქმა მომიხდა. საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარების აღნიშვნას და თან, მინისძვრით დაზარალებულთათვის თანხის შეგროვებას აპირებენ. ორგანიზატორი პირადად მოვიდა ცოლთან ერთად და მიმიპატიჟა, მაგრამ იძულებული ვიყავი უარი მეთქვა. მათ განზრახული აქვთ, საზოგადოებას ამცნონ პრეზიდენტის და ჩემი სახელობის ფონდის შექმნის შესახებ, რომელიც ახალგაზრდების ინგლისში სწავლას დააფინანსებს. სანყის ეტაპზე, ფონდში 1000 ფუნტს ჩადებენ. ორგანიზატორი გვარად ბერიძეა. ის ბრიტანული სავაჭრო კომპანია "კოსმოსის" ადგილობრივი მენეჯერია.

ოთხშაბათი. 10 მარტი. 1920.

უნდა მრცხვენოდეს, რომ კვირის შემდეგ ვერაფერი მოგწერე. ორჯერ თუ სამჯერ დავაპირე მოწერა, მაგრამ სათანადო განწყობა არ აღმომაჩნდა. არც დღეს ვარ კარგ ხასიათზე. პოლიტიკური ვითარება ძალიან დაძაბულია და გარშემო ბევრი იმედგამაცრუებელი ფაქტორია. შედეგად, ძალ-ღონე მეცლება. სრულ დასვენებას ვსაჭიროებ. თანამშრომლებმა მაიძულებს, დღეს სანოლში მესაუზმა. უკვე 11 საათია და ოთახიდან ახლახანს გამოვედი, რომ შენთვის მომეწერა. ზაფხულის ამინდია, ისე თბილა, აივნის კარი ღია მაქვს და ვუყურებ, როგორ იღვრება ოთახში სინათლე.

საგარეო საქმეთა სამინისტროში გასაგზავნად ტელეგრამა მოვამზადე, სადაც ინგლისში შევებულებით გამომგზავრების ნებართვას ვითხოვ. წერილი შესაძლოა ნებისმიერ მომდევნო დღეს გავგზავნო. ვინმემ ჩემი მოვალეობა უნდა შეასრულოს. მე სტოქსის კანდიდატურას ვთავაზობ. თუ ვინმე სხვას გამოუშვებენ, მინდა, რომ ჩემი გამომგზავრების დროისთვის, სტოქსი უკვე ბაქოში იყოს.

ორშაბათს სერ ჯონ ჰიუიტი ჩამოვიდა. მან ძალიან კარგი სამსახური გასწია მესოპოტამიასა და ინდოეთში. მგონი, ბალიოლის კოლეჯის კურსდამთავრებულია. მან ჩვენთან ერთად ისადილა და ბაქოში გაემგზავრა საქმეზე. ის ლონდონის ორიენტალური სკოლის პრეზიდენტია. ამავე სკოლის დირექტორია პროფესორი დენისონ როსი, ან უკვე რაინდი. საინტერესოა, რომ ვაჭრებმა ხელნაწერთა კოლექციის ყიდვა შემომთავაზეს, რომელიც

500 სპარსულ, არაბულ და თურქულ ხელნაწერს შეიცავს, თანაც, საკმაოდ იაფად, 2000 ფუნტად. შესაბამისად, ვცდილობთ, ჩვენ შორის მდიდარი ინგლისელი ვიპოვოთ, ვინც ხელნაწერებს შეიძენს და როსის სკოლას, ან ბოდლენის ბიბლიოთეკას გადასცემს.

ამ დილით შემდეგი ნივთები გიყიდე:

1. ულამაზესი, ძველი სპარსული მინაჩერის ყუთი, რომელიც 120 წლის წინაა დამზადებული. ზედ მთელი რომანია ამოტვიფრული. მსგავსი სილამაზის ნივთი იშვიათად მინახავს. ფასი: 5 ფუნტი.

2. სპილოს ძვლის ბროში, საოცარი ოსტატობით შესრულებული ჩინური მინიატურით, რომელზეც ფიგურები, ბალები და შენობებია გამოსახული. გარედან მოოქროვებულია. დაახლოებით, ამ ზომის. ფასი: 1.12 ფუნტი.

3. სპილენძის სპარსული მინიატურა, დაახლოებით, ამ ზომის. გვერდები ცოტა გაცვეთილი აქვს, მაგრამ ზოგადად, არც ისე ცუდ მდგომარეობაშია. ფასი: 2.10 ფუნტი.

ალბათ ფიქრობ, რომ რაც მომეწონება, ყველაფერს ვყიდულობ, მაგრამ ასე არ არის. თუ კარგად დაფიქრდები, მიხვდები, რომ ფინანსური თვალსაზრისითაც ჭკვიანურად ვიქცევი. საჭიროების შემთხვევაში, ეს ნივთები მათში გადახდილ თანხაზე სამოთხჯერ ძვირად გაიყიდება. ბანკში ფულის შენახვას ნამდვილად ჯობია მსგავსი ნივთების ყიდვა, თუმცა მაინც ვიმედოვნებ, რომ გაყიდვის საჭიროება არ დაგვიდგება.

ახლა, როცა უმნიშვნელო საკითხებს მოვრჩი, შემიძლია, მივუბრუნდე უძვირფასეს წერილს, რომელიც 2-4 თებერვლითაა დათარიღებული და ორშაბათს, 8 მარტს, შუადღისას ჩამომივიდა. ეს ჩემთვის ეპოქალური წერილია, რადგან დამშვენებულია ხელმოწერებით "ჯეიმი, ენდი, ნინო". ველი იმ დროს, როცა, სახლში დაბრუნების თაობაზე, მათი მოთხოვნის შესრულების შესაძლებლობა მომეცემა.

შენს წერილთან ერთად ტომის წერილიც მივიღე, რომელიც მთელი კვირით გვიან (12 რიცხვში) არის გამოგზავნილი. უეითმაც მიიღო ცოლის ბარათი, რომელიც ოცდაორითაა დათარიღებული (მთელი თვრამეტი დღით გვიან! მგონი, წერილში შენთან სტუმრობაზე იყო ლაპარაკი). ვეჭვობ, რომ შენი წერილების დაგვიანებაში ოლდჰემია დამნაშავე. იმედი მაქვს, მისი გავლით აღარაფერს გამოაგზავნი.

ვწუხვარ, რომ თავს შეუძლოდ გრძნობდი. იმედი მაქვს, ახლა უკეთ ხარ.

ჩამომივიდა შენ მიერ გამოგზავნილი, 2 თებერვლამდე შეგროვებული, გაზეთების კრებული; ასევე, თებერვლის შუა რიცხვებამდე შეკრებილი, ტომის გამოგზავნილი ამანათი, ყოველკვირეული ახალი ამბებით, "ქონთემფორარი რივიუს" ჩათვლით, სადაც ნევისონის⁵⁷ სტატიაცაა საქართველოზე.

ჰო, მართლა, როგორც გავიგე, ლანგე⁵⁸ ნობელის პრემიაზეა წარდგენი-

⁵⁷ ვარლამ ჩერქეზიშვილის, ოლივერ და მარჯორი უორდროპების მეგობარი ბრიტანელი ჟურნალისტი, რომელმაც 1906 წელს იმოგზაურა საქართველოში, სხვებს შორის, შეხვდა ილია ჭავჭავაძესაც. სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ საქართველოს მხარდამჭერი წერილები გამოაქვეყნა ბრიტანულ პრესაში. ის იყო ერთი მთავარი მოქმედ პირთაგანი, რომელიც ჩერქეზიშვილთან და უორდროპთან ერთად ამზადებდა 1907 წელს ჰააგის კონფერენციისათვის ქართველი ხალხის პეტიციის წარდგენას. უფრო დანვრილებით იხ. დ. შველიძე - აი ვინ იყო, ქართველნო, ვარლამ ჩერქეზიშვილი! გვ. 234-241

⁵⁸ ქრისტიან ლანგე - ნორვეგიელი ისტორიკოსი და პოლიტოლოგი. მისმა 1919 წელს გამოქვეყნებულმა შრომამ „ინტერნაციონალიზმის ისტორია“ ერთა ლიგის შექმნისათვის მოამზადა იდეოლოგიური ნიადაგი, რისთვისაც ლანგეს 1921 წელს გადაეცა ნობელის პრემია.

ლი. ვფიქრობ, რომ ჯილდო მას უფრო მეტად ეკუთვნის, ვიდრე ნებისმიერ სხვას. თუკი მიიღებს ამ პრიზს, გთხოვ, ჩემგან მიულოცო.

გადაეცი გულითადი მოკითხვა დედაშენს. ვიცი, ზოგჯერ მავინყდება მისი მოკითხვა, მაგრამ იმედი მაქვს, ხვდება, რომ ეს მხოლოდ გადაღლით და გაფანტულობით მომდის.

ამ წერილის წერა რამდენიმეჯერ შემანყვეტინეს. ჯერ ბათუმის გარნიზონის ოფიცერი მოვიდა და ქართველების არასასიამოვნო საქციელის შესახებ მომიტანა ამბავი. შემდეგ ყარსის მხარის დელეგაცია მესტუმრა საჩივრით, რომ სომხები სოფლებში ადგილობრივი მოსახლეობის საცხოვრის ანადგურებენ და ქალებს და ბავშვებს ხოცავენ. მოგვიანებით შემოიარა აზერბაიჯანის ახალმა წარმომადგენელმა სომხეთში, თეინურბეი მაკინსკიმ, რომელიც მოსკოვის უნივერსიტეტში სომხეთის პრემიერთან, ხატი-სიანთან თანადროულად სწავლობდა. მან მითხრა, რომ მისი წინამორბედი, ჩემი მეგობარი ახვერდოვი, ერევნის გზაზე დააყაჩაღეს და 5 400 000 რუბლი წაართვეს, რომელიც ყარსელ მუსლიმებთან მიჰქონდა. როგორც ჩანს, მატარებელი სანაინთან ახლოს, საქართველოსა და სომხეთს შორის, ეგრეთ ნოდებულ "ნეიტრალურ ტერიტორიაზე" გაძარცვეს.

ბევრი საქმე მაქვს და წერა უნდა შევწყვიტო, თუმცა იმედს ვიტოვებ, სანამ გამოგიგზავნი, ორიდე სიტყვის მიმატებას შევძლებ.

ოთხშაბათი საღამო.

ნაშუადღევს თანამშრომლებმა დამარწმუნეს, მანქანით გაგვესეირნა. თბილოდა და მზე ანათებდა. რუქერთან და ლაუდონთან ერთად მცხეთაში წავედი. საკათედრო ტაძარში ნახევარი საათი დაყავით. უკანა გზაზე საბურავი გაგვისკდა და ტფილისში დაბრუნება დაგვიგვიანდა. სუფთა ჰაერზე 3 საათზე მეტი გავატარე, რაც ჩემი ჯანმრთელობისთვის ძალიან კარგი უნდა იყოს.

სანამ დავიძინებ, ტომს უნდა მივწერო. თუ შეიძლება, ჩეკი მიეცი, რომ ჩემი ბარგის დაზღვევა კიდევ ექვსი თვით გააგრძელოს.

ხუთშაბათი. 11 მარტი.

თექვსმეტში გამოგზავნილი წერილი დღეს ჩამომივიდა. რადგან შენი ბოლოს წინა წერილი 4 თებერვლითაა დათარიღებული, ვივარაუდებ, რომ გზაში კიდევ ორი უნდა იყოს.

ისეთი ამინდია, უკეთესი რომ არ შეიძლება. თითქოს ზაფხული უკვე დადგა.

ბავშვებზე რაც მითხარი, ძალიან საინტერესოა. ყველანი მენატრებით. უამრავი საქმე მაქვს. ახლახანს დავასრულე შეხვედრა ორ მინისტრთან, ნეტავ შემეძლოს, ცოტა ხნით ამ ყველაფერს გავერიდო.

ჩემი სიყვარული შენ გეკუთვნის, უძვირფასესო. როგორც ვატყობ, აღ-

დგომას სახლში ყოფნას ვერ მოვახერხებ თუ არ გადმოვფრინდები, მაგრამ მაინც ვიტოვებ იმედს, რომ აპრილში მელირსება შენი ნახვა.

შენი,
ო. უ.

ტფილისი. 14 მარტი. 1920.

ჩემო ჭეშმარიტო სიყვარულო,
ბოლო წერილი თერთმეტში გამოგიგზავნე. იმედი მაქვს, კიდევ ერთი ფოსტა ხვალ წამოვა.

ბოლო რამდენიმე დღეა, ვცდილობ, ცხოვრებას მარტივად შევხედო. საუზმის შემდეგ ვდგები. თანამშრომლებმა ექიმი ლამბაშიძე⁵⁹ მომიყვანეს, რომელსაც გულახდილად ვუთხარი, რომ ჯანმრთელობას არ ვუჩივი, თავის ტკივილები აღარ მაქვს და მხოლოდ დასვენება და ცვლილებები მჭირდება. ის დამეთანხმა და მირჩია, რამდენიმე დღით ქალაქგარეთ გავიდე, მე კი მირჩევნია, თავისუფალი დრო თქვენთან ჩამოსასვლელად გამოვიყენო. ტელეგრამა, რომლითაც საგარეო საქმეთა სამინისტროს შვებულებაში გასვლის უფლებას ვთხოვ, ჯერ არ გამიგზავნია, მაგრამ იმედი მაქვს, ხვალ მოვახერხებ. ჩემს სამსახურს მუდამ თან ახლდა, ახლაც ახლავს, მოულოდნელობები და ადამიანების უყურადღებობა, რაც აუცილებლად უნდა შეიცვალოს.

პარასკევს სამსაათიანი სეირნობა მოვანწყვეთ მანქანით, კოჯორს 29 ვერსით გავცდით და მანგლისამდე თითქმის ნახევარი გზა გავიარეთ. საკმაოდ მაღლა ავედით და უკანა გზაზე შეგვცვივდა კიდევაც, მაგრამ მაინც ძალიან სასიამოვნო მოგზაურობა გამოვიდა, ჩვენ წინ იშლებოდა მთის ველური პეიზაჟები.

წუხელ გვაზავებთან წავედით და მშვიდად ვივახშმეთ. ვახშამს ასევე ესწრებოდნენ ჩერქეზოვები, ელენე მაჩაბელი, მისი მეუღლე და და, ასევე აფხაზები. ეს იყო ყველაზე მყუდრო და ოჯახური წვეულება მათ შორის, სადაც კი საქართველოში ყოფნისას ვყოფილვარ. საკმაოდ ადრე დავიშალეთ.

დილით უმცროსი ჩერქეზოვი მოვიდა ჩვენი ბავშვების ფოტოების სანახავად. სულ ესაა ჩემი პირადი ცხოვრების ამბები. რაც შეეხება საქვეყნო საქმეებს, მათზე არაფერს ვიტყვი. მთლიანობაში ძალიან იმედგამაცრუებელი მდგომარეობაა.

გუშინ და დღეს საკმაოდ ციოდა და წვიმდა. მცირე ზომის ღუმელი, რომელიც რუქერმა ჩამოიტანა, ჩემს ოთახში უფრო სუნს აყენებს, ვიდრე სითბოს. როგორც ხვდები, ჩვენი ცენტრალური გათბობა ისევ ისვენებს.

დღეს სადილად მაჯონი უნდა გვწვეოდა, რომში გამგზავრების წინ ჩვე-

---

⁵⁹ ცნობილი ექიმი ვახტანგ ლამბაშიძე, რომელიც, საბჭოთა ოკუპაციის შემდეგ, ემიგრაციაში ქართულ სათვისტომოს ხელმძღვანელობდა. ის გახლდათ ბრიტანეთში საქართველოს დიპლომატიური მისიის ხელმძღვანელის - დავით ლამბაშიძის ძმა.

ნი ნახვა უნდოდა, მაგრამ მხოლოდ შეტყობინება გამოგვიგზავნა, რომ ოფიციალურმა მოვალეობებმა სადილი საერთოდ ჩაუშალა.

კიდევ ერთხელ უნდა გითხრა, რომ ძალიან მენატრები, ჩემო ძვირფასო. ასე მგონია, საუკუნე გავიდა მას შემდეგ, რაც „ვიქტორიაზე“⁶⁰ დავშორდით და მას შემდეგ ჩვენ შორის გადაულახავი მანძილია. არადა, ტექნიკური საშუალება რომ იყოს, 3500 კილომეტრსაც ორ დღეში გაივლიდა ადამიანი.

ორშაბათი.

15. 3. 20.

დღეს სანოლში ყოფნის ფუფუნება მერგო. ექიმ ლამბაშიძის რჩევებს ყური ვუგდე. დასვენებისთვის უკეთეს დღეს ალბათ ვერც შევარჩევდი - ცივი, წვიმიანი და უჟმური ამინდია. რამდენიმე შემანუხებელი შეხვედრაც გამოვტოვე და ესეც დიდი საქმეა.

ტელეგრამა შვებულების მოთხოვნით ჯერ კიდევ არ გამიგზავნია, მიუხედავად იმისა, რომ კარგა ხანია, მზად მაქვს. მიზეზი ისაა, რომ ვიცი, აქ ხალხი საფრთხეშია და სანამ არ დავრწმუნდები, რომ მათ დასაცავად ყველა ზომა მიღებული, მანამდე ვერსად წავალ. სოციალ-დემოკრატიულ მთავრობასთან მეც მქონდა გარკვეული უთანხმოება (სერიოზული უთანხმოება ან უკმაყოფილება არა, რასაკვირველია). ისინი ანცი ბავშვებივით იქცევიან, მაგრამ, ყველაფერს თავი რომ დავანებოთ, ისინი მაინც ბავშვები არიან და თავიანთ „ნათლიმამას“ მეძახიან. მიმაჩნია, რომ მათ წინაშე, რელიგიური თუ არა, მორალური ვალდებულებები მაინც გამაჩნია. უნდა ვთქვა, რომ სოციალ-დემოკრატები დიდად არ მიყვარს, რადგან ამ ხალხის სოციალ-დემოკრატიული იდეოლოგია მათ უფრო ნაკლებ „ჯენტლმენურად“ წარმოაჩენს, ვიდრე ისინი სხვა შემთხვევაში იქნებოდნენ. თუმცა, მთლიანობაში ხალხი, განსაკუთრებით კი, უბრალო ადამიანები, სოციალ-დემოკრატები არ არიან. ისინი ამბობენ, რომ მათ ვუყვარვარ, ყოველ შემთხვევაში, ყველა ამას მეუბნება და სანამ არ მეცოდინება, რომ უსაფრთხოდ არიან, მათთან უნდა დავრჩე და საკუთარ თავზე ავილო რისკები. მინდა, მათთან ერთად გავუსწორო თვალი ყველა მოსალოდნელ საფრთხეს. ბოლოსდაბოლოს, ეს საფრთხეები არც ისე დიდია, როგორც არაკეთილმოსურნეებს სურთ, რომ იყოს.

ბათუმიდან ამ დილით ჩამოსულმა ფოსტამ არაფერი ჩამომიტანა, მაგრამ რამდენიმე პატივსაცემი ადამიანი უკვე გზაშია და იმედია, ჩემი წერილები მათ მოაქვთ.

ალბათ გაიგებდი, რომ დენიკინის საქმე ძალიან ცუდად მიდის. მისი საქმე წასულია და ბოლშევიკები ყველაფერს ჩაიგდებენ ხელში, რაც ძველი რუსეთისგან დარჩა, გარდა სამხრეთ კავკასიისა. სამხრეთ კავკასიის მათგან დაცვა შესაძლებელია თუ მოკავშირეები, განსაკუთრებით, დიდი ბრიტანეთი, გონიერად იმოქმედებენ. მაგრამ მოგეხსენება, მთავრობათა

---

⁶⁰ ერთ-ერთი საკვანძო სარკინიგზო სადგური ლონდონში

გონიერებისა არ მნამს.

ექვი მეპარება, ლოიდ ჯორჯმა იცოდეს, სად არის სამხრეთ კავკასია და თუ იცის, თებერვალში მისი გამოსვლის გათვალისწინებით, ნამდვილად არასწორადაა ინფორმირებული პოლიტიკური პროცესების შესახებ. სამაგიეროდ, ლორდი კერზონია კარგად გარკვეული და დიდი იმედი მაქვს, გავლენითა და ავტორიტეტით კოლეგებს აჯობებს, განსაკუთრებით, ჩერჩილს.

არ ვიცი, ტელეგრამა ამაღამ გამოგზავნო თუ უკეთეს შესაძლებლობას დაველოდო. მგონი, ჯობია, გამოვიძინო და შემდეგ მივიღო გადაწყვეტილება. ბოლო 24 საათის განმავლობაში, ძირითადად, მეძინა.

როცა დავბრუნდები, საეკლესიო საგალობლების წიგნიდან ბავშვები თითო სიმღერას მიმღერებენ? ჯეიმი № 411-ს, ენდი № 403-ს და ნინო № 427-ს.

საფოსტო ბარათების შოვნა ძალიან ძნელია, მაგრამ ვეცდები შემდეგ ჯერზე გამოგიგზავნოთ.

სამუშაოთი. 16 მარტი.

ისეთ დროს ავდექი, რომ 11 საათზე პირდაპირ დანტისტთან წავსულიყავი. ბოლო ვიზიტი მქონდა. როცა ხელში 25 000 რუბლი (დაახლოებით 25 ფუნტი) ჩავუთვალე, გავიფიქრე, რომ აჯობებდა, ფული სხვანაირად დამეხარჯა. თუმცა მესმის, რომ, დღევანდელი გაცვლითი კურსის პირობებში, მან საკმაოდ ზომიერი ფასი მოითხოვა.

ჩვენს მსახურებში დიდი ალიაქოთია. აღმოჩნდა, რომ დაკარგულია ჩემი ერთი წყვილი ფეხსაცმელი, ასევე გრანდის ერთი წყვილი ფეხსაცმელი და რუქერის ტანსაცმელი. საერთო აზრია, რომ საქმეში პოლიცია ჩავრიოთ, მე კი მიჩვენია, ყველაფერმა მისი დახმარების გარეშე ჩაიაროს.

მსახურები აღშფოთებულები არიან, რომ ასეთი რამ მოხდა სახლში, სადაც არასდროს არაფერი დაკარგულა.

რუქერი, ჩემი ნებართვით, გუშინ რამდენიმე დღით ბაქოში გაემგზავრა.

როგორც იქნა, ტელეგრამა გავგზავნე და საგარეო საქმეთა სამინისტროსგან შვებულება ვითხოვე. დასვენება ნამდვილად მჭირდება, თუ რაიმე გაუთვალისწინებელი მოხდა, შვებულების გადადება ყოველთვის შემოძლია. აქედან ფეხს არ მოვიცვლიდი და ამ ხალხს გასაჭირში არ მივატოვებდი, მათთვის ოდნავ გამოსადეგი მაინც რომ ვიყო.

ლაუდონის აქ ყოფნა დროებითი აღმოჩნდა. მისი შემცვლელი უკვე ბათუმშია. წერილს და ამანათს, ხალიჩებითა და სხვა ნივთებით, სავარაუდოდ, ლაუდონს გამოვატან.

კიდევ ერთი ცივი დღეა, წვიმს და მონყენილობა სუფევს. ალბათ ერთი ფაქტი დაგაინტერესებს - ცოტა ხნის წინ რომ სპარსული ხალიჩა გამოგიგზავნე, ვისგანაც ვიყიდე, ის ვაჭარი დამიკავშირდა და ხალიჩის ისევ მისთვის მიყიდვა მთხოვა 200 000 რუბლად, რაც, დღევანდელი კურსით, 200 ფუნტზე საკმაოდ მეტია. რაც შეეხება ცოტა ხნის წინ ნაყიდ ჰამადანის (აქლემის ბენჯის) ხალიჩას, დარწმუნებული ვარ, ის დღეს ორჯერ უფრო

ძვირად დაფასდება ტფილისში. იმედია, ისინი შენამდე მშვიდობით მოაღწევენ. დარწმუნებული ვარ, ყველაფერი მოგეწონება.

სუთშაბათი. 18 მარტი.

დღის 3 საათი და 20 წუთი.

წერილი უკვე უნდა ჩავაბარო. წერისთვის დრო აღარ მაქვს. თავს გაცლილებით უკეთ ვგრძნობ. მთელი ჩემი სიყვარული შენ გეკუთვნის, ძვირფასო.

ტფილისი.

კვირა. 21 მარტი. 1920.

ჩემო ერთადერთო და უძვირფასესო,

ჩემი ბოლო წერილი ხუთშაბათს, 18 მარტს გამოიგზავნა. შენი ბოლო წერილი, რომელიც 16 თებერვლით იყო დათარიღებული, 11 მარტს მივიღე. ჩემი გამოთვლით, შესაძლოა, ხვალ ჩამომივიდეს შენი მონწერილი ახალი ამბები.

18-ში კამილას წერილი მოვიდა ჩვეულებრივი ფოსტით. გამოგზავნის თარიღად 8 თებერვალი იყო მითითებული. გთხოვ, ჩემგან მადლობა გადასცე. აუცილებლად ვუპასუხებ, როგორც კი შევძლებ. წინა პარასკევს, 19-ში, დიდი დემონსტრაცია გაიმართა, სადაც ბათუმის საქართველოსთან შეერთებას მოითხოვდნენ. დემონსტრაციას მთავრობამ გაუნია ორგანიზება, რაც, ჩემი აზრით, სულელური პოლიტიკის ნაწილია და, სავარაუდოდ, მათი მტრების მიერ არის პროვოცირებული. პარასკევი დასვენების დღე იყო და ქუჩები ხალხის მსვლელობით გაივსო. მსვლელობის მონაწილეთა დეპუტაცია მივიღე და, როგორც ყოველთვის, რაც მათთან ვილაპარაკე, პრესაში ყველაფერი ნაყალბევად დაიწერა. მოგვიანებით ჩერქეზოვმა შემომიარა ერთი საათით და, სხვების მსგავსად, მასაც ვუთხარი, რომ მთელი ეს ამბავი სისულელედ მიმაჩნია.

აქ სავაჭრო პალატის თავმჯდომარე (სერ ჰუბერტ ლიუილინ სმიტი) და მისი სამი თანამშრომელი არიან. შინ ბრუნდებიან სპარსეთიდან. მათზე ზრუნვა გვინევს. აქვე არიან ბრიტანელი ჯარისკაცები ჩრდილო კავკასიიდან, სადაც დენიკინის ჯარმა, ფაქტობრივად, არსებობა შეწყვიტა.

დილით ანეტა ჭყონიამ შემოიარა და შენთვის თეთრი მატყლის გორგალი მოიტანა. პირველივე შესაძლებლობისთანავე გამოგიგზავნი.

შუადღისას საპასუხო ვიზიტით ვენვიე ამერიკელ ადმირალს, რომელიც ცოტა ხნითაა ჩამოსული.

დღეს სპარსული ახალი წელია - კარგია წლის დაწყება, როცა გაზაფხული დგას და გარშემო ყველაფერი ყვავის.

სულ ესაა ბოლო წერილის გამოგზავნის შემდეგ მომხდარი ამბების მთელი ქრონიკა.

გიგზავნი აქაურ პრესას. სხვებს შორის, შეკვრაში იპოვი კომიკურ ყურნალს - „ეშმაკის მათრახი“. მის პირველ გვერდზე ჩემი კარიკატურაა წარ-

მოდგენილი ორფეოსის სახით, სადაც მე საქართველოს მთავრობას ვაჯადოებ, სანამ ბრიტანელები ბათუმს ისაკუთრებენ. იქვეა ორი მცირე ზომის პამფლეტიც, ერთი მარჯორის ფოტოთი, მეორე კი ჩემი გამოსახულებით გარეკანზე. თუ ტომს დააინტერესებს, ასლები გაატანე.

ყველაფერს მსუბუქად ვუყურებ. მაინცდამაინც კარგად არ ვგრძნობ თავს, მუდმივმა ბრძოლამ ძალიან დამღალა. თუ ტელეგრაფი გამართულად მუშაობს, ჩემი განაცხადი შვებულების მოთხოვნის შესახებ, უკვე ჩავიდოდა ლონდონში. დაუფერებელია, მაგრამ ახლახანს მივიღე ორი ტელეგრამა საგარეო საქმეთა ოფისიდან, რომელთაგანაც ერთი რვა კვირის წინაა გამოგზავნილი, მეორე კი ექვსი კვირის წინ.

იმედია, აპრილში სახლში ვიქნები. განაცხადში მოვითხოვე, რომ ჩემს შესაცვლელად სტოქსი ამ თვეში უნდა გამოემგზავროს ლონდონიდან. ასევე მოვითხოვე, რომ თუ შვებულებას მომცემენ, ამის შესახებ აუცილებლად შეგატყობინონ.

ორშაბათი. 22 მარტი. 1920.

მშვენიერი დღეა. მზე სასიამოვნოდ კაშკაშებს, მაგრამ უამრავი საქმე მაქვს და სულ რამდენიმე წუთი დამრჩა წერილის დასასრულებლად, სანამ ოთხის ნახევარზე ფოსტა გამოიგზავნება. ბევრი არაფერი მაქვს სათქმელი. არც შენგან მომსვლია ახალი ამბები, ჩემდა სამწუხაროდ.

გიგზავნი მთელ ჩემს სიყვარულს.

მარად შენი,

ო. უორდროპი

ტფილისი 22 მარტი

უძვირფასესო,

ვჩქარობ, ამიტომ მოკლედ გეტყვი, რომ საგარეო საქმეთა სამინისტროში ვაგზავნი ამანათს, რომლის გამოსატანადაც შენ ან ტომმა უნდა შეიაროთ. უკვე გზავია დიდი ამანათი, რომელიც პატარა წერილსა და გაზეთებს მოიცავს. ალბათ ორივე გზავნილი ერთდროულად ჩამოაღწევს შენამდე.

გიგზავნი შემდეგ ნივთებს: ქაშგარულ ხალიჩას, რომელსაც ლურჯი ფონი აქვს, ხელნაწერებს ბოდლეინის ბიბლიოთეკისთვის, რამდენიმე პორტრეტს, სპარსული ხელნაწერების ნიმუშებს, მტკვრის სანაპიროს ტფილისურ პეიზაჟებს, რომელზეც ყაზბეგიც მოჩანს, ასევე თამარის (საკმაოდ ცუდად ნაკეთ) ხატს.

ბოლშევიკების წინსვლასთან დაკავშირებით დიდ მღელვარებას აქვს ადგილი. როგორც გავიგე, ვლადიკავკაზი და ლარსი უკვე მათ ხელშია, რაც იმას ნიშნავს, რომ ტფილისს მხოლოდ 100 მილი აშორებთ. ვისურვებ-

დი, რომ აქაურები უფრო განონასწორებულები იყვნენ. ასეთ შემთხვევაში ნებისმიერი დამპყრობლის შემოტევას მოიგერიებდნენ, თავს დაიცავდნენ მომხდურებთან ბრძოლაში და დაქირავებული აგენტების დახლართულ ინტრიგებსაც დააღწევდნენ თავს.

ნეტავ თუ შევძლებ, რომ აპრილის ბოლოს შენ გვერდით ვიყო. წესით, არაფერმა უნდა შეგვიშალოს ხელი თუ სტოქსი დროულად წამოვა და მისი მგზავრობა სწრაფადაც ჩაივლის.

შენი და ბავშვების ნახვა წარმოუდგენლად გამაბედნიერებს. სწორედ თქვენ აქცევთ დედამიწას ადგილად, სადაც ცხოვრება მიღირს. მზე სწორედ თქვენი პორტრეტებიდან მინათებს ახლაც, როცა შენტვის გამოსაგზავნე რილს ვწერ.

დამავიწყდა მეთქვა, რომ ანეტა ჭყონიას ნაჩუქარ გორგალსაც გიგზავნი.

დიდი, დიდი სიყვარული ჩემგან ჩემს უძვირფასესს.

ო. უ.

ტფილისი.

ხარება. 25. 3. 1920.

ორშაბათს (22 მარტს) გამოგზავნილ წერილში გაცნობე, რომ ამანათი შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტიდან უნდა წაიღო. სულ სამი შეკვრაა:

ლურჯი ქაშგარული ხალიჩა,

სპარსული და არაბული ხელნაწერების ნაკრები,

შინ დამზადებული, თეთრი ქსოვილი.

პარალელურად გამოგიგზავნე გაზეთები და ღია ბარათები ბავშვებისათვის.

დღეს სამსახურებრივი ფოსტით გიგზავნი ორ ხალიჩას, ორივე ჰამადანურია, აქლემის ბენვის.

სამშაბათს ორსაათიანი შეხვედრა მქონდა პრემიერთან და საგარეო საქმეთა მინისტრთან. დღეს, ასევე, ორი საათი გავატარე ჟორდანიასთან და კუკ-კოლისთან, ბათუმის სამხედრო გუბერნატორთან. ძალიან რთული პერიოდი, ჩემი ჯანმრთელობა კი დაძაბულ რეჟიმს უკვე ვეღარ უძლებს.

გუშინ ცოტა ხნით ზაქარია ჭიჭინაძე მესტუმრა, იმ ბროშურების რედაქტორი, სადაც ჩემი და მარჯორის პორტრეტები დაბეჭდეს, რომელიც გამოგიგზავნე. მას მრავალი წელია ვიცნობ. ის 70 წელსაა გადაცილებული და თავდადებული პატრიოტია. ბოდლენის ბიბლიოთეკისთვის რამდენიმე წიგნი მომიტანა.

ვესტუმრე დამფუძნებელი კრების ბიბლიოთეკას და მარჯორის და ჩემი წიგნების ეგზემპლარები გადავეცი. მათგანაც მივიღე საჩუქრად რამდენიმე გამოცემა.

გუშინ ჩერქეზოვებს შევეუარე და ერთი საათი გავატარე მათი მოკრძალებული სახლის აივანზე. მამადავითის მთაზე, მაღლა ცხოვრობენ და მათი სახლის მეორე აივანიდან ტფილისის არაჩვეულებრივი ხედი ჩანს.

იძულებული ვარ, წერილი ჩავაბარო. გენერალი კუკ-კოლისი სადილად

მელოდება. სანამ ბათუმში დაბრუნდება, უნდა ვინახულო.

დღესვე, კამილასაც ვუგზავნი წერილს.

ჩემი უდიდესი სიყვარული ძვირფას მეუღლესა და შვილებს. გულითადი მოკითხვა დედაშენს.

შენი მოსიყვარულე მეუღლე,

ო. უ.

ტფილისი

კვირა. 28 მარტი. 1920.

ჩემო უძვირფასესო,

აი, კიდევ ერთი წერილის წერას ვინწყებ ისე, რომ შენგან პასუხი არაფერზე მიმიღია. შენი ბოლო წერილი 16 თებერვლისაა, ჩემი - 25 მარტის. საგარეო საქმეთა სამინისტროს მეშვეობით, აქლემის ბენჯის ხალიჩებიც იმავე დღეს გამოგიგზავნე.

პარასკევს გენერალი ერდელი⁶¹ მესტუმრა, რომელმაც თავი დაანება ჩრდილო კავკასიაში ბრძოლას და დარჩენილი 4000 მეომრით, რომელთაგანაც 1600 ოფიცერია, და მათი ოჯახებით ფოთისკენ მიემართება. იმავე დღეს, შუადღისას, მცხეთის და წილკნის გავლით წავედი და სამხედრო გზაზე 43 ვერსი ვიარე. ვლადიკავკაზიდან მომავალი დევნილები შემომხვდნენ - ზოგი მანქანით, ზოგი ოთხთვალთ, ზოგიც ფეხით მოდიოდა, თან სახელდახელოდ გამოკრული ფუთები მოჰქონდათ. ყველაზე სევდიანი სანახავი ერთი კაცი იყო, რომელიც ბარგის გარეშე, განცალკევებით მიაბიჯებდა გზის პირას. მკერდზე ჩვილი მიეკრა და გასაოცარი სისათუთით მოჰყავდა. ალბათ მისი საბრალე მეუღლე გზაში დაიღუპა.

გუშინ საფრანგეთის უმაღლესი კომისარი, დე მარტელი ჩამოვიდა. ის ადრე ელიოტის კოლეგა იყო ციმბირში, იმ ელიოტის, რომელიც 1892 წელს შეეცვალა სერ რობერტ მორიერის პირად თანაშემწის თანამდებობაზე პეტერბურგში, ახლა კი ტოკიოშია ელჩად.

გუშინ საკმაოდ მღელვარე დღე მქონდა. ბევრ ადამიანს შევხვდი, საგარეო საქმეთა მინისტრის მოვალეობის შემსრულებლის ჩათვლით. სახელმწიფოს მეთაურსაც ვესაუბრე.

არსებული პოლიტიკური ვითარება სასურველისგან და საიმედოსგან ძალიან შორსაა. დღეს შეტყობინება მოვიდა, რომ ნოვოროსიისკი ბოლშევიკების ხელში გადავიდა. სომხებს და მუსლიმებს ისევ დაეძაბათ ურთიერთობა. ხმები დადის, რომ რამდენიმე ქალაქში, სადაც ბოლშევიკებმა ბევრი ფული დახარჯეს ხალხის მოსასყიდად, აჯანყება იფეთქებს. დანავსული „ბათუმის საკითხი“ ჯერ არ გადაწყვეტილა. შეიძლება, ითქვას, რომ ძალიან რთულ მდგომარეობაში ვარ და ვისურვებდი, ჯანმრთელობა ხელს

---

⁶¹ დენიკინის გენერალი

მინცობდეს არსებული სიძნელეების გადასალახად.

როგორც იცი, ტელეგრამა, რომლითაც შვებულებაში გასვლის უფლება ვითხოვე, 12 მარტს გავგზავნე საგარეო საქმეთა სამინისტროში. თუმცა, ჩვენი ტელეგრამები გზაში ძალიან დიდ დროს ატარებენ. აქედან გამომდინარე, იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ნებას დამრთავენ, ალბათ აპრილის შუა რიცხვებამდე ვერ გამოვემგზავრები. ეს იმას ნიშნავს, რომ სააღდგომოდ ჩამოსვლას ვერ მოვახერხებ. ჩვენი იმედი ფუჭი აღმოჩნდა.

არ გამოვრიცხავ, ექიმი ლამბაშიძე დავარწმუნო, რათა მან ერთკვირიანი წოლითი რეჟიმი გამომიწეროს. მიუხედავად იმისა, რომ კონკრეტულად არაფერი მანუხებს, რაც ჩემს ასეთ საქციელს გაამართლებს, იმდენად დაქანცული და გამოფიტული ვარ, სამართლიანი იქნებოდა თუ ჩავიკეტებოდი, დამლელ შეხვედრებსა და საუბრებს თავს ავარიდებდი.

წუხელ, ვახშამს უკვე ვამთავრებდით, როცა ჩერქეზოვმა შემოიარა და რამდენიმე საათი ერთად გავატარეთ. მასთან საუბარი დიდი სიამოვნებაა. გვინდოდა, დღეს მანგლისისკენ გაგვესეირნა, მაგრამ მანქანა მწყობრში არ არის. ისედაც, არც ისე კარგი დღეა ქალაქგარეთ გასვლისთვის. დილით წვიმდა და ახლაც ცივა. მალე ჩაის დრო მოვა, მე კი ჯერ გარეთ არც კი გამიხედავს.

რუსულ წიგნზე მინდა, გითხრა, რომელიც, მგონია, რომ მოგეწონება. ინგლისურად 2-3 წლის წინ ითარგმნა. ეს წიგნი ს. ტ. აკსაკოვის „ოჯახური ქრონიკები და მოგონებები“ (შეიძლება, ორიგინალში სათაური ცოტა სხვაგვარად ყლერდეს). ნაწილი, რომელიც დედამისს, მამამისს და მის ბავშვობას ეხება, ძალიან მომწონს. სევენოუქსის ბიბლიოთეკაში ერთი ეგზემპლარი მეგულება, თუ ვერ იპოვი, იკითხე და გეტყვიან, გამომცემელი ვინ არის.

დამავიწყდა გითხარი თუ არა, რომ იმ დღეს ბუკინისტებთან „1805 წლის რევსტრი, ისტორიული მიმოხილვა, პოლიტიკა და ლიტერატურა“-ს გადავანყდი პირვანდელ მდგომარეობაში, გადაუშლელს და დაუზიანებელს. ალბათ 100 წელზე მეტხანს ხელუხლებლად იდო ტფილისში. რამდენიმე ერთმანეთზე გადაბმული გვერდის (სულ ათასამდეა) გაჭრა მომიწია და ნელსონის სიკვდილისა და აუსტერლიცის ბრძოლის შესახებ წავიკითხე. მღელვარე ეპოქა იყო, მაგრამ ის არაფერია ახლანდელ დროებასთან შედარებით, რომლის მოშორებულ და არეულ მხარეში ჩემს მცირე როლს ვთამაშობ.

გვერდით ოთახში თანამშრომლები ბათუმიდან დაგვიანებით ჩამოსული ტელეგრამების გადარჩევას ცდილობენ. საინტერესო თითქმის არაფერია. როგორც წესი, ასე ხდება ხანგრძლივი წყვეტის შემდეგ კომუნიკაციის აღდგენის დროს. უამრავი პასუხისმგებლობა მაკისრია (იმაზე მეტი, ვიდრე ვისურვებდი) და გადანყვეტილებების მიღება ისე მიწევს, რომ ლონდონთან კონსულტაციების გავლას ვერ ვახერხებ. უფრო მეტიც, ზოგჯერ ბრიტანეთის მთავრობის საგარეო პოლიტიკის ძირითადი მიმართულებებიც არ ვიცი. ასეთ ვითარებაში შეცდომების დაშვება გარდაუვალია, თუმცა, იმედი მაქვს, რომ ძალიან მძიმე შეცდომებს არ დავუშვებ. ყოველ შემთხვევაში, ლონდონიდან ჯერ საყვედური არ მიმიღია.

გიგზავნი სამ აზერბაიჯანულ საფოსტო მარკას, რომელიც, ვფიქრობ, საკმაოდ იშვიათი და ღირებულია ინგლისში.

ორშაბათი. შუადღე.

ფოსტა რამდენიმე წუთში იგზავნება. ბევრს ვერ მოგწერ. დილით არც შენგან მომსვლია რაიმე და არც ოფიციალური კორესპონდენცია ჩამოსულა ლონდონიდან.

დღეს ბევრი შეხვედრა მაქვს და ალბათ სალამომდე ძალიან დავიღლები. უძვირფასესი სიყვარული, მსოფლიოში ცოლთა შორის უძვირფასესს, მისთვის თავდადებული ქმრისაგან.

ო. უ.

ტფილისი.

აღდგომის კვირა. 4 აპრილი. 1920

ჩემო უძვირფასესო,

ბოლოს ორშაბათს მოგწერე. მას შემდეგ ბევრი არაფერი მომხდარა ისეთი, მოსაყოლად რომ ღირდეს. სტოქსისგან 14 მარტით დათარიღებული წერილი მივიღე, სადაც მწერს, რომ გნახა და ყველანი კარგად ხართ. შენი ბოლო წერილი 16 თებერვლისაა. საშინელებაა ამდენ ხანს ლოდინი! როგორღაც მივიღე შენი გამოგზავნილი გაზეთები და გავიგე, რა ხდებოდა მსოფლიოში 4 თებერვლიდან 4 მარტის ჩათვლით, მაგრამ დედამიწის იმ პანანინა ნაწილის ბოლო შვიდი კვირის ამბები, რომელიც ყველაზე მეტად მაინტერესებს, ჩემთვის ჯერ კიდევ უცნობია.

როგორც მოგწერე, გადავწყვიტე, ერთი კვირა სანოლში გამეტარებინა და ფეხზე აღდგომისთვის თავი ამერიდებინა. გარდა ამისა, მარცხენა მხარზე გაჩენილ სიმსივნურ გამონაზარდთან დაკავშირებით პრობლემები შემექმნა. მითხრეს, რომ ჯობდა, ამომექრა, რადგან ათი წლის განმავლობაში ყურადღებას არ ვაქცევდი და სავარაუდოდ, მომავალში გამართულდებოდა. ამიტომ წინა ოთხშაბათს ქირურგმა მაჭავარიანმა⁶² მცირე ოპერაცია ჩამიტარა. როგორც მან თქვა, ეს "ფიბრო-ლიპომა" იყო (მგონი, სწორად დავიმახსოვრე) და სწორად მოვიქეცი, რომ მოვიშორე. თან დასძინა, რომ ამჟამინდელი მდგომარეობით საფრთხე არ მემუქრებოდა, მაგრამ მომავალი გართულებისგან დაზღვეული არ ვიყავი. სიმსივნე უფრო ღრმად აღმოჩნდა ფესვგადგმული, ვიდრე ექიმი მოელოდა. თუმცა, ოპერაციამ კარგად ჩაიარა, არც ქლოროფორმით დაძინება დამჭირდა და არც ზოგადი ანესთეზია, ადგილობრივი გაყუჩებაც საკმარისი აღმოჩნდა. მე ძალიან დაინტერესებული ვადევნებდი თვალს პროცესს, გრანდი კი, რომელმაც არ დაიშალა და ოპერაციას დაესწრო, მიუხედავად მისი სამედიცინო გამოცდილებისა, ძალიან შეშინებული ჩანდა. ჩვენში დარჩეს და ალბათ შეიძლებოდა, ოპერაცია უფრო დახვეწილად ჩატარებულიყო, თუმცა ექიმ მაჭავარიანს ადგილ-

⁶² პროფესორი ალექსანდრე მაჭავარიანი (1884-1941) - პეტერბურგის სამხედრო-სამედიცინო აკადემიის კურსდამთავრებული, სადაც 1914 წელს დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია. 1919 წლიდან მუშაობდა ტფილისის უნივერსიტეტის სამედიცინო ფაკულტეტზე. ითვლება ქართული ქირურგიის ერთ-ერთ ფუძემდებლად. გარდაცვალებამდე ცოტა ხნით ადრე, 1939 წელს, გახდა კომუნისტური პარტიის წევრი.

ზე ძალიან მაღალი რეპუტაცია აქვს და, მგონი, ტფილისის უნივერსიტეტის პროფესორია. პროცედურის დასრულების შემდეგ არც ძილში დამიკარგავს დრო და არც კვების რეჟიმი დამრღვევია. არც მაღალი სიცხე მქონია. ჭრილობა სწრაფად ხორცდება და ჩემს ოთახში უკვე დამოუკიდებლად გადავადგილდები.

დასვენება ძალიან მომიხდა და ჩემი ჯანმრთელობის მდგომარეობა საგრძნობლად გაუმჯობესდა. თავის ტკივილი აღარ მანუხებს. ახლა მთელ ყურადღებას ყველაზე მნიშვნელოვანი საკითხების გადაჭრას ვუთმობ. მაგალითად, რა ვუყოთ დენიკინის ფლოტს, რომელიც კასპიის ზღვაში ვერცერთ პორტში ვერ შედის? ან რა გავაკეთოთ იმისთვის, რომ სომხებმა და მუსლიმებმა ერთმანეთი არ დახოცონ და არ დაანგრიონ? როგორ დავიცვათ სამხრეთ კავკასია ბოლშევიკებისგან? როგორ მივხედოთ ათიათასობით დევნილს ჩრდილო კავკასიიდან? მსგავს კითხვებზე პასუხის გაცემა არც ისე ადვილია, როგორც ერთი შეხედვით შეიძლება ჩანდეს.

სამი აღმოსავლური ხალიჩა გიყიდე, ვიფიქრე, მოგეწონება. ყველა ძალიან კარგ მდგომარეობაშია. საკმაოდ ხელსაყრელ ფასად ჩამივარდა ხელში. სულ 12 000 რუბლი გადავიხადე (12 ფუნტზე ცოტა მეტი). ყველაზე პატარა, მუქ ფერებში, დალესტნურია, ასეთ ხალიჩებს "ჩიჩის" ეძახიან,⁶³ ცალ მხარეს გამოკერვა ჭირდება ძაფებით, რღვევის შესაჩერებლად. საშუალო ზომის "ბალუჩია"⁶⁴ - მისი ძირითად ფერი წითელია. შუქზე თვალისმომჭრელად ელვარებს. ყველაზე დიდი კი ჭრელა-ჭრულა "ზილეა", რომელიც ყველაზე თხელია და სანოლის გვერდით დააგებ. როგორც ვიცი, ჩრდილო-დასავლეთ სპარსეთიდანაა. ლაუდონმა სიკეთე გამოიჩინა და დამპირდა, რომ სამივეს წამოგიღებს ამ კვირაში, როცა წამოვა.

შევბუღებაში გასვლის თაობაზე ჩემს განცხადებასთან დაკავშირებით პასუხი ჯერ არ მომსვლია, მაგრამ შეიძლება, ნებისმიერ დღეს მივიღო. საგარეო საქმეთა სამინისტროს უკვე ვთხოვე, ინფორმაცია შენც მოგაწოდონ.

ჩემი იმედი, აღდგომას თქვენთან ერთად ვყოფილიყავი, უკვალოდ გაქრა. იმედი მაქვს, მაისის დასაწყისში მაინც მოვახერხებ ჩამოსვლას.

თქმაც არ უნდა, რომ გამუდმებით შენზე ვფიქრობ. წუხელ ღამის 11 საათი იქნებოდა (შენი დროით, ალბათ, 9), მედიტაცია ვცადე და ძალიან შევეცადე შენთვის ჩემი შენ გვერდით ყოფნა მეგრძნობინებინა, წარმოვიდგინე, როგორ ზიხარ ბიბლიოთეკაში დედაშენთან ერთად. მე კარს ვაღებ, შემოვდივარ და შენს გვერდით ვჯდები, მერე ხალიჩაზე, შენს ფერხით ვინაცვლებ და თავს შენს კალთაში ვდებ. ვშიშობ, ჩემმა ექსპერიმენტმა უშედეგოდ ჩაიარა. თუმცა, აღდგომის ღამეს ალბათ ფიქრობდი, რამდენად მინდოდა შენ გვერდით ყოფნა.

⁶³ ხალიჩების ტიპი ყუბის დალესტნური სახანოდან

⁶⁴ ხალიჩა ბალაჩისტანის ტომიდან, რომელიც თანამედროვე ირანის, ავღანეთისა და პაკისტანის მოსაზღვრე ტერიტორიებს მოიცავს.

ორშაბათი. 5 აპრილი.

კარგად მეძინა და თავს მშვენივრად ვგრძნობ. ექიმი ნახევარ საათში მოვა და, იმედია, მდგომარეობას დადებითად შეაფასებს. სიცხე არ მქონია. სახვევების ყოველდღე ცვლა სასიამოვნოც კია.

გრეისიმ რამდენიმე წუთით შემოიარა ჩემს სანახავად. ხვალ ყარაბაღში მიდის ფრანგ და იტალიელ ოფიცრებთან ერთად, რომ საომარი მოქმედებების შესახებ ინფორმაცია შეაგროვოს და თუ ბრძოლა ისევ მიმდინარეობს, შეაჩეროს შეიარაღებული დაპირისპირება.

დღეს ”დონ კიხოტს” ვკითხულობდი. ადრე, 1912 წელს ვიყიდე ტენერიფეში, ჯერ კიდევ იქამდე, სანამ შენ შეგხვდებოდი. ეს არის წიგნი, რომელიც ყოველთვის მაბედნიერებს. არც ვიცი, ბოლო 40 წლის განმავლობაში რამდენჯერ მაქვს წაკითხული. იმედი მაქვს, ბიჭებიც ჩემსავით შეიყვარებენ, როცა დრო მოვა.

სალამო/ჩანის დრო

სადილის დროს ლუკი გვესტუმრა, კონსტანტინოპოლში უმაღლესი კომისრის, ადმირალ დე რობეკის პირადი თანაშემწე. საინტერესოდ ვისაუბრეთ. მის მიერ დაწერილი კვიპროსის გზამკვლევი მომიტანა, რომელიც ახლახანს გამოიცა ლონდონში. 1911 წლიდან მოყოლებული, ომის დაწყებამდე, ლუკი იქ მუშაობდა კომისრად. ხვალ რამდენიმე დღით მიდის ბაქოში. დიდი იმედი მაქვს, საგარეო საქმეთა სამინისტრო ნებას დართავს, გარკვეული პერიოდით ჩემი მოვალეობა შეასრულოს, თუკი სტოქსს დაბრუნება დაუგვიანდება, ხოლო მე, ამ თვეში, სახლში დაბრუნების უფლებას მომცემენ.

ვინ იცის? შესაძლოა, სანამ ამ წერილს მიიღებ, მანამდე მე თვითონ ჩამოვიდე.

იმედი მაქვს, სრულ სისულელებს, რასაც პრესაში წერენ აქაურობის შესახებ, ყურადღებას არ აქცევ. ყველაფერი, რასაც წერენ, ან ტყუილია, ან გადაჭარბებული. ველოდებით სწრაფი ტელეგრაფის ამუშავებას.

ძვირფასო, ახლა წერა უნდა შევწყვიტო, ფოსტა უკვე მიაქვთ. მთელ ჩემს სიყვარულს გიძღვნით შენ და ძვირფას შვილებს. გადაეცი გულითადი მოკითხვა დედაშენს.

Tilgjensyn!

Din⁶⁵

ო. უორდროპი

---

⁶⁵Til gjensyn - შეხვედრის იმედით; Din - შენი. ნორვეგიულად.

ტფილისი.
შაბათი. შუაღლე.
10 აპრილი. 1920.

ჩემო უძვირფასესო,
აივანზე ვზივარ და მზეს ვეფიცხები. ჩემს თავზე მერცხლები დაფრინავენ და ჭიკჭიკებენ. ისე ცხელა, დროდადრო ადგილის შეცვლა მიწევს ჩრდილს დასადევნებლად.

ექიმმა სახვევები თაბაშირით შემიცვალა. უკვე შემიძლია, დამოუკიდებლად ჩავიცვა. გამოჯანმრთელების აღსანიშნავად შენი საყვარელი მენამული ბაფთაც გავიკეთე. იმედია, მომავალ კვირაში სასეირნოდ წასვლასაც შევძლებ.

ხუთ რიცხვში წერილი გამოგიგზავნე. ლაუდენი მომდევნო დღეს გამოემგზავრა და დამპირდა, რომ აუცილებლად მოგანვდის ახალ ამბებს ჩემ შესახებ და მოგიტანს ხალიჩებს, რომელთა შესახებაც წინა წერილში ვილაპარაკე.

დილით გრეისიმ ქოთნით შროშანები შემომიტანა. ოთახი სასიამოვნო სურნელით აივსო. ყველა ისე კარგად მექცევა, გული მიჩუყდება იმის დანახვაზე თუ რა კეთილია ხალხის ბუნება. ისინი საქმიან შეხვედრებისგან მიფარავენ და ბოლო ათი დღეა არავინ მინახავს. სხვა მხრივ, გაცილებით უკეთ ვარ. ხვალ ქართველები აღდგომას დღესასწაულობენ. შესაბამისად, მომავალ სამშაბათამდე ან ოთხშაბათამდე ოფიციალური პირების მხრიდან მნიშვნელოვანს არაფერს არ უნდა ველოდე.

ტელეგრაფი ისევ არ მუშაობს. ინდოეთის გავლითაც კი ვერ ვახერხებთ დაკავშირებას და სრულიად მონყვეტილი ვართ ლონდონს. იმედია, ორშაბათს ტელეგრაფების ნაწილს მაინც მივიღებთ კონსტანტინოპოლიდან. მთელი თვეა, ერთი წერილიც არ ჩამოსულა. შენმა ბოლო წერილმა (16 თებერვლის) ჩემთან 11 მარტს მოაღწია.

მოუთმენლად ველოდები, როდის დადგება ჩვენი შეხვედრის დღე. შენი და ბავშვების ფოტოები მუდამ წინ მიდევს და ხშირად ჩუმად გელაპარაკებით.

11 აპრილი. 1920.
კვირა.

ქართული აღდგომა ქარიშხლით, ელვით და ჭექა-ქუხილით დაიწყო, რის გამოც, ხალხი ეკლესიებში ჩვეულებრივზე დიდხანს დარჩა. გუშინ საღამოს, ვახშამდე, სიონის საკათედრო ტაძრის გუნდი მოვიდა და სააღდგომო საგალობელი შეასრულა პირველ სართულზე, მაგრამ მე ქვემოთ არ ჩავსულვარ. რაც ვმკურნალობ, პირველ სართულზე ფეხი არ ჩამიდგამს. ლანჩამდე საწოლიდანაც კი არ ვდგები. დღეს სუსხიანი და მონყენილი დღეა. გრანდი და უეითი, ჩემს მაგივრად, სააღდგომო ვიზიტების განსახორციელებლად წავიდნენ. ისინი, პირველ რიგში კათოლიკოს-პატრიარქსა და ქუთაისის მიტროპოლიის ეპისკოპოსს ეწვივნენ. ეს უკანასკნელი მის

უნმინდესობას სტუმრობს.

ნეტავ ხვალ დილით მაინც მომივიდოდეს შენი წერილი.

კვირა. საღამო.

უკვე ექვსი საათია და მე ისევ აივანზე ვზივარ, მთელი შუადღე აქ გავატარე. ბოლო რამდენიმე საათია, ბალში ასეულობით ჩიტი მღერის. ყოველ საღამოს იკრიბებიან და დაძინებამდე კონცერტს ატარებენ. მერცხლები ჩემ გარშემო დაფრინავენ, თავს დამტრიალებენ, დროდადრო კი ბალში, მაღალ ხეზე ბრუნდებიან, რომლის ტოტებიც ჯერ კიდევ ნორჩი ფოთლებითაა ამწვანებული. ჩიტებს უყვართ საკუთარი წვეულებების მოწყობა. კედელს გადაღმა მდგომი ხილის ხე კი თეთრადაა მორთული. ეს ყველაზე სასიამოვნო პერიოდია მთელი წლის განმავლობაში. მგონი, მთელი ტფილისის მასშტაბით, ყველაზე მეტი ჩიტი ჩემს ბალში ცხოვრობს.

ბევრი არაფერი მაქვს მოსაყოლი. ვითარება მეტად რთულია და არავინ იცის, რა მოხდება ხვალ.

ქართველებმა, რომლებიც ენზელიში, სპარსეთში ცხოვრობენ, 147 000 რუბლი შეაგროვეს მიწისძვრით დაზარალებულთა დასახმარებლად და მე გამომიგზავნეს, რათა (დამხმარე) კომიტეტს გადავცე. უაღრესად საინტერესოა, როგორი დამოკიდებულება აქვთ ჩემ მიმართ ქართველებს. თვლიან, რომ უმაღლესი ხელისუფალი სწორედ მე ვარ და მათი მთავრობა მხოლოდ ჩემს დირექტივებს ასრულებს! როგორც ჩანს, ბოლშევიკებიც იგივე აზრზე არიან, გამუდმებით კბენენ საქართველოს მთავრობას და ჩემს მსახურებად მოიხსენიებენ. ხაზგასმით მინდა, ვთქვა, რომ ამისთვის არავითარი საფუძველი არ არსებობს.

თითქმის მთელი თვე გავიდა მას შემდეგ, რაც შვებულებაში გასვლა ვითხოვე და პასუხი ჯერაც არ მომსვლია. მოუთმენლად ველი სახლისკენ გამომგზავრებას, არა მხოლოდ პირადი მიზეზების გამო, არამედ საქმიდან გამომდინარეც. ვთვლი, რომ, ჯანმრთელობის მდგომარეობა ხელს არ მიწყობს, რათა მოვალეობა სათანადოდ შევასრულო და დროა ვინმემ შემცვალოს.

უკვე ბინდი ჩამონვა. სანამ აცივდება, ჯობია ოთახში დავბრუნდე.

ორშაბათი. 12 აპრილი.

ჩვეულებრივად ვისაუბმე: კვერცხი, თეთრი პური, კარაქი (მგონი, დაახლოებით ორი უნცია), თაფლი და ყავა. მოუთმენლად ველოდი შენგან წერილების მთელი გროვის მიღებას, თუმცა მხოლოდ ტომის წერილი ჩამომივიდა, რომელიც 23 მარტითაა დათარიღებული და საფოსტო ოფისში ჩაბარების დროდ დღის 11 საათი და 40 წუთია მითითებული. თავის დასამშვიდებლად ის უნდა ვიკმარო, რომ, როდესაც ტომი თავის წერილს აგზავნიდა, იმ დროისათვის შენს თავს ყველაფერი კარგად იყო. მაგრამ

საგარეო საქმეთა სამინისტრო რას აკეთებს? 16 თებერვლიდან მოყოლებული, ჩემთვის შენი წერილი არ გამოუგზავნიათ. 20 თებერვლის შემდეგ ერთი გზავნილიც კი არ წამოსულა მათგან. ეს ძალიან ცუდია. მათ უფლება არ აქვთ საინფორმაციო იზოლაციაში მომაქციონ და თუ მაინც ასე გამოდის, ეს ყველაფერი ოლდჰემის საფოსტო კომპანიისა და მისთანების უნი-ათობის ბრალია.⁶⁶ მინდა, უეითი კონსტანტინოპოლში გავაგზავნო. იქნებ რაიმე სიახლე ჩამოიტანოს. ვფიქრობ, მცირე ცვლილებებით მოხარული იქნება და დედასაც ნახავს, რომელმაც ოდესა ბოლშევიკების შესვლისთანავე დატოვა.

შენს მიერ გამოგზავნილი, 11-17 მარტის გაზეთები ჩამომივიდა. ერთი სული მაქვს, როდის წავიკითხავ.

სალამო

შუადღეს საკმაოდ გრილოდა და მოსაწყენი ამინდი იყო. ალბათ აჯობებს, ადრე დავიძინო.

ინგლისში დაბრუნების ნებართვას ყოველდღე ველოდები. არ გამოვრიცხავ, ამ წერილს მე თვითონ ჩამოვასწრო.

გადაეცი ჩემი გულთბილი მოკითხვა და დიდი სიყვარული დედაშენს და კამილას, როცა მისწერ.

Au revoir,⁶⁷ ძვირფასო. იმედია, მალე შევხვდებით.

მარად შენი,

ო. უ.

ტფილისი. 16 აპრილი.

1920.

გუშინ თეირანიდან წერილების ხუთი შეკვრა ჩამოვიდა. როგორც იქნა, მივიღე შენი წერილები, 21 თებერვლიდან 24 მარტის ჩათვლით, ყველაფერია. მთელი სამოცდათექვსმეტი გვერდი მაქვს წასაკითხი! ალბათ წარმოგიდგენია, რა ბედნიერი ვარ.

ოთხშაბათს, 14-ში, ტელეგრამა მოვიდა: ”ყველაფერი კარგადაა. სიყვარულით., უორდროპი.” აშკარად ლონდონიდან გამოიგზავნა და კონსტანტინოპოლიდან ბათუმამდე გემით ჩამოვიდა. ტელეგრაფსაც იმდენი დრო დაჭირდა, რამდენიც ბოლო წერილს, შესაბამისად, ვერც მის იმედზე ვიქნებოთ. სამსახურებრივი კორესპონდენციიდანაც რამდენიმე ტელეგრამა ისევ გვაკლია.

---

⁶⁶ აქ უორდროპი კერძო ხასიათის შეტყობინებებსა და გზავნილებზე საუბრობს. საგარეო საქმეთა სამინისტროსთან ოფიციალური კორესპონდენცია, ტელეგრაფის მეშვეობით, გარკვეულ შეფერხებათა მიუხედავად, არ შეწყვეტილა.

⁶⁷ *Au revoir* - ნახვამდის. ფრანგ.

კონვერტში შეცდომით ვინმე მოლას წერილიც ჩაგიდია (წარმოდგენა არ მაქვს, ვინ არის), რომელსაც უკან გიბრუნებ.

საგარეო საქმეთა სამინისტროდან ერთმა კაცმა შემატყობინა, რომ პარიზში გენერალური კონსულის თანამდებობაზე სხვა ადამიანის კანდიდატურა განიხილება (არ სახელდება ვისი), ხოლო თუ მე საკონსულო სამსახურში მუშაობის გაგრძელებას მოვინდომებ, ეცდებიან, შესაფერისი პოზიცია გამომიძებნონ. ოფიციალურად ვაპროტესტებ ჩემთვის განკუთვნილი პოსტის სხვაზე გადაცემას, ისე, რომ მე არაფერი მკითხეს. ასევე, ვფიქრობ, აუცილებლად უნდა დაინტერესდნენ, მინდა თუ არა იმ პოსტის დაკავება, რომელზეც განმიხილავენ. სხვათაშორის, ერთადერთი ადგილი, სადაც, მოცემულ მომენტში, მუშაობა მსურს, პარიზია.

გულახდილად გეტყვი, რომ ვინის მ.ს.-თან ურთიერთობით დიდად კმაყოფილი არ ვარ. ის არ არის ადამიანი, ვის ნახვასაც ვისურვებდი ჩემთვის მნიშვნელოვანი ადამიანის გვერდით. ტომთან გაგზავნილ წერილში ეს არც დამიმაღლავს.

თავს აშკარად უკეთ ვგრძნობ, თუმცა დატვირთული სამუშაო გრაფიკისთვის მზად არ ვარ. ვცდილობ, მოვლენებს მსუბუქად შევხედო, გვიან ვდგები. გრანდიმ ბარბელიონის⁶⁸ "იმედგაცრუებული კაცის დღიურები" გამომიგზავნა. დიდი ინტერესით ვკითხულობ. თითქმის მოვრჩი რუსულ წიგნს სპარსეთში არსებული რელიგიების შესახებ. გარდა ამისა, რუქერმა მათხოვა ქინსის წიგნი „ზავის ეკონომიკური შედეგები“.⁶⁹ როგორც ხედავ, თავის გასართობად ბევრი საშუალება მაქვს, მაგრამ სახლში დაბრუნებას მაინც მოუთმენლად ველი. დღეს ნებართვის თხოვნიდან ერთი თვე გავიდა, მაგრამ პასუხი ისევ არ მომსვლია.

კომანდერი ლუკი, რომელსაც, სტოქსის ჩამოსვლამდე, ჩემი მოვალეობის შემსრულებლად მუშაობა შევთავაზე, ბაქოდან და ენზელიდან დაბრუნდა, სადაც ბევრი მნიშვნელოვანი საქმე გააკეთა და დღეს რამდენიმე დღით გაემგზავრა ერევანში გრეისისთან ერთად.

კარგად მესმის, რომ მოცემულ მომენტში აქ სიკეთის მოტანა არ შემძლეა, აუცილებლად უნდა შემცვალონ. საგარეო საქმეთა სამინისტროს გარკვევით ავუხსენი, რომ ჩემი შეცვლა საქმის ინტერესებიდან გამომდინარეობს.

უკვე ორ კვირაზე მეტია, ოფიციალურ შეხვედრებში მონაწილეობა არ მიმიღია, მაგრამ გუშინ გეგეჭკორის (საგარეო საქმეთა მინისტრის) ნახვა მომიხდა, ხვალ კი ჩემს ფრანგ კოლეგას, დე მარტელს უნდა შევხვდე. თუ შინ დაბრუნების ნებას არ დამრთავენ, ყოველდღიური სამუშაო რუტინა ისევ ჩამითრევს, რაც ნამდვილად არ არის სასურველი.

ამინდი საკმაოდ ზომიერია. შემძლეა, მთელი შუადღე აივანზე გავატარო. იასამნის ყვავილობის ჟამი შორსაა, ახლა გლიცინიებისა და ბრონეუ-

---

⁶⁸ ბარბელიონი - ბრიტანელი მწერლის, ბრუს ფრედერიკ ქამინგის (1889-1919) ფსევდონიმი.

⁶⁹ ჯონ მენარდ ქინსი - ბრიტანული დელეგაციის წევრი პარიზის სამშვიდობო კონფერენციაზე. მან ჰიპერკრიტიკული წიგნი დანერგა ვერსალის საზავო ხელშეკრულების შესახებ. ქინსის სამშვიდობო იდეები ძალიან გავდა მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ შემუშავებულ „მარშალის გეგმას“.

ლის დროა. კუნელის, იასამნის, ქრიზანთემასა და ვარდის ყვავილობისას, სახლში ყოფნას ვისურვებდი, თუმცა არაფერი მინდა უფრო მეტად, ვიდრე ჩემი ცხოვრების ყვავილების - მარგრითის, ჯეიმის, ენდის და ნინოს ნახვა.

სასიამოვნოა, რომ კამილა ჩამოსვლას გპირდება. იმედი მაქვს, როცა დავბრუნდები, მანდ დამხვდება.

შენ ალბათ გაიგებ შვებულების თაობაზე ჩემი მოთხოვნის პასუხს და თუ არ დამიკმაყოფილებენ, ვშიშობ, შენგან წერილების მიღების სიამოვნებაც მომაკლდება, აღარ მომწერ, რადგან ჩათვლი, რომ ხელახლა ვინცე ყველაფერს.

შაბათი. 17 აპრილი.

გუშინ საგარეო საქმეთა სამინისტროდან ნებართვა მივიღე, დავბრუნდე შინ, როგორც კი საქმეს გადავაბარებ. იმედი მაქვს, ლუკი შეძლებს, სტოქსის დაბრუნებამდე, ჩემი მოვალეობის შესრულებას. ასეთი შემთხვევაში, ათ დღეში მოვახერხებ გამოგზავრებას.

ამ დღით ქირურგი მოვიდა, რომელმაც ჭრილობა შემიმომნმა და მითხრა, რომ მცირე ნაწილი (დაახლოებით, ინჩის სიგრძის), ჯერ კიდევ ღიაა, მაგრამ რამდენიმე დღეში შეხორცდება.

ამ დღით ქართული უსადენო სადგურიდან გამოგიგზავნე შეტყობინება, რომ "ჩემი ჯანმრთელობის მდგომარეობა უმჯობესდება და ათ დღეში სახლისკენ გამოვემგზავრები". ყველა მიზეზია ვირწმუნო, რომ უკვე მაისის შუა რიცხვებში შენთან ვიქნები. განუწყვეტლივ ვფიქრობ უძვირფასეს ნინოზე, როგორ უხმობს ძილის დროს მამას. სევდით მავსებს იმაზე ფიქრი, რომ ბავშვების წარმოსახვაში მხოლოდ წარმოსახვითი პიროვნება ვარ. ალბათ ვერც მიცნობენ, რომ დამინახავენ.

კვირა. 18 აპრილი. 1920.

დღეს ჩერქეზოვები გვესტუმრნენ და აივანზე ვისადილეთ. ერთად სასიამოვნო დრო გავატარეთ.

შუადღისას აზერბაიჯანის საგარეო საქმეთა მინისტრი, ხან ხოისკი ვნახე, რომელიც ტფილისში ხანმოკლე ვიზიტით ჩამოვიდა.

თავს კარგად ვგრძნობ, მხარი არ მანუხებს, მაგრამ ჰავას მაინც ვერ ვეგუები და ნერვები დაძაბულობის ზღვარზე მაქვს. ხომ იცი, წნევის ცვალებადობისადმი რა მგრძობიარე ვარ.

მგონი, სისულელეა, იმ წერილის წერა გავაგრძელო, რომელიც ჩემზე ადრე ვერ ჩამოვა შენამდე. თუმცა ფოსტა ხვალ მოდის, მე კი ერთ კვირაში და ვინ იცის, იქნებ ჩამომასწროს კიდევაც.

ადმირალმა დე რობეკმა მაცნობა, რომ ის ყველაფერს გააკეთებს, რათა ჩემი საზღვაო მგზავრობა უზრუნველყოს.

ორშაბათი. 19 აპრილი.

გუშინ ჩერქეზოვმა მითხრა, რომ ჩვენი ნინოსთვის ნაჩუქარი ჯვრის ისტორია გამოიკვლია. გაირკვა, რომ ჯვარი თავდაპირველად საქართველოს სამეფო ოჯახს ეკუთვნოდა და ის, ქორწინების შედეგად, რუსებთან მონათესავე დიდგვაროვნების, აფხაზების ოჯახს გადაეცა. ქართველმა ქალებმა ჯვარი სწორედ მათგან იყიდეს. როგორც ჩანს, ეს რელიქვია ავალოვებს არასოდეს ეკუთვნოდათ.

სასიამოვნო და თბილი ამინდია. შუადღისას ალბათ სასეირნოდ გავალ. ამ თვის განმავლობაში ჯერ გარეთ არ ვყოფილვარ. აღმოსავლური ხელნაწერების კოლექცია უნდა ვნახო, რომელიც ხუთასამდე ეგზემპლარისგან შედგება. რამდენიმე დიდი ინგლისური ბიბლიოთეკა მათ შესყიდვას აპირებს და ამ საქმის გარიგება მე მომანდეს.

დილით ფოსტალიონმა, ჩვეულებისამებრ, მომიტანა ტომის გამოგზავნილი, 18 მარტის ჩათვლის, გაზეთების კრებული.

თავს გაცილებით უკეთ ვგრძნობ. ჭრილობა, თითქმის, მომირჩა.

19 აპრილი.

დილით ქირურგი მოვიდა, გამსინჯა და მითხრა, რომ ნაოპერაციები, ფაქტობრივად, შეხორცებულია. ასე რომ, შუადღისას, 30 მარტის შემდეგ პირველად, ნახევარი საათით გარეთ გავედი.

შენს ბარათებსა და სხვა პირად წერილებს ერთ ამანათად ვაგზავნი საგარეო საქმეთა სამინისტროს შუა აღმოსავლეთის დეპარტამენტში. იქნებ ტომმა ჩემი ამბის გასაგებად შეიაროს და ეს გზავნილებიც წამოიღოს.

ჩვენი შეხვედრის დრო ახლოვდება და შენი სახე უფრო და უფრო ნათლად ჩანს ჩემს ფიქრებში, უძვირფასესო. მამიკო, ამ წერილთან ერთად, მთელ თავის სიყვარულს უგზავნის ბავშვებს.

მარად შენი,

ო. უ.

საბარეო საქმეთა სამინისტროსადმი გაბზავნილი რჩეული რეპორტები

FO 608/88/18006

მამორანდუმი საბარეო საქმეთა სამინისტროში გასაპრცელებლად
5. 8. 1919.

ლორდ ვერზონის მითითებებით (რომელიც მან 1919 წლის 4 აგვისტოს, შუა აღმოსავლეთის საკითხებში დეპარტამენტაშორისი კონფერენციის სხდომაზე მომცა), სამხედრო სტრატეგიის შესაბამისად, ჩამოვყალიბე შემდეგი სამოქმედო გეგმა, სამხრეთ კავკასიაში ჩემი მისიის წარმატებით შესრულებისათვის:

1. თუ შესაძლებელია, მისი უდიდებულესობის მთავრობამ გადახედოს სამხრეთ კავკასიიდან ჩვენი ჯარების ევაკუაციის გადანყვეტილებას. თუკი ეს ვერ მოხერხდება, შეძლებისდაგვარად შენელებს სამხედროთა გასვლის პროცესი, რამდენადაც ამის საშუალებას ჯარის უსაფრთხოების დაცვა მოგვცემს. უკიდურეს შემთხვევაში, განვაგრძოთ ბათუმის დაცვა, სანამ მისი მომავალი ჩვენდა სასურველად არ გადანყდება.

2. დიდი სიფრთხილით უნდა შევარჩიოთ მოხელე, რომელიც მხოლოდ საგარეო საქმეთა სამინისტროს წინაშე იქნება პასუხისმგებელი. მას სათანადო რაოდენობის სამოქალაქო პირები ეყოლება დაქვემდებარებაში, რათა მოხალისეთა არმიის ქმედებებს დააკვირდეს სამხრეთ კავკასიასთან მოსაზღვრე რეგიონებში. ეს მოხელე მიმაგრებული იქნება გენერალ დენიკინთან და მას რჩევას გაუწევს თუ როგორ უნდა აირიდოს კონფლიქტი ახალ რესპუბლიკებთან. აღნიშნულმა მოხელემ მიუკერძოებლად უნდა შეატყობინოს მისი უდიდებულესობის მთავრობას, დენიკინის მხრიდან, სასაზღვრო ზოლის მეორე მხარეს ნებისმიერი ჩარევის შესახებ. ასევე, აცნობოს გენერალ დენიკინს მისი უდიდებულესობის მთავრობის პოზიცია, რომ მისთვის დახმარების გაგრძელება დამოკიდებული იქნება ურყევ პრინციპზე: ის არ უნდა ჩაერიოს რესპუბლიკათა საშინაო საქმეებში და თავი შეიკავოს მათი ტერიტორიების მიტაცებისაგან.

3. მისი უდიდებულესობის მთავრობამ უნდა აღიაროს რესპუბლიკები ისე, როგორც ეს მოხდა ორ (საქართველოსა და აზერბაიჯანის) შემთხვევაში გერმანიისა და თურქეთის მიერ და, როგორც ვიცი, არც იტალია დააგვიანებს პოზიციის გამოხატვას; ან მე მომენიჭოს უფლებამოსილება, ვაცნობო მათ მთავრობებს, რომ ბრიტანეთი ცნობს სამ რესპუბლიკას მაშინვე, როგორც კი ისინი დაგვანახებენ თავიანთ მტკიცე განზრახვას მშვიდობიანი თანაცხოვრებისა და მეგობრობის შესახებ და შეინარჩუნებენ კეთილგანწყობას გენერალ დენიკინის მიმართ, თუ ამ უკანასკნელის ძალისხმევა კვლავინდებურად რუსეთში თავისუფალი, დემოკრატიული ხელისუფლების შექმნისკენ იქნება მიმართული.

4. მისი უდიდებულესობის მთავრობამ ძალისხმევა არ უნდა დაიშუროს იმისათვის, რომ ბათუმის, მის გარშემო არსებული ტერიტორიისა

და, ასევე, სამხრეთ კავკასიის ნებისმიერ სადავო ოლქის შესახებ მიიღოს გადაწყვეტილება, რომელიც ადგილზე მაცხოვრებელი მოსახლეობის უმრავლესობის ინტერესს დააკმაყოფილებს. ჩვენ მხარი უნდა დაუჭიროთ იქ დარჩენილი იმ უმცირესობის წარმომადგენლებისთვის დაცვის გარანტიების მიცემას, რომლებიც ხელშესახებად დიდხანს ცხოვრობენ სადავო ოლქებში და არიან კანონმორჩილი მოქალაქეები. მისი უდიდებულესობის მთავრობამ უნდა წაახალისოს მიგრანტების, როგორც ლტოლვილების, ასევე, ძალით განდევნილთა დაბრუნება საკუთარ სახლებში და მესაკუთრეთა სურვილის წინააღმდეგ მიტაცებული მიწებისა და სახლების მფლობელთათვის დაბრუნება.

5. ტფილისში მომუშავე მისია უზრუნველყოფილი უნდა იყოს სათანადო სიმძლავრის უმავთულო საკომუნიკაციო დანადგარით, რათა კავშირი დაამყაროს კონსტანტინოპოლში უმაღლეს კომისართან, გენერალ დენიკინის არმიას მიმავრებულ პოლიტიკურ ოფიცერთან, მესოპოტამიაში მოქმედ ბრიტანულ სათავო ოფისთან და თეირანში მისი უდიდებულესობის დიპლომატიურ ლეგაციასთან.

6. მისი უდიდებულესობის მთავრობამ უნდა განაცხადოს საკუთარი განზრახვის შესახებ რესპუბლიკებს დაეხმაროს შემდეგი მიმართულებებით:

ა. გამოიყენოს თავისი გავლენა დიდ სახელმწიფოთა მიერ რესპუბლიკების აღიარებისა და ერთა ლიგაში მათი მიღების მიზნით.

ბ. მოამარაგოს რესპუბლიკები შესაძლებლობის ფარგლებში და ხელი შეუწყოს ადგილობრივი პროდუქტის (მანგანუმის, ნავთობის, მეტალის, მყარი მერქნის, აბრეშუმის, თამბაქოს, ღვინის, ხილის, თაფლის, ცვილის) გადაცვლას საჭირო საქონელზე (როგორცაა, ვენახისთვის შხამ-ქიმიკატები, ქსოვილები, საკერავი ძაფები, ხელსაწყოები, ტექნიკური აღჭურვილობა, ტყავულობა, ინდური რეზინი, წამლები და ა. შ.). გასაგებია, რომ ასეთი ტიპის გაცვლა საქონლის შეზღუდული ოდენობის რეგულარულ გადაზიდვას გულისხმობს და რესპუბლიკების მხრიდან წინააღმდეგობაში არ უნდა მოდიოდეს დიდი ბრიტანეთის გაცხადებულ ინტერესებთან.

გ. რესპუბლიკების მხრიდან მოთხოვნის შემთხვევაში, სამხრეთ კავკასიაში გაიგზავნონ ტექნიკური მრჩევლები, რაც ხელს შეუწყობს სამხრეთ კავკასიის ეკონომიკურ განვითარებას.

დ. ასეთი დახმარების მიწოდების შემთხვევაში, შესაძლოა, ბრიტანელმა მრჩევლებმა მოახდინონ ადგილზე ადმინისტრაციათა რეორგანიზება და შექმნან ჯანსაღი სანჯისი პირობები ფინანსური მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად.

ე. რესპუბლიკებისათვის დახმარების ღონისძიებები ისე დაიგეგმოს, რომ არც ერთ მათგანს უკმაყოფილების გრძნობა არ გაუჩნდეს და მიზეზი არ მიეცეს მეორე რესპუბლიკისთვის განკუთვნილი მარაგის მისათვისებლად.

ვ. გაძლიერდეს ინგლისური ენის სწავლება და შეიქმნას ინგლისური სტილის საჯარო სკოლები, სადაც კლასიკურ და თანამედროვე საგნებს, მეცნიერებასა და ფიზკულტურას ასწავლიან. ხელი შეეწყოს სიფრთხილით შერჩეულ, ორივე სქესის მოსწავლეებს, რათა სწავლა განაგრძონ ბრიტან-

ულ კოლეჯებსა და უნივერსიტეტებში, ეკონომიკისა და ბიზნესის სკოლებში, რომ, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიელები ეზიარონ ინგლისურ კულტურას. ყველაზე დიდ მნიშვნელობას იმას ვანიჭებ, რომ ჩვენი პოპულარიზაცია მოხდეს. პირადად მე, მარჯორი უორდროპის ფონდის საშუალებით (რომლის ბიუჯეტიც ამჟამად 3500 ფუნტს შეადგენს), შემიძლია, დაუყოვნებლივ უზრუნველყო ოქსფორდში საქართველოს ისტორიისა და ლიტერატურის ლექციების ჩატარება. ვფიქრობ, იგივე შემიძლია გავაკეთო სომხური და თურქული საგნების სწავლებისთვის, მეგობრების დახმარებით, ისე, რომ ხაზინას არაფერი მოვთხოვო.

ბ. პროფკავშირების სანდო წარმომადგენლებს ნება დაერთოთ, იმოგზაურონ დიდ ბრიტანეთში და მჭიდრო ურთიერთობა იქონიონ ბრიტანეთის ჭეშმარიტ ლეიბორისტულ პარტიასთან.

თ. ბრიტანეთიდან სამხრეთ კავკასიაში რეგულარულად გაიგზავნოს პრესა, რათა მოსახლეობა გაეცნოს თუ როგორ წყდება სოციალური, პოლიტიკური და სანარმოო პრობლემები ბრიტანეთში; განსაკუთრებული ინტენსივობით გაიგზავნოს ის საგაზეთო მასალა, რომელიც სამხრეთ კავკასიას ეხება, რათა მცდარი აზრის გავრცელების შემთხვევები ლონდონშიც ვიცოდეთ და სასწრაფოდ მოხდეს რეაგირება.

რაც შეეხება ბაქოდან, ტფილისიდან და ბათუმიდან ბრიტანული ჯარების ევაკუაციის საკითხსა და შექმნილ ვითარებაში ოპტიმალურ სამოქმედო გეგმას, ვშიშობ, ამ ეტაპზე პასუხის გაცემა გამიჭირდება. ამიტომ, ვთხოვ ლორდ კერზონს, სანამ ადგილზე საკითხს არ გამოვიკვლევ, ნება დამართოს თავი შევიკავო აზრის გამოთქმისაგან.

მეორე პარაგრაფთან კავშირში, ვთვლი, რომ პოლკოვნიკი ქისი შესანიშნავად შეასრულებს პოლიტიკური ოფიცრის მოვალეობას. ის ახლა დენიკინთან არის. კარგი იქნება თუ ბათუმში შემხვდება.

გავბედავ და იმედს დავიტოვებ, რომ ლორდი კერზონი შეძლებს გამოიყენოს თავისი გავლენა და ხაზინიდან მოიპოვებს მისიის მუშაობისათვის, გონივრულ ფარგლებში, აუცილებელ თანხებს, რაც საჭიროა წარმომადგენლობის თანამშრომელთათვის ხელფასების, გაუთვალისწინებელი ხარჯებისა და გასართობი ღონისძიების (რაც ესოდენ აუცილებელია აღმოსავლეთის ქვეყნებში) დასაფარად.

ო. უორდროპი

5. 8. 19.

FO 371/3663/1015/125051/58

ეს დოკუმენტი არის მისი უდიდებულესობის მთავრობის საკუთრება და უნდა ინახებოდეს საგარეო საქმეთა სამინისტროში თუ სხვაგვარად გამოყენების ოფიციალური საჭიროება არ დგას.

რუსეთი

ოფიციალური

გამომგზავნი: მისტერ უორდროპი

გაგზავნა: დილის 10. 30. 2 სექტემბერი. 1919.¹

მიღება: დილის 11. 05. 4 სექტემბერი. 1919.

ქართველებმა ძალიან გულთბილი დახვედრა მომიწყვეს. გუშინ ბათუმში არაერთი დეპუტაცია დამხვდა. მათ შორის, როგორც ოფიციალური წარმომადგენლები, ასევე უბრალო მოქალაქეები. ყველასგან მაღლიერებით აღსავსე სიტყვები მოვისმინე. მუსლიმებიც და ქრისტიანებიც, თანაბრად მეგობრულად შემხვდნენ.

მემსახურებოდა სპეციალური მატარებელი, რომელიც ადრე იმპერატორის საკუთრებას წარმოადგენდა. სადგურები დროშებით იყო მორთული და მანქანების მოძრაობა გადაეკეცათ.

30 აგვისტოს, დილით, თბილისში მთავრობის თავმჯდომარის მოვალეობის შემსრულებელი გეგეჭკორი და მთავრობის წევრები, მუნიციპალიტეტისა და სამღვდლოების წარმომადგენლები, ხელოვანთა საზოგადოების წევრები, უცხოურ მისიებისა და სხვადასხვა სოციალური ფენის უამრავი ადამიანი დამხვდა.

საპატიო ყარაულში ერთად იდგნენ ბრიტანელი და ქართველი ჯარისკაცები.

თითოეული ნაბიჯი კინოფირზე აღიბეჭდა და ფოტოგრაფთა სამიზნედ ვიქეცი. ორკესტრმა, რკინიგზის სადგურზე, ბრიტანეთის ეროვნული ჰიმნი დაუკრა. ოპერის თეატრი და მთავრობის სასახლეც ჩემს განკარგულებაში იყო. ჩემს მიერ გასავლელი მთელი გზა, დაახლოებით ორი მილის მანძილზე, მორთული იყო დროშებითა და აღმოსავლური ხალიჩებით, გზის ორივე მხარეს ჩამწკრივებულ ხალხს კი დერეფანი გაეკეთებინა.

საჯარო დაწესებულებათა შენობები საღამოს გაანათეს. დღემ ჩაიარა, როგორც სახალხო დღესასწაულმა.

ქართველთა მხრიდან მოწყობილი ამ არაჩვეულებრივი დახვედრის მიზეზი გახლავთ ის, რომ მათ კარგად იციან, როგორია ჩემი საქართველოსადმი დამოკიდებულება და სიყვარული ბოლო 32 წლის განმავლობაში. მათ, ჩემი ამ თანამდებობაზე დანიშვნა, მიიღეს ნიშნად იმისა, რომ მისი უდიდებულესობის მთავრობა ყველაზე მეგობრული გრძნობებით არის გამსჭვალული საქართველოს მიმართ და რომ საქართველოსთვის ახალი ერა დაიწყო.

---

¹საგარეო საქმეთა მინისტრის მოვალეობის შემსრულებელმა - ლორდმა კერზონმა აღნიშნულ ტელეგრამას წააწერა: „ძალიან კარგი დასაწყისია!“

მისი უდიდებულესობის საგარეო საქმეთა მინისტრს
მილორდ,

ამ საღამოს, როცა ჩვენი ჯარები ბათუმისკენ მიემართებიან,² მაქვს პა-
ტივი, ჩემი ზოგადი დაკვირვებები რამდენიმე პუნქტად მოგწეროთ:

1. ტელეგრამით უკვე შეგატყობინეთ თბილისში გამართული მიღე-
ბების შესახებ, თუმცა თავმდაბლობამ მაიძულა, ბევრი დეტალი არ მომეყ-
ოლა. იმავე მიზეზის გამო, არ ვიმეორებ ხოტბის შემსხმელ ფრაზებს, რა-
საც აქაური პრესა წერს მთავარ სტატიებში ჩემი მუშაობის მნიშვნელობასა
და შედეგებთან დაკავშირებით. საქართველოს ხელისუფლება შიშობდა,
რომ ხალხმრავალი დემონსტრაციები საზოგადოებრივ წესრიგს საფრთხეს
შეუქმნიდა და სხვა რესპუბლიკებშიც გააღვივებდა შურს, ამიტომ ზომები
მიიღეს სადგურზე და ქუჩებში ხალხის რაოდენობის შესაზღუდად. აზერ-
ბაიჯანის და სომხეთის წარმომადგენლებისგან დანამდვილებით ვიცი, რომ
როგორც ისინი, ასევე, მათი თანამემამულეები მიუხედავად ადამიანად
მთვლიან და ქართველების მსგავსად, კარგ მეგობრად მიმიჩნევენ.

2. ევაკუაციამ გულგრილი არავინ დატოვა. ჩვენებიც და სამი რეს-
პუბლიკის წარმომადგენლებიც თანაბრად წუხან. ოფიცრებიცა და სამო-
ქალაქო პირებიც სიამოვნებით დარჩებოდნენ აქ, რადგან თავს ბედნიერად
გრძნობდნენ. ჩვენი ჯარისკაცები აქ საკმაოდ დიდი პოპულარობით სარგე-
ბლობდნენ. მოსახლეობა თვლიდა, რომ მათი აქ ყოფნით დაცულები იყვნენ
ჩრდილოეთიდან დენიკინის არმიის შემოტევისგან, სამხრეთიდან კი
ქურთებისა და თურქების წაქეზებით მოქმედი სხვა ჯგუფების აგრესიის-
გან. საყოველთაოდ არსებობს იმედი, რომ ჯარები ბათუმში მაინც დარჩე-
ბიან გარკვეული დროით და ამ იმედს მეც ვიზიარებ. აქაურობის მიტოვება
სამხრეთიდან და ჩრდილოეთიდან ძლიერი შემოტევების წინაპირობას შე-
ქმნის. გადარჩენილი სომხები, უბრალოდ, ცუდ მდგომარეობაში კი არ აღ-
მოჩნდებიან, არამედ ხოცვა-ჟლეტა ისეთი სისასტიკით გაგრძელდება, რომ
სომხები უბრალოდ გაქრებიან და მათი საკითხის გადაჭრა აღარც კი იქნება
საჭირო.

3. დიდი ბრიტანეთის პრესტიჟი სამხრეთ კავკასიაში გაცილებით მაღა-
ლია, ვიდრე რომელიმე სხვა ქვეყნისა. ვფიქრობ, რომ სამივე რესპუბლიკა
სიამოვნებით შეასრულებს ჩვენს ნებისმიერ გონივრულ მოთხოვნას, თუმცა
უნდა აღვნიშნო, რომ აქ, ფაქტობრივად, ხელცარიელი ჩამოვყავი და დიდად
ვიქნებოდი დავალებული, თუკი მისი უდიდებულესობის მთავრობა მოახ-
ერხებდა ჩემთვის ხმის მონვედნას და გამიზიარებდა ინფორმაციას სამხ-
რეთ კავკასიასთან დაკავშირებული პოლიტიკის შესახებ, რომელსაც მე სა-
ჯაროდ გავაცხადებ. აქ წარმატებით სამუშაოდ, აუცილებელია, აღნიშნულ
განცხადებაში იყოს ნათქვამი, რომ დიდი ბრიტანეთი ყველა საშუალებას
გამოიყენებს იმისთვის, რათა გენერალ დენიკინის ჯარი სამხრეთით ვერ

---

² დღეებში ბრიტანეთის ჯარები ბათუმის გავლით ტოვებდნენ სამხრეთ კავკასიას. მათ
მხოლოდ ბათუმის ოლქში დატოვეს 2000 ჯარისკაცი.

გადაადგილდეს და მოცემული მომენტისთვის არსებული სადემარკაციო ხაზი არ გადაკვეთოს.³

დალესტინის დენიკინისათვის დათმობამ სამხრეთ კავკასიაში დიდი სინანულის გრძნობა და განგაში გამოიწვია. ქართველებს უწევთ, დიდი ძალები იყოლიონ ამ სადემარკაციო ხაზის მეორე მხარეს,⁴ რასაც ყოველდღიური შეტაკებები ახლავს თან. მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ მცირე მასშტაბის ბრძოლებზეა აქ საუბარი, საქართველოს ეს ყველაფერი მაინც საკმაოდ ძვირი უჯდება. ასევე, აუცილებელია რეგიონის მომარაგება საკვებითა და იმ საჭირო პროდუქტით, რომლის შემოტანასაც, დენიკინის წყალობით, ხელი ეშლება.

4. ჯერ კიდევ ლონდონიდან გამომგზავრებამდე შევადგინე მემორანდუმი, რომელიც 5 აგვისტოთია დათარიღებული. მემორანდუმი რამდენიმე შემოთავაზებას შეიცავს. მინდა, განსაკუთრებული ყურადღება გავამახვილო მე-6 პარაგრაფის ვ, ზ და თ პუნქტებზე.⁵ მიუხედავად იმისა, რომ მხოლოდ რამდენიმე დღეა აქ ვარ, აზერბაიჯანელები, სომხები და ქართველები უკვე უდიდეს სურვილს გამოთქვამენ, რომ მათი ახალგაზრდობა ჩართული იყოს ინგლისის სამეცნიერო, ტექნიკურ და საუნივერსიტეტო სამუშაოებში. თუ თითოეული ქვეყნიდან რამდენიმე ახალგაზრდას დიდი სიფრთხილით შევარჩევთ და ინგლისში გავუშვებთ სასწავლებლად, განვითარების საშუალებას მივცემთ, ამას ეფექტი ექნება მთელი სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობის ცხოვრების პროგრესზე.

5. მიუხედავად იმისა, რომ ჯერ დრო არ მქონია ყველა პარტიის მუშაობას გავცნობოდი და, მითუმეტეს, შემესწავლა, რას ფიქრობს მუშათა კლასი და გლეხობა, უყოყმანოდ შემიძლია ვთქვა, რომ ევროპულ პრესაში გავრცელებული აზრი, თითქოს ქართველები ბოლშევიკების დასაყრდენს წარმოადგენენ, საფუძველს მოკლებული და მავნებლურია. მართალია, ცხოვრება საკმაოდ ძვირია, მაგრამ ლენინიზმის კვალს მაინც ვერ ვხედავ. თავის მხრივ მთავრობა, რომელიც ძირითადად სოციალ-დემოკრატებითაა დაკომპლექტებული, მკაცრად ახშობს საშიში პროპაგანდის ყოველგვარ მცდელობას და დაუყოვნებლივ აპატიმრებს ყველას, ვინც მსგავს საქმიანობაშია შემჩნეული. მდიდარი ფენა, შეიძლება ითქვას, ფუფუნებაში ცხოვრობს და მიუხედავად იმისა, რომ ქართული კანონმდებლობის ზოგიერთ ნორმას (სამხრეთ კავკასიის ფედერაციის დროს მიღებულს) თავისუფლად აპროტესტებს, მთავრობასთან რეალურ წინააღმდეგობაში მაინც არ მოდის. მთავრობის სოციალისტური პოლიტიკა, საყოველთაო აღიარებით, უფრო კონსტრუქციულია, ვიდრე დესტრუქციული. სასოფლო-სამეურნეო კანონმდებლობა იმაზე ნაკლებად უქმნის პრობლემას წვრილ აზნაურობას,

---

³ 1919 წლის ივლისში, მოხალისეთა არმიის მიერ დალესტინის ოკუპაციის შემდეგ, დიდა ბრიტანეთმა გენერალ დენიკინს წაუყენა ულტიმატუმი, რომლის მიხედვით ის სამხრეთ კავკასიაში არ უნდა შეჭრილიყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში შეუწყდებოდა სამხედრო დახმარება. იხ. FO 608/88 no. 15996, War Office to GOC Constantinople, July 17, 1919; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pg. 451, London 1949; FO 371/3662/1015/100552/58; FO 371/3663/1015/121653/58

⁴ იგულისხმება აფხაზეთის ფრონტი.

⁵ აღნიშნული მემორანდუმი იხ. ზემოთ.

ვიდრე შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რადგან სესხების უმეტესი ნაწილი (დაახლოებით, 90%) ტფილისისა და ქუთაისის სათავადაზნაურო საადგილ-მამულო ბანკებმა დაფარეს და, შემდეგ, თავადაზნაურებმა ნებაყოფლობით გადასცეს ეს ბანკები სახელმწიფოს. საინტერესო ისაა, რომ გლეხები, რომლებსაც საკმაო დანაზოგი აქვთ და მუდმივად ჩიოდნენ მიწის გადასახადების გამო, ახლა ამბობენ, რომ მთავრობის შედგენილ ოფიციალურ ქალაქებს მიწის მფლობელებისგან მიღებული ქვითრები ჯობდა. კიდევ ერთი რამაა განსაკუთრებით აღსანიშნავი - ბოლო ორი წლის განმავლობაში განვითარებული მოვლენების შედეგად, მთელ ქვეყანაში ბევრი სახლი დარჩა უპატრონოდ, თანაც ღირებული ავეჯით სავსე. თითქმის ყოველი მათგანი, გარდა იშვიათი გამონაკლისებისა, მეზობელმა გლეხებმა დაიცვეს. შეიძლება ითქვას, რომ აქაურებმა გასაოცარი პატივისცემა გამოიჩინეს კერძო საკუთრების მიმართ.

6. ჯერ ძალიან ადრეა გადაჭრით ვთქვა, რამდენად მყარია ახლანდელი მთავრობის მდგომარეობა. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ქართველები ორთოდოქსი სოციალ-დემოკრატები არიან, თუნდაც ისეთი სოციალისტები, როგორც ბატონი ჟორდანიას მკვეთრად ნაციონალისტური და კონსტრუქციული კაბინეტი. თავად მთავრობის თავმჯდომარე, თავისი თავაზიანობის, გულწრფელობისა და უანგარობის გამო, დიდი პოპულარობით სარგებლობს გლეხებში. მის სიტყვას დიდი წონა აქვს და ადამიანებს სჯერათ, რომ პარტია, რომელსაც ის ეკუთვნის, ხალხის ინტერესებს ყველაზე უკეთ დაიცავს. სამწუხაროდ, მას ჯანმრთელი არ ეთქმის - წლებია, ტუბერკულოზი ტანჯავს.

სხვა პარტიებმა არჩევნებში დიდ წარმატებას ვერ მიაღწიეს. ჩანს, რომ ისინი თანდათან მთავრობის გარშემო იკრიბებიან. შესაძლოა, სწორედ ამ გადაჯგუფებამ წაიყვანოს პოლიტიკა უფრო მარჯვენა მხარეს.

7. გიგზავნით საინტერესო ანგარიშის ასლს, რომელიც ბათუმი-ყარსის რკინიგზის პროექტის შესახებ გამომიგზავნა კონსულმა სტივენსმა⁶ (1 სექტემბერი, № 1). როგორც ჩანს, რუსეთის სომხებს ღრმად სწამთ, რომ მათი ეკონომიკური კეთილდღეობა რუსეთთან სიახლოვეზეა დამოკიდებული, ისევე, როგორც ქართველები თვლიან, რომ დიდი ბრიტანეთი მათი უკონკურენტო მოკავშირეა როგორც ეკონომიკური, ისე პოლიტიკური გაძლიერების გზაზე. სასურველია, ეს გავითვალისწინოთ, როცა რკინიგზის საკითხი დადგება. მეორე მხრივ, თუ ამერიკელები სომხეთზე დროებით პასუხისმგებლობას აიღებენ, უნდა ვიცოდეთ, რომ სომხები ყველაფერს გააკეთებენ, რაც მათ ძალებში შედის, რათა ამერიკელების უპირატესი მხარდაჭერა მოიპოვონ, ამან კი, შესაძლოა, საქართველოსა და აზერბაიჯანის მდგომარეობა გაართულოს. შემოთავაზებული რკინიგზის პროექტი, სპარსეთთან ვაჭრობის ტრანზიტის შემოსავალს საქართველოდან და აზერბაიჯანიდან სომხეთისკენ გადაქაჩავს. მაგრამ, ამავე დროს, დასაშვებია, რომ აღნიშნულმა რკინიგზამ სომხეთის რუსეთისადმი ურთიერთობაზეც იქონიოს გავლენა, რადგან სომხეთი ეკონომიკურად უფრო ნაკლებად

⁶ პატრიკ სტივენსი - დიდი ბრიტანეთის კონსული ბათუმში.

დამოკიდებული გახდება.

8. ყველა მზადაა, საყოველთაო მშვიდობის დამყარებას ხელი შეუწყოს. გაჩნდა კომპრომისი სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის ყარაბაღის საკითხთან დაკავშირებით, ასევე სომხეთსა და საქართველოს შორის ლორეს თაობაზე. მუსლიმები შემრიგებლურ პოლიტიკას აწარმოებენ ქრისტიანი მეზობლების მიმართ. 31 აგვისტოს აჭარლების მიერ ბათუმში მიღებული ერთსულოვანი გადაწყვეტილება აჭარის საქართველოს შემადგენლობაში დაბრუნების შესახებ, ამის დასტურია.

ახლა ვითარების ბოლომდე დალაგებას გარედან მოსული სამხედრო ძალის, თუნდაც ძალიან მცირერიცხოვანის, დახმარება სჭირდება, რათა გაღვივდეს რწმენა, რომ დიდი სახელმწიფოები ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან შემოჭრილ მტრებს გასაქანს არ მისცემენ. თუ აღნიშნული სამხედრო ძალის მიწოდება და სამშვიდობო გარანტიების გაცემა არ დააყოვნებს, გაცილებით ნაკლები იქნება საშიშროება იმისა, რომ ეროვნულ ან რელიგიურ ნიადაგზე დაპირისპირება გაღვივდეს და სამხრეთ კავკასიელი მუსლიმები პროთურქული ძალების მიერ დახლართულ ინტრიგებში ჩაეზან, რადგან ბრძოლით ისინიც ძალიან დაილაღნენ.

მაქვს პატივი,

ვიყო თქვენი ხელისუფლების

უმდაბლესი და უმორჩილესი მსახური,

ო. უორდროპი.

FO 371/3663/1015/144528/58

რუსეთი

გამგზავნი: მისტერ უორდროპი (ტფილისი)

20 ოქტომბერი, 1919.

გაგზავნა: დილის 9:30, 21 ოქტომბერი, 1919.

მიღება: დღის 4:15, 22 ოქტომბერი, 1919.

სასწრაფო

თქვენი ბრწყინვალეების ტელეგრამა № 29, რომელიც 4 ოქტომბერს გამოიგზავნა, 14 ოქტომბერს ჩამოვიდა და მე მხოლოდ ამ დღით, ერევნიდან ჩამოსვლის შემდეგ გადმომიცა.⁷

1. არგუმენტები საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარებისთვის გაცილებით ძლიერია იურიდიული, პოლიტიკური და ეკონომიკური თვალსაზრისით, სწორედ ამიტომ გავაკეთე მასზე განსაკუთრებული აქცენტი, თუმცა, უნდა აღვნიშნო, რომ იგივე მოსაზრება მაქვს აზერბაიჯანისა და

---

⁷ ეს წერილი არის უორდროპსა და კერზონს შორის პოლემიკის ნაწილი. უმაღლესმა კომისარმა, 19 სექტემბერს, საგარეო საქმეთა მინისტრის მოვალეობის შემსრულებლისაგან სამხრეთ კავკასიის რესპუბლიკათა აღიარება მოითხოვა. მან განსაკუთრებული აქცენტები საქართველოზე დასვა. კერზონმა, თავის 4 ოქტომბრის პასუხში, ეჭვქვეშ დააყენა მოცემული ეტაპზე დე ფაქტო აღიარების მიზანშეწონილობა და რამდენიმე კითხვა დაუსვა უორდროპს, რამაც ამ უკანასკნელის 20 ოქტომბრის კიდევ ერთი პასუხი გამოიწვია.

სომხეთის აღიარებასთან დაკავშირებით და ასევე, მიმაჩნია, რომ დაღესტანი უნდა გადმოვიდეს ბრიტანელების, ან მოკავშირეთა კონტროლის ქვეშ, მისი დამოუკიდებლობის ცნობამდე. ვფიქრობ, რომ რუსეთის წინააღმდეგ აღმართული ეს ბარიერი უმნიშვნელოვანესია ინდოეთისა და სპარსეთის მიმართულებით ჩვენი პოზიციების უსაფრთხოების უზრუნველყოფისთვის.

2. პროცესი რისკის შემცველია, მაგრამ თუ სამხრეთ კავკასია მტრული ძალის ხელში აღმოჩნდა, ეს კიდევ უფრო საშიშ მოვლენად იქცევა ჩვენთვის, როგორც აზიური იმპერიისთვის. მოვლენათა განვითარების ყველაზე სასურველი სცენარი ის არის, რომ ბოლოსდაბოლოს, ამერიკამაც აიღოს გარკვეული პასუხისმგებლობა მსოფლიოს ამ ნაწილში, რაც, სავარაუდოდ, მათთან ჩვენი ინტერესების თანხვედრას გამოიწვევს.

3. როგორც წინა ტელეგრამებში შეგატყობინეთ, ურთიერთშეტაკებათა გაგრძელება ნაკლებ სავარაუდოდ მიმაჩნია, ჩვენი ჯარის ძალზე მცირე ნაწილიც საკმარისი იქნება მშვიდობის შესანარჩუნებლად. რესპუბლიკები უკვე არსებითად მუშაობენ საზღვრების გამიჯვნის საკითხზე და უკვე რამდენიმე მათგანმა გამოაცხადა განზრახვა ფედერაციის შექმნის შესახებ.

4. დენიკინისადმი შიში, რომელიც, ვფიქრობ, საკმაოდ საფუძვლიანია, ხელისშემშლელ ფაქტორს წარმოადგენს. აღიარება კი, ამ შიშს განაქარვებდა. თუ აღმოჩნდება დამამტკიცებელი საბუთი იმისა, რომ რესპუბლიკები დენიკინის მტრებთან მართლა აქტიურად თანამშრომლობენ, მე მათ მთავრობებს ძლიერ წინააღმდეგობას ვაგუწევ. თუმცა, ჯერჯერობით, ქორეზის გარდა არაფერი გამიგია, რომლებზეც თქვენც უთითებთ თქვენს №41 ტელეგრამაში. საქართველო და აზერბაიჯანი ცდილობდნენ [დენიკინთან] შეთანხმების მიღწევას გენერალ ბარათოვის დახმარებით, სანამ მას დაჭრიდნენ. ვფიქრობ, შეთანხმების ბოლომდე მიყვანას დიდი ძალისხმევა არ დაჭირდებოდა.⁸ საქმეს მხოლოდ დენიკინის შიში ართულებს, შიში, რომელსაც სომხეთიც იზიარებს, თუ ბატონ ხატისიანს დავუჯერებთ.

5. დარწმუნებული არა ვარ, რომ, გამარჯვების შემთხვევაში, მოხალისეთა არმია ბოლშევიკებზე ნაკლებად პროგერმანული იქნება.

6. თუ მისი უდიდებულესობის მთავრობა, ბალტიის ქვეყნებისთვის გაგზავნილი ტელეგრამის მსგავსად, ჩვენც გამოგვიგზავნის შეტყობინებას, სადაც განაცხადებს, რომ არ დაეთანხმება დენიკინის არცერთ აგრესიულ ნაბიჯს, ვფიქრობ, ამ ეტაპზე ეს სრულიად საკმარისი იქნება. დენიკინსაც უფრო მეტი გაქანება მიეცემა, ნაცვლად ასეთი შორეული რეგიონებისა, პეტროგრადის სიახლოვეს იმოქმედოს და მისი ძირითადი ამოცანები შეასრულოს.

7. სამ რესპუბლიკას ერთად მუშაობის სულ უფრო მზარდი სურვილი გააჩნია და საერთო ინტერესები, ვფიქრობ, აქ უფრო მეტია, ვიდრე

---

⁸ დენიკინმა, მოსკოვზე გენერალური ანტიბოლშევიკური მარშის დაწყების წინ, სამხრეთ კავკასიის რესპუბლიკებთან მოსალაპარაკებლად გამოაგზავნა თავისი წარმომადგენელი - გენერალი ბარათოვი. მოლაპარაკებათა ჩაშლის მიზნით, 1919 წლის 13 სექტემბერს, ბოლშევიკმა არკადი ელბაქიძემ ტერორისტული აქტი მოაწყო ბარათოვის წინააღმდეგ. ეს უკანასკნელი მძიმედ დაიჭრა და მოლაპარაკებებიც ჩაიშალა.

ბალტიის სახელმწიფოებში. აქ კლიმატურ და სხვა პირობათა იმხელა მრავალფეროვნებაა, რომ ერთიანი ეკონომიკური პოლიტიკა და საერთო მტრის შიში ყოველთვის შექმნის, უმრავლეს სფეროებში, ჰარმონიული თანამშრომლობის გარანტიას. სამივე ქვეყნის ხელისუფლება გამოთქვამს სურვილს, გააუქმონ საბაჟო ბარიერები, ჰქონდეთ საერთო ვალუტა, ერთიანი ძალებით აკონტროლონ ფოსტა, ტელეგრაფი და რკინიგზა. მათ უკვე აჩვენეს თვითმმართველობის უნარი. სწორედ ისინი წარმოადგენენ (თუ არ ჩავთვლით ბაქოს, რომელიც ცოტა ხანს უცხოელების ხელში იყო) რუსეთის იმპერიის ერთადერთ ნაწილს, სადაც ბოლშევიზმს არანაირი გასაქანი არ მიეცა.

8. რადგან ბათუმსა და ჩრდილოეთ სპარსეთში ჯარი გვყავს, ვთვლი, რომ აქ მხოლოდ ჟანდარმერიაც საკმარისი იქნება წესრიგის შესანარჩუნებლად, მაგრამ ესეც არ უნდა გახდეს საჭირო.

9. იმ ქმედებათა შეუსრულებლობა, რომელთა შეთავაზებაც თქვენ შემოგკადრეთ, ქმნის საფრთხეს, რომ აზერბაიჯანი და დაღესტანი თურქეთს მოიწვევენ, შეუთანხმდებიან მუსტაფა ქემალს, ან ვინმე მსგავსს და იმავს გაკეთებას შეეცდებიან, რაც ვინც დერ გოლცმა ჩრდილოეთში მოიმოქმედა.

10. მესმის, რომ შესაძლოა, გენერალი ჰარბორდი თურქეთისა და სამხრეთ კავკასიის ერთიანი მანდატის შეთავაზებას გააკეთებს. ის ფიქრობს, რომ ასე გაცილებით უფრო მცირერიცხოვანი ჯარის გამოყენება გახდება საჭირო. სხვების მსგავსად, ისიც აღიარებს, რომ ამერიკელებს არ აქვთ აღმოსავლეთის ხალხების მართვის ცოდნა და რომ ეს მანდატი ბრიტანელებმა უნდა განახორციელონ. არა მგონია, ასეთმა დიდმა გაერთიანებამ ჰარმონიულად შეძლოს თანაარსებობა, რაც, საბოლოოდ, ეკონომიკურ ინტერესთა კონფლიქტს გამოიწვევს და, შესაძლოა, მუსლიმები - პანისლამური მოძრაობა აღმოჩნდეს დომინანტურ პოზიციაში.

FO 371/3663/172086/58

ეს დოკუმენტი არის მისი უდიდებულესობის მთავრობის საკუთრება და უნდა ინახებოდეს საგარეო საქმეთა სამინისტროში თუ სხვაგვარად გამოყენების ოფიციალური საჭიროება არ დგას.

(172066)

რუსეთი

პოლიტიკური

ტელეგრაფი მისტერ უორდროპისგან (ტფილისი)

გაგზავნის თარიღი: 13 იანვარი, 1920.

მიღების თარიღი: 21 იანვარი, 1920.

დამოუკიდებლობის აღიარების შესახებ ცნობამ ტფილისში დიდი პატრიოტული დემონსტრაცია გამოიწვია. ერთ საათში მთელი ქალაქი დროშებით მოირთო, მოძრაობა შეწყდა, ქარხნები და მაღაზიები დაიხურნენ. ჯერ ჩემი სახლის წინ ჩაიარა მთელმა ჯარმა, კავალერიისა და არტილერიის ჩათვლით, სალამი მიძღვნეს, და შემდეგ, სასახლის წინ, მე და

პრემიერ-მინისტრი პროფკავშირებისა და ყველა სოციალური ფენის მოსახლეობის მსვლელობის მონაწილე გახდით. პრემიერ-მინისტრისა და საგარეო საქმეთა მინისტრის გამოსვლა უამრავი ადამიანის წინაშე მკვეთრად პატრიოტული, ანტიბოლშევიკური და პრობრიტანული იყო. მთელი დღის განმავლობაში ოვაციები არ მომკლებია, მხრებზე შემისვს და მანქანამდე ასე მიმიყვანეს. მთელი ქალაქი გაანათეს. პრობრიტანული მსვლელობა, შემდეგ ოპერაში დაწყებული პრობრიტანული ბანკეტით გაგრძელდა, რომელიც გუშინ, 11 საათზე დაიწყო და დღეს, დილის 4 საათზე დასრულდა. ბაქოდან ცნობა მოვიდა, რომ ქართველების მსგავსად, ბოლშევიკებს აზერბაიჯანელებმაც უკომპრომისო უარი განუცხადეს და კიდევ ერთხელ დაადასტურეს მოკავშირეთა მიმართ ერთგულება.⁹ ორივე ქვეყნის მთავრობა თავის გადაწყვეტილებაში ერთსულოვანია. აზერბაიჯანის საგარეო საქმეთა მინისტრს ხვალ აქ ელოდებიან. სომხების აღიარების პროცესში ჩაურთველობამ მათი აღელვება გამოიწვია, მაგრამ მე შევეცადე და გავუფანტე შიშები. სომხეთის პრემიერმინისტრი ამ დილით ჩამოვიდა ერევნიდან.

---

⁹ 1920 წლის 2 იანვარს საბჭოთა რუსეთის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარმა - გიორგი ჩიჩერინმა ულტიმატუმი გაუგზავნა საქართველოსა და აზერბაიჯანის მთავრობებს, სადაც დენიკინის წინააღმდეგ სამხედრო მხარდაჭერასა და მოკავშირეთა ჯარების კავკასიის გაყვანას ითხოვდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ორივე რესპუბლიკის არსებობას ემუქრებოდა. ქართულმა მხარემ ასეთ შეთავაზებას მკაცრი უარით უპასუხა. აზერბაიჯანის მთავრობა პირველ ეტაპზე დამაჯერებლად არ გამოიყურებოდა, თუმცა საქართველოს ელჩის ალშიბაიასა და უორდროპის ჩარევით მათმა საპასუხო წერილმაც მკაცრი შეფერილობა მიიღო. იხ. FO 371/4931/E414/1/58

ფოტოალბომი

PHOTO GALLERY

Tiflis Meeting
 Wednesday, June 18, 1919
ADMIT ONE
 B. O. R.'s ENCLOSURE

А П О Л Л О
 1-е МѢСТО
 Государ. Нал. 1 р.
 Город. Нал. 1 р.
 Всего 6 р. 50 к.

Кино-Театръ „МИНЬОНЪ“
 158
 КРЕСЛО
 Цена бил. 3 р. 60 к.
 военный налогъ — 80 к.
 городской налогъ — 80 к.
 ВСЕГО 5 р. 20 к.
 налогъ взысканъ

Тифлисское Артистическое Общество.
 Балконъ № 112.
 Рядъ 2-й. Правая.
 Цена . . . . . р. к.
 Въ пользу упр. Директ. Мари — р. 10 к.
 За сохраненіе верхн. платя. — р. 10 к.
 Всего . . . . . р. к.
 Сохранять до конца спектакля. Билетъ безъ марки недействител.

Кино-Театръ „МИНЬОНЪ“
 № 293
 КРЕСЛО
 Цена бил. 3 р. 60 к.
 военный налогъ — 80 к.
 городской налогъ — 80 к.
 ВСЕГО 5 р. 20 к.
 налогъ взысканъ

ს ა ნ ხ ე ლ ა ვ ნ ი უ მ თ ე ა ტ რ ი
 Государственный Театръ
 პ ა რ ტ ე რ ი
 ПАРТЕРЪ
 რიგი 9 სავარძელი № 235
 Рядъ 9 Кресло № 235
 მარჯვენა მხარე სუ правой стороны
 ფასი 16 რ. 25 კ. გადასახადი
 Цена 16 р. 25 к. Налоги
 შეინახეთ წარმოდგენის დასრულებამდე. Сохранять до конца спектакля.

А П О Л Л О
 1-е МѢСТО
 Цена бил. 4 р. 50 к.
 Государ. Нал. 1 р.
 Город. Нал. 1 р.
 Всего 6 р. 50 к.

ს ა ნ ხ ე ლ ა ვ ნ ი უ მ თ ე ა ტ რ ი
 Государственный Театръ
 პ ა რ ტ ე რ ი
 ПАРТЕРЪ
 რიგი 7 სავარძელი № 162
 Рядъ 7 Кресло № 162
 მარჯვენა მხარე სუ лѣвой стороны
 ფასი 11 რ. გადასახადი
 Цена 11 р. Налоги
 შეინახეთ წარმოდგენის დასრულებამდე. Сохранять до конца спектакля.

ბრიტანელ სამხედროთა ტფილისის თეატრისა და კინოს ბილეთები.
 დაცულია ბრიტანეთის საიმპერიო ომის მუზეუმში.
 Theater and cinema tickets of British soldiers from Tiflis.
 From the collections of the British Imperial War Museum.

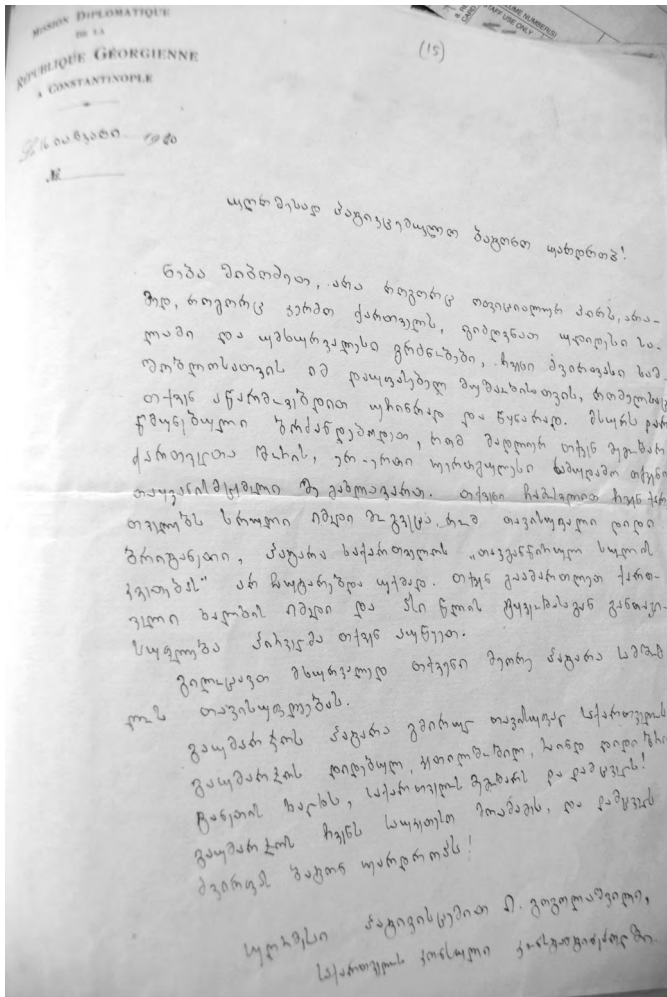

ოლივერ უორდროპი ვაჟიშვილებთან - ჯემსთან (მის მარცხნივ) და
ენდრიუსთან (მის მარჯვნივ) ერთად.

ფოტო ჰილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.

Oliver Wardrop together with his sons – Andrew (to the left) and
James (to the right).

Photograph from Wardrops family album of Hilary Grundy.

კონსტანტინოპოლში საქართველოს კონსულის - იოსებ გოგოლაშვილის 1920 წლის 16 იანვრით დათარიღებული სამადლობელი წერილი ოლივერ უორდროპს საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარებასთან დაკავშირებით, სადაც ვკითხულობთ:

„ნება მიბოძეთ, არა როგორც ოფიციალურ პირს, არამედ როგორც კერძო ქართველს, გიძღვნათ უდიდესი საღამი და უმზურვალესი გრძნობები, ჩვენი ძვირფასი სამშობლოსთვის იმ დაუფასებელი მუშაობისთვის, რომელსაც თქვენ აწარმოებდით უჩინრად და წყნარად...“

დაცულია ოქსფორდის ბოდლეინის ბიბლიოთეკის განსაკუთრებულ კოლექციათა განყოფილებაში.

Letter of gratitude of January 16th 1920 of Georgian Consul in Constantinople – Ioseb Gogolashvili to Oliver Wardrop, which reads as follows:

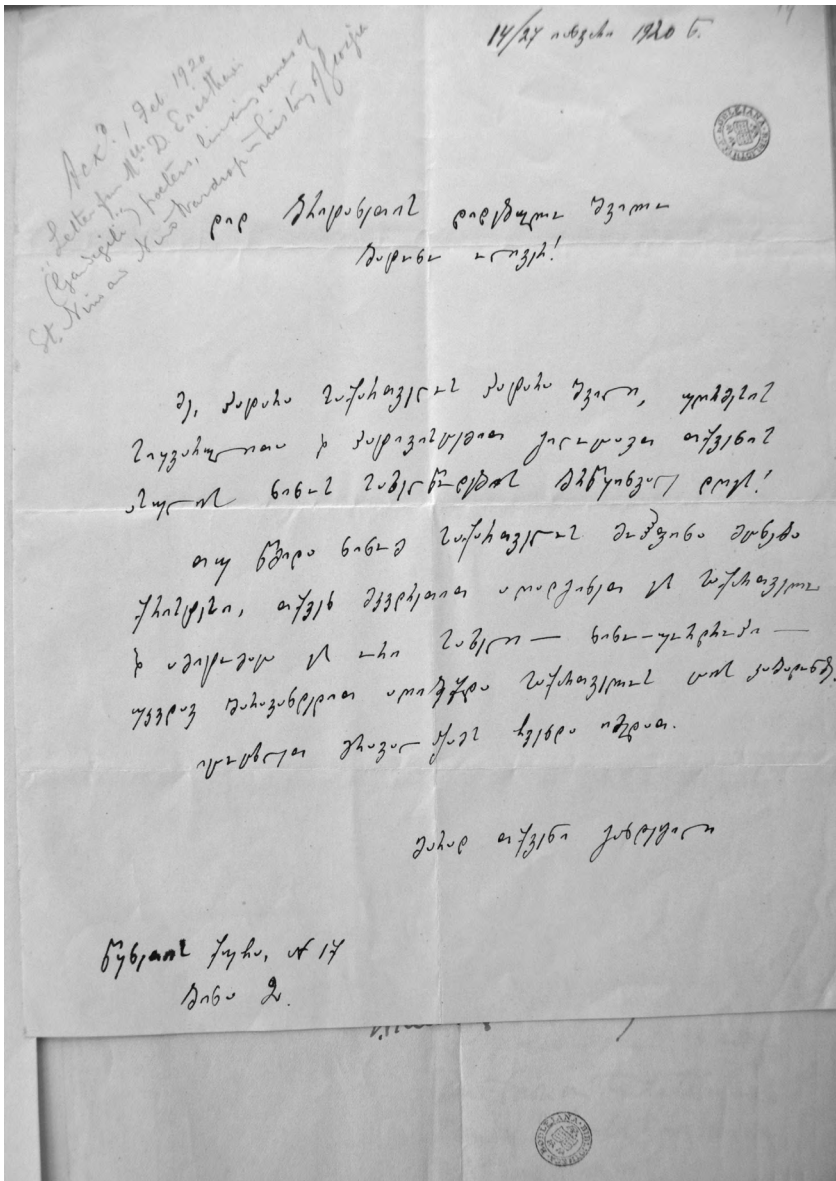
“Let me send you my comprehensive greetings and the warmest feelings not as to foreigner, but as to certain Georgian for you have done priceless job for our beloved motherland and you did it invisibly and quietly...”

The item is preserved in Oxford Bodleian Library’s Special Collections Room.

უორდროპის მიერ აღწერილი, სახელდახლოდ გაკეთებული
ხალიჩების კარვები, გორის მიწისძვრის შემდეგ.
ფოტო დაცულია საქართველოს ეროვნულ არქივში.
After Gori earthquake: hastily erected carpet tents.
The photograph is preserved in the National Archives of Georgia

ქართველი მწერლის - დომინიკა ერისთავის 1920 წლის 27 იანვრით დათარიღებული სამადლობელი წერილი ოლივერ უორდროპს, სადაც წერია: „თუ წმინდა ნინომ საქართველოს მოჰფინა მცნება ქრისტესი, თქვენ მკვდრეთით აღადგინეთ ეს საქართველო...“

დოკუმენტი დაცულია ოქსფორდის ბოდლეინის ბიბლიოთეკის განსაკუთრებულ კოლექციათა განყოფილებაში.

Letter of gratitude of Georgian writer Dominika Eristavi of January 27th 1920, which reads as follows: “Saint Nino brought to Georgia belief of Christ, but you brought back Georgia to the life...”

The item is preserved in Oxford Bodleian Library’s Special Collections Room.

33
1920

ფანი 17 ჟ.

ჩვენი ორფეოსი.

№
18

1920 წ.
მარტის 21

უორდროპი. (უკრავს და მღერის) მისმინეთ: ბათომისკენ ცქერა რა სავარგულია... სულმნათი შოთას თხზულება ღრმა სიბრძნით მოქარგულია, ან მისგან თქმულს, ქართველო, ცრვით შიპ არ გულია: რასაცა გასცემთ თქვენია, რაც არა - დაკარგულია.

უორდროპის კარიკატურა „ჩვენი ორფეოსი“ 1920 წლის 21 მარტის „ეშმაკის მათრახის“ ნომერში:

„უორდროპი (უკრავს და მღერის) მისმინეთ: ბათომისკენ ცქერა რა სავარგულია... სულმნათი შოთას თხზულება ღრმა სიბრძნით მოქარგულია, ან მისგან თქმულს ქართველო, კარგად მიაბყარ გულია: რასაცა გასცემთ თქვენია, რაც არა - დაკარგულია.“

Wardrop's caricature in satiric journal "Devil's Whip" with an ironical comment on it saying that the Georgians should forget about Batum 21st of March 1920.

ოლივერ უორდროპის ძმა - თომას უორდროპი
ფოტო დაცულია ლიტერატურის მუზეუმში
Brother of Oliver Wardrop – Thomas Wardrop
The photograph is preserved in the Literature Museum of Georgia

ოლივერ უორდროპის მეუღლე - მარგრეტ კოლეტი
ფოტო ჰილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.
Wife of Oliver Wardrop – Margrethe Collett
Photograph from Wardrops family album of Hilary Grundy.

ოლივერ უორდროპის მეუღლე - მარგრეტ კოლეტი ახალგაზრდობაში
ფოტო ჰილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.

Wife of Oliver Wardrop – Margrethe Collett
Photograph from Wardrops family album of Hilary Grundy.

მარჯორი უორდროპი
ფოტოები დაცულია
ლიტერატურის მუზეუმში
Marjory Wardrop
The photographs are pre-
served in the Literature Museum
of Georgia

SIR OLIVER WARDROP

Sir Oliver Wardrop, who had a long and exceptionally varied career in the Consular Service and in various diplomatic posts, died at his home in London on Tuesday at the age of 84.

John Oliver Wardrop was the son of T. C. Wardrop and was born in London on October 10, 1864. He was educated at Balliol and during his time at Oxford came under the influence of the late Lord Bryce, who had recently published his book on Transcaucasia and Mount Ararat. This book inspired Wardrop to pay the first of his many visits to the Caucasus, whose first-fruits were a pleasant book of travels called "The Kingdom of Georgia," which he published in 1888. He then took up the study of the Georgian language and also of Russian, passed an Army Interpretation examination in the latter, and in 1892 received his first official appointment as private secretary to Sir Robert Morier, Ambassador in what was then St. Petersburg. From this post he obtained a vice-consulship first at Kertch and next at Sevastopol, and these posts gave him the opportunity for further holiday travelling in Georgia, to which he was increasingly attracted. In 1894 he published a translation from the Georgian of "The Book of Wisdom and Lies." In collaboration with his sister and with Dr. F. C. Conybeare, he made other translations of examples of Georgian literature, including Rustaveli's "The Man in the Panther's Skin."

In 1900 he was transferred to Poland, and then passed in rapid succession to Rumania, Tunis, and even Haiti. In 1903 he returned to St. Petersburg as Consul, remaining there for three years, and then went once again for the ensuing four years to Rumania. Being in indifferent health he decided in 1910 to retire from the service, and for four years devoted himself to educational work, but with the outbreak of war in 1914 he rejoined and was sent as Consul-General to Bergen. On the fall of Kerensky's Government in 1917, Wardrop was invited to assume the onerous and dangerous post of Consul-General in Moscow and remained there until 1919.

Then came the most interesting and appropriate appointment of his career, that of British Chief Commissioner in Transcaucasia to watch British interests in the three Republics of Georgia, Armenia, and Azerbaijan. Little could he have expected when he first fell in love with Georgia as a young man that he would be the first British representative ever sent to an independent Georgian Government. He held this post, during a particularly arduous and difficult period, until a serious illness compelled him at the beginning of 1920 to leave the Caucasus for good. After he recovered, he was employed under the Foreign Office in connexion with Russian relief, and ended his official career as Consul-General at Strasbourg from 1920 to 1927. Thereafter he played a great part in the promotion of Asiatic studies and was for many years a governor of the School of Oriental and African Studies.

Wardrop married in 1912 a Norwegian lady, Miss Margrethe Collett, by whom he had two sons and a daughter. He was created a C.M.G. in 1917 and a K.B.E. in 1922.

სერ ოლივერ უორდროპის ნეკროლოგი გაზეთ The Times-ში.

1948 წლის 21 ოქტომბერი.

Obituary of Sir Oliver Wardrop. The Times, October 21st 1948

სერ ოლივერ უორდროპის ქალიშვილი - ნინო უორდროპი
ფოტო პილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.

Daughter of Sir Oliver Wardrop – Nino Wardrop
Photograph from Wardrops' family album of Hilary Grundy.

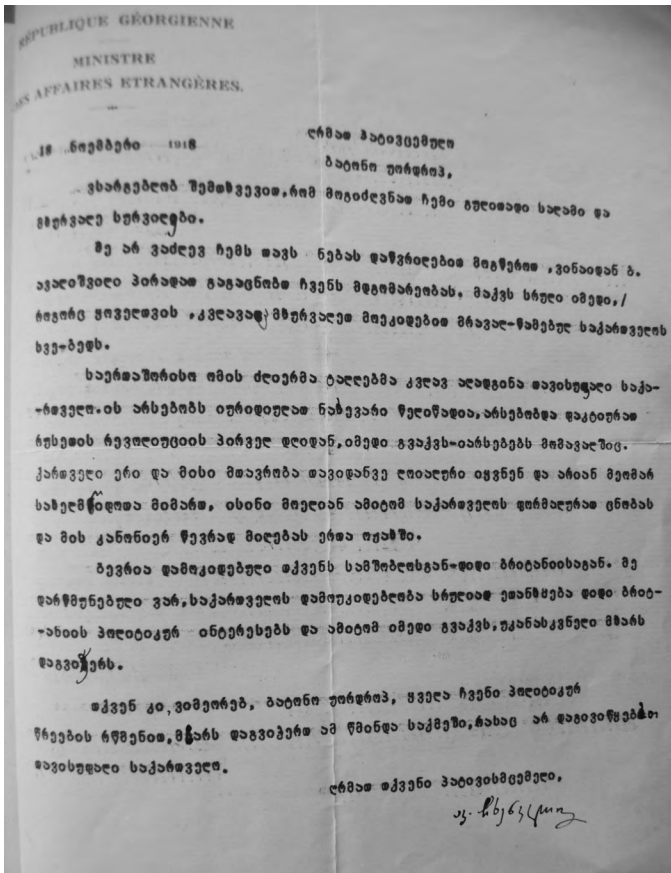

სერ ოლივერ უორდროპი
ფოტოები პილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.
Sir Oliver Wardrop
Photographs from Wardrops the family album of Hilary Grundy.

ოლივერ უორდრობი სევენოუქსის სამამულო სახლში
ფოტოები დაცულია ლიტერატურის მუზეუმში
Oliver Wardrop in Sevenoaks Wardrops' family house
The photographs are preserved in the Literature Museum of Georgia

ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს
საგარეო საქმეთა მინისტრის, აკაკი ჩხენკელის მიერ ოლივერ უორდროპისთვის 1918 წლის 18 ნოემბერს ქართულ ენაზე გაგზავნილი წერილი, სადაც ვკითხულობთ: „მაქვს სრული იმედი, კვლავაც მხურვალეთ მოეკიდებით მრავალ-წამებულ საქართველოს სვე-ბედს... ბევრია დამოკიდებული თქვენს სამშობლოსგან - დიდი ბრიტანიისგან. მე დარწმუნებული ვარ, საქართველოს დამოუკიდებლობა სრულიად ეთანხმება დიდი ბრიტანიის პოლიტიკურ ინტერესებს და ამიტომ იმედი გვაქვს, ეს უკანასკნელი მხარს დაგვიჭერს. თქვენ კი, ვიმეორებ, ბატონო უორდროპ, ყველა ჩვენი პოლიტიკურ

წრეების რწმენით, მხარს დაგვიჭერთ ამ წმინდა საქმეში, რასაც არ დაგივიწყებთ თავისუფალი საქართველო.

წერილი დაცულია საქართველოს ეროვნულ არქივსა და ოქსფორდის ბოდლეინის ბიბლიოთეკის განსაკუთრებულ კოლექციათა განყოფილებაში.

Private letter of Georgian foreign minister Akaki Chkhenkeli to Oliver Wardrop, 18th of November 1918. In Georgian it reads as follows: "I am very hopeful that, again, you will take a passionate stand towards multi-martyred fate of Georgia... A lot depends on your motherland – Great Britain. I am convinced that the independence of Georgia is in a full consent with the political interests of the Great Britain. Hence, we are hopeful that your country will not spare support for us. And you, it is believed in all our political circles, will grant your support to this holy affair [of the independence] that will never be forgotten by the liberated Georgia."

The letter is preserved in the National Archives of Georgia and in Oxford Bodleian Library's Special Collections Room.

ბრიტანეთის უმაღლესი კომისარი სამხრეთ კავკასიაში - ოლივერ უორდროპი ტფილისში, თავის რეზიდენციაში. დღევანდელი მანაბლის ქუჩა 13. 1920 წელი.

ფოტო დაცულია საქართველოს ეროვნულ არქივში.
ვახტანგ ლამბაშიძის ფოტო.

British High Commissioner in Transcaucasia – Oliver Wardrop in his house of residence. Nowadays Machabeli str. 13. Tiflis 1920.

The photograph is preserved in the National Archives of Georgia.
Photo of Vakhtang Ghambashidze.

პოლკოვნიკი კლოდ ბეიფილდ სტოქსი
ფოტო დაცულია ბრიტანეთის საიმპერიო ომის მუზეუმში
Colonel Claude Bayfield Stokes

The photograph is preserved in the British Imperial War Museum

ნოე ჟორდანიას ოჯახი, მარცხნიდან მარჯვნივ: ქალიშვილი ნათელა, მეუღლე ინა კორენევა, ვაჟიშვილი რეჯები (კალთაში), ნოე ჟორდანია, ქალიშვილი ასმათი (ფეხზე დგას).

ფოტო ქრისტინე ფალავა-ბულეზის საოჯახო ალბომიდან.
Family of Noe Jordania, from left to right: daughter Nathela, wife Inna Koreneva, Son Redjeb, Noe Jordania, daughter Asmat (is standing)

The photograph from the family album of Christine Pagava-Boulez

George V

George the Fifth by the Grace of
God of the United Kingdom of Great Britain
and Ireland, and of the British Dominions
beyond the Seas His Majesty
Faith, Emperor
the Most Excellent
Empire to Our
John Oliver Wardrop
of Our Most Excellent
Saint Michael
Greeting
fit to nominate
a Knight Commander
of the Civil Division
Excellent Order of

We do by these presents grant unto you
the Dignity of a Knight-Commander of
Our said Order and hereby authorise you
to have hold and enjoy the said Dignity and
Rank of a Knight-Commander of Our
aforesaid Order together with all and singular
the privileges thereunto belonging or appertaining.

Grant of the dignity of a Knight
of the Civil Division of the Order
to John Oliver Wardrop, Esq.,

Given at Our Court, at Saint James's
under Our Sign Manual and Seal of Our
said Order, this Thirtieth day of
December 1922, in the Thirteenth year
of Our Reign.

By the Sovereign's Command

Edward P
Grand Master.

ბრიტანეთის მეფის - ჯორჯ მეხუთის მიერ 1922 წლის დეკემბერში
გაცემული სიგელი, რომლის მიხედვითაც ოლივერ უორდროპს მიენიჭა
ბრიტანეთის რაინდის ტიტული და სერის წოდება.
დოკუმენტი დაცულია ჰილარი გრანდის უორდროპების საოჯახო
არქივში.

Document issued by the British King George Fifth in December 1922.

Sir Oliver Wardrop was created Knight of British Empire.

The document is preserved in the Wardrops'
family archive of Hilary Grundy

ოლივერ უორდროპის, მაგრეტ კოლეტის და მარჯორი უორდროპის
საფლავი სევენოუქსის წმინდა ნიკოლოზის სახელობის ეკლესიის ეზოში.
ბეკა კობახიძის ფოტო
Grave of Oliver Wardrop, Margrethe Collett and Marjory Wardrop in the
churchyard of Sevenoaks St. Nicolas church.
Photograph by Beka Kobakhidze.

უორდროპების სამამულო სახლი სევენოუქსში, კენტის საგრაფო
ფოტო დაცულია ლიტერატურის მუზეუმში
Wardrops' family house in Sevenoaks, Kent.
The photograph is preserved in the Literature Museum of Georgia.

ოლივერ უორდროპის მეუღლის დედა - ანდრეა კონრადი
ფოტო ჰილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.

Mother in law of Oliver Wardrop –Andrea Conradi
Photograph from Wardrops' family album of Hilary Grundy.

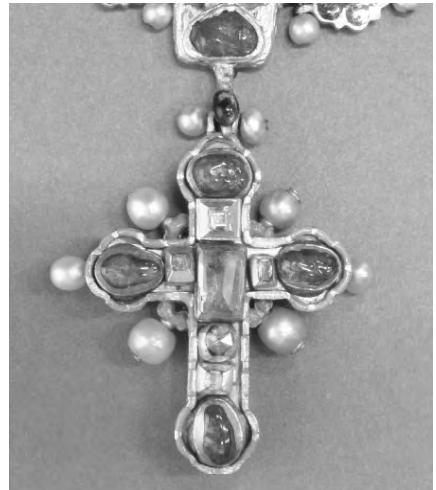
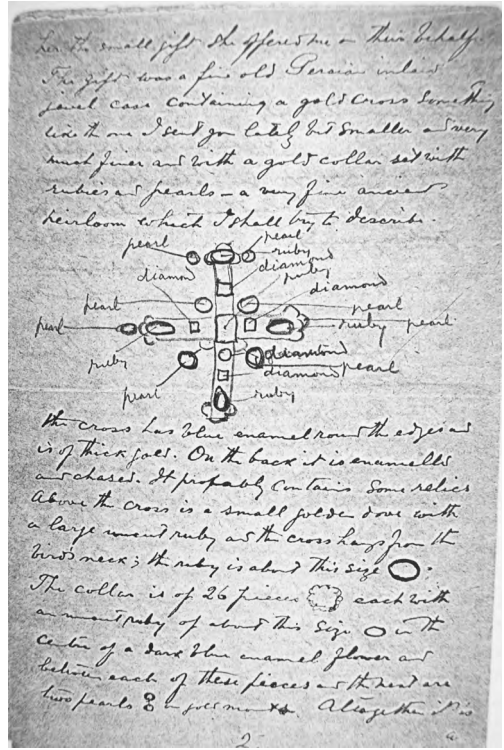
ქართველი ბიზნესმენი აკაკი ხოშტარია და მისი მეუღლე მინადორა თურქია-ხოშტარია. აკაკი ხოშტარიას მიერ ბრიტანული დიპლომატიური მისიისთვის გადაცემული საკუთარი რეზიდენცია, სადაც 1919-1920 წლებში ცხოვრობდა ოლივერ უორდროპი. თბილისი, მაჩაბლის 13.

ფოტოები ეროვნული ბიბლიოთეკის კოლექციიდან.

Georgian enterpriser Akaki Khoshtaria and his wife Minadora Turkia-Khoshtaria. Akaki Khoshtaria's house which he spared for the British in High Commissioners to Transcaucasia as a place of residence. Here was living Oliver Wardrop in 1919-1920. Tbilisi, Machabeli str. 13.

Photographs from Georgian National Library's collection.

The photograph is preserved in the National Archives of Georgia

ოლივერ უორდროპისთვის ნაჩუქარი ყელსაბამი და ჯვარი.
 დაცულია ბრიტანეთის ეროვნულ მუზეუმში.
 ჯვრის ოლივერ უორდროპისეული ჩანახატი.
 დაცულია ოქსფორდის ბოდლიენის ბიბლიოთეკის განსაკუთრებულ
 კოლექციათა განყოფილებაში.
 Cross and necklace presented to Oliver Wardrop. The item is preserved in
 the British Museum.
 Oliver Wardrop's painting of the cross. The item is preserved in Oxford
 Bodleian Library's Special Collections Room.

ტფილისის საზოგადოების შეხვედრა ოლივერ უორდროპთან.
1919 წლის ოქტომბერი.

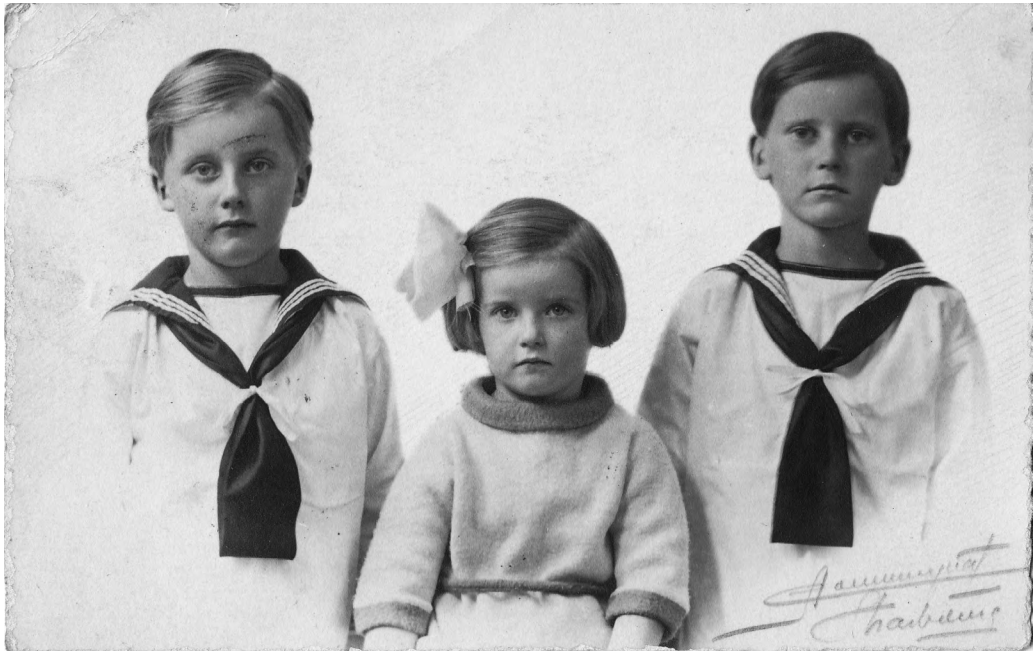
პირველ რიგში, მარცხნიდან მეორე - მოქანდაკე იაკობ ნიკოლაძე (ნამონოლილია) და ნიკოლოზ (კოლია) ერისთავი; მეორე რიგში მარცხნიდან სხედან: მეორე - ექვთიმე თაყაიშვილი; მეშვიდე - ოლივერ უორდროპი; მესამე რიგში: მარცხნიდან მეოთხე - საქართველოს დიპლომატიური წარმომადგენელი დიდ ბრიტანეთში დავით ლამბაშიძე; მეოთხე რიგში: მარცხნიდან მეორე - ტფილისის ქალაქისთავი ბენია ჩხიკვიშვილი; მესამე - მხატვარი გიგო გაბაშვილი;

ფოტო დაცულია ეროვნულ ბიბლიოთეკაში

Oliver Wardrop's meeting with Tiflis society. October 1919.

First row, from left to right: second – sculptor Iakob Nikoladze (lying down), third – Nikoloz (Kolia) Eristavi; second row, left to right: second – Ekvtime Takaisvili, seventh – Oliver Wardrop; third row, left to right: fourth – diplomatic representative of Georgia in Great Britain Davit Ghambashidze; fourth row, left to right: second – Tiflis Lord Mayor Benia Chkhikvishvili, third – painter Gigo Gabashvili

The photograph is preserved in the National Library of Georgia

ოლივერ უორდროპის შვილები, მარცხნიდან მარჯვნივ: ენდრიუ, ნინო და ჯემს უორდროპები.

ფოტო ჰილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.
Children of Oliver Wardrop, from left to right: Andrew, Nino and James Wardrops

Photograph from Wardrops' family album of Hilary Grundy.

ოლივერ უორდროპი და მისი მეუღლე მარგრეტ კოლეტი.
ფოტო პილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.

Oliver Wardrop and his wife Margrethe Collett.
Photograph from Wardrops' family album of Hilary Grundy.

ოლივერ უორდროპის ცოლის და - კამილა კოლეტი.
ფოტო ჰილარი გრანდის უორდროპების ოჯახის ალბომიდან.
Sister in law of Oliver Wardrop – Camilla Collett.
Photograph from Wardrops' family album of Hilary Grundy.

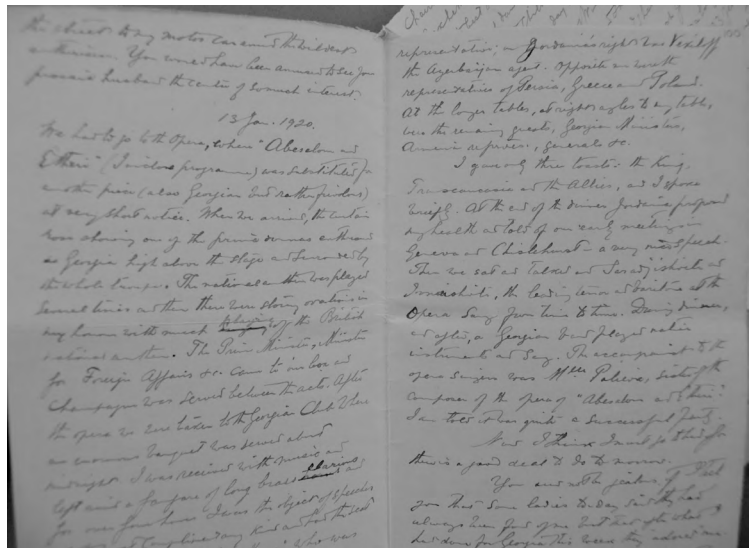
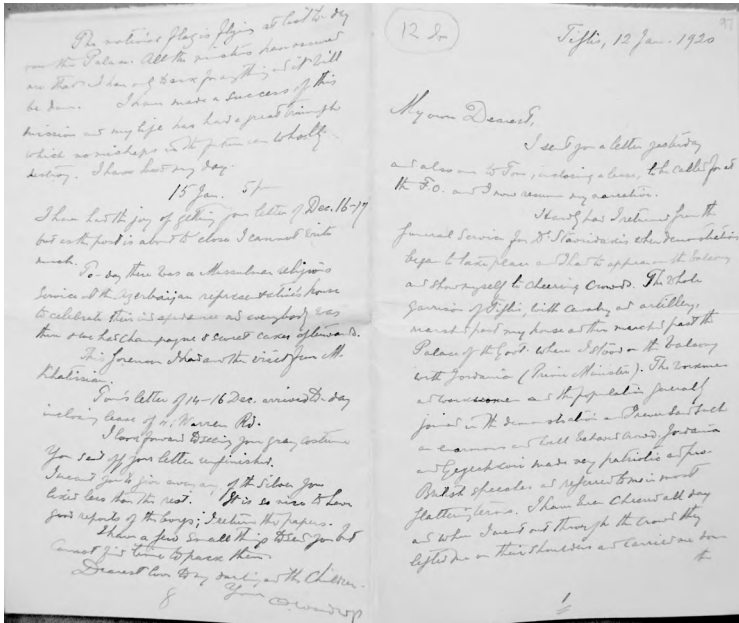

საქართველოს დიპლომატიური წარმომადგენელი დიდ ბრიტანეთში
- დავით ლამბაშიძე (მარცხნივ) და მისი ძმა, ოლივერ უორდროპის მკურნა-
ლი ექიმი - ვახტანგ ლამბაშიძე (მარჯვნივ).

ფოტო დაცულია საქართველოს ეროვნულ ბიბლიოთეკაში.

Diplomatic representative of Georgia to the Great Britain –
Davit Ghambashidze (left) and his brother,
physician of Oliver Wardrop – Dr. Vakhtang Ghambashidze (right).

The photograph is preserved in the National Library of Georgia.

ოლივერ უორდროპის მიერ მეუღლისათვის ტფილისიდან მიწერილი 1920 წლის 12-13 იანვრის წერილების ხელნაწერი, სადაც ის საქართველოს დამოუკიდებლობის აღიარებით გამოწვეულ სიხარულზე უყვება.

დოკუმენტი დაცულია ოქსფორდის ბოდლეინის ბიბლიოთეკის განსაკუთრებულ კოლექციათა განყოფილებაში.

Manuscript of Oliver Wardrop's letters to his wife, sent from Tiflis on 12-13th of January 1920 where he wrote about his joy after having been informed of Georgia's de facto recognition as an independent state.

The item is preserved in Oxford Bodleian Library's Special Collections Room.

ოლივერ უორდროპის ქართველი მეგობრები: ა) ვარლამ ჩერქეზიშვილი; ბ) მოხუცებული ოლღა გურამიშვილი-ჭავჭავაძე; გ) ბრიტანეთის უმაღლეს კომისართან მიმაგრებული საქართველოს სამხედრო სამინისტროს მეკავშირე ოფიცერი მამუკა ორბელიანი და მისი მეუღლე, ტფილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ინგლისური ენის ლექტორი ელისაბედ ბაგრატიონ-გრუზინსკი.

ფოტოები ეროვნული ბიბლიოთეკის კოლექციიდან.

Georgian friends of Oliver Wardrop: a) Varlam Cherkezishvili; b) Olga Guramishvili-Chavchavadze (the last photo before death); c) Georgian War Ministry's liaison officer to Oliver Wardrop Mamuka Orbeliani and his wife, lecturer of English language at Tiflis State University Elizabeth Bagration-Gruzinsky.

Photographs from Georgian National Library's collection.

ოლივერ უორდროპის სკვერში აღმართული ოლივერ და მარჯორი უორდროპების ძეგლი თბილისის ცენტრში, საქართველოს პარლამენტის შენობის უკან.

Statue of Oliver and Marjory Wardrops, erected in Oliver Wardrop Square in the centre of Tbilisi, just behind the Parliament building.

Sir Oliver Wardrop
150

Edited by **Beka Kobakhidze** (PhD in History)

Preface

I commenced working on my doctoral thesis *The Question of Georgia at the Paris Peace Conference (1919-1920)* in 2009. By then very few was known about Oliver Wardrop's diplomatic deeds. Historians were aware of his book *The Kingdom of Georgia* that was written in his early years in 1887, as well as of the fact that Wardrop served as the British High Commissioner in Transcaucasia in the period between 1919 and 1920. We had also read that it was him who notified the Georgian government on 12th of January 1920 of the Allied de facto recognition of Georgia. But we had a very unclear idea concerning the practical activities of Wardrop in his capacity as a high commissioner, much as regarding his contribution to strengthening Georgian independence, or his daily activities on the ground. That the siblings Oliver and Marjory Wardrop were admirers of Georgia has always been beyond doubt. Hence I was always troubled by the questions: "Did Oliver Wardrop not do anything henceforth for Georgian independence? If yes, why do we know nothing of it?"

Soviet censorship could never approve of the appearance in Georgian history of Oliver Wardrop as an anti-Bolshevik actor and a fighter for Georgian independence. Thus the Wardrops were presented to the public only as cultural actors, translators, travellers and the like. It was very well advertised that Marjory Wardrop translated Shota Rustaveli's poem *Knight in Panthera Skin* (and much more), while the Georgians were aware of her close ties with Ilia Chavchavadze's family and with other members of the Georgian intellectual elite. To this end, academician Guram Sharadze wrote his monograph prior to the beginning of the Perestroika era in Georgia. However, in 1984 Georgian historians were still far from having any freedom to write about the First Republic of Georgia and Oliver Wardrop's diplomatic endeavors. Later, already in the years of regained independence, the turbulence of the 1990s and 2000s prevented Georgian historians from researching British archival sources. Thus, to me the answers to the following questions remained unknown: "Yes, I understand the case of Marjory, but what about Oliver? What is his contribution to Georgia?"

Then I had such a limited knowledge when I was told in 2011: "Georgian National Library disposes in the fund of Akaki Ramishvili some of American documents. Have a look! They might be of some use for your thesis..." Employee of Archival and Rarity Department of the library – Natia Kobakhidze brought for me in the reading room extensive archival material of the British National Archives. This material was collected by Akaki Ramishvili who was the son of the first Prime Minister of the First Republic – Noe Ramishvili. These sources were hitherto unused by Georgian historians. There I came across hundreds of documents created by Oliver Wardrop in relationship with Georgia and the South Caucasus. Among other evidence, I was reading his reports sent from Tiflis to the Foreign Office for Foreign Secretary Lord George Curzon's attention. Papers were following one another and it was becoming clear for me that the main goal in the life of Wardrop, the British friend of Georgia, was the independence of this

country. In those papers he distinctly illustrated his love, his risky struggle and aspiration.

However, the material was incomplete. Hence, in the framework of my doctoral studies I departed for the UK in 2013 in order to carry out research in British National Archives and Bodleian Library of Oxford. First I studied the documents of foreign and war offices in British National Archives and then moved to Oxford. There, in Bodleian Radcliff Science Library's Special Collections Room I had the chance to browse through the Georgian collection that was created by Oliver Wardrop. Stored there were 170 typed pages of Oliver Wardrop's private letters to his wife Margrethe Collett sent from Tiflis to Great Britain in 1919 and 1920. The letters were handed over by his daughter Nino Wardrop to the library in 1991. In those letters, Wardrop wrote privately and sincerely about his feelings, as well as of his connections to the Georgian society.

Official and private correspondences did not leave gaps. Before me there were both his diplomatic and personal portraits and there was no other way but to conclude that throughout the history of Georgia no other foreigner ever demonstrated so much love, contribution and dedication to this country.

I was honored to be the first contemporary Georgian historian to come to learn these facts. At once I got a feeling that it was my duty to share the knowledge with the public, to overcome the Soviet legacy and to recover a proper place for the deeds of Wardrop, which would result in paying a belated tribute to his love and contributions to Georgia.

The 10th of October 2014 was the 150th anniversary of Sir Oliver Wardrop. There could be no better date but this one for the initiation of the aforementioned goals. Multiple events were organised through the good offices of friends and supporters of the Wardrop legacy. The Sir Oliver Wardrop Square was opened right behind the Parliament Building in Tbilisi, where in 2015 Oliver and Marjory Wardrops' statues are also going to be erected. In the National Library, a foreign literature reading room was named after the sibling Wardrops. Numerous exhibitions, conferences and public lectures were also held.

The printing of this book is also envisaged to be a part in the chain of these abovementioned events as a step forward in raising awareness of Sir Oliver Wardrop's legacy.

I would like to express my gratitude towards contributors who were restless to achieve the common goal — the recognition of Wardrop. Among them are: MP Fridon Sakvarelidze, Dr. Stephen Jones, Mirian Khositashvili (Deputy Head of the National Library), Anton Vacharadze (Director of Georgian Central Historic Archive), Giorgi Kalandia (Director of the Art Palace), Revaz Gachechiladze (Georgian ambassador in The United Kingdom), the descendants of Sir Oliver Wardrop, Hilary Grundy and Lucy Choi, Diana Lezhava (ARISC coordinator), Pamela Kimsley (Head of Education and Training International Group) as well as the following organizations: The Parliament of Georgia, Tbilisi City Hall, Petriashvili Wine Cellar. I would like to give a special acknowledgement to the chairman of Marjory Wardrop Fund for Georgian Studies Dr. Donald Rayfield. It was thanks to him that I enjoyed the opportunity to work on Wardrops' collection in

Bodleian and also obtained rights to publish the material.

This edition was funded and advertised through the good offices of the Georgian National Library and Georgian National Archives. I express my enhanced gratitude towards them.

Translation from English to Georgian was done by Salome Benidze to whom I am so thankful.

Beka Kobakhidze
Tbilisi
23.06.2015

Sir Oliver Wardrop: His Majesty's High Commissioner to Transcaucasia

The defeat of Germany in the First World War created difficulties for its newly created ally, the Democratic Republic of Georgia. In compliance with the agreement between France and Britain signed on December 23 1917, Transcaucasia was occupied by British troops from December 1918. Military representatives of the Entente viewed Georgians as allies of the enemy. They were also unable to differentiate easily between the Bolshevik government of Russia and the Menshevik government of independent Georgia. For example, General George Milne, commander of the British Black Sea Troops and Chief of the Imperial General Staff from 1926, wrote to Sir Henry Wilson, the Chief of General Staff, about the people of the Caucasus: "...I am fully aware that the withdrawal of the British troops would probably lead to anarchy but I cannot see that the world would lose much if the whole of the inhabitants of the country cut each other's throats. They are certainly not worth the life of one British soldier. ...I think it wants to be clearly understood at home that if we accept responsibility to help these countries we will have to retain troops not only for one or two years but possibly for 10 years, while the education of the people to manage their own affairs will be the work of several generations. ...I have never seen a more miserable country or people."¹

Furthermore, as the highest ranking person in the region at the time, Milne sent the first comprehensive report to London on February 6 1919 in which he depicted the government of Georgia as radical, socialist, chauvinist and more corrupt than the Bolsheviks. He also emphasised the hostility between Georgians and Adjarians stating that the latter had no desire as such to co-habit with the Georgians. At the end of April 1919, the General arrived in Tiflis, refused to be met by the guard of honour and left the Georgian capital without any official government reception.²

Commander of the French military mission, Colonel Chardigny, was firmly against the independence of the Caucasian republics. Furthermore, his subordinate, Lieutenant Brossard D'Oimpuis, wrote a letter to the Premier of France and the Minister of Defence on November 20 1919 in which he accused Chardigny of damaging the reputation of France by improper treatment of Georgians and taking a bribe from the Armenians to act against the former. Chardigny was recalled to France and relieved of his position.³

Compounding the situation were unprecedented accusations against Georgia by Tsarist General — Anton Denikin, who launched an Anti-Bolshevik assault

---

¹ J. Fisher – "On The Glacis of India": Lord Curzon and British Policy in The Caucasus, 1919, pg. 54, *Diplomacy and Statecraft*, 1997, 8:2

² WO 106/1396 Gen. Milne to the Chief of The Imperial General Staff, 6 February 1919; Georgian National Historic Archives (GNHA) 1864/2/82/23-24

³ FO 371/6269/4378/8378/58 "Outline of Events in Transcaucasia from the Beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921" by W. J. Childs and A. E. R. McDonnell; Ministère des Affaires Etrangères de la France. Paris. Europe 1918-1929. Archives Diplomatique; Russie; Cotes Z 653, Vol. 645, ff. 13-15; Archives de Ministère des Affaires Etrangères de la France (AMAE). Paris. Europe 1918-1929. Russie; Cotes Z 653, Vol. 645, Dossier 10 f. 18

from South Russia while being strongly assisted by the British War Office. He sought restoration of the empire in its old boundaries and was thus decidedly hostile to Georgian independence. Denikin labeled the Georgians as Bolsheviks and therefore hostile to the Allied (Entente) cause. In doing so he was trying to prepare the ground for military intervention in Georgia, which had already started in February 1919 on the Abkhazian front. Unfortunately for Georgia, his accusations were fully supported by the British mission operating in the staff of Denikin. Its head – General Briggs even stated to Georgian Prime-Minister Noe Jordania that he was speaking on behalf of Denikin and not Britain.⁴

Naturally, against this background, relations between the Georgian authorities and British soldiers became extremely aggravated. The latter broadcast information about Georgia to the West, thereby undermining the reputation of the country and its aspirations to exist independently. Following the demand of Lord Curzon, the most passionate and ardent supporter of Georgia in the West and Foreign Secretary from 1919, diplomatic representatives of Georgia were sent a note in which Britain welcomed the proclamation of Georgian independence and promised to defend it at the Paris Peace Conference.⁵ George Milne, however, continuously asked the British government to renounce their pledge to defend Georgian independence and to expel Georgian representatives from London and Paris. Had Britain approved Milne's proposal there would have been no obstacle to Denikin's military occupation of Georgia.⁶

In this hopeless situation, at the end of May 1919, the Georgian nationalist and famous anarchist Varlam Cherkezishvili wrote a letter to his old friend, Oliver Wardrop, in which he noted that British militaries could not discern in the existing situation and it was necessary to invite such an aware and sophisticated civilian to the region as Oliver Wardrop: “. . . if England will send a man like yourself, who knows Georgia and its good and bad characteristics, as a representative, all misunderstanding will disappear and our good-hearted but hot-headed people will be devoted to England or U.S.”, added Cherkezishvili.⁷

Wardrop, as an employee of the Political Intelligence Department of the Foreign Office, forwarded the letter to both the Foreign Office and the Military Intelligence Department of the War Office. This was a wonderful opportunity for Lord Curzon to send a like-minded person, a strong supporter of the republics' independence, to the Transcaucasia to change the tone of Milne's reports or those of other Generals, making it much easier for Curzon to defend his position in London.

Curzon proposed Wardrop's appointment to the British Military Council on June 20. “Mr. Wardrop's extensive personal experience of Georgia and the Georgians while his long consular service in Russia makes him particularly fitted to carry out such a mission...”, concluded Curzon.⁸ Lord Curzon had been lobbying

---

⁴ GNHA 1864/2/82/1-10

⁵ FO 608/88 no. 12272; GHNA 1864/2/46/25; Z. Avalishvili – Independence of Georgia in International Politics of 1918-1921, pg. 195, Tbilisi 2011

⁶ FO 608/88 no. 11390 Situation in Georgia

⁷ FO 371/3662/1015/81465/58; FO 608/88 no. 12302

⁸ *ibid*; *ibid*, no. 13302

for Georgian independence since 1918. He visited Tiflis three times and it was back in 1889 that he wrote about the importance of the Caucasus as the Russian pass to the east. He intended to sign a protectorate agreement with Persia and regarded the Caucasus as the wall protecting it from Russia. Negative reports prepared by the British military in the region prevented him from being active. This is why Curzon was keen on Cherkezishvili's idea. Being aware of Wardrop's 25-year career at the Foreign Office and his attitude to the Caucasus, he immediately made a decision to appoint him as the high political commissioner in the Transcaucasia. With this act, Curzon kept the military apart from politics.⁹

It must also be noted here that Wardrop started assisting Georgian diplomats in 1918 when he supported Zurab Avalishvili to enter Great Britain and establish contacts at the Foreign Office.¹⁰ However, now it was in an official rank that he was given the opportunity to provide service to his second motherland.

John Oliver Wardrop was born on October 10, 1864 in East London into the family of Thomas Wardrop (a Scot by birth) and Marjory Scott. Between the ages of 5-9 he lived and studied with his grandparents in Midlothian, southern Scotland. From 1880-1881 he went to school first in Paris and then Disen (Germany). After that he studied at Balliol College, Oxford, where a famous diplomat and historian, Lord Bryce, provoked his interest in the Caucasus. 1885-1886 Oliver studied at the Sorbonne. In 1887 he started travelling, going first to Rome and attending university lectures there for three months. He then visited Palestine, Egypt, Syria and Turkey. In April of the same year he visited Georgia for the first time. In 1888 he published a book in Britain called "The Kingdom of Georgia", learned the Georgian language and, together with his sister Marjory, translated collections of Georgian poetry, prose and legislative acts of the Middle Ages; he was closely connected to the Georgian cultural and political elite, including Ilia Chavchavadze - founder of the national ideology of Georgia in the 19-20th centuries.

In 1892 he was appointed as Personal Secretary to His Majesty's Ambassador to Russia. To maintain a close territorial connection with Georgia and have the opportunity to travel frequently, he worked as the Vice-Consul first in Kerch and then in Sevastopol in Crimea. After serving in Haiti, Romania, Norway and other parts of the world, in 1918 he held the dangerous position of His Majesty's Consul-General in Bolshevik Moscow. From the beginning of 1919 he worked

---

⁹ G. N. Curzon – Russia in Central Asia, pg. 28-29, Oxford 1889; G. N. Curzon – Persia and The Persian Question, Vol. 1, pp. 61-69; London 1966;

More details of the topic see: J. D. Rose – Batum as Domino, 1919-1920: The Defence of India in Transcaucasia. The International History Review, vol. 2, No. 2 (Apr. 1980) pg. 266-287; D. Ewalt – The Fight for Oil: Britain in Persia, 1919. History Today, vol. 31, issue 9, 1981; J. Fisher – "On The Glacis of India": Lord Curzon and British Policy in The Caucasus, 1919. Diplomacy and Statecraft, 1997, 8:2, 50-82; J. Fisher – Curzon and British Imperialism in the Middle East, 1916-1919, London 1999; H. Sabahi – British Policy in Persia 1918-1925. London 1990

¹⁰ Z. Avalishvili – Independence of Georgia in International Politics of 1918-1921, pg. 189-191, Tbilisi 2011; Georgian Foreign Minister Akaki Chkhenkeli addressed to Wardrop a letter sent from Berlin to Bergen on November 18, 1918, and asked him for supporting Avalishvili. Oxford, Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms. Ward. C. 30; GHNA 1831/2/84/3

in the Political Intelligence Department at the Foreign Office for a short period of time. Back in 1907, he had used his position at the Foreign Office when he helped Varlam Cherkezishvili to prepare and present the "Petition of the Georgian People" at the international conference in Hague.

Since his youth he dreamed of getting a diplomat's job in Georgia and living there. Under Tsarist Russia, Britain only had a consular department in Georgia in Batum where Patrick Stevens worked from 1890. In 1894 Wardrop went to Constantinople to speak with the British Ambassador to ensure the latter appointed him to a position at the British Consulate in Batum. After having spoken with him, Oliver wrote to his sister: "All my hopes are settled upon next Sunday evening. If I could only get some post of the meanest kind I should be overjoyed, but I foresee all the difficulties" The interview was ineffective. But Oliver was still full of desire and aspirations: "I do not intend to give up the hope of securing Batum some day." Saddened, Marjory replied to her brother: "I sincerely hope that Mr. Stevens, I think that is the name of the consul at Batum, will get the advancement he no doubt deserves, and leave vacant for us the one post we want."¹¹

Twenty five years later, in 1919, Stevens still served as the Consul in Batum. On July 22, Curzon informed him that he was moving under the command of Wardrop.¹² Presumably it was Oliver Wardrop who appeared happiest as a result of such an outcome. He not only gained his dream position of Consul, but also that of the High Commissioner to His Majesty in independent Georgia and the Transcaucasia. He wrote to his wife at the end of 1919 that he had a "harvesting time" in his life and he had to make maximum use of this opportunity.¹³

On June 27, the British peacemaking delegation in Paris sent Curzon Professor Simpson's opinion about the fact that the mission should not have been limited to Georgia and the High Commissioner should have his authority expanded to include Azerbaijan, Armenia and Dagestan. On July 9, in its written response, the Ministry expressed its full consent.¹⁴ Later on, due to the fact that General Denikin occupied Dagestan at the beginning of May, the North Caucasus was removed from Wardrop's area of responsibility.

On August 5 1919 and before leaving for Georgia, Wardrop, following orders from the acting Foreign Secretary, submitted an action plan to the Ministry that envisaged the following: 1) Leaving British troops in the Caucasus; 2) Attaching a political mission to Denikin which would take away political issues from the military and established, as a condition for providing assistance to the Russian general, no interference in the internal affairs of the Caucasus republics; 3) Recognition of the independence of the Caucasus republics; 4) Giving Batum to the republic whose population constituted the majority in the Batum region; 5) Using the influence of His Majesty's Government to make sure the other Great

---

¹¹ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms. Ward. C. 31, ff. 1-25, Marjory and Oliver;

The Times, Obituary, Sir Oliver Wardrop, October 21, 1948; G. Sharadze – The Sun and The Heart of Georgia in Albion Islands: Wardrops and Georgia, Tbilisi 1984 (In Georgian)

¹² FO 371/3662 File 1015, no. 102622

¹³ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, f. 79

¹⁴ FO 608/88 no. 13302; FO 371/3662/1015/95097/58

Powers recognize the independence of the countries of the Caucasus and allow them into the League of Nations; 6) Establishing trade relations; 7) Supplying the republics with economic and technical experts to assist them in economic development; 8) Humanitarian aid; 9) Opening a British school and sending the best pupils to study in Britain; 10) Distributing British newspapers to ensure the locals understood how different problems were discussed and solved in Britain.¹⁵

The Georgian people met Wardrop, who had arrived in Georgia in August 30 1919, as a saviour. This is what Oliver Wardrop himself wrote to the British Foreign Office:

“... All my movements were cinematographed and I was the prey of photographers. Bands played the British National Anthem at the railway station, opera and a magnificent house was placed at my disposal. For about 2 miles my route was decorated with flags and oriental carpets and lined with onlookers.

Public buildings were illuminated in the evening; the day was held as a Holiday.

The extraordinary reception accorded to me is due to the fact that Georgians are aware of the affection I have felt for them during the last 32 years. They see my appointment to this post as a sign that His Majesty's Government are inspired by most friendly feelings towards their country and that a new era has begun for Georgia.”

Lord Curzon minuted on Wardrop's report: “a very good beginning!”¹⁶

Wardrop would send two or three reports a week from Georgia in which he consistently demanded recognition of the country's independence and the rendering of economic assistance.

Immediately upon his arrival he attacked the British military, demanding inspection of their activities in the Batumi region since disorder had been reported on the spot. Military command ignored the will of the majority of population and actually handed civilian command to Russian bureaucrats. He also clearly responded to the accusations of the British mission at the Denikin headquarters towards the authorities of Georgia and Azerbaijan. This is when any serious threat of Denikin attacking Georgia passed since the British authorities agreed that he would be given assistance on condition that he did not attack Georgia.

In reality Wardrop became the communication channel between the authorities of Georgia and Britain. He immediately informed his government of any worry, request or complaint from the Georgian side often entitling his messages “urgent” or “very urgent”. Because of him, it was the first time that the British government heard the voice of the authorities and the people.

Wardrop was very anxious to remove the label of extremist-socialists from the Georgian authorities, which was very harmful for the country. He sent portraits of political leaders to the Foreign Office and dispatched to London a translation of Noe Jordania's paper on agrarian reform. In his comment he noted the balance and temperance of the socialist government of Georgia. He also sent a

---

¹⁵ FO 608/88 no. 18006

¹⁶ FO 371/3663 File 1015 no. 125051; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 535-536, London 1949

full report about Akaki Chkhenkeli from whom he removed his pro-German label and explained that his cooperation with the Germans was only based on disparate patriotic motifs to rescue the country from the Turkish invasion with the help of the Germans in May-November 1918, when the British still were far away from the Caucasus.¹⁷ In reality, Wardrop, conservative in his faith, did not at all like the social-democratic ideology of the government of Georgia which was something new to the world at the time. By protecting the government, the High Commissioner protected the whole country. In his letter written to his wife he wrote:

“...they have been naughty children, but after all they are only children and as they persist in calling me their “godfather” I suppose I have certain moral, if not religious, duties towards them. I must say I do not like Social-Democrats for I think the theories of those people make them less “gentlemanly” than they would have been otherwise. However, the people at large, especially the poor people, are not Social-Democrats and I think they are fond of me, at least everybody tells me they are, so until I know they are safe I want to stay with them and take the risks...”¹⁸

Wardrop fought against the opinion of General Milne and the British Consul in Batumi, Patrick Stevens that the Adjarians were against Georgians and did not want to live together with them. The Batumi provincial Mejlish established under the supervision of Memed Beg Abashidze which Patrick Stevens, General Milne, Colonel Chardigny and the National Council of Russians attributed to being Turkish agents or having no influence on the population at various times, adopted the petition of Muslim Georgians on August 31 and demanded they unite with the motherland. Their delegation visited Tiflis in September and met with Oliver Wardrop. On September 12, the High Commissioner sent Curzon the document adopted by the mejlish. He himself noted that the delegation represented the opinion of the majority of the population of the Batumi region. The British diplomat and specialist in Georgian Studies made lyrical deviations on the spot stating that Rustaveli, the great national poet of Georgia, who was loved equally by Georgians following both religions, promoted the ideal of living side by side to both Christians and Muslims.

He was convinced that after Batum was joined to Georgia, the people's unity would no longer be in doubt. On the other hand, he notified the Foreign Office about the position of the Mejlish of Muslim Georgians that the Batum administration was completely in the hands of Denikin's supporters, who pursued a policy against the local population.¹⁹

After that Wardrop continued to play the role of telegraph and informed the Foreign Office about Georgian opinions regarding the Batum issue. Muslim Georgians protested the fact that the city council was in the hands of Denikin

---

¹⁷ FO 371/3660 no. 159646; FO 371/3664 File 1015 no. 144756; FO 371/4931 no. E410; FO 371/3663 File 1015 no. 126879; *ibid* no. no. 133615; *ibid* no. 127479; *ibid* no. 137986; *ibid* no. 144581; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 537-538, 575-576, 625-626, 661-663 London 1949

¹⁸ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 148

¹⁹ FO 371/3663 File 1015 nos. 139963 and 129488

and demanded transfer of power to the Georgian mejlish. The High Commissioner sent Curzon a note from the Ministry of Foreign Affairs of Georgia on the same issue and concluded that it was necessary to make sure Batum and another historic province of Georgia, then in Turkey, Lazistan, gradually moved into Georgian hands. Wardrop's Georgian activity would not pass without confrontation with Milne and, on January 22 1920, in a letter written to the Foreign Office he questioned the efficiency of the British command in Batum, stressing the undesirable influence of Turkish, Bolshevik and Denikin's agents on the local administration. The High Commissioner demanded the War Office ensure that locally represented military commanders focused on the abovementioned issues and investigated them further. On his part, Milne deemed that Wardrop had been influenced by Georgian propaganda. He expressed dissatisfaction about the fact that the British diplomat presented serious accusations against the military administration of Batum without due investigation and specific information.²⁰

Wardrop did not wage the diplomatic war for the territorial integrity of Georgia only in the direction of the Batum region. Originally Abkhazian, Captain Khasia worked in Denikin's staff in Ekaterinodar (present-day Krasnodar) and sent memoranda to the Paris Peace Conference "on behalf of the Abkhazian people" and demanded "liberation" of Abkhazians from Georgia. To some extent this demand was also supported in Batum by the British Consul Patrick Stevens. Wardrop wired to the British Foreign Office that Abkhazia was the historical territory of Georgia whereas the Abkhaz ethnos was developing in the depth of Georgians and got high culture from them. Everything would have been calm and good if Denikin abandoned Georgia, concluded the high commissioner. Hence the question of Abkhazia was finalized in the Foreign Office.²¹

The British diplomat actively tried to reconcile the Caucasian people, gathering and directing them towards the common goal that the international political situation required from them. Relations were relatively warmer between Georgia and Armenia and war had not started between Armenia and Azerbaijan. With his mediation in November 1919, the customs, transit and railway agreement was signed among the countries of Transcaucasia which, apart from the territorial issue, resolved all the other problems affecting relations between the countries.²²

In October 1919, Wardrop wrote to the Foreign Secretary Lord Curzon requesting recognition of the independence of the Caucasus republics. Curzon regarded this step to be hurried and premature, primarily because the future of Russia was unclear; in the event of recognising these countries' independence Britain would be unable to protect them without agreement with her allies.²³

The friend of the Georgian people was not deterred by the refusal of the

---

²⁰ FO 371/4931/E238/1/58; FO 371/3673/166767-177987/172978/58

²¹ FO 608/84 (unnumbered) ff. 114-124; FO 608/88 no. 6915; FO 371/3663/1015/139965/58; FO 371/3662/1015/106853/58

²² Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 68-72

²³ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 560-562, London 1949; FO 608/85 unnumbered, ff. 236-240; *ibid.*, pp. 577-578; FO 371/3663 File 1015, no. 131980; FO 371/3663/1015/144528/58

Foreign Secretary he continued to work towards the same goal, which made his immediate superior, Head of the Eastern Department at the Foreign Office - George Kidston - say the following:– “Wardrop bombards us with his lengthy reports about the request to recognize the republics of the Caucasus”. In October 1919, the British Commander of the Mediterranean Forces, Admiral De Robeck recalled with what pride Wardrop talked “about his Georgians” which led the Admiral to have a positive impression of the Georgian people. The same story was repeated during the meeting of Wardrop and Sir Halford Mackinder - High Commissioner of Great Britain in South Russia.²⁴

His tireless work finally yielded results. On December 24 1919 Lord Curzon submitted a memorandum about Transcaucasia to the Cabinet of Ministers. This served as one of the High Commissioner’s greatest victories. In the 13-page memorandum, an attentive reader would identify extracts from Wardrop’s reports in places where Georgia is mentioned. The report indicated that the Batum region had always historically been part of Georgia until it was conquered by Turkey. Curzon’s memorandum was the first international document to label Russian action of 1801 as the annexation of Georgia; the existence of Georgian statehood since the pre-Christian era was also noted as well as the role of the Georgians in the Crusade movement; Curzon also recalled submission of the Petition of Georgian People to The Hague Conference in 1907 (to which Wardrop contributed the lion’s share – B.K.), etc. While speaking about the current situation Curzon notes that as recent reports have shown, Georgia had the most experienced government in the region, they were more civilized than their neighbours and they had European roots. They suppressed all kinds of Bolshevik activities and could offer resistance to the Denikin propaganda operating under cover of the British administration of Batum.²⁵

Wardrop changed the image of Georgia significantly as a result of his four months of work. By December 1919, the Georgian authorities were regarded as experienced, Batum – a historical part of Georgia, the Georgian people - civilized, the Foreign Secretary himself admitted that Denikin’s supporters were acting against Georgia under the cover of the British military etc. The British authorities would pride themselves while meeting Georgian representatives that by appointing Oliver Wardrop they had announced their sympathy towards Georgia loudly.

The process did not end here. Due to the retreat of Denikin’s troops and the approach of the Bolsheviks to Transcaucasia, Wardrop started to send reports to London on a daily basis, sometimes twice a day, demanding recognition of the independence of the Transcaucasian countries and requesting assistance for them in the form of arms and amunitions, food and credits. The result was not delayed. On January 10 1920, Lord Curzon submitted a proposal for the de facto recognition of the states of Georgia and Azerbaijan at the Conference of Allied

---

²⁴ FO 371/3664/1015/153849/58; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 783; FO 418/54 File 1089 no. 176979

²⁵ CAB 24/95 CP 336

Foreign Ministers in Paris and got it approved.²⁶

Wardrop celebrated this victory. He was the first to notify the government of Georgia about the recognition. On January 13, he informed London: "Recognition raised great patriotic demonstration in Tiflis. Within an hour of announcement the city was flagged, traffic stopped, offices, shops and factories closed. Whole garrison with cavalry and artillery marched past my house cheering and then at the Palace, the Prime-Minister and I witnessed a parade joined by Trade Unions and population of all classes. The Prime-Minister and Minister for Foreign Affairs made patriotic anti-Bolshevist and strongly pro-British speeches to an enormous crowd. I received continuous ovations during the day and was carried on the shoulders of the crowd to my motor car. The city was illuminated and there was a great pro-British demonstration at the Opera followed by a banquet with numerous pro-British speeches lasted from eleven p.m. yesterday till after four a.m. today..."²⁷

A witness of the celebration dedicated to the day of recognition of independence - Maro Makashvili - noted in her private diary that a mass of people arrived at the house of Wardrop and "Mr. Oliver congratulated them and wished them a long life. He said in Georgian "Long live beloved Georgia!"²⁸

On January 15, in his personal letter sent from Baku, Colonel Stokes, the British representative in Azerbaijan under Wardrop's command and the latter's replacement as High Commissioner from September 1920, wrote to him: "I do not think I can begin my letter better than by offering you my heartiest congratulations on seeing your hopes for Georgia fulfilled and on your good fortune in being in Tiflis when the good news arrived."²⁹

Wardrop himself informed his wife about his personal emotions: "This is one of the happiest days of my life... what I hoped for 30 years has come to pass..." and he did not forget his contribution to these emotions as well – "I can hardly yet fully realize the victory I have won, for I have done it to a greater degree than anybody and everybody here knows it." Wardrop became the subject of praise of the Georgian people – "you would have been amused to see your prosaic husband the centre of so much interest". He occupied an honorary place at the celebration banquet near the Lord-Mayor of Tiflis and "for over four hours I was the object of speeches of the most complimentary kind... Among the toasts was one for you and the children. It was altogether the most extraordinary day I have ever spent..." At the next banquet held at the municipality he was placed between the Prime-Minister and the Patriarch and he was told that he was the liberator of the

---

²⁶ Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pp. 741-742, 746-747 London 1949; FO

371/3666/1015/167947/58; FO 371/3666/1015/167875/58; FO 371/3666/1015/168506/58; FO 371/3666/1015/169174/58; FO 371.3666/1015/169118/58; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. II, pp. 796-797, London 1948; FRUS PPC, Vol 9, pp. 958-959; CAB 29/41 C. M. 1

²⁷ FO 371/3666 File 1015 no. 172086

²⁸ M. Makashvili – Dghiuri (The Diary), pp. 140-141, Tbilisi 2014

²⁹ Oxford, Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms. Ward. D. 39.9, f. 13

Georgian nation. As for the dinner in honor of diplomats, which was attended by the Armenian Prime-Minister, Alexandre Khatisian he was seated between the Prime Ministers of Georgia and Armenia. He was euphoric - "If you want things very much you seem to get them even though you may have to wait a long time - and I don't mind having had to wait 33 years for yesterday". Wardrop received attention from both the Georgian government and female society. He wrote to his wife: "You need not be jealous if I tell you that some ladies to-day said they had always been fond of me but that after what I had done for Georgia this week they "adored" me... All the ministers have assured me that I have only to ask for something and it will be done. I have made a success of this mission and my life has had a great triumph which no mishaps in the future can wholly destroy. I have had my day."³⁰

Indeed, it was a fact that he was the one who did the most, it was he who won this battle. Despite being cut off from his family he still thought of the future of Georgia. However, he was not always totally open with the Georgians about his thoughts and actions. For example no-one knew the content of his notes and telegrams wired to the Foreign Office. Against the background of emotional messages sent to London, he acted diplomatically during meetings with the Minister of Foreign Affairs of Georgia and did not let him feel his personal attitude.

Furthermore, as letters praising him started to appear in Georgian newspapers he protested to the authorities and requested them to ban similar letters so as not to create the image of him as pro-Georgian and hence a biased individual which would hinder him doing his job successfully. Despite this, the Georgian people were able to realize his genuine merit and achievement. The British High Commissioner was not short of gratitude while in Georgia, especially, after the recognition of independence. After January 10 1920, he received thank-you letters in Georgian from all over Georgia, written by ordinary Georgians entitled: "Brother Oliver!", "Mr. Oliver", "Let me greet you not as a British person but as a son of Georgia", etc.³¹

However, the Bolshevik threat was approaching. In February 1920, the British War Office, taking advantage of Lord Curzon being on leave, made a decision to withdraw troops from Batum which would actually mean leaving the country face to face with the enemy. Immediately upon being notified about this, the High Commissioner stated to the Foreign Office that he would step down if this decision was not reversed, since it contradicted his opinions and reports. Wardrop realised that if British forces left Georgia, Bolshevik occupation of the country would be inevitable and he would not be able to prevent it, thus he was prepared to put his own career at risk. He could not hide his disillusion with his own government and politicians in general in a personal letter to his wife:

"You have probably heard that things are going badly with Denikin. He is evidently finished and the Bolsheviks will take what is left of the old Russia, except Transcaucasia, out of which they can be kept if the Allies, and especially Great

---

³⁰ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 84-95

³¹ Oxford, Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms. Ward. D. 38.9, ff. 15-19; *ibid.*, C. 2. f. 19

Britain, will behave sensibly - but as you know, I have no faith in the intelligence of governments. I don't suppose [Prime-Minister] Lloyd George knows where the Caucasus is and even if he knows, he is, judging from a speech he made in February, incompletely informed about the political aspects of the Transcaucasian questions. Lord Curzon, however, knows all about it and I hope his influence may prevail over that of his colleagues – especially [War Secretary] Churchill.”³²

After returning from his holiday, Lord Curzon managed to reverse the decision and wrote a letter to the High Commissioner in which he expressed full trust in him.³³

Unfortunately, the climate did not agree with Wardrop and he became ill. He wrote to his wife every day about his deteriorating health. Georgian doctors even discovered a cancerous growth on his arm and Doctor Machavariani operated on him. He was forced to apply to the Foreign Office about stepping down, but the Foreign Office hesitated for a long time before satisfying his request, as it was no easy thing to find a suitable replacement. Oliver wrote to his wife that from March 30 to April 16 1920 he could not leave the house even once as he was chained to the bed, unable to work and with such inactivity he did more harm to the Georgian independence than good. He wished to return home and then move to France after treatment and recuperation to be active there in the epicentre of international political events.³⁴

By that time he had already gained Georgia's recognition, British forces also remained in Batum and there was a relatively peaceful state of affairs among the republics of Transcaucasia. As a result of eight months' tireless work, he managed to do his very best and had actually accomplished a large part of his mission. At the end of April, Oliver Wardrop left Georgia for good. His plan that he would assist Georgia from France in strengthening its independence was destined to fail since a whole year was required for him to recover and return to work. By this time Georgia was already occupied.

His diplomacy was duly recognised. In 1922 the King awarded him the Order of Knight of the British Empire and he became Sir Oliver Wardrop. He spent the final years of his diplomatic career (1921-1927) in Strasbourg as Consul-General. Even after that, he continued to provide assistance to Georgian acquaintances who happened to be in Britain. With the help of the Marjory Wardrop Fund, founded by him after his sister's death, he reinvigorated Georgian studies in Britain. He died on October 19 1948 at the age of 84. He is buried near London, at Saint Nicholas Church in Sevenoaks together with Marjory Wardrop and his wife.

Beka Kobakhidze

---

³² Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 148-149

³³ FO 371/4931 File 1 no. E65

³⁴ Oxford Bodleian Library, Special Collections' Room, Ms.Eng.C 6824, ff. 155-170

LETTERS TO THE WIFE, FROM TIFLIS TO SEVENOAKS

05.09.1919-19.04.1920

TIFLIS

5.9.19

My Own Dearest,

Two days ago I sent off a letter to you and then I have been kept so busy that I have not had time to begin another.

On Wednesday night Gen[eral] Cory¹ gave a dinner for me and I met the generals serving under him and some of his staff. The only others were the American Colonel Ha[k]ssel² and his wife and the Melikoffs. Pss. Melikoff, though only 20 years of age is quite a poet and has already sent me a little book of her Irics. We had a very pleasant evening, with the accompaniment of violin (b a really good performer called Slutsky), bass and piano.

Yesterday I had a long interview with the Foreign Minister Gegechkori and a large number of people called on me including a certain Mamuka Orbeliani who is to be attached to my mission on behalf of the Georgian War Office; he and his wife (a member of the old royal family of Georgia) both speak English quite fluently and correctly.

Both Waite and Grundy³ were not very well yesterday but they are better today. I have had no trouble with m health in spite of the very strenuous time I am having and the rather trying weather.

Last night there was a dinner given to Georgian and Armenian Capitalists by my hosts,⁴ to meet me.

To-day I had a long talk with Gen[eral] Baratov, General Denikin`s representative in Transcaucasia. You may remember that he led a Russian army in Persia working in Connexion with the British in Mesopotamia.

All this is very dull, but what else can I write about. My time is all spent in business of one sort or another and even my meals are a part of the day`s work. It is only when I go to bed and when I rise in the morning, till breakfast, that I have time to think of anything. I have your portrait and that of the children on my

---

¹Major-General George Norton Cory – Commander of 27th Division of British Black Sea (Salonika) Forces From May to September 1919. 27th Division carried out occupation of Georgia from December 1918 up to the evacuation in September 1919. Before Cory the Division was led by generals George Forestier-Walker and William Thomson. Wardrop and Cory had a short time for working together, because British High Commissioner arrived in Georgia on 30th of August and saw his compatriot off on 6th of September.

²Colonel William Haskell – Allied High Commissioner to Armenia appointed by the Paris Peace Conference.

³Assistants of Wardrop

⁴First Wardrop and then the ones who came to replace him – Harry Luke and Colonel Stokes were living in the house of that time`s richest Georgian enterpriser Akaki Khoshtaria, which is located on Machabeli street in Tbilisi.

writing table and it is a great refreshment to look at these portraits.

I must not grumble. This is the chance of my life to make a name and do important work. The difficulties seem almost insurmountable and I wish I was younger and stronger but I shall do my best and hope for the best and look forward to our meeting again.

SATURDAY, 6 SEPT. 1919

1.45 AM

I have just returned from the dinner given in honor of General Cory. I inclose the menu: there were all sorts of Georgian dishes and during the whole dinner there were Georgian drinking songs and dances. We set in a garden in the open air. Ghambashidze⁵ was toastmaster and translated all the speeches into English.

Saturday Afternoon

I have been very busy and shall not have much time to add to this letter which I am giving to Gen. Cory to take to Batum.

It is very hot weather and the conditions of life generally are not very conducive to health. I must try to get more exercise but it is difficult.

Among the guests at the dinner last night was the prime minister of Azerbaijan (Mr. Ussubekoff) and I had him opposite to me at dinner and we spoke a great deal. He is very amiable and has a sense of humor; he is more like a Westerner than an Oriental. He is very anxious for me to visit Baku as soon as possible.

It was very lively at the dinner last night and there was great enthusiasm and cordiality. When I left after one o'clock this morning our officers and the Georgians were dancing together and they kept it up till five o'clock, I am told. The people here are really sorry our army is leaving.

Gen. Cory is coming to spend the last hour of his stay in Tiflis with me in a few minutes and I have some official papers to sign first so I must stop.

Dearest love to my own dear wife and to the children.

Love to your Mother and Camilla⁶

Your O. W.

TIFLIS

SUNDAY NIGHT

7 SEPT 1919

My own very dearest,

I have just had dinner in my own room – the first time I have had a meal

---

⁵ Davit Ghambashidze – Diplomatic Envoy of the Georgian Government to Great Britain.

⁶ Camilla Collett – Sister of Oliver's wife Margrethe Collett.

alone for a long time. At the risk of hurting the feelings of my host and hostess and the guests they had invited to meet me, I allowed myself to be persuaded by Grundy and Waite to affect a press of work in order to have a rest. It is rather straining to go from morning till night working or trying to be interested and it is perhaps just as well that I have taken one evening free.

Last night I sent by General Cory a letter for you. I fear it was very, very scrappy and dull, but knowing the circumstances under which I am living you must excuse me.

Cory spent his last hour in Tiflis with me and I drove down to the station with him. He had a magnificent farewell. The streets were guarded by troops for the whole two miles, there were crowds of people and the Ministers were waiting for him at the station. The former Imperial waiting room was full of flowers and those present drank his health in Champagne and said how much they regretted his departure and hoped it was only "Au revoir"; in four months during which he only spent six weeks in Tiflis, he has gained the affection of the Georgians. He is a man of singular charm and certain shyness, combined with excellent military gifts and I am sorry I was not sent out sooner to work with him before his departure together I think we might have brought about a better state of affairs.

I drove back from the station in one of my own motorcars. It is not perhaps very comfortable but the chauffeur makes it go at a fine speed and I am sorry to say he despised the municipal regulation in another way by having no tail lamp so the whistles were blown by zealous militiamen as we rushed past and at one point we were actually stopped but when it was found that it was "the English Commissioner" profuse apologies were made. I have told the chauffeur he must behave with more regard to the traffic rules. I have two chauffeurs, two motor cars and a motor wagon for luggage.

7.09.19

This forenoon I went to see Denikin's representative General Baratov, but as he was not in I called on my old friend Anastasia Tsereteli, member of the first Russian revolutionary government. She is still editing the children's paper she has issued for the last thirty years, though she is very old and tired looking. When she saw me she threw her arms round me as if I had been a long lost son. She lost one stepson only a short time ago, poor thing, and when she was away in the country, thieves came in and stole from her house all they could lay hands on. She complained of the shortage of food and the cost of living. I stayed with her half an hour. She is anxious to bring out a special number of her journal for the tenth anniversary of Marjory's death and told me how she had been re-reading Marjory's letters to her.

You cannot form an idea of the way in which Marjory lives in the hearts of the Georgians. She has taken a place with their saints and every detail about her is cherished in their memory. It would seem that almost every word she spoke here

has been written down and remembered.

My host Khoshtaria, was telling me to-day something about his career. Ten years ago he was a working gardener in Batoum. Seven years ago he went to Persia with a capital of about £2000. I understand that his present wealth is estimated at several millions sterling and the house I am to take over when he leaves costs him £70 000. He says he was happier when he was working for two shillings a day for other people than he is now when he has princes, generals and bankers working for him, and his wife, one of the largest ladies I know, told me that she missed the days when she did all the cooking and tailoring and dressmaking and lived laboriously in Batoum or in the jungle in north Persia. She says if only her husband were well and free from business cares she would be glad to go back to the old life. They have no children, but adopted a daughter who is now at Borjom where she is going back with dolls for her to-morrow.

To-day Khoshtaria's cousin lunched with us. He is an elderly man who was in the Russian administration and is now pensioned. I last saw him at Erivan where he was stationed in 1910. Both he and his wife are well known as poets. They have retired to a house of 10 rooms which they have bought for £200 (in our money at the present exchange) in the town of Gori.

Before long I shall have to visit Armenia and Azerbaijan and I understand that those republics will try to give me a reception as good as I got from the Georgians, so I must look forward to a strenuous time.

Grudny and Waite are going out to show themselves at the Georgian Club and I can hear the voices of guests in the garden under my balcony. Though it is barely 10 o'clock I shall slip off to bed and have a good rest in preparation for tomorrow.

Goodnight my own dearest I hope to write more to-morrow.

11.9.19

My host gave a great dinner part last night to the Azerbaijan Prime-Minister and his colleagues and M. Jordania, the Georgian Prime Minister and his colleagues. There were about 40 people present and a string band was playing the whole time. I had been doing a good deal lately and did not feel equal to taking part in the banquet, so Grundy represented me and I stayed in my own rooms at the request of Dr. Ghambashidze,⁷ who says I had better take things quietly for a couple of days till I get "seasoned". Waite has been rather the worse for the change of climate and he has also been told to lead a quiet life for a day or two. I am not ill, but only a little exhausted and as I had an excellent night's rest. I feel quite lively to-day.

When we get this house entirely into our own hands, which will I hope be

---

⁷ Doctor Vakhtang Ghambashidze – elder brother of Davit Ghambashidze. He obtained his medical education in Moscow and Paris. He was in charge of Georgian Community in Exile in France from 1924-1951.

very soon, we shall be more comfortable and less occupied in purely social duties than we have been so far.

Housekeeping has its difficulties here and we are especially grieved at the shortage of water and its very uninviting appearance; it is impossible to drink it and even bathing in it is not appetizing.

All the troops have left and there are only a few officers and others still here; they will all be out of Tiflis before the end of the week. I am glad I got here before the evacuation.

The weather is simply splendid and the heat is gradually diminishing. I think it is quite a good climate.

Yesterday in a paper called "the Rock" the poetess Domenica Eristavi had a very charming article about Marjory. I am keeping all these to bring home for the Bodleian Library.

I hear that the son of Mr. Rooker, the rector of Sevenoaks,⁸ is now at home and I wonder whether you have heard any of his impressions of this country where he spent several months.

By this time I suppose Jamie and Andie⁹ have gone to school and I am wondering how they get on. I ought to send the children some postcards and I shall do so when I am able to get any worth sending.

There is a good deal of political rumor floating about and people seem to think that the situation of Transcaucasia may be clearer in a few days.

I am glad to say that telegrams from London are coming through much more rapidly. We had one yesterday which had been apparently only three days on the journey.

It is just a month to-day since I parted from my darling. It seems like a year!

5PM

What I said about the improved telegraphic communication does not seem altogether true for I have this moment received your dear message of Aug[ust] 19 addressed to Constantinople and reading "all well dearest love". Though late, it is welcome as the most recent news I have of you. We have not yet heard when Gracey¹⁰ will arrive.

THURSDAY 11.9.19

A bag is going to Batoum so I have no time to write more at present. I am quite well. Dearest love to my darling wife and children. Love to your mother.

Your own.

O.W

---

⁸ Town in Kent, United Kingdom where there was located family house of Wardrops.

⁹ James and Andrew Wardrops – elder children of Oliver Wardrop and Margrethe Collett

¹⁰ Captain Gracey – Wardrop's representative in Erevan.

TIFLIS 11.9.19

My own dearest,

This has been a really happy day, for just after I had sent off m letter to you a bag of dispatches from London came in, containing your letter down to the 26th of August from the 19th. Earlier letters from you have not arrived yet but I am so glad to know that all was well with you as recently as 16 days ago, though I was rather uneasy to know that you were tired after moving the things into the living-room and I do hope you did not hurt yourself by doing too much.

We went for quite a long motor drive this afternoon. First I returned the visit of M.Khatissian, the Prime Minister of Armenia and then we started for Kodjori. The road was rather bad in places and the car is not very comfortable or strong, but we had no breakdown and did the 15 miles in fairly good time though we had to rise to a height of well over 4 000 feet.

There were splendid, extensive views of Tiflis and the country round – great bare, rugged rocks with only a small oasis here and there in the deserted landscape. On reaching Kodjori (which used to be the summer quarters of the Tiflis garrison) we met by accident Gvazava¹¹ and his wife,¹² who is our friend Cherkezov's¹³ niece. They would have us to tea and we spent three quarters of an hour with them and made the acquaintance of their children: Tamara, a girl of about six and Djamlet, a fair haired boy of about Andie's age. They both speak French, Russian and Georgian fluently and will begin English soon.

The drive back by moonlight was fine and we got here before 8.

I feel much better to-day, but I have still headache and efforts are being made to get rid of it. All the Georgians, doctors or not, pay such attention to my well-being that it is quite embarrassing.

To-da I met the young American, Blake,¹⁴ who has been studying Georgian for the last five years and is to lecture at the University here. He is a man of quite remarkable ability and scholarship. I understand that he is a small farmer's son.

Waite has had a troublesome time since his arrival with a skin trouble, due apparently to the change of climate, but he is now recovering rapidly.

Our hostess left early this morning so we now have our independent house-keeping, which will be simpler and more convenient.

I shall try to-morrow to take in turn the questions raised in your letter. Good-night my Darling.

---

¹¹ Giorgi Gvazava – Georgian politician, one of the founders of National-Democratic party.

¹² Nino Cherkezishvili

¹³ Prince Varlam Cherkezishvili – Well-known Anarchist and Georgian nationalist.

¹⁴ Robert Pierpont Blake – American Orientalist, specialist of Georgian Studies, professor at University of Harvard. During 1918-1920 he was teaching Greek language and the history of Byzantium at Tbilisi State University.

12.9.19
FRIDAY 10 PM.

On looking through your letter I see there are no questions really to answer. I have written to [script cannot be defined] this evening and you should keep the luggage insurance policy, though I have not yet had any occasion to make a claim under it.

I am amused to see that Lord Curzon¹⁵ now sings himself in dispatches to me "with great truth and regard". This is a step up for me in the official hierarchy.

To-day the Prime Minister of Armenia called on me and we had a long conversation; he is on a short visit to Tiflis and I shall return his visit as soon as possible with Gracey who is due to arrive here to-morrow. Gracey will probably stay in Erivan.

Among other visitors to-day were; a deputation of Georgian Mussulmans and the Chief Rabbi of the Georgian Jews, who have been settled here over 2000 years.

We have had our first housekeeping accounts from the Georgian male we employ. They only amount to about 650 roubles a day for the raw food and I hope we shall be able to prevent them from increasing. A box of matches costs about 5 roubles, a newspaper 3 roubles, a bottle of local mineral water 20 roubles and so on.

Wait is now nearly well again, I am glad to say, and Grundy is quite fit. I had a slight chill but it was nothing.

"it is a long, long way to go" - Sevenoaks and my heart is always turning that way, but I try to think our separation will not be so long and that we may meet sometime about Christmas. At present it would be very trying for you here, for many reasons. Poor Mrs. Haskell, when I saw her at Gen. Cory's last week, was quite pathetic; she said she saw hardly anything of her husband from morning till night and she has no female colleagues. Housekeeping is a hard business too for a foreign lady.

I look forward to getting your missing letters to-morrow by Gracey.

SUNDAY, 17.9.19

The missing letters (10th to 18th Aug.) arrived yesterday by Gracey and gave me great pleasure. I have read them over and over again. Many thanks...

Yesterday was an interesting day. Gracey and Gen. Newcombe arrived; the latter is to do some financial work connected with the military occupation (he is a Canadian banker I believe) and the former will probably take up his abode at Erivan as my representative. In the afternoon Bolsheviks threw bombs at a carriage containing Denikin's representative Gen. Baratov and the ex-Commander in Chief of Georgia Gen. Odishelidze who were both wounded. A Colonel Alkhavi (whom I knew) and the chauffeurs and some passersby were killed and others

---

¹⁵ Lord George Nathaniel Curzon – Foreign Secretary of Great Britain (1919-1924)

wounded.

To-day Newcombe and a certain Col. Stokes¹⁶ (formerly Military Attache in Persia) came to lunch with us.

I am sending you photographs taken on the day of my arrival. The enlarged one of myself is far too big to send.

It is hot again to-day and though it is Sunday I have too much to do to allow of making some personal visits as I had intended.

I had such a nice long letter from the Master of Balliol¹⁷ by yesterday's bag.

MONDAY 15.9.19

9AM.

It is another beautiful day and not at all too hot.

We are sending a bag to Batoum so I shall be rather busy and may not have time to write much more but I want to tell you that I am thinking of you with love all the time.

Yesterday Newcomb and Col. Stokes lunched with us and told many of their military experiences in Persia, Baku etc. Gracey gave also some reminiscences of the narrow escapes he had from death and of his terrible time in the Bolsheviks prison at Moscow.

I am trying to get some postcards to send the children but there are not many to be had and not very suitable for the purpose. Perhaps I may be able to add a few words but if not Dearest love to my darling Margrethe, Jamie, Andie and Nino.¹⁸ Love also to your Mother and Camilla and kindest remembrances to Miss Mellbye and other friends when you write.

Yours O. W.

4 PM 15.9.19

I had to pay an official call before lunch and as I did not find the man in I took advantage of the opportunity to call on Olga Chavchavadze (widow of the poet) she recognized me but she is quite insane and refused to speak to me. She has in this state for 8 years.

I also called on the Bektabekovs. She cried and wanted to embrace me and they both asked many questions about you and the children. I could only stay a few minutes.

---

¹⁶ Colonel Claude Bayfield Stokes – First he was Wardrop's representative in Erevan, but later (1920-1921) he took his and Harry Luke's position as His Britannic Majesty's High Commissioner in Transcaucasia.

¹⁷ Balliol College of Oxford University – the place where Wardrop got his high education.

¹⁸ Nino Wardrop – Youngest Child of Oliver Wardrop and Margrethe Collett.

B this post I am sending coloured postcards for the children and a letter to Tomy and Winnie.¹⁹

Very busy but quite cheerful
O. W.

TIFLIS 18.9.19

My own dearest wife,

My last letter was written on Monday the 15th and I started for Batum the following morning. Since then there has not been very much of interest and we have had a quieter time and have been able to make up arrears of work. It has been my intention to leave for Erivan about the middle of this week but the Armenian Minister here strongly advised me to postpone my visit for a week or so as this is the worst malarial season there. Besides, there is a difficulty about the railway and other accommodation, so Gracey is going down first to make things easier for me. I may perhaps pay a visit to Azerbaijan in the interval.

Yesterday evening Grundy, Waite and I walked up and saw St. David's Church which stands well above the town and we enjoyed a splendid view of Tiflis in the setting sun. Chavchavadze's monument is in the churchyard and is a very good and tasteful piece of work by Georgian sculptor named Nikoladze who was a pupil of Rodin. It represents Georgia as a bronze female figure holding a bunch of laurel, in full relief on a marble ground surrounded by Byzantine ornamental border. In front of a black slab on the ground are simply the words "Ilia Chavchavadze 1837-1907".

This afternoon I had a visit from Sakhokia.²⁰ You may remember he called on me in Brussels, at Lange's, when we were on our wedding trip. He is now teacher of French at a grammar school here. He came to see us in Bergen on his way back to Russia after the revolution.

FRIDAY 19.9.19

It is delightfully fresh and bright this morning and I am feeling very well.

Yesterday afternoon I called to leave a card on the Prime minister, M. Jordania, who is ill. Then I called on my old friend Ilia Nakashidze, a Tolstoist, who was apparently overjoyed to meet me for he embraced me warmly. Then I saw Misho Machabeli, cousin of Vanno and made the acquaintance of his family; he recalled the time in (1894) when I was trying to reconcile the two Georgian parties – The Chavchavadzists and the Machamelists. Afret that I spent half an

---

¹⁹ Thomas Wardrop – brother of Oliver and Marjory Wardrops. Winifred Alice Breach – wife of Thomas Wardrop

²⁰ Tedo Sakhokia – Georgian politician, writer, ethnographer.

hour with Dr. Eliashvili who gave me an account of the attack on his house by a band of brigands a few days ago in the country and the way he kept them off.

My motor car then broke down hopelessly and I had to get a cab home for help to bring it back; it will be some days at least before it is fit to use and the other car has also broken down.

Ghambashidze dined with us and then started for Batoum to see General Cory. I hope he got through without incident, for on three successive days the train has been derailed by armed bands who are evidently working on some organized plan of foreign origin. The evident intention of these maneuvers is to discredit Georgia abroad by suggesting that she is unable to keep order now that the British troops have left; but the Government is taking very vigorous action and has already arrested about 800 Bolsheviks (mostly foreigners).

Gracey is arranging to leave for Erivan to-morrow afternoon. As a reconstruction of the cabinet is taking place in Baku I shall postpone my visit to that city till the new government is constituted. I shall take with me a certain Col. Stokes (formerly Military Attache in Persia) whom I propose to leave there as my representative.

Our host (Khoshtaria) with his wife and a suite of servants will probably leave for England next week and you will no doubt have an opportunity of hearing news of me through him. Ghambashidze is thinking of going to London at the same time; he has done a great deal of good here during his stay and will also be very useful in London.

Next Wednesday our dear Jamie and Andie will start their schooling and at half past seven (-9.30 British time) I shall be thinking of them and hoping they have happy and useful schooldays.

7PM.

I am sitting at my writing table waiting for dinner. At my elbow I have a bunch four red roses and two white ones in a crystal vase and before me are the portraits of my darling wife and children.

A few minutes ago I came in after paying a few visits. By taking fairly sound parts out of the other sick motorcar I have been able to use the one which broke down last night.

At one o'clock I was at the opening of the autumn session of the Parliament. When I appeared the whole house rose and gave me an "ovation"; the President of the Chamber made a long flattering speech about Gt. Britain and incidentally about me and this was followed by another "ovation" to which I responded by bowing as gracefully as I could. Then a decree was passed introducing martial law on the railways and the proceedings closed. I was then shown over the parliament building (I am sending a photo of it to Andie by this post – view of the old Viceroy's palace from the garden side) and has some conversation with my hosts.

This evening among those I called on was Domenica Eristhavi a poetess who used to correspond with Marjory and wrote a very touching article about

her in a paper the other day. Also a doctor Gedeveni who edited the edition of Chavchavasze of which Mme. Bektabekova sent a copy to Jamie; the doctor was busy with Rontgen ray work but left his patient to see me.

I am having a fairly easy time and not overworking. I feel very well and bright.

SATURDAY FORENOON

This morning I went for an hour's walk before breakfast with Waite and Grundy. The air was delightfully fresh and it was pleasant to see all the children on their way to school.

By this bag I am sending you an illustrated Georgian paper with Marjory's portrait and mine on the first page. Inside it you will find a French paper giving an account of my arrival.

You will remember before I left I mentioned some Consular place which might be offered to a certain person who was expecting to go from Sevenoaks to the Caucasus. I only saw the man once, about 9 years ago, and know little of him but I am startled to find what everybody here who knows him (British and Georgians alike) says about him; the unanimous opinion is that he is quite unfit to fill the post and that his presence here would be disastrous. I cannot, of course, take an action on mere gossip but I do hope something may prevent him from coming. This I tell you, of course, in strict confidence for our guidance but naturally you can tell Tom and Winnie if necessary.

SUNDAY 21.9.19

This morning again we went for a walk before breakfast and visited the Russian Cathedral and a modern Georgian church²¹ which is in good style but disfigured by some of its decoration.

As it is Sunday I have asked Grundy and Waite to rest, for they have been working late this week. We shall probably go for a walk this afternoon to the Botanical Gardens and after dinner we may go to the Georgian Club, of which we are honorary members.

Gen. Harbord,²² Chief of the American General Staff, is expected here in about 10 days and his arrival may help to clear the situation.

I realize that this is a critical period in my career. If I get through it satisfactorily I should enjoy having you and the children here to share my satisfaction and

---

²¹ Here is meant Russian "Sobor", which was located at the place of nowadays Parliament building on Rustaveli avenue and Kashveti church in front of it.

²² General James Harbord – He was appointed as a head of the Fact Finding Mission to Armenia, which traveled all over Anatolia and Transcaucasia. Reports of this mission were supposed to make American mind on taking a mandate over Armenia.

There is a mistake made by Wardrop to mention him as a Chief of US General Staff.

increase my success. If I fail to do well, it is of course better that you should not be here. Two or three months may pass before anything decisive happens; or, on the other hand, some change in the situation may happen suddenly.

I had written this much when I was interrupted by a visit from the State Controller, Constantine Andronikoff. I think I told you in a former letter how he wrote a touching account of his recollection of me 32 years ago when he was a boy of 12. He is anxious that I should go about a fortnight hence to his native province of Kakhethi to see the vintage for a day; it would be a very pleasant excursion, and useful too, for I should meet many people. But I wish to pay my official visits to Erivan and Baku first.

It is a curious situation for an official in a foreign country to be held in such affection, by people of all classes, as a person and member of a family, they come to me as they would to one of their own kinsfolk and seem to trust me implicitly. Such a position as its risks as well as advantages, but I cannot help enjoying the feeling that I am really liked.

Grundy has been busily buying carpets for his house in London and for his sister. The knowledge he is acquiring of the market will be useful to me later on if I buy any, but I have advised him that he ought to have the goods carefully disinfected before sending them home for there is a good deal of disease prevalent and carpets often carry infection.

7 PM.

It is getting near dinner time and I continue again. This afternoon we drove to the Botanical Gardens and walked about there for some time. It is an attractive green spot in a deep ravine with bare brown mountains round it. There are pools with water lilies and white silver fish and many beautiful flowers and trees and bridges over a tiny stream with a tiny waterfall. We then drove through the Oriental part of the City with its picturesque winding ill-paved streets – out to a point on the Kakhetian Road where there is a large prison at the windows of which we could see Bolsheviks and other brigands in abundance.

On my return the Persian Consul General called and I had a long talk with him.

I fear all these scraps of news will have very little interest for you, but I like to tell you what I am doing.

Will you please collect from the Georgian room (the middle of the book case on the two lower shelves) two copies each of the following books;

The man in the Panther's Skin.

Visramiani

Life of St. Nino

The Hermit

Laws of George V

Liturgy of St James

English-Svanetian Vocabulary

And pack them up in a parcel with string round it and send the parcel to

me addressed; "for favor of transmission by safe opportunity O. Wardrop" c/o Mid-Eastern Dept. "Foreign Office. S.W.I

I have been asked for these by the libraries here. None of the copies of "Visramiani" &c which I sent here in 1914 seem to have arrived.

Monday forenoon 22 September

The bag is just leaving. Quite well. Best love.

O. W.

TIFLIS 23.9.19

My own dearest wife,

Yesterday I sent a letter to you and to-day I begin another in the reasonable hope that it may reach you in time for the anniversary of our wedding and bring you my loving thanks for the seven years of great happiness you have given me and my earnest hope that we may have many more years together with the dear children you have given me.

To-morrow the boys will begin their education and I shall be with them and you in thought and wish that they may be good learners and fit themselves for good work in the world.

We have just been out for a drive and paid a visit to Sion Cathedral where we saw the vine stem cross of St Nino and other relics. It is really a fine church.

Though we are near the end of September it is still very hot and I am afraid you would find the temperature trying. Even on our morning walk at 8 o'clock it is hot and I always come in perspiring.

There is a good deal of work and numerous telegrams go out and come in every day. The Chancery is next to my study and Grundy and Waite are generally working there till after ten at night.

My health is quite satisfactory and I am less troubled by headaches than I was. I take things as easily as I can.

SEPT 24TH 9PM

I have a fairly busy day but in the evening before dinner we took a drive in the motor car at a speed which seems to me excessive.

To-day I have made arrangements for a journey to Baku next Saturday and I shall probably be back here again on the following Thursday or Friday. A few days after my return I shall go to Erivan for a short visit.

We have a chance of sending a bag to Batoum to-morrow and this letter will go by it.

Gen. Cory left Batoum this afternoon for Constantinople so that is the end of the army of occupation in Transcaucasia, but we still have Gen. Cooke-Collis

and a garrison in Batoum.

I wonder if the boys are excited this evening after their first day at school?

Now I must thank you for your letter of Aug. 30 to Sept. 1 which arrived today. I am sorry to hear you have been so tired and hope the day in bed did you good.

I cannot understand why the telegram from Constantinople took so long to reach you.

Don't worry about Winnie. She will come round again to be as she was before – or better.

It is a very interesting life I am leading and, for many reasons, I am enjoying it. There may be certain risks, but I like living adventurously or even dangerously, especially here where the atmosphere is congenial. It seems as if my life was being heaped up to the brim with the things I have wished for and hardly hoped for. The friendliness of everybody surrounds me with a softness which is decidedly pleasant.

Waite is going to Baku with me and I shall have quite an imposing staff of various kinds of people.

Talking on Baku, I must tell you an anecdote. A certain highly placed Allied personage was there the other day and wished to buy a carpet. He found one he liked and asked the price. The dealer demanded Rs 50 000 which was generally considered to be an outrageous price. The personage was cross and had a message sent to the Azerbaijan F. O. who immediately sent down six soldiers and these began to beat the dealer till he bade them stop and said his price was Rs 5 000. The personage found this too low a price and finally paid Rs 10 000. What do you think of that? I don't intend to buy carpets in Baku for I fear the incident referred to above should give me an altogether unfair advantage.

You must always give my best "hilsen"²³ to your mother and Camilla if I happen to forget this in any of my letters which are generally written in a great hurry.

THURSDAY 25 SEPT.

We have just had breakfast and the rain is falling heavily. It began as we reached home after our morning walk and it will do good, for we have been short of water for some time.

The article on Spring Rice²⁴ was very interesting and I am glad you sent it.

Yesterday some copies of the "Times", down to Aug. 26, were lent to me. It is discouraging to see how misleading all the news about the Caucasus is. Even the answers given to questions asked in Parliament give a wrong impression.

---

²³ Hilsen – Regards, in Norwegian

²⁴ Here Wardrop might mean Cecil Spring Rice – British Ambassador to US during 1913-1918, whom he knew as a graduate of Balliol College in Oxford and then in 1890s in St. Petersburg they worked together for the British Embassy.

3 PM.

The rain did not last after all and we have had several hours of sunshine, but it is clouding over again.

You cannot imagine how many things I have to think of and how important it is that I should think rightly about them. But I do not feel nervous or worried and this is because I know that I want to do the best and that whatever I do or whatever happens to me you will love me all the same.

It is time now close the bag so I send my dearest love to my darling wife and darling children.

I shall try to telegraph for the birthdays of Nino and Andie.

Your own

O. Wardrop

IN THE TRAIN

28.9.19

SUNDAY 8.30 AM

My own dearest wife,

Here I am again in the ex-Imperial train on my way to Baku, accompanied by Waite, Fariss-Bey (Azerbaijan representative in Georgia), Alshibaia (Georgian representative in Azerbaijan) and a guard of officers and men. We hope to arrive about midday. As you will see by my writing the train is not very steady and I am afraid you will have difficulty in reading this.

On my departure at 8 pm. yesterday the state waiting room at the station was opened for me and I was seen off by representatives of the War Office, F.O. &c including Ghambashidze, also Grundy, who remains in Tiflis. I hope to be back again by next Thursday.

I am feeling very well and bright. I was awake long before dawn and was dressed at about 7, looking at the Caucasus Mountains (some snow topped) and the country generally. There are many signs of the destruction done by the Russian troops on their retreat.

You may be sure I am thinking very much of you and wondering how all goes with you.

It is still quite hot and it is a rare thing for the sky not to be all blue.

MONDAY 6 AM
SEPT. 29

I arrived at Baku at 3 pm yesterday. The train took about five hours longer than had been expected.

At the station I was received by representatives of the authorities including the Minister for F. A. (Jafaroff), the Assistant Minister of Interior (Gen. Agabekoff), the Governor and Mayor of the city &c. there was a guard of honor which I inspected on the platform to the sound of the Azerbaijan national hymn performed by a military band. The whole city was flagged in my honor. I drove with the "Master of the Ceremonies" (Tahiroff) to the house of the aged Mr. Tagirev which has been placed at my disposal by the gov't. and the proprietor who acts as my host. He is 87, was a quarryman and made out of petroleum the largest fortune in Baku. He can barely write his own name but generously endows schools for girls and other educational and philanthropic institutions. His house, built 20 years ago, is known as "the palace" and is of great magnificence – vast rooms richly decorated in the Oriental style and valuable pictures (including a large one of Constantinople by Aivazovsky of which he is very proud – he has it illuminated with electric lamps from the top). My bedroom is about 20 paces long.

After lunch I returned the call the Prime Minister paid me in Tiflis and had a long conversation with him at his rather bare-looking flat on the third floor of a tenement house. On my return to my quarters I was having tea when M. Ussubekov returned my visit and sat for over an hour. He is a man of wide culture, liberal ideas, amiable manners and speaks in a very interesting and witty way.

About half past nine I was about to go to bed when I was called for and taken to the Club, probably one of the finest in the world, where in the open air I set listening to a symphony concert and conversing with Jafaroff and Agabekoff, who had many fascinating stories of the revolution and the Bolshevik tranny to tell. I did not reach my house till after 11. A light supper with Tagiev and Tahiroff and then to bed at midnight. This morning I woke about five and I have a long day before me, beginning with a visit to the petroleum refineries, then official visits and, I am told, finishing up with a banquet at which the ministers will be present.

MONDAY 2.30 PM

In almost half an hour I am to have lunch with a full table of people.

This forenoon I drove out to the oilfields of Bibi Eibat on one side of the town and to the "Black" Town where Nobel's and other refineries are situated on the side of the town.

Then I paid a round of official visits and had conversation with M. Jafaroff, Minister of Foreign Affairs, a very cultivated man who was one of the Mussulman leaders in the Russian State Duma.

TUESDAY 6 PM

To-day, except for a short walk from which I have just returned, I have been indoors all day receiving visits almost continually. It is rather tiring to keep one's attention strained for so long and the weather is very hot.

I see that (through an interruption while I was writing) I did not tell you that I had early dinner yesterday about 4 pm with the Prime Minister, The Minister for F. A., Minister of Communication and Assist. Minister for war. Afterwards I had a conversation for some time with the Prime Minister alone.

I went to bed at 10 and did not get till after 7 this morning.

To-night there is to be a dinner at the Club where I am to meet all the Ministers &c – about 50 guests in all and then I leave by special train for Tiflis at 11 pm. To-morrow forenoon I hope to spend a couple of hours at Elizavetpol, arriving in Tiflis about 8 or 9 pm.

OCT. 2. 12.30 PM

There is a bag leaving in a few minutes so I must hurry. The dinner at Baku was a great success. There were speeches in my honor by the Prime Minister, the President of Parliament and the leader of the Nationalist party. We sat in the open air on a long marble balcony looking over the city and the sea. There was an Oriental military band, another European band and a symphony concert was also given. I sat between the Prime Minister and the President of Parliament and the Minister for F. A. and Justice (a Socialist, by the way) were opposite. All the chief authorities and officers were there. They all accompanied me to the station at midnight; it was adorned with festoons of foliage and flags. I never went through streets as fast in a motor car before. My old host, Hadji Tagiev, also saw me off.

Yesterday at about 10 we arrived at Ganja (Elizavetpol) and stayed till half past two. Here again the station and town were decorated. I was met by the Governor-General and all the authorities. We drove several miles and saw the town, accompanied by a cavalry escort galloping at our side. At the Mosque and the Armenian Church and the Town Hall speeches of welcome were made to me. Then we had luncheon at the Club where all the authorities were present – though it is the Mussulman fast of Mubarram when no festivities should take place. I was assured that my visit was a historic event.

During the afternoon there was a terrific storm of lightning, thunder and hail but I arrived safe at Tiflis at 8 pm and found the station decorated and was met by a whole crowd of people including Prince Napoleon Murat, Prince M. Orbeliani (attached to me by the War Office) and representatives of the Ministries.

I slept well and had the usual walk before breakfast. I am feeling quite well but am very busy.

Hilsen to your mother, Camilla and all friends.

Dearest love to my darling wife and Jamie, Andie and Nino.
I shall remember the 15th and try to send you a telegram.
Our own
O. Wardrop

TIFLIS 5 OCT 1919

My own Dearest

On Oct 21 sent a long letter to you about my visit to Baku and three post-cards to the children. I have no letter from you later than Sept 2 and I am daily expecting news.

We have had a good deal of rain during the last few days and the weather has become much cooler. The winter sets in pretty suddenly when it begins.

I am feeling very well these last few days and I am hoping to get rid of my headache altogether.

On Friday I called and saw Cherkezov's²⁵ nephew Ivan Cherkezov, his wife Elena (daughter of Vanno and Taso Machabeli) and their four month's old baby boy "Misha" who is a wonderfully sociable and lovely child, though very thin and small. I also saw Nico, Elena's brother, who is keeping a grocer's shop in the house that used to belong to them; while the British troops were here he had a sort of café ("the cosy corner") in the garden; it is rather a poor existence for a fine strong young man with a university education.

Yesterday an old friend of mine the priest Vasili Carbelashvili called and told so much about Church affairs, which are in a very bad state. He is a scholar and a specialist in old church music of Georgia of which he has published a great deal from ancient manuscripts kept in his family for hundreds of years.

Last night Grundy and I went to the first night of the Opera and saw the opera "Abesalom and Etheri" founded on an old Georgian folk tale. The music is thoroughly Georgian in character and in the second act (a wedding and coronation scene) were many Georgian dances. The seats were all occupied and we were in the diplomatic box in which the authorities have given me the best place for the whole season of 15 performances. The story is of a poor peasant girl who becomes a queen and is a love romance which ends tragically with the death of both heroine and hero. There were long waits between the acts and many people visited me in the rooms attached to the box. Among them was the orchestra. For want of many necessary things, such as paint and cloth and proper shoes, the scenery and costumes were not as good as they might have been but the quality of the piece overcame these disadvantages and everybody was highly pleased

The chief event at present is the flying visit of Gen. Harbord, Chief of Staff of the American army, who has come out on behalf of President Wilson to report on

---

²⁵Varlam Cherkezishvili

Armenia, Georgia and Azerbaijan. He is a first class man and his visit promises to be useful. I met him in Paris on my way out here. He went to Baku last night but will return to-morrow and I look forward to hearing his impressions, for he is coming to see me when he arrives here before going to Batoum and the West. Probably Ghambashidze will leave for London on the 10th and will be accompanied by M. and Mme. Khoshtaria. They will come and see you and give you news of me. I have given Tom`s address and yours to them.

MONDAY 6 OCT.

The Melikovs and Gen. Newcombe and Col. Stokes lunched with us yesterday. Princess Melikov informs me that I am to be an honorary member of a very select and luxurious Club of artistic, musical and literary persons which is being founded here. I don`t know why I should have this honor. I have not yet visited all the other clubs and Societies of which I am honorary member.

It is decidedly cool and the sky is dull and we have a good deal of rain but it does not seem to help our water supply and the difficulties of filling the bath are a daily trial.

Gen. Harbord came and had a conversation with me. I think his brief visit to Transcaucasia has done good and may help to clear the political atmosphere.

He had expressed the wish to meet some Georgian ladies his opinion of whom was desired by President Wilson. So the Govt. of the Social-Democratic Republic of Georgia asked Mme. Khoshtaria at 12 to-day to arrange a tea-party for 5 o`clock. She succeeded wonderfully and there was a brilliant reception "en grange toilette" of 70 people with songs by the leading tenor of the opera (Saradjiev²⁶) and an amateur soprano (the daughter of a Georgian General) in Georgian, French, Italian and Russian. I should be sorry to say that all the Georgian beauties were there or that all who were there were beauties, but it was a very creditable party and I feel sure that in no country in the world could such an entertainment have been organized at such short notice.

Grundy and Waite have gone to the Opera to see "Eugene Oneguine" but I am having a quiet evening – reading and signing dispatches to the F. O. and preparing other dispatches for to-morrow.

I am really very well and hope I shall continue to be so.

---

²⁶ Vano Sarajishvili – well-known Georgian tenor

TUESDAY, 7 OCT 1919
FORENOON

Your letter begun on Sept. 10 and ended on Sept. 14 has just arrived. There is probably one missing, for your preceding letter reached the F. O. on Sept. 2.

I am so glad to hear that all was well with you when you wrote and that you had a nice day at the Zoo. I have to-day a letter from Tozer also telling me about it.

You don't know how much I think of you and how often I look at your portrait during the day's work. I need not tell you how eagerly I long for the time when we shall be to-gather again. Everything here is very uncertain, but there seems some prospect that the Paris Conference may deal with the questions connected with this part of the world in November.

If it can be arranged, I hope to go to Armenia at the end of this week and shall probably be away four or five days.

Love to your mother and Camilla and kindest remembrances to Aagot Mellbye when you write.

Dearest love to darling Jamie, Andie and Nino and especially to my own sweet wife.

O. W.

TIFLIS 8 OCT. 1919

My own dearest,

I sent you a letter yesterday.

Did I tell you that Tozer's letter to me had been cut open by somebody? If you find my letters have been opened or censored will you please sent the envelopes to G. Kidson,²⁷ Foreign Office, and say I have asked you to do so and beg him to protect my private correspondence from being tampered with.

Yesterday afternoon I called on Lisa Saginashvili, sister of Ilia Chavchavadze. It was one of the most touching visits I have ever paid. She is over 80 but looks and speaks like a comparatively young woman. She lives by herself in the big house where I so often saw her brother. She speaks gently, clearly and it is a pleasure to hear Georgian from her lips. She said she went to Ilia's tomb upon the hill behind St. David's Church and whispered to him that Georgia was at last free and she thought he must have heard her and been happy in his grave. She cried a little when she saw me and embraced me and said now that her own dear brother was dead she looked upon me as a brother. Marjory's portrait stood in the center of the table under Ilia's portrait and one of Tom in Cakhetian costume was also on her table. She is a fine type of a generation that has almost passed away. It is sad that so many of my Georgian friends are so old!

---

²⁷ Sir George Kidston – Chief of Eastern Department (part of which were the Caucasian affairs) in the Foreign Office, immediate superior of Oliver Wardrop.

I then went for a few minutes to see another old friend, a bookseller in a small way called Sosico Mercviladze. He also was overjoyed to see me and said sorts of nice things. It is really most touching to be treated by many people with such affection.

I had made all my plans to leave for Erivan on Friday night when a telegram came telling me that on that day Admiral de Robeck, Commander in Chief of the Mediterranean and High Commissioner at Constantinople would pay me a short unofficial visit and he has probably started for Batoum in his battleship the Iron Duke. I have had to postpone my visit to Armenia, but hope to go there next week. If I could get away I should like very much to go up into Dagestan and try to stop the fighting there but it is impossible to spare the necessary time at present.

To-day I have had visits from M. Gegechkori, the Georgian Foreign Minister and M. Bammat the Foreign Minister of the former Republic of the N. Caucasus. The situation is disquieting in that part of the world.

This evening I have just come in from the barber's, where I have had my hair cut for the first time since I left home. Alexandre Dumas complained that when he was in Tiflis he had to pay Rs 3 for haircutting. Now the price is, including shampoo, is only Rs 16, which at the present rate of exchange equals about 8d.

You cannot imagine how much better my health is now, though I only sleep about 6 hours and am pretty busy all day.

There was probably something in the London papers about my arrival, for Miss Leslie, who used to be my Secretary in the F.O., wrote me congratulating me on the reception I had.

I shall be thinking very much of you on the anniversary of our wedding day. I am indeed always thinking of you.

9 OCT. 1919

A couple of hours ago I had the great happiness of receiving your letter of the 19th-21st Sept. but there are still several from Tom and at least one from you missing.

I hope you have got the nurse from Jayne's – that is to say if she is really good. It will be an advantage to have three though now that the bays are at school there should be less to do and you will not have a strange charwoman.

Poor people you are to have cold weather so soon. It is very much cooler here but when the sun shines and it does mostly, it is quite pleasant and we have not thought of fires yet. We have no fires but only central heating for the winter.

It is a pity the Highgate School is so unsatisfactory. It did not strike me as being a very comfortable household.

I thought you would like Carpenter's book. He is an original person who has written "poerty" of the Whiteman type, e. g. "Towards Democracy" and other works with which Grondahl is highly pleased. He spent some years living the

life of a working man out in the country after having been a University Extension Lecturer in the North. He is as you would gather, very radical in his ideas of social organization and is very much respected by all the "advanced" people.

I hope Jamie and Andie are enjoying "school" and getting profit from it. Don't worry about Jamie continually asking "why"? it is the age when human curiosity and the desire for a reasonable explanation of the universe begin to manifest themselves.

Your letter was very well timed to arrive on the eve of my birthday. I shall not have much time to think of such things to-morrow, but I shall quietly drink your health and I shall think of you while you are thinking of me.

In spite of many anxieties and too much work I am very happy. I have had so much joy in life and so many things that I dared not hope for have been given to me – especially in connexion with home and all the great happiness of the last seven years that you and the children have brought into my life. Among outside things, the best perhaps is that I have come here to the Caucasus at such a period where, even in spite of myself, I am helping to make the history of the world among people who, in many cases, have affection for me which makes me bashful. I have got into the right groove and am reaping the work of more than 30 years.

You will understand that there are also enemies, very unscrupulous ones, to be taken into account, but I do not worry about this and pay no attention, content to leave my personal safety in other hands, for I know that all that befalls me will be for the best and that nothing can come to me which is not permitted by Higher Power.

The sun is shining brightly in the room, the door on the balcony is wide open, and the birds are hopping about twittering. But I must go on with my work. Good-bye for the present my own darling.

OCTOBER 10.1919

Good morning Darling!

The first thing I do on my birthday is to send my love to the dearest wife in the world who will I know be sending me hers all day. It is a beautiful, sunny breezy morning and I am feeling very happy. I don't know that I have ever had a happier birthday morning. It is only about 7 o'clock but I am dressed and bathed and waiting for coffee before going down to the station to meet Admiral de Ro-beck. It will be a very busy day and I may not have much time for writing. I shall probably send this letter down to Batoum to-night.

OCT 11

I shall now tell you how I spent my fifty fifth birthday

In spite of my request not to give Adm. de Robeck's visit any official character, the Georgians sent a guard of honor to the station. At 10 he arrived and I brought him up here and we spent the whole forenoon chatting, he is a very fine, simple, amiable man, you know he was in command of the Fleet at the Dardanelles Expedition and received thanks of Parliament, a baronetcy and £30 000. He has a Roman nose, like the Duke of Wellington and he told me he was descended from a Swedish adventurer named Fock who fought for Americas in the War of Independence and then settled down in Ireland and married and assumed the name of de Robeck from the place in Ireland where he lived. We had a luncheon party of 12 at about 1.30 pm. Present: the Admiral and his three staff officers (Bowlby, Luke and Birkett of whom the 2 latter will remain in this district for a fortnight), Waite, Grundy and I, Orbeliani and Melikov (attached to my staff), Ghambashidze, Napoleon Murat and Japaridze (liaison officers). The lunch was very good and impressed the guests I am told.

At 3 we started in motorcars and after inspecting a new officer's training school in town drove in 50 minutes to Mtskheta. At the Cathedral we were met by the priest Kapanadze (English speaking) who showed us round and by a Georgian officer and poet named Erukidze who is guardian of the Cathedral and gave me a bouquet of wild flowers making a touching speech about Marjory and myself.

The Cathedral is most interesting and is beautifully situated in a large grassy inclosure with old battlements and high walls round it. Inside we saw some old frescoes, the tombs of the Georgian Kings (including the great Irakli) the old throne of the Kings, the stone inclosure round the holy pillar, a miniature reproduction of the Georgian Church of St. John near Jerusalem &c. then we went to the Church and Convent of Samthavro where we were shown round by the Mother Superior Baratova (nee Tsitsianova) who became a nun on the death of her husband 18 years ago and has now charge of 50 nuns and a small orphanage; she is a sweet, simple, thin faced, pretty little old woman. We saw the font where King Mirian and his Family were baptized after their conversion and the cell where Nino lived. The buildings are in a well-kept grass space with walls round it. We were entertained at a meal in the open air.

On our way back a storm of lightning and rain came on but we were sheltered by the hood of the car.

At 8 we dined as a party of 12 including Gegechkori (Foreign Minister), Ramishvili (War minister and Min. of the Interior), Gedevanov (Comr.in Chief and Assist. War Minister). The proceedings were quite informal.

At 10 we all saw the admiral off, with his guard of Punjabis. He said he had thoroughly enjoyed his visit and I feel sure he did. I was very glad to have the opportunity of making his acquaintance as we may have a good deal of work in common.

My plan is now to start for Erivan next Tuesday night and I shall probably re-

turn on Saturday or Sunday. I propose to take Grundy and the two naval officers and to make a motor journey in the Ararat district and a visit to the Catholics of Armenia at Edchmiadzin.

I am sending to-day a telegram which I hope will reach you by our wedding day and assure you of my love. I shall also try to send a telegram for Nino and Andie`s birthdays and may write them a little letter each. As for the telegrams, the chance of their speedy arrival seems rather small as the wires have been cut in several places and this frequently happens

SUNDAY, 12 OCT.

I have just come upon some passages in the Bible which may interest you in connexion with the troubles of the present day and chiefly Bolshevism. Look at the twelfth chapter of Zecharia and you will find that the Jews are prophesied to become "a cup of reeling unto all the peoples round about", "a burdensome stone for all the peoples and all that burden themselves with it shall be sore wounded", "like a pan of fire among wood and like a torch for fire among sheaves, and they shall devour all the peoples round about on the right hands and on the left." Could you have a better description than this of the Bolshevik movement. But there is consolation in what the prophet Joel says in his second chapter, where he tells how there will be an arm of the Lord, formed of "a great and strong people" who are to punish the bad Jews. I venture to hope the British may be "the great and strong people".

Lt. Cmr. Luke has just been in and I have had a talk with him. He is keenly interested in everything connected with Georgia. He is an old Oxford man from Trinity College (next door to Balliol) and was formerly chief of a district in Cyprus. He is anxious to go to Erivan with me and will afterwards go to Baku. It will be useful to have him in Constantinople to advise the high commissioner in case any questions about this part of the world come up, though I am quite independent of Constantinople and only responsible to the F. O.

MONDAY 13 OCT.

Another beautiful, bright, warm morning!

Grundy tells me you may have difficulty in talking on Mrs. Jane`s nurse because foreigners servants are only allowed to take service with the family which brings them to England and they can only pass into the service of another family with the permission of the Ministry of Labor. So you had better enquire into this in case you should be fined for a breach of the regulations.

As you wish, I am sending you some copies of "the Georgian Mail" but it is a very poor production.

Nothing has yet happened to prevent my journey to Armenia to-morrow. The Khoshtarias have not yet left, but say will start this week.

TUESDAY 14TH OCT.

Yesterday I called on the Mikadzēs. He is now Head of the Customs Dept. I knew him at Askhabad. His wife is a sister of our late friend Venera and has grown very like her. Her other sister is wife of Telemaque Gurieli, a very good friend of ours.

Then I called on Costia Eristavi, former Marshal of the Nobility in the Ozurgeti district and saw him and his wife. They showed me their family heirlooms including gold and silver icons, old arms, embroideries and all sorts of rare things. Ghambashidze was waiting for me when I returned at 6 and I spent four hours in talk with him; he will have started for England before I return from Erivan.

A large number of telegrams have come in and I shall be unable to write more before leaving. Dearest love to my sweet wife and children from

Your own

O. W.

Kindest remembrances to your mother, Camilla &c.

It is splendid warm weather and I hope it will last.

I have just received from Col. Stokes copy of a photo he took at Ganja (Elisavetpol) in the garden of the Club after our luncheon there and I send it to you.

ERIVAN

THURSDAY 16 OCT. 1919

My own dearest,

On Tuesday before leaving Tiflis I closed a letter to you I was busy. As a whole bunch of telegrams (several sent from London on Oct. 4) came in.

At 3 o'clock, seen off by a group of Georgian and Armenian officials and officers, I started in a special train carrying also my two motor cars. I was accompanied by Grundy, Adm. Robeck's two officers (Lake and Burkitt), an Armenian Colonel attached to my suite, a Georgian colonel also attached (Mamuca Orneliani) and guards and chauffeurs. We had fine views of the country and saw many traces of the devastation done by the Russian army when it abandoned the Caucasian front. You can imagine the damage that would be done by two millions of undisciplined troops. We passed the large neutral zone between Georgia and Armenia (a beautiful and fertile country) and reached Karakilis at 11 pm. Here I was welcomed in a long Armenian speech by the chief local authority who then gave us all supper in my car, including great honeycombs for which the place is famous. I spent some days at Karakilis 9 years ago.

On Wednesday I was up before the dawn and saw the sunrise with glorious view of Ararat and Alageraz. Here also were signs of destruction along the line. The Turks came within five miles of Erivan.

We arrived at Erivan at 11 am and were met by the President (M. Khatissian) who told me his country was grateful to me for what I had already done and said the situation changed for the better immediately after my arrival in Transcaucasia and my visit to Baku had resulted in the stopping of the cruel hostilities between Armenia and Azerbaijan. The War Minister then made a speech in Armenian which Gracey briefly translated. The Ministers were introduced to me, also the Commander in Chief (the famous General Nazarbekoff who was the hero of the Caucasian campaign), the representative of Georgia and Azerbaijan &c. I inspected the guard of honor and was told they were the only troops in Armenia who were properly clothed and equipped; the rest of the army is in rags and on the Southern front 70 % of them are ill with fever and have no medicines. The guard marched past and I took their salute and then M. Khatissian drove with me to my Mission, a fine house the Government have placed at Gracey's disposal, with a beautiful view of Ararat. A reception took place on our arrival there.

After lunch, accompanied by the suite, consisting of six persons, paid all the necessary official visits and had a conversation with M. Khatissian who introduced me to his wife, beautiful Russian women. I also had a talk with Gen. Nazarbekov. You would be surprised to see in what a very modest way the ministers live – the President has rooms over and apothecary's shop, Gen. Nazarbekov seems to live in a combined bedroom, sitting room and dining room. The Azerbaijani representative has the best house. It was a former palace of the Khans of Erivan and is richly furnished in the Oriental style. It is built round a garden which a high wall and the curious colored facade was brought bodily from Tehran 130 years ago. We sat on the terrace and took tea which a stream of veiled women in bright garment came and took water from the fountain below us. The owner of the house, one Ali Khan, a very stout Tatar with a typical enormous face and chin and neck, proudly pointed out to me his little daughter of about a year old who was being carried in the wall shaded garden by veiled woman.

We then went by very bad roads to the Bishop's palace and were received by him and by the Catholicos, George V, an extraordinarily handsome and able looking man with a long white beard who is staying at present for surgical treatment for stone. The view of Ararat from the terrace is one of the grandest sights in the world – with the town perched above a river and the ruins of the Tatar quarter recently destroyed and burned. We were entertained with tea, wine, grapes and had a long conversation of an interesting kind.

I cannot give you an idea of the state of affairs here. There are 200 000 absolutely destitute, almost naked refugees in this small town and its district. Typhus, cholera, malaria and fever of all kinds are raging among these poor people who are lying out in the open air breathing the infected dust which the wind carries into their faces. The children pick up scraps of anything eatable they can find in the dirt. As soon as I was in this house I saw from the balcony an emaciated, ragged, starving man fall down dying of hunger in the street below

me. The people are covered with dirt and vermin and completely hopeless and demoralized. They will sell their children for bread, which costs Rs50 a pound. The sight of such things makes one's heart sore. There is a great deal being done and things are far better than they were a year ago, but there seems no prospect of saving these people and during the winter tens of thousands will die.

I told the American government I could not enjoy any festivities among such misery, but they begged me to be their guest at a simple meal. So we had dinner last night at the Government guest house. All the ministers and chief military officers were there and representatives of England, America, Russia (i. e. Denikin's army), Georgia, Azerbaijan &c. there was one speech, in which M. Khatissian greeted all his allies and neighbors of Armenia in an equally friendly way and coupled it with my name in such a way as to avoid rousing the susceptibilities of the guests. It is touching to find how all these countries believe in the British and long to be under our protection.

This morning, as usual, I was wide awake before dawn and saw the sunrise from the balcony.

I was dressed a couple of hours ago and now going to breakfast with our party. I am quite well and you would be surprised to see how strong I am.

Yesterday was our wedding day and I wish you had my telegram but I feel almost sure it would not reach you till long after the day. Again I think my darling wife for the joy of the last seven years.

EVENING 10.30 PM

We went down to the bazars after breakfast and I bought some old silver belt buckles &c which I hope may interest you when you see them. The other members of the party bought carpets at ridiculously low prices – say £ 1.5 to £ 1.10 – each.

Then we went by motor car to the Monastery of Edchmiadzin where Bishop Tirais, a friend of Coybeare's whom I met last time I was here, showed us over the Cathedral (originally founded in 301 AD but afterwards reconstructed in the IX and X centuries and augmented in the XVII and XIX centuries), the Museum and the Library. All the valuable relics and manuscripts were unfortunately sent to Moscow "for safety" during the war and are now in the hands of the Bolsheviks; I hope they may come back again! We had lunch with two Bishops and the usual speeches of welcome were made. We returned to Erivan by 4.30 and at 5 went to be with the Khatissians and met members of the Govt. and American delegates from Paris and America. I had a long talk with the President.

We went at 7.30 to the Parliament where I was greeted with a speech of welcome by the speaker and applauded by the House and public who filled the galleries.

After a late dinner we are preparing to go to bed as we start to-morrow at 6.

DELIJAN, 17 OCT.

8PM

We arrived here about 7.30 pm after a long day of which I shall try to give you some idea. Meantime I may tell you that I am installed with my party in a very comfortable house where I was greeted in English on my arrival by a little girl of about 12 and her mother (the wife of some Armenian general, I believe) who speaks French. We are just going to supper so I must put off my letter till later.

18. X.19

I went to bed at half past ten and was too tired to write more last night but I have slept well and feel quite lively.

Yesterday we had meant to leave at 6 but did not get off till 8. There were three motorcars – one for luggage which went straight to Delijan. My car had in it Gracey, Grundy and Luke and we went ahead while the other party broke down, as we afterwards heard, and they had to walk 8 miles. Our first stoppage was at Elenovka on the south side of Lake Goktcha. A cavalry escort met us some distance outside the village and we made a triumphal entry. The villagers had put up a table with a loaf of bread and a dish of salt of which I partook. Then the local commissar gave us lunch. We started about 11 am along the lake following the road taken by St. Nino and St. Riphime on their flight and saw the numerous crosses by the roadside put up to mark their route. The villages were nearly all in ruins and for about 20 miles there was not an inhabited house to be seen. The lake is 6000 feet above sea level and the country is black. Some miles before reaching Novo Bayazid we were met by a deputation and then outside the town we found a detachment of cavalry and boy scouts with banners to welcome us with speeches and cheers and songs. A triumphal entry into the town amid the greetings of the whole population was followed by a banquet with numerous speeches. Then we walked to the church escorted by troops, scouts singing national songs and crowds of people. From Novo Bayazid we returned to Elenovka, picking up on the way a dying refugee. At Elenovka we found the rest of our party who had not got in till 4 o'clock. In the sunset we started round the western side of the lake, residing rapidly and getting fine views of an ancient monastery on an island. The road rises to 8 000 feet and by a zigzag descent with sharp turning goes down to 5400 feet where among beautiful woodland scenery lies the summer resort of Delijan, one of the most attractive places you could imagine. We got in there at 7.30 pm. Received the usual welcomes and went to the house of certain General Yanaloff who made the road down the mountain and is now in charge of it. His wife gave us a most friendly reception and her daughter Mme Tea Osipoff and the two grandchildren, Kitty aged 9 and Tasia aged 12 greeted us as if we were of the family. There was supper on the balcony at which the local authorities were present and I finally got to bed rather tired at 10.30. It was a most enjoyable and interesting day and I could write pages about it but must hurry to breakfast.

SUNDAY, 19TH OCT

I am writing this in the train at Tiflis where we arrived very early this morning. We are going to have breakfast before going to our quarters.

Yesterday forenoon accompanied by the local authorities I visited the prison, two refuges for several hundred orphan children from Turkey, the flour stores (to see the sand in the flour) and then walked a couple of miles along the road among beautiful well wooded mountain scenery not unlike Gudbrandsdal and Valdres.²⁸

After lunch we started amid the greetings of a guard of honour and a shower of flowers was thrown into the car by women and children. The drive to Karakilis was beautiful and we arrived there in the late afternoon. The head of the American Relief²⁹ work came and sat in my railway carriage for some time and then we started after dark. At Sanain we picked up a young American officer who had been waiting for a train for two days. There are only 3 trains a week to Erivan and in the whole of Armenia there are only 22 locomotives. Most of which are "sick" and cannot be cured for want of material. There is a good risk of railway accident but we have got here safe.

I am feeling very well and the exposure to sun and wind has given me a very healthy appearance.

No doubt there will be a great deal of work waiting for me.

20 Oct. 1919

There was a great deal of work waiting for me and I have been working like a galley slave since my arrival, working till my head was aching and my eyes were dim.

We got into our house by breakfast time yesterday (Sunday) and I found a whole basketful of telegrams waiting for me and they were all urgent so I was at work till late at night. The only telegram that gave me joy was yours of the second of October wishing me many happy returns of my birthday and telling me you were all well. I have to be content with the knowledge that all the people who are dear to me were well 18 days ago for I have no letter later than yours of the 20th Sept.

To-day I have been hard at it all the time and had a long interview with the Minister for Foreign Affairs who called on me this evening on urgent business. I am almost glad you are not here, for if you were I should be tantalized by not being able to see anything of you and you would have nothing to keep you interested. Besides, the sanitary conditions are not such as to make your presence desirable, for on the day when I started for Erivan some Bolshevik burnt down the waterworks and the town has had no water since, except what can be got from springs and wells. You can imagine what privation this is to people who like to be clean. The Bolsheviks are not numerous here and they are arrested daily whenever they are discovered, but they contrive to make themselves disagree-

---

²⁸ Places in Norway

²⁹ American Committee for Relief in the Near East – was a leading humanitarian aid actor in Armenia and Syria

able and the question of cleanliness is not any part of their program.

I am meeting with discouragements and annoyances of various kinds but I am happy in the thought that I am doing what I can in the job I have liked best of all the jobs I have had. This is the time of my life and I hope I shall make the best of it in spite of everything.

I am sending the children photographs of Delijan, which was really the only bright spot in my Armenian tour. Erivan was a nightmare and so was Novo Bayazid. I don't like to think about the state of affairs in Armenia and the prospects for the winter in that unfortunate country.

Grundy and Waite have gone off to the telegraph office with communications for London and I am done. I must get back to work again though it is late.

Our telegrams though official take so long to come and to arrive that I doubt whether it is worthwhile telegraphing for the birthdays of Nino and Andie, But I think I shall try all the same.

Goodbye for the present my own dearest.

WED. 22. OCT. 1919

Yesterday was a depressing, worrying day and I went to bed at 11 tired out.

This morning Tom's letter of 28-29 Sept. arrived but I have none from you. He mentions casually that Mrs. Hudson was with you when he met you on the 28th and I hope you had a pleasant time together. I am quite well but there is a good deal in the day's work to make one tired. My absence in Armenia made an accumulation of telegrams and letters.

FRIDAY NIGHT. 24 OCT.

I have been busy and still am so. I may have to go north very soon, through Darial Pass. It is depressing weather and I am rather tired of things in general.

This letter will be taken to Constantinople by Birkett and Luke and they promise to see it is sent on at once.

Grundy's photos of our Armenian trip are good and I hope to have prints of them ready for my next letter. I enclose a little silver cross for Nino. Dearest love to my own darling Margrethe and the children.

SATURDAY, 25 OCT. 1919

You can imagine how delighted I am to have this morning your letter of Sept. 26th -Oct 5th. I was getting very tired of waiting for news. But some of your earlier

letters are still missing I think. Mine of Sept. 2 has I hope turned up. I sent on Sept. 11, Sept. 22. Sept. 25, Oct. 2, Oct. 7, and there may be others of which I have not kept a note.

I am so glad you had a nice time with Mrs. Hudson and that by this time you will have Jonas and Maalfrid³⁰ with you and perhaps Camilla.

It would be nice if you could get Alice and in any case I hope you will find somebody good.

Poor dear! You must have had a tiresome time with workmen in the house so long and then the outbreak of dry rot! I do hope you are feeling better now. I am looking forward to see the nice clean rooms when I come back.

There is nothing to tell you. I have much to do and so have Waite and Grundy and we shall be glad of more help.

Rooker has probably left by this time and I hope he is a good worker.

It is a fine sunny day. To-morrow I may perhaps go out to Telavi in the motor-car. It is about 60 miles from here to the East in Cakheti. Dearest love to my sweet wife and Jamie, Andie, Nino. Your own O. W.

TIFLIS

28.10.19

My own dearest,

My last letter to you was sent on the night of Saturday Oct. 25th. Since then I have had a good deal to think about and some of it is rather worrying. Something I do not quite in the right way or something I omit to do may mean great trouble for other people so I must be constantly on the watch and this is tiring.

Within the last few days I have had two additions to my staff. First a Lieut. Stone aged 49, with a son of 19 in the Navy, who has been sent up to me from Batoum; I believe he was an accountant before the war. The other is certain Baroness Tamara Tiesenhausen, of about the same age, who helps with the typewriting; she seems very eager to do her best, poor things. It is very hard on people past their youth who are thus forced to earn their bread in humble ways. All the aristocracy find it difficult to live and are glad to accept any occupation.

We have started taking our meals indoors but it is still quite mild, warmer than it was a few days ago.

Poor Waite is not well, though he is able to do his work. I think he worries a good deal about his mother and sister in Odessa and the letters from his wife seem to be delayed even more than mine from you.

I am told Mme. Bektabegov is preparing a great feast for me next Sunday. There are to be 60 guests. I wish I could get out of it. Then there is talk of an excursion to Cakheti on the following Sunday which will be a very big affair too.

---

³⁰ Jonas Georg Johan Collett and Maalfrid Doublaug, respectively brother and sister in law of Oliver Wardrop's wife Margrethe

Besides this I am expecting to make a journey to Vladikavkaz on business very soon. It is a busy life and I long for some real rest.

If only the Paris Conference would say something about this part of the world my mind would be easier. But people are growing impatient and nervous and I am always dreading they will do something desperate.

I enclose letters from Walsh and Collin. Please post them.

THURSDAY 30.X.19

I sent off a telegram for Nino and Andie`s birthdays yesterday and I hope it will arrive in time. It says simply "Love Nino Andrew. Well".

This afternoon Grundy, Waite and I went for a walk to the top of the hill behind St. David`s Church, more than a thousand feet above the town. It is the first walk of any importance that we have had since we came here and as the weather was fine and warm we greatly enjoyed it. The air on top was delightful and we had a splendid view of hundreds of miles of country – Mount Kazbek was quite clearly visible and was wonderful sight with its snow and glaciers and white snow peaks to the west of it were also seen clearly. The great extent of the town with its very Oriental appearance and atmosphere and the river winding through the plain made a striking panorama at our feet. There is a funicular railway to the summit of the hill but it has not been working since the revolution, so we walked up by a very steep winding path.

On our return I found here a young officer named Heron Watson who travelled on the boat with us two month ago from Constantinople to Batoum and has just arrived here on his way back from Tehran. He has gone with Waite and Grundy to the Opera to see Bizet`s "Pearl Fishers" and I am taking a quiet evening for there has been a good deal to worry me lately in connection with local politics in Transcaucasia.

Nino Tsereteli, Of Sachkheri, (the sister of Taso Machabeli and Babo Bagrationi) sent me this morning from the country a large basket of grapes.

Yesterday I was pretty busy but I was able to see Cherkeзов`s niece Nino and her husband Gvazava who are both charming. I also went for half an hour to see Prince Napoleon Murat, who is a General in the Georgian Army and is half Georgian and half French; he is almost crippled by illness but is very lively and amiable. Ghambashidze also came in and talked about the situation and while we were at dinner Gen. Newcombe returned from Baku with interesting news; he too is rather crippled by malarial fever.

I do wish the position here was easier but I fear people will be nervous till the Paris Conference does something to settle their minds.

You have not sent me the promised new photographs of you and the children; perhaps they are already on the way and it will be delightful when they do come. I hope I shall see my darling wife looking quite strong in the picture and that I shall hear from you that you are cheerful and well.

Gambashidze, Khoshtaria and wife and Gen. Newcombe will probably all leave together early next week and you may see them in the course of next month (November). They will be able to tell you that I am looking better than I have looked for a long time. The photographs of the Armenian trip are not ready yet but I shall send them by my next letter, meantime here are three postcard views of Delijan for the children.

FRIDAY, 31ST OCT.

It is a beautiful warm day and I feel well and cheerful. The bag is just being closed so I have only time to say again that you have all my love. I shall think much of darling Nino to-morrow and of Andie on Monday. Give my affectionate "hilsen" to your mother and to Joanas and Maalfrid if they are with you.

It seems hard to believe that I have only been here two month. It seems like a year.

A very warm kiss to my sweet wife from her
O.W.

**TIFLIS
3 NOV. 1919**

My own dearest,

On Oct. 31 sent you a letter and in the evening I had a long "conference" with Gambashidze till past midnight.

Nino's birthday was rather a troubled day for me. There were many worrying things to deal with but I thought a great deal about our darling little girl and felt the happier for it. At midday I had a long conversation with Jordania, the Prime Minister, who was very cordial; he is a fine man and his country owes him a great deal. I then saw the head of the American Mission about some troublesome things which we want to prevent from becoming more troublesome – quarrels between Armenians and Tatars. Then I had an interview with Ambrose,³¹ head of the Abkhazian Church, a learned, able and pious ecclesiastic who gave me much useful information about the district of Sukhum. We had a short but lively thunderstorm in the evening and I went to bed rather tired.

Yesterday, Sunday, Gen. Newcombe spent the forenoon talking business and then lunch with us. He left last night for Batoum with Gambashidze and will go to London through Constantinople arriving before the end of this month.

There has been another attack on the railway by a band of brigands, probably paid by foreign persons who wish to create abroad the impression that this

---

³¹ Ambrosi Khelaia - later Holy Patriarch of Georgia during the first years of Bolshevik occupation (1921-1927). He protested Bolshevik occupation to the Genua International Conference in 1922 for what he was jailed during two years.

country is unsettled. There were five people killed and a valuable locomotive was seriously damaged.

Yesterday evening at 5 we went to a "tasse de the" at the Begtabegovs. There was dancing and then supper but I was able to go away about 10. It was pleasant to meet some of the people, but you know well that "parties" are not in my line.

To-day is dear Andie`s birthday and I am thinking very much of him and wishing him everything that is good.

We are having a wonderful autumn weather. It was only for a couple of days that we had to take our meals indoors. It is now quite warm again and we breakfast, lunch and dine on the balcony. All this fresh air is doing me a great deal of good.

M. Jordania (the Prime Minister) came and spent about an hour with me. He is very pleasant to talk to, in spite of a slight stutter.

I am now inclosing 12 photographs, mostly of my trip to Armenia, and there may be some more later on if they come out. They were taken by Grundy.

Our electric light is getting steadily worse and goes out altogether from time to time. I hope you have no such trouble.

NOV. 4.

It has been a cold, dull day and I fear the winter is beginning at last.

My trip to Vladicavkaz will not happen after all. Gen. Keyes is arriving here to-morrow morning though I told him it would suit me much better to meet him at Vladikavkaz than in Tiflis. The F. O. seemed to have some idea that the road was not safe, but there is no road in this country which I would hesitate to travel by and passenger motor cars are running every day along that rout without being interfered with.

NOV. 5

Keyes arrived this morning and I spent the forenoon talking with him; not too much purpose, I fear. He is going to London on leave. He and Gambashidze and Melikov and Orbeliani lunched with us and have not gone for a motor trip to see the Museum etc. We are to dine early so that they may all go to the Opera to see "Tosca" but I have no desire to see that piece.

To-morrow the Georgian Govt. has invited us all to lunch at the Hotel d`Orient and in the afternoon I have to go to a party. Keyes says he will return to Batoum on Friday morning

NOV. 7

After all I had to go to the Opera on Wednesday night but I disliked the piece, though the acting was good and the singing fairly good. Then we went to supper at the Georgian Club and it was late before I got to bed.

Yesterday was another trying day. I do hate festivities!

Some days ago I had promised to dine at 4 with Cotzia Eristavi and I could not decently get out of it. There was 20 people there, including Gegechkori (the foreign Minister) and other personages – all men except the hostess and her toasts and songs and guitar playing but I got away before 7.

On my return here I was cheered by getting your letter of the 13th which I read through and then had to hurry and dress and go to an official dinner at which the Cabinet was all to have been present. But they had a special Cabinet meeting and could not come. There were however about 20 people there and Ghambashidze, as toastmaster, made speeches to each of them. It was a banquet for the benefit of Keyes who had spent the afternoon in a motor trip to Mtzhet. Again I was not home till after midnight.

This morning Keyes departed for Batoum at 10 p'clock and I have been busy to-day with my usual work.

To-morrow I have to start about midnight by train for Signakn thence by motor through Caketi to Telav and back from there by train arriving here on Monday forenoon. I do hope there may be a quiet time in store after that.

Now for your dear letter of October 10-12. I am glad you have found a writing desk you like and hope you will write me many letters on it. I wish I could see the sitting room with the new red curtains and you sitting by the fire. I have not a very clear idea of the room in spite of your descriptions. Though I am certainly not going to be out here two years (as Rooker suggested) I fear the chance of my being home for Christmas is small - unless my mission proved an absolute failure, an contingency which is quite possible. By the end of the year I hope to know something definite about the Allied policy regarding this part of the world but at present I am greatly handicapped by the absence of any information on the subject. Under present conditions you would be miserable out here and the children could not come. I am so glad they are liking school but sorry your French teacher is so unsatisfactory.

My letters to you are very, very dull and stupid. I have to scribble them rapidly when I have a little time to spare and they are a mere catalogue of events of no particular interest.

I have been much better lately – chiefly because the air is light and the sky is clear. The winter is never very cold here, but the difficulties of heating and lighting will no doubt be annoying. Our electric light has now stopped altogether and we have to depend on candles.

Please give my love to your Mother and to Camilla and to Jonas and Maalfrid who are probably with you now. Kindness remembrances to the Langes.

By the way, could you send me in a letter three real poplin ties – about an inch broad all the way down and dark colors – say brown or blue or green? I

seem to have lost the ties I brought with me – and some of my others too I fear e. g. handkerchiefs, collars, socks. We cannot get back our washing accurately.

SATURDAY, 8 NOV.

I was surprised and delighted to get another letter from my dearest girl this afternoon. It is true the letter was rather old (Sep 4th-7th) but it was a very nice one. The delay was probably due to its being sent to the care of Olsham who bungled our journey out; the Mid Eastern Dept. are I think more to be depended on, or at least I hope so.

We are starting in a few hours for our trip to Caketi but we shall be back I hope on Monday forenoon.

To-day I have been very busy doing things to prevent quarrels and possibly bloodshed. If my efforts are successful I shall feel very happy.

Do you remember telling me once that you had heard from some married person (I think it was Camilla) that the seventh year of married life was the most critical? We are past that now and may look forward to an increasing happiness together. Perhaps our involuntary separation, however hard to bear at the time, may have been good after all. I have certainly come back every time with a stronger love and I have found an increasingly loving welcome from you.

I am glad you are keeping up your practicing. To-day I had a visit from Bloom the Russian Consul in Tabriz. I knew him when he was a boy in Moscow and stayed with his aunt all the time I was in 1887. His mother is still on Moscow poor thing! He is here to meet his wife and take her to Tabzir. She is a daughter of famous Scriabin the Russian composer and he is a grand-nephew of Anton Rubinstein. Scriabin wrote a Nocturne for the left hand which is so difficult that he himself refused to play it in public – he was too nervous to risk mistakes.

How nice to have Uncle Alf's silver. It is much better (if you have silver at all) to own things with associations.

You have taken a long time to get the new portrait of yourself and the children. I am so anxious to have them.

This morning it was almost frosty and I wore an overcoat for the first time on our usual morning walk. Last night the full moon was splendid all night and we found it welcome for we have no light but candles.

It was unusually kind of the F. O. to let you know of my arrival in Batoum. As you will know by this time, I only stayed there one day.

Your "thought power" will gradually increase if you are not discouraged. I am afraid mine has dwindled to nothing. I am a mere official machine and all my days are spent on my work of a kind.

The picture you gave me of our darling Nino makes me homesick. I can imagine her and quite agree that she is a "phantom of delight" and not at all a "plain little thing with yellow hair and blue eyes".

Grundy and Waite send you their "hales". They are both quite well now.

SUNDAY 9 NOV. 3PM GURJAANI STATION

I am writing this in the train while the impressions of the day are fairly fresh as I am afraid I may forget a good deal. We are loading the cars on the train and leave for Telav in a few minutes.

Last night Grundy, Waite, Orbeliani and I left Tiflis before 10 pm and arrived at 3.15 am this morning at Melhavi, the junction for Signakh. We rose about 6, had breakfast and before 7 started in our car accompanied by an escort of cavalry. The country is beautiful and fertile and we greatly enjoyed the fresh morning air. Our escort increase as we went along and so did the interest of the inhabitants. About 10 minutes from Melvani we come to Bodbe, the burial place of St. Nino. People threw flowers into the car as we passed and where reached Convent we found a triumphal arch erected (made of foliage) and were received by the Mother Superior (a princess Vachnadze - sister of Levan Vachnadze with whom I stayed in my first visit from Tiflis and Signakh 30 years ago. The nuns in their black robes with their curious tall headdresses and veils, the girls of the convent school (all in white dresses) and the people of the neighboring village were all collected in the enclosure of the convent. The priest led me into the little church, originally built in the 4th century, and held a short service of a few minutes, praying of the servant of God Oliver and all those dear to him and the nuns sang a hymn wishing me many years of happy life. After the kissing of the Cross I was taken into the tomb I was taken into the tomb of St. Nino and Natroeshvili, an archaeologist who is also a justice of the peace told me about the interesting points of the Church. The altar screen is made of wood from vines and represents vines with grapes. Then the abbess showed me all over the girls' school-dormitories, class-rooms, refectory, kitchen and the work rooms where carpets, embroidery, ecclesiastical vestments and are made. She presented me with a piece of embroidery for you, an icon of Queen Tamar, and for our Nino a small icon, painted by the nuns, of her patron saint. She then gave us coffee in her apartment while a choir of nuns and schoolgirls sang hymns. The convent is suffering much for want of bread and everything else and I gave the Abbess before leaving a small present of Rs 5 000 (about £8). We also saw the large garden attached to the Convent and then loaded with flowered presented by the girls and thrown into the car and amid the shuts of the people and children left for Signakh. Wherever I walked my path was strewn with branched by the girls who made a passage for me through their midst. The views of Signakh, the flat valley of the Alazana and the snow clad range of the Caucasus beyond were magnificent.

We galloped (or rather accompanied our galloping escort) into Signakh. All along the road the people greeted me and I entered the town through an arch of flower and foliage. I was met by what appeared to be the whole population headed by the authorities who made speeches of welcome and then took me to the banquet where there were speeches and songs, Among others present was the poet Sandro Shanstrashvili who recited a poem he wrote many years ago

in honor of Marjory. In many of the speeches touching references were made to her and one said that he could not speak of her as dead for she was alive in the hearts of the Georgian people and would live as long as Georgia lived. When we left the whole town saw us off. The trade unions, guilds and municipal bodies had their banners and girls threw flowers into the car and on the road in front of us. By a fine cornice road we went along the ridge on which the town stands in its extensive walls with towers at their gates and then zigzagged down the hill to the rich vineyards for which the district is famous. I saw again the magnificent view the Alazania Valley with the snowy border of Daghestan high up in the blue sky and there in the plain was the thick forest beyond Anaga where I am sure the Sleeping Beauty of the fairy tales used to be waiting for the Prince Charming.

There has been a great growth of population since I was here last and the willages among the vineyard make an almost unbroken street from Signakh to Telav. Though the vintage is only about half of the normal quantity the wine is of first rate quality and the prices all very high. The people are wealthy and well nourished and well clothed and many good new houses are being built. The roads are also being greatly improved.

At Gurjaani station we took the train again and about sunset reached the station of Telav which is a few miles from the town. We drove up the hill and found the whole population waiting. Thousands of people cheered; there was music and a speech in the market place. The school girls were all dressed in white and the whole things was very festive. Passing through the old archway we came to the palace of King Irakli which is how a girls` grammar school. A choir of girls sang the Georgian national anthem. Flowers were presented and thrown, there were triumphal arches – in fact I can` t tell you all there was. We sat down to tea in a room with a vast balcony looking over the valley to the frosty Caucasus – one of the finest views I have seen. The wife of the director of the grammar school acted as hostess – she is an Estonian and speaks English.

We were seen off from Telav by the same crowds which met us and with an escort of cavalry drove to the palace of Tsinondal where the government wine cellars are. Tsinondal was the home of the Chavchavadzes and from there Shamil`s mountaineers carried off several ladies into the mountains of Daghestan and kept them prisoners for some month, My Georgian liaison officer (Manuca Orbeliani) showed me the lime tree under which his mother was sitting as a girl when the Lesghians seized her. I also saw the ruined chapel where the famous Russian poet and dramatist Griboyedov (who was murdered in Teheran and buried in Tiflis) was married to a princess Chavchavadze.

The palace stands in a beautiful well wooded park of about 20 acres and is a fine house richly furnished. When we arrived there were great torches about 20 feet high held by men to show us the way and there were bouquets presented and speeches made. The head of the establishment, Ramishvili, entertained a large party at dinner and I may say the vines were better than the speeches of the toastmaster.

About 11 o`clock we rejoined our train and moved back to Gurjaani whence, after breakfast in the railway station, we started early for Tiflis, arriving there at

1 pm.

I forgot to mention that at Bakustsikhhe there was a great reception. I had stayed there 30 years ago and some of the people remembered me.

WED. NOV. 12

Since my return I have been very busy but I am feeling very well.

Yesterday the Norwegian Consul in Kutis, a certain Capt Konrad Sundlo, called on business. When I spoke to him in Norwegian he nearly had a fit and did not quite recover enough to say that my pronunciation was stlandsk with a trace of Bergensk.

A great mass of flowers, some of those presented to me in Cakheti, adorns my room. The weather is still quite mild and we generally lunch on the balcony. It has been raining this morning.

EVENING NOV. 12

Your letter of Oct. 6 sent by the business party under Beridze's leadership reached me this afternoon and I snatch a few moments to tell you so. Many thanks for the book about Spring Rice.

There are all sorts of things which keep me very busy. It does not look as if I should be home for Christmas unless I am a failure here. I am longing to see you all and especially after all you say about the children but this is a piece of work I must do as well as can.

12.11.19

Just a word to say I am quite well but very, very busy.

Dearest love to my darling wife and the children. "Hilsen" to your mother &c

Your own

O. W.

TIFLIS 14.11.19

My darling wife,

It is delightful to have 24 pages from you giving news of the period 16-22 October and I most agreeably surprised to get such a budget last night after I had closed my own letter to you. We are to have a regular messenger twice a week from Batoum in addition to the officers who go through from London to Persia, so our communication now should be rapid and frequent.

Yes! It was sad that for the first time we could not spend the anniversary of

our wedding day together; but I hope the first time will be the last.

Thanks to your sketch I can now picture the sitting room and in through I walk in often and admire the furniture, but my chief admiration is for the dear wife and children whom I picture by the fireside.

I wonder whether Winnie's aloofness was not due to the sables. Tom tells me in his letter that she had for some time been longing for furs and she may have thought we should have shared my mother's with her.

Our autumn weather is simply wonderful and I am glad to be spared so far from cold and wet. We still have luncheon on the balcony every day.

Things here are in rather an uncomfortable state on account of the relations between Azerbaijan and Armenia. We are all doing what we can to prevent any serious trouble and I hope we may be successful, but there is general nervousness, due in a great measure to foreign intrigues. The attempted "Bolshevist" outbreak in Georgia, which was also engineered with foreign money, has really helped to clear the air in this country. The Georgians are very far from sympathizing with Bolshevism and the country people are particularly opposed to anything of the kind.

You will find a few copies of the "Life of St. Nino" in the Georgian room – the lowest part of the middle section of the bookcase. They are in stiff paper cover and you perhaps failed to recognize them, as the title on the cover in large letters is "Studia Biblica".

Rooker has not yet appeared but I am expecting to see him any day. Waite and Grundy are both very hardworked and will be glad of assistance.

I always told you I thought Andie had in him more of the Wergeland blood than the others and it is interesting to learn that he was "fascinated" by what you told him of his great-grand-uncle. I hope he has inherited some of the best qualities of that great man.³²

How strange to think that, as "Wolf Cubs", the boys have already come into some sort of touch with the world's work and are fitting themselves to be fighters.

You asked about the old "wolf's" work. All I can say is that I am a little more cheerful about it. And so far I have not been told of any serious mistake; but it is a slippery, steep path I am on and the slightest error of judgment may have evil consequences and cause suffering to many people. I suppose I am making local history to some slight extent and I only hope it will be good history. It is a strain and I shall be glad when something happens which will make things easier and enable me to get home for a holiday, for I feel that five years without leave is good deal, so if the situation allows it I may try to escape quite early next year. As I told you before, it is always quite possible that a failure on my part may lead to my recall at any moment.

You need not be afraid about my personal safety. The guards who accompany me on country excursions are sent to show me honor. I could go anywhere alone between the Black Sea and the Caspian without danger and the wilder the

---

³² Grandmother of Oliver Wardrop's wife Margrethe Collett was well-known Norwegian writer Camilla Collett (nee Wergeland) 1813-1895, brother of Camilla, whom about Wardrop wrote to his wife, was also well-known Norwegian poet Henrik Wergeland (1808-1845).

place the better I should be received.

I have read the little book on Spring Rice which you sent me as a birthday gift and I liked it, although it is rather thin. You may remember that the author, Chirol, whom I have known for many years, was very anxious to get me on the "Times" staff in the first year of our marriage and that I did some work for that paper, of which he was formerly foreign editor. Spring Rice was one of the most congenial spirits I ever knew and in Petersburg I saw a great deal of him.

To-morrow I am invited to visit Tiflis University. On Sunday I have to lunch with a party at the house of Prince Mamuca Orbeliani and his wife Elizabeth, a princess of the royal house of Georgia and now editor of "La Georgie Independante" which I send you regularly. On Sunday evening I have promised to dine "quietly" with a young American naval officer named Bryan and his wife.

15.XI.19

This afternoon I paid a visit to the university which is a very fine large building with a beautiful situation. I visited all the collections and in the library, I saw the illustrations for Rustaveli which you will remember I was the means of saving when they were offered for sale in London. They are now with the manuscript from which they had been cut. In a frame on the wall is a collection of some Marjory's portraits and in a case near is the bronze mask of her which Princess Olga Chavchavadze formerly had in her house.

At 2 I went for half an hour and I had tea with the small girls Tassia and Kitty and their mother and grandmother who so hospitably entertained us in Delijan. They took three days to come in a goods wagon from Karakilis to Tiflis on the railway.

After that I had conversation on the Armenian Tatar question with the American representative here and he has just left me. Grundy and Waite are dining with the Americans so I am having a quiet evening – though most of my evenings are quiet, for if I am not working I generally fall asleep.

16. XI.19 **6.30 PM.**

This has been a most encouraging day from the official point of view and though there may be cause for depression to-morrow I am now enjoying the consciousness that my efforts of the last two and a half months have not been wholly in vain and that the powerful people at home are not only taking an interest in my work but are being brought round to some of my views.

To make the day still happier I have actually another letter from you, as recent as Oct. 29 and this makes me very glad. It was brought by a young sub-lieu-

tenant of the naval reserve, named Lowell, whom Admiral de Robeck has sent here to help me.

The lunch at the Orbelianis was quite nice and we got away about 4, which is quite decent for this country, where the meals are generally too long. We had toasts, it is true, but Ghambashidze (who was toastmaster) made the speeches brief. There were present: the Orbelianis and their two sons (aged 20 and 18, the latter a pianist), the Minister of War, Interior and Education (Ramishvili), the Lord Mayor, Thaqaishvili (archaeologist and Vice President of Parliament – an old friend of mine), Varia Qipiani (former professor in Brussels, a lady who said she was over 40 and had been “fond” of me since she was a child; this she announced unblushing to the whole company, who told me that she was very Catholic in her “fondnesses”), Nino Gelovani (the inventor of Georgian Stenograph – I saw her last in the Duma in Petrograd in 1905), Ghambashidze and his sister-in-law, Blake (the young American Georgian Scholar), Col. Stokes, Waite, Grundy. I think that is all.

17. XI. 19.

Last night I went to dinner with the American naval officer Bryan and his pretty and lively young wife. There were also present: Mrs. Harris (formerly secretary to Mr. Hoover,³³ head of the Allied Food Control) the wife of an American officer named Hibben³⁴ and Colonel Stokes.

Today I have been busy all the day talking. Gracey arrived from Erivan for a couple of days, also two officers from the British staff in Batoum. In the whole things generally look a little more hopeful.

I am sorry to hear that your arm is causing you trouble. Some time ago I had a sort of writer's cramp but it has altogether disappeared and I sincerely hope yours will too.

Jamie is quite right when he says “du blir bedre og bedre for hver dag som gaar”³⁵ you may trust him not to flatter.

It is nice to let them learn dancing. I wish they could learn the “Lezginka”, which is very graceful and far superior to the European dances.

You must not feel cold. Can you not get some extra stoves for oil if you have not enough coal?

What a pity that you did not get a worktable of your dreams! You know I should like you to have round you things you are fond of.

---

³³ Herbert Hoover - President of United States during 1929-1933. After the WW1 he was in charge of American Relief Administration, which was providing humanitarian aid to the poor countries, among others to Russia and Armenia.

³⁴ Paxton Hibben – American diplomat, who during 1918-1923 served on a military relief commission in Armenia, visited Georgia and helped the Red Cross in its efforts to rescue children during the Russian famine of 1921-23. He wrote an article “The Republic of Mirth” on his travel accounts to Georgia. See: “Travel”, July 1921 (Vol. XXXVII, Issue 3).

³⁵ „you become better and better with each passing day“, in Norwegian.

I am looking forward to the parcels you are sending by Rooker. The things you mention will be very welcome for handkerchiefs and ties are both running rather short.

18. XI. 19

The Prime Ministers of Armenia and Azerbaijan are coming to Tiflis on the 20th, at my suggestion, to try and settle the dispute between their countries which has already resulted in bloodshed. If they are successful I shall be delighted to have been means of saving some lives.

On the same day a certain Scott, who has been Councilor at Teheran, is passing through on his way to Cairo where he is to be Minister. So we shall be busy that day.

To-day a Major Laughton, of the Argyll Highlanders, lunched with us on his way to Teheran with a bag from Constantinople.

It has been raw and cold to-day and yesterday.

Ghambashidze and the Khoshtarias say they are positively leaving on Friday for England. They have been on the point of starting for the last two month.

20. XI. 19

This is a very busy day so I have only time to send you love and say I am well.

Your Own

O. W.

TIFLIS, 20 NOV. 1919

My own darling wife,

I have just put into the bag a letter for you and one for Tom in which I ask him to call for a parcel I have sent to the F. O. "to be called for". It contains the following, all of Van workmanship, jewelry bought by me in Erivan: Large silver belt, smaller silver belt, two buckles of silver, silver cross, 22 filigree studs and ornaments, two gold earrings, with pearls and turquoises, which could be used as pendants. They are, of course, all for you, but if there are any you would prefer to give away, please do so.

To-day is rather an eventful day for me. As you may have heard, Azerbaijan and Armenia, without being actually at war, have had their people fighting pretty freely in a region called Zangezour, and reports of doubtful veracity say some hundreds have been killed. I suggested to the two Prime Ministers that if they met personally they could settle the trouble and they both accepted my suggestion at once and arrived here last night. I had a call from M. Khatissian but have not yet seen M. Ussubbekov. Last night I went to bed early (soon after

10) but Gracey and Grundy went to the Opera where "Abessalom" was being performed. They saw the two Prime Ministers there with the American Colonel Rhea.³⁶ There was a great demonstration in their honor and the orchestra played the Georgian and British national anthems. I do hope the two Prime Ministers, for both of whom I have a great regard, will come to an agreement. If they do, it will have a great effect on the Peace Conference³⁷ and, incidentally, it will improve my position in the F. O.

It is much colder and duller and we had a good deal of rain last night but I am feeling wonderfully well and I continue to have a cold bath every morning without the least discomfort.

To-day I am telegraphing Tomy for his birthday and hope he may get the message in time.

It is most gratifying to find how the political situation has improved since I came here, but there are still many dangers ahead and I am quite prepared for serious disappointments.

This afternoon a certain Mr. Scott, whom I knew as Secretary at the Embassy in Petrograd several years ago, is coming to spend a day here on his way from Teheran to Cairo where he has been appointed as a Minister. I wish he had come on some other day.

Since writing the above I had a call from M. Ussubbekov. He promised to have a late lunch with me to-morrow at 3 and I am hoping M. Khatissian will come too. They discussed for six hours to-day without coming to any conclusions and they are to meet again to-morrow morning; I heartily hope they will agree.

21. XI. 19

Last night at 10, Scott, accompanied by a student interpreter named Monypenny and an officer of the Rajputs named Carlyle came to supper and stayed till midnight. They also had breakfast with us this morning and will leave to-morrow morning.

It rained very hard last night and this morning so I did not get my usual walk.

7 PM

The lunch went off very well. It was lively and cheerful, without any toasts or speeches. I had Ussubbekov on my right, Khatissian on my left and Col. Rhea opposite me with Gegechkori on his right. Others present were: Ghambashidze,

---

³⁶ Colonel Rhea, Deputy of Colonel Haskell. During the presence of the latter in Paris, in November 1919, Colonel Rhea was acting Allied High Commissioner for Armenia.

³⁷ Here is meant Paris Peace Conference (1919-1920), which was summarizing results of WW1, was introducing the new world order and was drawing new world map. Among many other things, Paris Peace Conference was supposed to discuss future of the former Russian Empire and the status of newly formed republics of Transcaucasia.

Papajanian (President of Armenian Parliament), Gajinski (Azerbaijan Minister of Trade) Col. Stokes, the Azerbaijan and Armenian representatives here. Zhordania was too ill to come. We were 14 in all and the party lasted till about half past five.

I am glad to say that the conversation between the Prime Minister are taking the direction I desire and I hope they will come to a satisfactory settlements to-morrow. If they do, my position here will be improved.

It is curious to think I have possibly more power than anybody between the Black Sea and the Caspian; but you know my ideas about power, and I am very sparing in using it.

To-day I bought as a Christmas present for you a curious piece of jewelry which I hope you will like. It is a cross of either Persian- Armenian or Persian-Syrian workmanship and is of some age I should think. The sketch is very rough and somewhat large than the original. It is of gold. (Follows a rough sketch of the cross).

There are traces of enamel on the front, and the back is of bright emerald color enamel. The emeralds are cut flat with beveled edges and the rubies are uncut. The pearls are slightly iridescent, to the cross is attached, by a piece of wire, a chain which is not gold I think and certainly does not belong to the cross; it has on it small Roman pearls. When you get it tell me frankly what you think it is a rare kind of thing and I never saw anything of that sort. You might tell me what you think it is worth and you could ask a jeweler to value it if you like.

To-day we had the central heating on but it is quite cold now. I do hope you and your Mother (to whom I send my best "hilsen") are not suffering from the cold English house.

Ghambashidze can hardly speak on account of quinsy and bronchitis and his brother the doctor says he should go to bed for three days. But he tells me he and the Khoshtaria will definitely leave for London to-morrow night.

22.11.19

The Scott party lunched with us and I left at 5 pm for England. Mm. Ghambashidze called with her daughter who is leaving for London to-morrow with her uncle. (It is always "to-morrow") She seems a nice girl but not particularly Georgian looking, though rather like her father the doctor.

MONDAY NIGHT 24.11.19

I resume the tory of my life from Saturday afternoon.

At 6 in the evening I went to a pathetic little party at the house of Taso Tsereteli, which is also the office of the children's` journal "Jejili" founded by her more

than 30 years ago. There I met three very old ladies – Taso Tsereteli, Ekaterine Gabashvili (quite deaf – the head of a swing school for girls – a first rate writer – she met Marjory at Mtskheta in 1894 with Ilia Chavchavadze and others), Mm. Meskhi; in all we were about a dozen including Taso`s brother and her nephew Tumanov, Secretary of the Armenian Legation here. I stayed two hours and we drank tea, ate fruits and talked of people long dead. Taso is going to publish a special number of “Jejili” for the tenth anniversary on Marjory`s death and proposes to hold a quiet requiem service on that day.

I had a headache and was dull and the guests were depressed and not at ease.

The Khoshtariss left with much singing shouting at 11 for Batoum and England.

On Sunday morning I took things quietly, while Waite and Grundy and Gracey went to a picture sale and came back loaded with works of art which even a profane person like myself must admit to be good. They bought pictures by such a well-known Georgian painter as Gabashvili for a few shillings apiece.

At midday the event I had hoped for took place. The Prime-Ministers of Armenia and Azerbaijan signed a treaty of peace which may affect the whole future history of this country and Asia in general. I was not present, so I shall not figure in the film which was made of the proceedings, but I had been behind the scenes and I not only brought about the meeting, but suggested the policy. I have played a good part in the episode and am satisfied.

At 4 o`clock a banquet was held and I enclose the menu. I set next the Prime-Minister of Armenia and everybody who is anybody was there. Ghambashidze was toastmaster and he left the same night for England. I was greeted with the greatest enthusiasm and many nice things were said about me. I was the only one of the guests at the high table (there were two other tables) who did not make a speech. I shall make no speeches for the present. My enemies think I am diabolically clever because I make no speeches. There was music both European and Oriental and we had operatic airs and duets by the best tenor and bass from the Opera. I was very tired before we broke up, after 9. A five hour dinner is somewhat of a trial.

To-day I had a long visit from Ussubekov, the Azerbaijan Prime Minister. He was very nice, as he always is, and I think both he and Khatissian like me and trust me – they say so anyhow and both attribute to me the happy ending of their dispute, though I have purposely let the Americans play the “Beau role”.

My old friend Aneta Chqonia, the wife of Ilia Chqonia called on me this afternoon for a quarter of an hour. She was my hostess at Kutais in 1894 and at Karaklis in 1910.

Then Waite, Grundy and I went for half an hour by invitation to the studio of Gabashvili. He is one of the best painters here but he has sold practically everything and I saw nothing I particularly wished to own, though there were many things I admired. Grundy bought a sketch of a mulberry tree for about 15 [?..].

I then left cards on two ladies of the American Mission and came home to work till dinner. Now after dinner I have written what I have written to you.

You will get with this letter a translation by a young Georgian of a newspaper account of my trip in Kakheti. I also hope to send you some photographs of that episode. The postage stamps are, I am told, worth keeping.

I am quite well and upon the whole my head causes much less annoyance. It is not really cold, though I sometimes feel a little chilly. It is a curious existence when everything is really work and there is no real play. You must think of me if you wish me well and I am sure you do or I should not feel so well as I do

WED. NOV 26

Yesterday was Tom's birthday and to-day is Marjory's.

There was not much of interest yesterday, but among the people I saw was a Georgian monk from Mt. Athos who assured me that the manuscripts there were still quite safe and he saw them only a few months ago.

It is about time that I sent off this letter. Our postman comes to-morrow afternoon.

My health is quite good and I sleep and eat well and headaches are less troublesome than they were. When I shut my eyes the color I see is "Madonna" blue, and that is a good sign. I do not worry, though I have plenty of excuses for doing so; you cannot imagine how easy it would be to make a fatal blunder.

Please ask Tom to call at the Mid. Eastern Dept. F. O. for a small parcel which I am sending by bag. It contains the cross and chain I mentioned, the icon of St. Nino and the piece of embroidery from Bodbe.

THURS. 27 NOV.

The messenger has come from Batoum but he has brought nothing from you! I must close this letter in a few minutes.

Yesterday afternoon Mm. Khatissian (as charming as ever) gave a very select tea-party to celebrate the signing of the agreement with Azerbaijan. There were only about 20 there including the Georgian Foreign Minister and the American Colonel, Grundy and I. Kh. Leaves for Erivan today.

Last night we had our hostesses from Delijan to an early dinner. The little girl evidently enjoyed it immensely. The other guests were Mrs. Bryan, a very charming young American, a certain Capt. Husick of the American army and our new recruit, Lt. Nowell who has been sent from Constantinople to help us.

It is a fine mild day and I am comforted by news from London that some of my work here has been appreciated.

"Hilsen" to your mother, to Jonas and Maalfrid &c and dearest love to my own sweet wife and to the children from their most loving.

O. W.

P. S. what I tell you about my work here is for you (and Tom and Winnie if you like) and is not to be talked about.

TIFLIS
30.11.19

My own dearest,

On the 27th I sent by bag a registered letter to you and one to Tom and a parcel containing a ruby and emerald cross, an icon and a piece of embroidery. Just before the bag was closed I put in another letter to you containing some photographs of my journey to Kakheti.

On the 28th, the Abbess of Bodbe came to lunch with us and the Orbelianis were also there. It seems she is the cousin and not the sister of Levan Vachnadze; her name was Elena before she became a nun and now it is Nino. She fled from home to Bodbe when she was 11 and has been there most of the time since – that is 28 years, for she is now 39.

Yesterday was rather a busy day for me as there is some nervousness again about the political situation so I was at home nearly all the time seeing people. There was a concert at half past ten last night in aid of Armenian wounded soldiers and I had tickets, but I did not go and sent Grundy and Waite instead; they did not get back till about 4 this morning.

There is nothing but work, so many letters must be dull. Still no news of Rooker. Weather still mild and bright.

It will probably be Christmas before this reaches you. I send you all my best love and hope you will have a very happy time together and think of me in my loneliness. It seems such a long time since I had news of you. If you ever think my letters are far behind and want to know whether I am well you could always ask the Mid. Eastern Dept. the date of my last telegram to them, for I telegraph every day almost.

TUESDAY, 2 DEC.

Still no news from you. I heard that the boat with our letters is detained at Constantinople for lack of coal.

On Sunday I went for an hour to tea with the Diasamidze family, the doctor and his wife and two daughters and Gigo and his daughter and Ghambashidze's doctor brother and his wife &c. I went to bed early.

Yesterday Gigo Diasamidze came about the question of holding a requiem service next Sunday on the tenth anniversary of Marjory's death. I told him I would much rather have no public commemoration. His aunt, Taso Tsereteli, will bring out a special number of her children's journal, to appear about Xmas Time with a memoir &c.

Last night I went to tea with the representative of Gen. Denikin, whose wife is a niece of Ilia Chavchavadze. I met several people I had not seen for many years, including Nino Choloqaeva who used to be a great beauty, but is now a poor old lady of over 80. Among others was a Persian Prince, Mirza Riza Khan,

whom I mentioned in my last letter I think; he used to be Persian Ambassador in Constantinople. Doolittle, the American Consul, whom you know, was also there. I got away at 11 before supper.

This morning we had 16 telegrams (some very long) to deal with and a whole mass of local correspondence. I feel snowed up. Some of the telegrams were sent from London on Nov. 12;

Consul Sandlo came to lunch to-day and Grundy and I talked "Norsk" to him. He is leaving in a few days for Norway and I have given him a letter for Camilla but I doubt whether it will be in time for the New Year. I have just had an interview with some Mussulmen and I must get through some work before an early dinner for we are going to-night to the Opera to see the 25th performance of "Abesalom and Etheri"; it is the benefit night of Paliashvili, the composer of the Opera and I should like to be there.

WEDNESDAY, 3 DEC. 9.30 PM

I went to the Opera last night and enjoyed it very much. Each time I see the piece ("Abesalom and Etheri") I like it better. With a first class orchestra, singers and scenery it might be an enormous success in London if the public were prepared for it, but I know the prejudices of my people and think it quite possible the critics would not appreciate the strange beauty of Oriental music.

To-morrow our postman will come and there is a very poor letter to send you, but I am really driven hard by work. I have just got through a whole basketful to-day and have not been out of the house since breakfast. It is a chilly and we have no fuel, so I am sitting in my fur-coat.

There has been some consolations to-day. Tamara, the daughter of Nino Tsereteli, came with Mm. Zhuruli to thank me on her mother's behalf for getting news of her lost brother in France, Nico, about whom the Cherkezovs had telegraphed. She was not much more than Andie's age when I saw her last. Then Blake, the American Scholar who has specialized in Georgian, came to introduce his Russian fiancée, who is working at Georgian art – Miniatures, architecture &c.

He is a fine handsome strong, tall young man (about the height of Jonas) and singularly attractive. It would be nice if I had the time to do the things I like and see more of congenial people, but I have to subordinate everything to work. Still, it is easier, now that I am getting some encouragement. It began with F. O. "approval" then "entire approval" and now it has reached the point where my services are described as "remarkable success..." &c and De Robeck takes the trouble to telegraph me congratulations (for the second time) on something I have done – quite an usual thing on the part of a colleague and a proof that our one day together has inspired him with friendly feelings.

But as I told you before, I think, it is slippery ground I am walking on and steep uphill all the way. To-morrow I may get a telegram from London telling me

in more or less polite official terms that I am a doddering imbecile, or words to that effect. Human beings and collections of human beings under governments and members of governments themselves under such conditions as those of the present moment, and in this particular region, are all capable of doing things which baffle foresight and set reason at defiance.

Mirza Reza Khan looked over some Persian Mss. I got hold of the other day and was much interested in them. They are nearly all illustrated or illuminated and one illumination (at the beginning of Firdusi's "Shah Nameh") is he says of quite extraordinary merit and of more value than the whole of the rest of the Ms. He is a collector himself so he ought to know. One curious thing I got was a Ms. Manual of Mussulman devotion, a sort of prayer Book. In which the artist (perhaps ignorant of the language – Arabic) had inserted pictures quite inconsistent with the text. I got a whole lot – about a dozen mss. – For very little. Grundy bought a beautiful dagger of Persian work the other day with a finely carved ivory handle; he has been very fortunate in his purchases and spends nearly all his leisure frequenting the shops and going to the Opera where he is again to-night with Waite. Waite is fond of music but is rather tired I think of Opera going.

It is getting near Christmas and I rather dread the loneliness. I shall try think of you whenever I feel less cheerful than I could wish and try and imagine what you darlings are doing and whether you sometimes wish I was sitting at the fire-side with you. But I must get back to work – this is the harvest time of my life and I must make the most of it. I do not grumble that the road is all uphill and may be so till the end, but it ought to be up for I do not want to go down.

DEC. 4

The bag is about to close and I am overwhelmed with troublesome work so I have only time to say that I am quite well and that I send my best love to my darling wife and children.

O. W.

Still no letter from you later than October.

HMS "CALPYSO"

NEAR BATOUM

2 JANUARY 1920

My own dearest,

The New Year is well begun and this is the first letter I have written in 1920. My last was left in Tiflis on the night of my departure to be sent to you by the next bag.

It was a cold moonlight drive to the station. We left by special Train (very

comfortable, with a bathroom and a drawing room and two bedrooms) at midnight and I slept well. At half past ten next morning we were in Batoum and the Georgian Consul and certain chief of the Mussulmann population were waiting in the rain (It nearly always rains in Batoum) to welcome me. A few minutes later Gen. Cooke-Collis, the Military Governor arrived and drove me in his motor-car to the pier where a boat was waiting to take me on board the cruiser. Stevens, the consul, came and visited me and we sailed at 3 in the afternoon. The weather had been rather windy but soon improved and we have had a smooth sea for the whole voyage. It is 252 miles from Batoum to Novorossiysk and we went slowly i. e. about 15 knots an hour (we could have done 27) so as to arrive at a decent hour. I shall have travelled over 1000 miles by the time I get back to Tiflis to-morrow morning. The sea air and the rest have done me much good and I have not suffered from headache since I came on board. At 8 we were in the port of Novorossiysk at 10 the battleship "Marlborough" anchored outside and sent a boat for me. I spent the day there talking with Mackinder³⁸ and on my return to "Calypso" we sailed again at 6 and here we are nearly back in Batoum. To-night I hope to start by train arriving at Tiflis to-morrow, Saturday, morning at breakfast time.

There is sure to be plenty of work waiting for me when I get back. It is a strenuous life, but I enjoy it on the whole and I should like to make a success of this the most important piece of work I have ever had. You know where my personal inclinations would lead me – it is a quiet home life that I love better than anything but I must sacrifice these months as I have sacrificed others during the war.

I had just written the above when I was called out on deck to see the dropping of a depth-charge, which as you know is full of powerful explosives and used in war for blowing up submarines. It was quite a "bang" and there was a big mass of water thrown into the air within a hundred yards of us. We went back to see if any fishes had been killed but found none.

It is a pleasant experience to be an idle person on a warship where everybody else has his work to do. Last night there was flashlight practice and the waves looked beautifully bright emerald and I suppose the mountaineers on the coast were interested when the blaze of electricity came upon them.

The thing I am looking forward to with the greatest pleasure is the getting of a letter from you on my arrival in Tiflis. I hope I shall not be disappointed.

The Captain of this ship, Gerald Seymour, is a very pleasant companion. He was married last June and had only a few weeks with his wife when he was ordered abroad. She is now on her way to Malta and he says that he does not expect to be able to be with her more than a few weeks during the next year. So you see I am more fortunate than some people. A sailor's wife must have a lonely time.

---

³⁸ Sir Harford Mackinder – British High Commissioner for South Russia

TIFLIS
SUNDAY, 4 JAN. 1920

My own dearest girl in the world,

Before leaving Batoum at 10pm on Friday I handed to Consul Stevens an unfinished left for you as I thought it would reach you much earlier than if I brought it to Tiflis and continued it. I also sent you one from Tiflis on my departure on Dec 30.

The journey from Batoum was not very comfortable as we had no bedding or proper beds and the washing &c arrangements were very uninviting. It was the carriage of the French Mission and very different from the one I generally have.

On arrival here I was met at the station by Grundy and Gracey at 11.30am yesterday. I congratulated the latter on his D.S.O. (Distinguished Service Order conferred only on officers of the army) which was given him for bravery in the Northern Caucasus before his capture by the Bolsheviks. He had not heard of this honor and seems to be pleased.

I found the house cold, for the hot water arrangements had gone wrong, but were repaired in the evening.

The Minister for Foreign Affairs urgently asked for an interview and I was pretty busy.

This morning I had a good walk in the frosty air before breakfast and felt the better for it as I had been rather worried and wakeful during the night on account of public affairs.

We had the Chaplain here at 11 and about 20 people came to the Service. The Chaplain lunched with us, also a young officer who has been here a year and is leaving to-night for Bombay to take up an engineering appointment. I gave him a short letter to the Bishop of that place — Palmor, who was at Balliol with me and whom I had met in London last summer.

We are becoming quite an Oxford set, for besides Grundy and me, there is Rooker who was at Balliol and Major Daly who was at University College and another Balliol man, Lefroy, is demobilized and is coming to start business. I met him at Batoum the afternoon I was there, at Steven's. I don't think I told you about my return to Batoum — we got in at about 11 — the sea was like a pond. I lunched on board the "Calypso" and then went to Stevens's and had tea with him and his sister and two French ladies and an English lady and the Military Governor, General Cooke-Collis. In the evening I dined with the military officers of the administration, including the general, and we left Batoum at 10 o'clock.

This afternoon I called and had tea with the Dadianis, the English speaking family I mentioned before. There were several other guests and I stayed more than half an hour and now I am home again writing to you.

During my absence Grundy bought two Isfahan carpets of an extraordinarily fine kind. I saw one of them before I left and gave him a price limit which he has exceeded somewhat. They are wonderful and I think you will like the one I have sent off on its journey to-day, to be sent by ship to Liverpool. You will have no trouble about it for Colonel Ridgway will go to Liverpool and fetch it and bring it

to London. You might get it by the beginning of February as a present from me. It cost about £120 but experts tell me it would bring anything in London. It is of a kind called "muhabet" (love) made for very special occasions. Experts say it is good enough to be kept under glass and, of course, too good to be trodden on by dirty boots. The dealer offered £25 to annul the bargain after it was made.

It is dinner time, so I must stop for the present.

A journal called "Theatre and Life" of which I send you two copies, has an article describing the visit of my mother, father Marjory and Tom to Ilia Chavchavadze's country house in 1896. It is headed Oliver Wardrop's visit &c. This is the second time I have been mistaken for Tom in such articles and many people have his portrait thinking it's mine. I send two copies if the paper - one for Tom, who may like to see his portrait.

MONDAY 3PM

The bag has to be closed earlier than I expected so I have only time for a few words.

I am quite well and as busy as usual. It was a great disappointment to have nothing from you by the postman and I cannot understand it.

This morning was as mild as spring and with sunshine but now the sky is overcast.

I am sending a postcard to Nino. It is difficult to get anything that is good but I shall try to find some for the boys for next bag.

Goodbye for the present my own darling. I do hope I may have news of you soon.

Your own
O. W.

TIFLIS 5 JANUARY 1920

My very dearest,

I had closed and sent off a letter to you this afternoon and went out for an hour to tea at the house of the Armenian representative here. On my return I found to my surprise a whole bundle from England and nobody seems to know who brought it. It included Fisher's book, three ties, a dozen handkerchiefs, a large portrait of Andie, and three postcard photos of the children one of them with your dear, dear self in it. There were letters from Parn Cottage but none from you and I am so sorry to have to wait still for news of you. It is a comfort to have the portraits though I am longing for a letter from you.

There is a great deal of interest in the Bolshevist advance in South Russia

and I am trying to keep people from being too anxious about it, but rather to use their energy in preparing to resist any outside attack.

It is after dinner and Grundy and Gracey have gone to the Opera with Rooker and an Irish friend of his, named Lefroy, who formerly served in the army out here and has now come on business of a commercial kind, have gone to pay a visit. I am enjoying the home atmosphere your parcels have brought me.

The tea-party to-day at the Evanguloffs was quite pleasant and there were only a few people there, sitting in front of a big open fireplace with large logs crackling and blazing. Mm. Evanguloff and her daughter speak English perfectly and the latter at the age of 10 published in England a story translated from the French which she has given to me with her autograph in a prettily bound gilt edged edition. She is only about 17 and wants to go to Oxford for her education as soon as possible.

We are to have conferences of Armenians, Georgians and Azerbaijanis here in a few days and the progress of events may make them very important. I still take an optimistic view and hope I shall always do so, whatever happens. It is comforting to believe, as I do, that anything which has already happened was meant to happen and must have happened and that we should make the best of it.

My poor darling looks rather thin in the photograph and Tozer tells me in his letter that you seemed worried at the thought of my absence being prolonged. I hardly think, however that I shall be separated from you later than next Easter and it is quite possible I may be with you by Valentine's Day. In any case, I cannot desert my post while my presence here may be useful and may actually save human lives.

I am astonished to see how our children have advanced even in the short time which has passed since I left home. Jamie especially looks so grown up - and Nino, in the group with you.

7 JAN. MIDDAY

Yesterday I could not write anything as I was busy all the time. Events in South Russia are having a great effect here.

On Monday night quite late I suddenly thought of looking through all the presents you had sent to see if I could not find a letter from you and I was delighted to discover your dear letter of the 6th—9th Dec. and your mother's in the book she gave me.

Luckily Waite has some marking ink so when I have time I shall mark the handkerchiefs. Even those which are marked are very often lost in the washing and I was much reduced, so your present was very welcome.

I think the small postcard portraits are even better than the large ones. How it is that Andie has the distinction of a separate picture?

If the Cherkezovs are still in England please thank them for their letter to me and say I have not replied because I thought they were coming out here and my letter would not reach them. Nino Tseretheli was delighted to hear of her son's safety.

We have had no snow as yet and the weather is mostly bright and not too cold.

I am inclosing a letter from Brocard and I think you may find the long quotation at the end of it interesting and it will give you practice in reading French.

This afternoon I went out to the wedding of the American Georgian scholar Blake with a Russian lady. The singing was very beautiful and I enjoyed it. You may know that during quite a long time during the service crowns are held over the heads of the bride and bridegroom by friends standing behind them. The bride only came up to Blake's shoulder and it could not have been difficult for her assistant to hold the crown, but I pitied the man behind Blake, who is a giant.

Stokes has come up from Baku to discuss the situation so I must stop.

8 JAN 1920

It is one of the busiest days I have had and I can only spare a few minutes and have no time to write to Tom or Winnie and John, as I had hoped to do by this post. All sorts of things are happening or may happen, but by doing one thing at a time I manage to get through the days somehow without worrying overmuch. The sunshine helps to make life tolerable. The critical period of my career here may last for some time or it may be very short. I can only try to do my best and be as optimistic as the circumstances permit.

I am loving you all more than ever and looking forward so eagerly to the time when we shall be together again

Your own,
O. W.

TIFLIS SUNDAY, 11 JAN. 1920

My own Darling,

When I woke this morning I was thinking of the prophecy: "The relations between Mr. and Mrs. Wardrop will become more and more harmonious" and I noted with amusement that the number of words was 13, my favorite number.

All sorts of interesting, but not particularly amusing things are happening and we never know what will come next. I am kept very busy.

To-day I went for a short time to the celebration at the Opera House of Taso Tseretheli's 30 years editorship of the children's journal "Jejili". She and the other

old ladies seemed pleased to see me. The theatre was full of children and there were crowds of them on the stage, acting and singing and dancing in pretty national costumes. It was all very cheerful and pleasant and I should have liked to be able to stay longer. I am sending you the latest number of "Jejili" with two articles about Marjory.

The Bryans are leaving and I have promised to dine with them to-night at 8.

By this bag I am sending a letter to Tom inclosing another lease. Will you please ask him to call at the Mid. East Department, Foreign Office, for it?

This morning the head of the Greek Mission, Dr. Stavridakis, a strong looking man, of about 30 I should think, died of pneumonia very suddenly. I have to go to the funeral service to-morrow. There is a great deal of illness of that kind in Armenia just now and Tiflis is not very healthy either.

MONDAY 12 JAN.

This is one of the happiest days of my life. I have just returned from a visit to the Prime-Minister and the Minister of Foreign Affairs. I told them the Allies recognized the de facto Government of Georgia and Azerbaijan. What I have hoped for 30 years has come to pass. We are sending out invitations to the Cabinet and the representatives of the Allies to join in a banquet to celebrate the event on the 14th of January, which is St. Nino's Day. My flag is flying from the balcony for the first time. The church bells are ringing. The whole town is making holiday and all the government office, banks &c. have closed.

I had written so far when, at midday, I had to go to the funeral ceremony of the Greek representative. He had occupied the house where Gen. Cory lived and his coffin was in the room where I had enjoyed a pleasant evening last time I dined there. The service was rather long and was followed by affecting speeches, and many tears were shed by the Greeks. Jordania, Gegechkori and other Georgian ministers were there and there was a large guard of honor with artillery. I walked after the coffin for some distance, to the sound of that beautiful hymn "Kol Slaven", and then came home.

There will be a busy time for the next few days, but I suppose we shall get through without being any the worse. The activity of the Bolsheviks and the anxiety about the food supplies are the chief questions that are occupying official minds.

You must forgive me if this letter is even more disjointed than usual. I can hardly yet fully realize the victory I have won, for I have done it to a greater degree than anybody and everybody here knows it.

Last night I went to dinner with the Bryans. We were 28, nearly all British and Americans, and Bryan, Waite, Grundy and Nowell appeared in Circassian Costume. It was a very gay evening and they danced till after midnight. A young American officer announced his engagement to a young Belgian lady in the American Service whom he has only known 6 days! What do you think of that for imprudence? Don't you believe in long engagements?

AFTER LUNCH

I am sitting in my room waiting - here I was interrupted, for the first deputation came singing and shouting, with banners, to make a demonstration outside the house. I had to appear on the balcony and listen to a speech on behalf of the school teachers. They are still cheering in the street outside.

I want you to know, dearest, that I am thinking of you all the time and loving you so dearly. When I look every morning and evening at your portrait by my bedside I get strength from the sight of your true, clear look and I find the same frank, straight gaze in all the children.

The post bag will soon close, so I must stop. You are the dearest one in the world for your constant, ardent lover and devoted husband

O. Wardrop

TIFLIS, 12 JAN. 1920

My own Dearest,

I sent you a letter yesterday and also one to Tom, inclosing a lease, to be called for at the F.O. and I now resume my narrative.

Hardly had I returned from the funeral service for Dr. Stavridakis when demonstrations began to take place and I had to appear on the balcony and show myself to cheering crowds. The whole garrison of Tiflis, with cavalry and artillery, marched past my house and then marched past the palace of the Government where I stood on the balcony with Jordania (Prime-Minister). The workmen and workwomen and the population generally joined in the demonstration and I never saw such an enormous and well behaved crowd. Jordania and Gegechkori made very patriotic and pro-British speeches and referred to me in most flattering terms. I have been cheered all day and when I went out through the crowd they lifted me on their shoulders and carried me down the street to my motor-car amid the wildest enthusiasm, you would have been amused to see your prosaic husband in the center of so much interest.

13 JAN 1920

We had to go to the Opera, where "Abesalom and Etheri" (I enclose programme) was substituted for another piece (also Georgian but rather frivolous) at very short notice. When we arrived, the curtain rose showing one of the prima-donnas enthroned as Georgia high above the stage and surrounded by the whole troupe. The national anthem was played several times and there were stormy ovations in my honor with much playing of the British national anthem. The Prime-Minister, Minister for Foreign Affairs &c. came to our box and Cham-

pagne was served between the acts. After the opera we were taken to the Georgian Club where an enormous banquet was served till about midnight. I was received with music and left amid a fanfare of long brass clarions and for over four hours I was the object of speeches of the most complimentary kind and had the seat of honor next the "Lord Mayor" who was chairman. There were three bands, a choir of Kakhethians who sang folk-songs beautifully, and the best dancers in Tiflis performed the most wonderful dances. Among the toasts was one for you and the children. It was altogether the most extraordinary day I have ever spent. It reminded me of that song of Winnie's which I used to call "the one about the dog" and I might well say, as she sings, that whatever happens "I shall have had my day". If you want things very much you seem to get them though you may have to wait a long time - and I don't mind having had to wait 33 years for yesterday; the main thing is really to want something worth having.

I was rather tired when I went to bed about 5 am this morning but when I was called at 8 I got up without difficulty and Grundy, Waite and I went out for customary walk in the sunshine before breakfast.

After a busy morning I went to greet M. Khatissian who had arrived a few minutes before from Erivan and we drove together to the Palace where there was a reception by Jordania to receive congratulations on the recognition of Georgia's independence.

I forgot to tell you that yesterday when the news came all the church bells were set ringing and the Catholics held a Te Deum at the Sion Cathedral at which I should have liked to be present.

6 PM.

M.Khatissian came in the afternoon and we had a long talk about current affairs. I have been pretty busy all day and am snatching a few minutes to write to you before preparing for an early dinner, after which I have to go to a special meeting of the municipality at 8 and then at 9.30 to a party at the Dadianis. It must seem strange to hear that I who could never be induced to go anywhere without the strongest compulsion am living such a social life.

The thought of you is such a support and comfort to me. I am longing for you so much and think recent events make it more probable that my dreams of coming home at Easter may come true.

14 JAN.

This is the Orthodox New Year's Day and it is warm and bright as usual. Though I did not get to bed till 2 this morning I had my usual morning walk.

Last night there was a special sitting of the Municipality to celebrate Georgian Independence. Many speeches were made and the Town Hall was brilliantly illuminated. The guests of honor were: The Catholicos, the Georgian Prime-Min-

ister, Foreign Minister, Minister of the Interior &c. Prime-Minister of Armenia, representatives of Allies. I sat between the first two named. There was a standing up supper afterwards and our health was drunk and then I escaped about 10 and went to a New Year's party at the Dadianis where there was a very large gathering. The young people performed some plays in Georgian and Russian, and then there was dancing and supper at midnight. I was the guest of the evening and my health was drunk with great enthusiasm. Juruli made a short speech in which he quoted from Pushkin something about the man who freed a small bird from a snare being a benefactor and said that by my work I had liberated a whole nation. I got away about half past one.

Now I must get ready to go to the special sitting of Parliament hour hence (1pm) and to-night we have our big dinner here.

JAN.15. 2AM

My guests have just left and I continue my letter before going to bed.

The sitting of the Parliament lasted 3 hours and was very "festlig".³⁹ The greatest sensation was Chkhenkeli's speech about Marjory's funeral; it electrified the whole assembly and they rose and stood silent for some time and I felt much more than I can tell. Jordania made an eloquent speech and the whole of the proceedings was photographed and "filmed". Here again I was in a position, uncomfortable for a person like me, of being the center. I have such a position, not only in Georgia but in Azerbaijan and Armenia that I could do what I liked.

A late lunch at 4 and then a short rest and work till 8 when I dressed (in uniform with my decorations) and received the 30 guests for dinner. All the Georgian cabinet came and I had Jordania on my right and the Armenian Prime Minister on my left with the Georgian Foreign Minister on his left, followed by the French representative; on Jordania's right was Velikoff the Azerbaijan agent. Opposite me were the representatives of Persia, Greece and Poland. At the linger tables, at right angles to my table, were the remaining guests, Georgian Ministers, Armenian reproves, generals &c.

I gave only three toasts; the King, Transcaucasia and the Allies, and I spoke briefly. At the end of the dinner Jordania proposed my health and told of our early meetings in Geneva and Chislehurst - a very nice speech. Then we sat and talked and Saradjishvili and Irmeishvili, the leading tenor and baritone at the Opera sang from time to time. During dinner and after, a Georgian band played native instruments and sang. The accompanist to the opera singers was Mlle Palieva, sister of the composer of the opera of "Abesalom and Etheri". I am told it was quite a successful party.

Now I think I must go to bed for there is a good deal to do to-morrow.

You need not be jealous if I tell you that some ladies today said they had

---

³⁹ Festive – in Norwegian

always been fond of me but that after what I had done for Georgia this week they "adored" me.

The national flag is flying at last to-day over the Palace. All the ministers have assured me that I have only to ask for anything and it will be done. I have made a success of this mission and my life has had a great triumph which no mishaps in the future can wholly destroy. I have had my day.

15 JAN. 5 PM

I have had the joy of getting your letter of Dec. 16-17 but as the post is about to close I cannot write much.

To-day there was a Mussulman religious service at the Azerbaijan representative's house to celebrate their independence and everybody was there and we had champagne and sweet cakes afterwards.

This forenoon I had another visit from M. Khatissian.

Tom's letter of 14-16 Dec. arrived to-day inclosing lease of 41 Warren Road.

I look forward to seeing your gray costume. You sent off your letter unfinished.

I meant you to give away any of the silver you liked less than the rest. It is so nice to have good reports of the boys; I return the papers.

I have a few small things to send you but cannot find time to pack them.

Dearest love to my darling and the children.

Your,

O. Wardrop.

TIFLIS SUNDAY, 18 JAN. 1920 7 PM.

My own darling sweetheart and wife,

There is so much to tell you that I hardly know how to begin and I cannot hope to give you more than a brief outline of what has happened since I wrote you on Thursday, the 15th. Some of the newspapers I am sending may give you an idea of what I am experiencing. But they only give the external public things and most of my time and energy is spent in work that never comes into the papers - the steady official toil that occupies me from breakfast time till bed time.

On Friday night I gave my ball to about 200 people and everybody assures me that it was a brilliant success. The guests looked as if they enjoyed it but I was glad enough to get away to bed after four o'clock in the morning. I am told there had not been so many beautiful women together for many years; there was not one among them who was plain and they were dressed in the most fascinating costumes and several of them had thousands of pounds worth of dia-

monds and pearls. Besides the ordinary European dances there were Georgian and Tatar dances of the most wonderful kind and Tatar ladies came especially from Baku to take part at the instigation of Vekiloff, the Azerbaijan political agent. "Tout Tiflis" was there and I look forward to the account of the proceedings which Princess Elizabeth Orbeliani is sure to put in her paper "La Georgie independante". She brought fifteen girls chosen for their beauty. Among the guests were Khatissian, the Prime Minister of Armenia, and his wife and there were other Armenians and Tatars, but the majority of the guests were Georgian. The last great party held in Tiflis was soon after the beginning of the war and it was in honor of the Tsar, who received the guests in this same house. But I am assured that his party was not as good as mine. He certainly never received such signs of affection as I have had this last week.

I do not know whether I ever told you of a small Georgian boy who acted as a sort of page to Marjory and me in Kertch five and twenty years ago. We saw him in Petrograd in 1906 and he had then become head of a fire brigade and was distinguished for his bravery. I thought he had been killed in the present war, in an airplane, but he escaped from the Bolsheviks recently and has now come back to Tiflis and is head of all the fire brigades in the Republic. His name is Alexi Beridze and Tom will remember him.

The Minister of Supplies was here yesterday and brought his assistant, Roïnov, who said nothing during the interview. It was only after he had gone that I found out he was a godson of Marjory's. Another of her godsons, Avalishvili, is an officer in the Azerbaijan army and is probably fighting in Daghestan just now.

These personal connexions make my position here unique. All over the country there are people who claim some sort of tie with me and are proud of having seen some of our family.

Last night I was at dinner with the Haskells and we afterwards went to the opening of a club for the American relief workers. There was a ball and there are to be dances twice a week and tennis parties and all sorts of amusements. I slipped away soon after ten o'clock and had a good night's rest.

Yesterday there was quite a good fall of snow. It was much needed for there has been no snow and hardly any rain since I came here and everybody is anxious that next harvest should be a good one, for we are very, very short of bread at present and anxiously hoping to get some from abroad.

How can I bear being parted from you so long? It is hard, but I am looking forward to a joyful meeting next Easter and then we shall not part again. I must go on with this work - not because I want to make a name but because I know I can help the world's work by what I am doing. The recognition of the independence of Georgia and Azerbaijan is of very far reaching importance in the world's history and in the history of Great Britain especially. It is a turning point in current affairs - or may be.

I am glad you have not been here up to the present. You could not have stood the excitement and I would not have cared to expose you to the various risks. When we get into smooth water it will be different and if the F.O. still wants me to be here I think you will enjoy the life if you take it quietly.

My position as Chief Commissioner will probably be modified by recent events. There will be either Legations to the various republics or one Legation for them all. It will be interesting to see what the F.O. does. If they appoint me Minister there will be a howl from the British diplomatic Service. If they appoint anybody else there will probably be a still louder howl from the Georgian people who have apparently made up their minds that I must stay here for the remainder of my life. Of course, the whole question may be settled any day by my doing (or not doing) something discordantly with the views of my employers in London who would in that case unhesitatingly disavow me.

You may be interested to hear that Rooker's luggage, including your parcel for me and a parcel of Grundy's, has not yet arrived. When last heard of it was still at Novorossiysk and things there seem to be in a mess. Mr. Mackinder is already on his way to London to report generally on the state of affairs in South Russia.

It is now dinnertime so I must interrupt my letter but I hope to continue it to-morrow before the postman leaves. I only hope he may bring me something from you. Your dear letters are the brightest spots in my life here. You are such a dear!

JAN. 19 MIDDAY

There was a fall of snow in the night and the trees and hills look very bright in the sunlight. I am feeling well but am very busy.

Could you send me by the next bag a few of the latest portraits of Marjory? There is a stock of them somewhere but I forget where. You might also send me two sets of the various books - Rusthaveli, Visramiani, Life of St. Nino, The Hermit &c. as before - I mean of course the English translations.

I am thinking of my dear ones. Goodbye for the present. The postman, alas, has brought me no letter from you.

Do not forget to tell Tom that there is a letter for him at the F.O. It contains some newspapers for you.

O. W.

TIFLIS, 21 JAN. 1920

My last letter to you was sent on Jan 19 and I also forwarded to the F.O. (to be called for) a letter to Tom enclosing a lease and a bundle of newspapers for you.

These last two days I have been kept busy as usual, I have had troublesome headaches but to-day, for some odd reason, I have been quite free and feel very comfortable.

Before I forged - I sometimes put used postage stamps in the envelopes of my letters to you, as I am doing to-day. I am told these are very valuable and are sold for some pounds a set in London, so you might keep them.

To-morrow the postman will be here again so I am scribbling a few lines now as I shall not have much time in the forenoon and at 5 pm I start for Baku. The Azerbaijan Minister for Foreign Affairs is on a visit to Tiflis and we propose to travel together. There is a banquet in honor of the recognition of Azerbaijan at Baku on Friday and I have to be there. Probably I shall be back here on Monday next.

I have just marked the dozen handkerchiefs you sent me for Xmas.

A whole bundle of flattering telegrams has come in to thank me for the part I have played in getting Georgian recognition and there are more arriving every day from all parts of the country.

I wonder if the Foreign Office will show any sign of appreciation of my efforts. I have indeed worked hard since I came here and I am not at the end of my toil yet.

The snow is lying on the ground and I do not feel very warm as the heating of the house is very irregular and seldom beings till the evening. If I could get more exercise I would not feel so cold, but I am hardly ever out of the house excepting before breakfast. The trip to Baku will be on the whole an easier time, as well as a change. Waite is going with me; he does not look well but never complains.

Did I tell you that on Monday I bought a picture of the Alazani Valley from Triondal? It is quite pleasant and not too big - about 20"X 10" I should think. It cost £1-5/- and you could not buy the gilt frame for that.

I have also bought 4 Armenian manuscripts for £12. Two of them are abundantly illustrated gospels with full page pictures and hundreds of illuminated initials and figures in the margin and one is a great collection of lives of saints (I think) with miniatures but a good many of the latter have been barbarously cut out or torn out.

Our meeting about Easter time is still one I look forward to with pleasure. As for official things - I have achieved more than I ever hoped and only hope to keep what has been won. The behavior of the young Republics is a matter of great importance for their future; the next month should show how things will finally turn out for them and if the crisis which will happen in the publication of the Allied treaty of peace with Turkey was only past I should breathe freely and think only of reunion with my sweet wife and children.

THURSDAY, 22 JAN.

It is a beautiful sunshiny day and I am in good spirits and free of headache. Mr. Khatissian called to say goodbye as he leaves for Erivan to-night.

There is a great deal happening and I feel rather optimistic about things in general. Anyhow, a great deal has been accomplished already and even if there are some set-backs what has been done has been done.

4 PM.

I have only a few minutes before starting, to send dearest Margrethe and Jamie, Andie and Nino my best love.

I hope to find letters from you next Monday on my return.

O. W.

BAKU, SATURDAY 24 JAN, 1920

My own Dearest,

I have a few minutes to spare while waiting for a call from the Persian representative.

On Thursday I sent a short letter to you. Then at 5 Waite, Maj. Daly and I in one wagon and the Azerbaijan Minister for Foreign Affairs with his Russian wife and a secretary and the Armenian representative in Azerbaijan in another carriage started by special train for Baku. We had tea and supper together in the train and I slept quite well.

About 10 am yesterday we arrived at Baku. I was met by a guard of honor and had a band of officials and drove to Tagiev's "palace" (the house where I stayed last time I was here) and there was another guard of honor. Not only the outside of my house but the hall, staircase and entrance to my suite of apartments are guarded. Crowds cheered me on the way and the town was flagged.

I had interviews with the Prime-Minister &c. and then in the evening Stokes gave a banquet of 26 people at 9 o'clock. All the Ministers except one Socialist were there and they nearly all made very flattering speeches about me. They are very cordial and I think they like me. I got to bed about 1 am which was not so bad.

All day I have been busy with affairs of importance. To-night at 9 the Georgian representative (Dr. Alshibaia) is giving a banquet in my honor.

It is much warmer here than in Tiflis and the house is, besides, well heated. I am feeling quite well, but rather tired.

To-morrow night the Azerbaijan Government is giving a banquet in my honor and after it I hope to leave for Tiflis as my presence is urgently required in Erivan and I hope to be there by next Wednesday.

SUNDAY, 25 JAN. 1920

The banquet last night began at 9. There were four ladies present including one Tatar lady, Mme. Topchibashev (?) whose husband has been two years in Paris as head of the Azerb. delegation and three Georgians including the wife of my host, Dr Alshibaia. Altogether we were about 25 and the Prime Minister

of Azerbaijan was there. There were numerous speeches - some very flattering. Afterwards a violinist named Bretanitzky played better than anything I have ever heard on the violin including a sonata of Beethoven. I was in bed soon after two.

To-day there has been much that is interesting but only of a political character so I cannot tell you more than that. This is a very critical time and a good deal depends on the next few days.

To-night there is a banquet given in my honor by the Azerbaijan Gov. at 9 pm and I am hoping to get away by train at 1 am to-morrow morning, but I may have to stay for an Armenian banquet to-morrow night. I am quite well though there is a good deal of sickness in this town at present.

BAKU, 26 JAN.

I did not get away this morning after all the Armenians are very anxious for me to go to their banquet to-night at 9.30 and I shall go straight from there to the train and start for Tiflis to-morrow at 1 am.

My visit here has been of great political importance and has had very good results so far.

The dinner last night was a great success. The members of the government and leaders of all parties except Bolsheviks were present and made speeches very gratifying to me and very friendly to England. There were all sorts of dances and songs and musical performances during the dinner. I especially enjoyed the oriental music played on an instrument called "Kemancha" (little violin) which was wonderful. For three nights now I have sat with the Prime-Minister on my right for four hours at a time, so we have had plenty of opportunity to understand each other. The Persian Commissioner here is a very capable and agreeable man and has helped me greatly in my work. Col. Stokes is very popular and his speeches in Persian are masterpieces of language. I got away about half past one and was in bed by two.

This morning I have been for a short walk but the famous north wind, of Baku is blowing and it is miserably cold and dull. There is a great deal of illness and mortality from the epidemic of pernicious pneumonia which is prevalent.

I am looking forward eagerly to the prospect of finding a letter from you to-morrow when I return to Tiflis. There will probably be quicker transport for correspondence now.

The British wireless news received here yesterday gave an account of the proceedings in what I took part in Tiflis on the declaration of recognition so I suppose you have heard about it from London newspapers. Both in Tiflis and Baku I have been the object of demonstrations of a very enthusiastic kind.

TUESDAY JAN 27.1920

Last night at 10 o'clock there was a most successful banquet in my honor at the Armenian Mission. It was important to get the Azerbaijanis and Armenians together and the result of their meeting was very satisfactory. The Azerbaijan Prime-Minister and Min. for F.A. were both there, also the Persian Commissioner and the Georgian representative and many Armenians - altogether about 40 I should think sat down to supper. The speeches were most witty. Bekzadian in proposing my health said I was godfather of the three young republics and in the succeeding speeches the idea of the two sisters and the brother (Azerbaijan) was kept up. The table was from corner to corner of the room, to give more space.

Afterwards there was some playing on the kemancha; it is a wonderful instrument and I have rarely heard so delightful - a fine stringed fiddle with a round belly and a long projection on which the fiddle is stood upright on the table.

Ussubbekov, Khan Khoisky, Alshibaia, Bekzadian, Zia-ud-Din &c. all came to the station with me. There was a slight fall of snow - a very rare thing in Baku, where snow is not seen once in 7 years. We left punctually enough - only a few minutes after 1 am this morning and I went to bed at once, I woke about 7, have had a hot bath and am now waiting for breakfast. It is raining hard and we are stopping (to take water I suppose) at a station called Evlakh.

My trip to Baku has been more successful from the official point of view than I had expected.

The old Hadji Tagiev (people say he is 100) is a very interesting character. His favorite aphorism is "Mahomet said a man must go on learning from his birth till the day of his death" I think I told you he was a poor man, a carman, in whose yard one of the most valuable petroleum springs was found and he is a millionaire many times over.

28 JAN. 10 AM

We got in last night at 5 and found Tiflis under snow. It has been snowing ever since and I do not propose to go out till it is time to catch the train for Erivan at 8 pm. I expect to be back here on 31st.

I had the joy of finding your letter of Dec. 23 when I arrived. Such a darling you are and how I long for you. It will be a day of gladness when I hold you in my arms again after all this stormy time of separation is past. You have no idea how exciting my life is but I keep calm through it all and am not worrying.

There was a letter from Tom of the same date as yours. If you have not yet found my insurance policy (Life) it may possibly be at Prescott's Bank (50 Cornhill) where I have a tin box of which I believe I left the key with you - a key about this size (description given).

I am feeling wonderfully well in spite of all my occupations and the neces-

sarily irregular food and sleep of the last few days but I shall be glad to be back here next Saturday or Sunday and get into regular habits again.

Among my correspondence last night was a telegram from Nino, Abbess of Bodbe, saying that on St. Nino's day (the 26th old style) the nuns had prayed to St. Nino for our little Nino and us. There was also a letter from the poetess "Gandegili" (Domenica Eristhavi) with warm wishes for our little girl and another from Tarkhan-Mouravi (father of Elena, the prima donna, who is now in Milan). Not only this but the women and girls of Tiflis had arranged a procession to come and greet me on the day and a banquet was to have been held in our little princess's honor. My absence in Baku prevented this program from being carried out, but when I return from Erevan I understand there is to be a "surprise" visit to me about which I am to know nothing beforehand.

I still get telegrams in connexion with my share in obtaining official recognition of the existence of the three new republics. There is one from Georgians in Persia. The Baku newspapers had very flattering articles about me and the Armenians are sending me the warmest thanks for what I have done. For the moment I suppose I am the most popular person between the Caspian and the Black Sea.

I only hope I shall not be snowed up on the railway. It will be a cold journey and Erivan has a severe winter climate. The state of public health is pretty bad there and it is not very good in Tiflis and Baku. Waite is very much fatigued by our recent trip to Baku and I am sorry to be obliged to take him to Erivan, He needs a long rest. Grundy stayed here while I was away and he is coughing all the time. Rooker's luggage has not yet come!

Perhaps I may be able to add a few words before leaving. This letter will be sent to Batoum for England to-morrow night.

Love to darling Jamie, Andie and Nino – to your Mother, to Tom and Winnie and their three and to all friends in Norway.

My heart is in my darling wife's hands and I carry her with me everywhere in my breast. Easter is the time when I hope to hold you close to me again never to let you go any more as long as I live. All my love to my own true, sweet, lovely wife from her ardent lover

O. W.

ERIVAN, FRIDAY, JAN. 30. 1920

My own dearest,

On Wednesday night before leaving I closed a letter for you. I started with Waite at 8 pm. Accompanied my Maj. Daly and Maj. Colan (of the 67th Punjabis) and we reached Erivan yesterday (Thursday) about 2 o'clock. I was met by M. Khatissian and the Cabinet and the foreign representatives, mayor and other authorities and there was a guard of honor which, as usual, I had to inspect and then it marched past me ceremonially.

The Prime Minister drove me to our Mission and I received the ministers.

At 4 I called on the Catholicos at the Bishop's Palace and had a talk with him. Then I called on the Persian and Azerbaijan representatives and had some useful conversation with them. My round of visits was interrupted by the news that a great crowd was waiting for me outside our Mission, with a band. I returned and found thousands of Turkish Armenians standing in the snowy street. There was a great ovation with much playing of the British national anthem and there were speeches in Armenian and English to which I had to reply from the balcony.

Then I received a deputation and some visits including one from the American doctor Usher who has had 20 years' experience of Armenia.

Soon after I had to go and return M. Khatissian's visit and discuss the political situation and then we went to a banquet in my honor at 9 o'clock. There were numerous speeches of a most flattering kind and my reception was of a most satisfactory sort. In all three republics I am looked upon as a friend.

I got home to bed about 1 and slept till 8.

To-night I proposed to leave for Tiflis, but the university at Alexandropol⁴⁰ is to be opened to-morrow so I shall be present at the ceremony and hope to be back in Tiflis on Sunday morning if all goes well.

This forenoon I have some visits to make and then at noon I am to meet the Cabinet and discuss various questions.

It is much colder here than in Tiflis and there is a great deal of snow. Gracey keeps the house warm and generally looks well after me and I am feeling quite healthy.

I have just read again your letter of Dec. 23. I am looking forward to your after Christmas letter when I get back. It is very, very hard to be away from you all and I have made up my mind to do everything possible to come home at Easter, but the whole situation is so uncertain that I cannot be sure. Poor Stokes was in a dilemma. Both his father and mother are dangerously ill and want him to come home. But his work here is so important that he has decided it would not be right for him to leave Baku just now.

I must really go now and do my visits.

SUNDAY NIGHT. 1. 2. 20

9PM.

There was a small dinner, without speeches, at M. Khatissian's on Friday evening and then at 10 pm. we all started for Alexandropol, arriving there yesterday morning at 9. There was the usual reception at the station and I had to share the inspection of the guard of honor with the Prime-Minister. Then the Archbishop took me to his quarters and I met the Rector of the new university (Dr. Gamborov, a jurist and a former colleague at Moscow of Sir P. Vinogradoff) and some of the professors &c. At noon we went to evening of the University and

---

⁴⁰ Nowadays Gyumri

there were speeches for nearly four hours (I had to make one) followed by great demonstrations. Then there was a banquet, at which (as always) I had the place of honor and had to make another brief speech in reply to numerous flattering orations. At 8 I succeeded in escaping and arrived in Tiflis at 9 am this morning. The weather was very cold and snowy in Armenia – that altitude was 5000-6000 feet and I wondered whether my train would not be snowed up.

To-day I have been busy with official work, including the receiving of visits and I now would like to have a chat with my darling wife but I fear I must postpone the pleasure. To-morrow there will be a post in and out and I do hope it may bring me something from you. Rooker's luggage has at last reached Batoum and may come here to-morrow - three months on the road!

It is surprising how well I have stood all the travelling I have had since the end of December - Novorossiysk - Baku - Erivan - Alexandropol - and all the banquets and speechmaking. This is not a pleasant time for travelling; the winter is more severe than usual.

I am sorry for poor Stokes. His father has died and his mother is very ill and anxious to see him. But he cannot get away and even if he started at once it would probably be too late.

2 FEB 1920

My own Darling,

Two letters from you Dec. 30 and Jan. 3 - and I had not time to answer them. I also got Tom's own to the 8th Jan. The post is being made up so I can only tell you that I am loving you and longing for you more than ever. I shall begin another letter to-morrow.

Meanwhile I am quite well and very busy.

I was so sorry to hear Jamie had not been well. Feed him on cod-liver oil and chemical food - especially the former. Tell him I want him to be a strong boy.

Dearest love to my sweetheart wife and children of whom I am always thinking.

O.W.

TIFLIS, 3 FEB. 1920

10PM.

My own Dearest,

I have been hard fit work all day and now before going to bed I begin a new letter to you. My last was sent on Feb 2nd i. e. yesterday evening.

At tea-time a surprise party came to call on me. I went down and found four little girls (three in white and one in red) and five ladies. The former were called:

Makrine Meliki- shvili, Thamar Gvazava, Leila Kavtharadze, Kethevan Eristhavi - all aged about 6, The latter were Mmes. Maria Kvinitadze, Nino Gvazava, Elene Apkhazi, Ekaterine Lorthkipanidze, Anna Diasamidze. The first named little girl came up to me with a curtesy and made a little speech saying that the women and girls of Georgia wished all happiness to my little daughter Nino on the occasion of her saint's day and asked me to accept for her the small gift she offered me on their behalf. The gift was a fine Old Persian inlaid jewel case containing gold cross something like the one I sent you lately but smaller and very much finer and with a gold collar set with rubies and pearls - a very fine ancient heirloom which I shall try to describe.

(Drawing and description follows)

The cross has blue enamel round the edges and is of thick gold. It probably contains some relics. Above the cross is a small golden dove with a large uncut ruby and the cross hangs from the bird's neck; the ruby is about this size: The collar is of 26 pieces: each with an uncut ruby of about this size. In the center of a dark blue enamel flower end between each of these pieces and the next are two pearls: in gold mount. Altogether it is a wonderful piece of work containing over 30 large rubies, 60 pearls, and five diamonds. Such jewels are only in a few old families and are hardly ever to be purchased but Grundy happened to see one something like this which was priced well over £150 (Rs 150 000).

On the back it is enameled and chased.

This one must have been bought from the offerings of many people and probably meant a sacrifice for several of those who subscribed for the rouble is only one hundredth part of its former value and most people are finding life difficult. I need not tell you how deeply I was touched by this magnificent gift to our dear little daughter. The guests had tea with us and the little girls danced and played and enjoyed themselves for over an hour.

I also had letters from other people which I have not yet been able to answer - one from the aged Ekaterina Gabashvili (the authoress) and poems &c from people who through illness or other causes could not come personally. Out of consideration for me they limited the deputation to very few and they would not stay long for fear of wasting my time and tiring me.

To-day I had a visit from an old man Ivan Rostomashvili, a writer of merit. His daughter Elena was Marjory's god-daughter and died at the age of six. He brought a postcard Marjory had written nearly twenty years ago to the child from Port-au-Prince⁴¹ and said he had given other letters to the National Library in the Museum. His son is returning to China, Japan and Siberia, where he had already spent some years, on a consular and commercial mission for the Georgian Govt.

I am very, very busy and the days are not long enough to get through the work. It is a most exciting time for me and nobody knows what will happen next. I wish for one thing at least to happen and that is a rise in the temperature, for our heating leaves a good deal to be desired.

---

⁴¹ Port-Au-Prince – capital city of Haiti. 20 years before Oliver Wardrop was serving there as a representative of British Foreign Office.

When this job is over I fear my capital will be considerably diminished for, in spite of the money I have got from the houses sold, my bank balance is not very brilliant. I got an account from the bank and I see from it that life in England is expensive too, for you seem to have drawn about £ 600 in three months i.e. £ 2400 a year, while my salary in England is less than £ 800 apparently, after deducting income tax &c. I am living here on the local allowance of 30/- a day i.e. about £ 550 a year. It is not, however, a time to worry about money for by Easter I shall either have been put on a better footing or transferred. It is the time of life and unless I spend so much as to cause your income to be seriously diminished in the future I prefer not to worry.

I must now read through again the dear letters I got yesterday.

4 FEB 1920

I could not continue last night so I start again.

It was pretty good to get by the 30th my letter of Dec 8; I wish yours came in three weeks! I am glad the parcel (cross, icon and embroidery) arrived and that you like them. Nino's cross and necklet will I think please you even better than yours.

The cutting you could not find had already reached me from another source. It is mistaken in attributing to me (for I am the person referred to) action "dangerous to Anglo-Russian friendship" I don't mind press attacks and generally take no notice of them. Your account of the Christmas festivities made me rather homesick.

How generous of Jonas to give you all the silver! Did I tell you I sent a letter to Camilla by the Finnish representative here, Bjorkquist, who left on Monday? I hope Jonas got over his cold and did not suffer too much on the journey.

You ask me about the future and especially about the date when we are likely to go to Paris. The chance of my ever going to Paris seems small at present. The Governments of all these three young republics and their people too, especially the Georgians, will not hear of my leaving and demand that you and the children should come and join me and settle down here permanently. They all persist that I am the author of their independence and that they cannot get on without me. The things they say are too flattering to be repeated. It is questionable whether the F.O. would let me come home at such a critical time, but if I see in a month or six weeks that I cannot get away by Easter I shall telegraph and ask that arrangements be made for safely, comfortably and rapidly sending you and the children out here; this is a thing the Admiralty could arrange. I suppose we could always let Belmont furnished for some months and lock up our personal things in the Georgian room. I cannot go on indefinitely without you and them. There is plenty of room for you in this house and you would have no trouble with the servants who are first rate.

Stokes is here on his way to England after all. His father has already died

and his mother is dying and he ought to go home for many reasons but he can still be spared. It is a very trying situation for him as he is devoted to the work here and has done very well. I have just had a long talk with him and it is nearly midnight, oh how I love you! "More and more harmonious" We shall be so happy when we meet, shall we not?

I am sending you the Georgian national anthem and a soldiers' song which the composer brought me to-day. He told me some interesting things; the anthem is really the creation of the Georgian people – nobody quite knows how it grew, during the revolution, into its present shape. In any case it is not the conscious creation of any particular person. It is composite of three elements: 1) a prayer 2) a struggle 3) attainment. He also said the church music (of which there are mss. scores of the IX century) was really the adaptation to Christianity of the old pagan religious music – e. g. there is a hymn to the sun-god. The composer is a very interesting man who finished his musical studies at the Conservatoire of Music in Petrograd and says that he finds the folk-music of his country contains all the theories of counterpoints, harmony &c. which he had laboriously learnt.

I am sending the music in an envelope addressed to Tom to be called for at the F.O. the envelope also contains two more leases and a letter for him so please tell him to call for it in the Mid-Eastern Department.

To-morrow I shall be pretty busy and may not have much time to add to this letter so I will again tell you that you are the one in the world I long to see, you are everything to me and meeting with you is my only personal hope – all my other hopes are of what you might call a "political" and impersonal kind. A very warm kiss to my darling, true, sweet wife! I am yearning to be with you.

THURSDAY, 5.2.20

The mass of work prevents me from writing more than a few words before the closing of the bag.

The sky is blue and the air is light though it is very cold.

Dearest love to my own darling and to the darlings Jamie, Andie and Nino. I hear her cross was formerly the property of the Avalov family and this is curious considering that one of that family by marriage is your kinswoman.⁴²

Kisses to you all.

Love to your mother

O.W.

TIFLIS, 6 FEB. 1920

---

⁴² Here Wardrop means mother of prominent Georgian scholar and diplomat – Zurab Avalishvili, who, likewise Oliver Wardrop's wife, was of Norwegian origin.

My own dearest Margrethe

Colonel Stokes is leaving to-night and he is kindly taking with him parcels containing the following:

Nino's cross and necklace in an Old Persian enameled box;

An old silver milk-jug of Russian make (about 1830);

A large silver belt from the Van district;

A Persian enameled snuff box containing a small silver box from Van with three stones on the lid and in this box small enamel Iberian Madonna;

A modern cigarette case, ashtray and matchbox made out of old silver at Erivan by silversmith refugees from Van;

I hope you will get all these safely. You may give away any of the things (except, of course, Nino's cross and necklace) to Tom, Winnie, Jonas, Camilla, your mother or anybody else of your friends if you wish.

Stokes will be very busy when he reaches England. His father has died and his mother is dying but he will try to come and see you and he will be able to give you news about me and my surroundings and advise you about the journey if it should be advisable for you to come out, in case I cannot come home. He does not know how long he will be in England, but will try to come back as soon as possible for he has much work to do here in Baku.

I am quite well but hard pressed by constant work. It is like a spring day - bright and warm - and this is lucky for we have no water and consequently no central heating. This letter ought to reach you pretty quickly as Stokes is travelling as fast as he can. He is a first rate man and I shall be glad when he comes back again.

His address in London is 10 Canfield Gardens, NW6 London, and you might write and ask him when you (or Tom) could call for the parcel and when he would be able to come to Sevenoaks to lunch or dinner. Love to Tom and Winnie and John, Betty and Ann and to your mother.

All my love to my sweetest wife, in whose breast my heart rests all the time, and our darling Jamie, Andie and Nino, who are in my thoughts every day. Keep close to me darling and look forward to our meeting, either here or in England, at Easter.

Altogether and always

Your

O. Wardrop

There are three parcels in all, each about a foot long.

TIFLIS, 6 FEB. 1920

11.30 PM

My own very dearest,

I sent you a letter last night and one to Tom enclosing two leases. To-night I have sent you by Stokes a letter and the three very valuable parcels.

When you see him he will tell you that just before his departure I received a very serious piece of political news which has been a great blow to me. I am still optimistic, but the situation is very, very grave.

I hope you will understand that a great consolation in my absence from you dearest ones has been the thought that my work here might be helpful to you and that anything I might achieve in the way of personal recognition would be of use to you and bring you more gratification than it would to me, for I know how little value the public applause and honorific distinctions may have. Whatever happens you will know that I have done what nobody else could have done in the same way. I have made a name here, an honorable name which will last - whatever may happen.

This afternoon I went out for a short time to take the air and I bought some interesting things which I think you will be glad to have.

1) A Persian inlaid jewel case about the size of an ordinary writing desk with inscriptions all over it. It is dated A.H. 1209 i.e. it is about 130 years old;

2) A heavy old Georgian wine ladle with an inscription;

3) A very curious Chinese jade inkstand with carving;

4) A soft silver belt with buckle and ornaments in Akhaltzikhe filigree;

5) A brass cup covered with Persian engraving of figures and inscriptions.

I shall try and send you these and the Kashgar rug where I have a suitable opportunity, but as Stokes is travelling overland and as rapidly as possible I could not burden him with them.

Stokes is a first rate British type and I am fortunate to have had him to work with. I only hope he will come back again before very long.

SATURDAY, 7 FEB. 1920

It has been a tiresome day. I saw several people on business in the forenoon and had a visit from the composer Paliashvili, who brought me all the musical compositions of his that are in print at present. I send you some of them and he has promised me more - especially other airs from the opera "Absalom da Etheri". He is going for a rest in a few days. He has already had 38 representations of his opera.

This afternoon I had to go, with my staff, to tea at Mme. Khatissian's. She is leaving in a few days for Erivan to join her husband.

We are still without any water and therefore without Central heating, but I have had a wood fire in the "Persian" room.

Soundlo arrived in Kristiania on Dec. 31st. I suppose he has seen Camilla

and given her news of me.

The next few days may be rather an anxious time for me. It is about half past ten and I think I shall go to bed but I must tell you first that you are my own very dearest and I send you and the two boys and the little girl all my love.

SUNDAY, 8 FEB. 1920

We had water for baths and heating this morning, but now it has stopped again and I am feeling cold.

What do you think of Nino being in the newspapers already? And her name in such large letters!

To-night at 10 I have to go to a Charity Fete. I cannot very well refuse, as I am invited by the Prime-Minister's wife, whom I have not yet met.

There should be a post to Batoum to-morrow and I hope to send this, by the man. "Gid" he may bring something from you!

To-day a Persian hand mirror case covered with paintings was offered to me for sale and I bought it for 30/- it needs a new piece of glass, which will be easy to get, and I think you will like it. Am I not collecting a lot of things for you? I only hope they will be to your taste.

MONDAY 9 FEB. 1920

Again the postman has brought nothing.

I reached home at 2am after a long evening. As I told you Mme. Jordania, as President of the Ladies' Society for Child Welfare had organized a fete at the Cafe Frascati, which was much too small for the purpose. I sat at the table and had supper with the Jordania's and their daughter, a singularly plain girl of about 15. On a small stage there was a variety performance - songs, balalaika playing and especially dancing. The dancing was wonderfully good - especially the Oriental dances, above all the mountaineers' dances by Mademoiselle Merimanova and a Mademoiselle Andronikashvili (who was 4 years in London and speaks English perfectly) there was also an "American auction" for the Charity. All the bidders of course handed over their bids and the last bidder (a Georgian Jew) had the honor of having his name given to the fund for the benefit of the children. The competition was severe at the end between this Jew, a Christian Georgian and an Armenian and the amount raised was much greater than anyone expected. The auctioneer was a young poet, Paolo Iashvili, who made humorous impromptu couplets to induce the people present to bid.

During the evening young artist sketched my portrait and presented it to me. It is like but I do not think it is first class. He also sketched Jordania with about equal success. I like Jordania very much and was glad to have four hours with

him. His wife is very simple plain person – rather shy and unused to company. It was as Jordania said when we were leaving a “curious public” - mostly collected for their wealth, though there were many nice people there too. There was the invariable speech in which Jordania and I were toasted and there were references to England’s sympathy with oppressed nationalities as exemplified in Byron’s work for Greece.

I am very tired, for I slept an hour last night before going to the party. I find I can sleep almost at any time and this is convenient.

You would, I think, find me more vigorous and healthy than I have been for many years. Hard work seems to suit me. I think and hope you will like me better and get more satisfaction from my company than you did before I left. I miss you very much.

The water is on again to-day I am glad to say and I did not find the air so cold this morning on my usual walk before breakfast.

AFTERNOON, 5 PM

This afternoon I spent two hours at the Foreign Ministry. This is only the second time I have gone there on business (the first was when I went to announce the recognition of the Gov. of Georgia and Azerbaijan) for Gegechkori always comes to me when there is anything to talk about. But today there were large maps to consult so it was more convenient for me to go there.

It is snowing hard just now but likely our heating has been on this forenoon so the house is tolerably warm.

I wonder whether you think as much of me as I do of you. I love you more and more and I am longing to show you this.

Dearest love to our darling children, love to you mother.

Altogether and always yours,
O. W.

TIFLIS WED. 11 FEB. 1920

My own dearest darling,

My last letter was sent by the postman on Monday night.

I am passing through a troublesome period in my work. The behavior of our government is causing me great anxiety and as there have been no telegrams for several days on account of the “green” rising⁴³ on the Black sea coast, I have had no explanation of their policy.

The cold weather still continues and we have had a great deal of snow in the last 24 hours.

I feel dispirited and hardly know what to write.

“Ak min ven, kan du tro at jeg har elsket dig?”⁴⁴

---

⁴³ “Green Army” – was armed popular movement against Denikin at the surroundings of Tuapse and Sochi and was secretly supported by the Georgian government.

Tak for al den glede du har skjenket mig.”

12TH FEB.

I have just had breakfast, but no walk before it. The streets are slippery and I have hardly been out this week.

As you will see I was “vemodig”⁴⁵ last night, so I went to bed early. Luckily I can always sleep at any time day or night.

It is a weary business. I am putting out little fires that may at any time turn into big ones – building little dams in torrents that may sweep them away at any moment – sitting on a powder magazine which thousands of people are trying to blow up. And all the time I am at the mercy of employers who really know very little and seem to care still less about what happens. If the world only knew the stupidity of the people to whom it entrusts its affairs!

I have had all I really wanted in this world. Nobody could have been happier, for not only have I seen the realization of my most ambitious political desires, but I have had the great joy of happy work since my boyhood and the still greater joy of loving and being loved as few have been – none I think. I am content to stay on this ground floor of existence as long as I can be of any use here, but when the time comes to flit I shall go with gladness.

The postman has brought absolutely nothing for me – either from London or C[onstantino]ple. It is very sad, for I do not know when I shall get any more post. Our troops are leaving Batoum I hear – though the F. O have given no warning or notification of this – and I shall possibly be cut off from the world again as I was in Moscow. My only telegraphic communication with England is now through India and it is doubtful, and may be cut at any moment. Do not believe any newspaper stories you may hear about this part of the world.

I went out for an hour forenoon (a thing I have never done here before on a weekday); the streets were slushy and disagreeable and when I got back there were annoying interviews lasting far beyond the time when I ought to have had lunch.

You can imagine how unhappy I have felt since last Friday to see that all my six month`s work is imperiled.

It is very cold in the house again through the failure of the heating arrangements. We have it either too hot or too cold. Luckily the winter cannot last longer.

I have, as you see, no news so the closing of the bag does not find me unprepared. I began this after breakfast, and then went on after lunch and now at tea-time I have finished.

All my love is with you dearest. Kiss the children from far. Love to your moth-

---

⁴⁴ Ohh, my friend, can you believe that I have loved thee? Summit of all the happiness you have bestowed me. In Norwegian.

⁴⁵ Wistful – in Norwegian

er and all friends.

Your own O. W.

TIFLIS

14. FEB 1920

My own Sweetheart,

To-day is St. Valentine's and I write to ask you to be my Valentine for another year as you will always be so long as I live - the only girl in the world.

It is a poor day for the birds to be courting and choosing their mates. From the morning it has been snowing hard. In another two days we shall have had snow on the ground for a whole month. There has not been a winter like this since I was here last in 1911, when there was snow in the streets of Batoum up to the first floor windows. The starlings made their appearance some ten days (or more) ago. Poor things!

I wrote you last the day before yesterday and I am looking forward impatiently to the next post-day, hoping it may bring me something from my darling.

There are still great anxieties and the lack of telegrams from London is annoying.

To-morrow the military Chaplain from Batoum is holding a service here.

On Monday the Begtabegoffs will have at their house a special performance for me of the new Georgian Opera called "The Legend of Shota Rustaveli" conducted by its composer Arakishvili and sung by the best performers here. I am curious to see how an opera can be staged in a private house.

I have not been feeling particularly bright lately but to-day I am more lively. Grundy and Waite imagine they are going to have influenza (the fashionable complaint just now) but they may be, and I hope they are wrong. It is trying on account of the irregular heating; we are either too cold or too hot indoors.

SUNDAY 16 FEB.

We have had Church Services downstairs and I have done the most necessary part of my official work and now I have a few minutes left to write to my darling before lunch is announced. Could you get and read Dorothy Wordsworth's Journal⁴⁶ which I hear has recently been published by Professor Knight? She was one of the most beautiful characters and Wordsworth owed a large part of himself to her. I think you would enjoy inter-course with such a woman. She is one of the people I should like to meet in heaven.

The snow still lies on the naked hillside and the garden at my back and the

---

⁴⁶ Dorothy Wordsworth – Sister of English romantic poet William Wordsworth

trees are weighed down by big burdens of it; they are not the sort of trees to be snow ridden and the palms look unhappy and discolored.

We are to have in Tiflis the greatest Stadion in the world, in a suburb called Vake where the land lends itself to such an enterprise. It is to seat 140.000 people. "Tenk paa det!"⁴⁷ When the spring comes we are all to go out and plant trees round the spot. I only hope we shall not have to go out with guns and beat off Bolsheviks in the interval. The rising on the Black Sea coast is becoming more Bolshevik in character and in Batoum there are hordes of dangerous and nasty people of many nationalities who may make trouble. I have my faith pinned to the Georgians that they will not join with the German - Jewish - Young Turk plotters.

7 PM.

This afternoon your most welcome letter begun on Jan 13 and ended on the 14th arrived here by a casual King's Messenger on his way to Persia. It would be better to address your letters to the care of the Mid-Eastern Department, Foreign Office, marking them "To be forwarded by first safe opportunity". I do not think they come so quickly when sent through Oldham. Tom's letters are generally of later date than yours and today I have one from him dated Jan. 22 a whole week and a day more recent.

In answer to your question — the probability at present seems that I shall not go to Paris at all, but nothing is certain. I was on the point of resigning all together not very long ago and my position is still doubtful. The only thing I feel sure about is that I am very anxious to be with you about Easter and I shall do everything possible to that end - either by coming home or by asking you to come here. But events may be too strong for me. You will get some idea of my situation from Stokes.

Winnie's new friend is I believe very nice. Her husband I only know what I have been told. I saw him once more than 10 years ago for about a quarter of an hour and have not met him since. Of Col[onel] you can hear anything you wish to know from Tom. I have not, so far as I know, ever met him. My impression is that he was not greatly respected.

The newspapers you sent have not arrived. All the public news I have from England to-day is a bundle of cuttings sent by Tozer. I return the cutting you inclosed.

The Church Service was nice this morning - only about a dozen people altogether. The Chaplain lunched with us and so did Roberts, the head of the Indo-European Telegraph Station here, with which we have a great deal to do. He is recovering from remittent fever after an illness of four months which very nearly proved fatal. He was several years at Kertch and told me fairly recent news of my friends there - very bad news of Bol-shevik murders and so on.

Grundy and I, for our health's sake, trudged through the wet snow and slush to the other end of the town and went in for a few minutes to see Cherkesov's

---

⁴⁷ Think about it! In Norwegian

nephew and his wife Elena (Machabeli) and their 8 months old baby Misha which has now grown in quite strong and plump since it was weaned. It looked very puny and wizened before.

Dinner time! So I must interrupt.

10 PM

I see from Tom's letter that my staff sent you a telegram. This is the first I knew of it. It was very nice of them.

Monday 16 Feb.

No time for more and no news. I am quite well.

Dearest love to my dearest girl and the children.

Love to your mother.

Your own O. W.

TIFLIS

19.2. 20

My own dearest,

Since my letter on Monday I have not written a word to you and to-day there will be another post I hope. Perhaps it will bring me something from you.

It is a troublous time. I am fighting hard to keep the British troops in Batoum but I doubt whether I shall succeed. Some have gone already. It is a satisfaction to me that my work is appreciated at home and that the F.O. tell me I have their complete confidence. The spring will be a critical period and I need not tell you that I shall do my best to be with my darling at the earliest possible moment.

On Monday night the Begtabegoffs had their party. It was her Saint's day (Anna) and there were 70 guests. The extracts from the Opera were performed but I did not find the music as attractive as that of "Abesalom da Etheri"; this may have been due to the fact that the room was too small and there was no scenery and only a piano instead of an orchestra. Supper was rather long and I did not get home till 4 am.

On Tuesday I had a visit from Archbishop Mesrop of Alexandropol who looked over some Armenian Mss. I have and spent an hour with me.

Then came Majoni, my Italian colleague at Moscow. He has come here as Italian F.O. representative on a commercial mission of 40 persons. They brought 50 Carabinieri to protect them! He and one his companion came to lunch with us. In the evening Gegechkori (Min. for Foreign Affairs) came and had a serious talk about the situation.

We are having heavy snow every day and it is cold, but the house has been fairly warm these last days.

I shall not go for a walk before breakfast to-day so I spend the time writing to you and looking over at the portrait of my girl and the group of our three.

How do you spend the time? Are you reading much and learning French and practicing music? You must be a cheerful busy girl.

Gracey is coming from Erivan to-day with the Azerbaijan diplomatic agent to talk over several matters.

Last night a London newspaper of Jan 23 came and I see that people at home are beginning to take some interest in this part of the world. It is a pity they didn't do this sooner.

I am feeling quite well. I have my "ups and "downs" but I do not go far down.

The Bolsheviks are paying me polite attentions in the form of attacks printed in secret presses. They were good enough to send me one of these yesterday by post on which they had written "a present for the Carnival" and in which I am described as the "omnipotent Wardrop" under whose "Whip" the Georgian govt. Do what I tell them. They also talk about my "Fine hand" which is supposed to be pulling all sorts of strings.⁴⁸

19 FEB. TEATIME

The post boy only brought me some newspapers from you dated Jan. 8-9-10 (W.Hohenzollern's correspondence with "Nicky"),⁴⁹ a letter from Tom of Jan 18 and another letter (also posted) from Tom of Jan. 18 and another letter (also posted) from London of Jan. 26 (a fortnight later than your last). It is snowing hard. I am well.

20 FEB. 1.30 PM

The snow has been falling for some days but now the sun is shining.

This morning just before 3 o'clock we had quite a decided undulatory earthquake and I saw lightning at the same time. The whole thing did not, I suppose, last more than 20 seconds but though I have heard of no loss of life or great damage here there are reports of people being killed some miles west of Tiflis and at Gori the population are said to have sought refuge in the open air. Rooker and Daly were out at a dance and a crack appeared down the wall of the room where they were. I have felt very much worse earthquakes in other places (Italy, Haiti, Romania &c.)

I am feeling quite well but I wish I could get more fresh air and exercise.

Gracey has not yet appeared so I suppose his train is snowed up.

3 PM.

---

⁴⁸ Most probably here is meant a celebration dedicated to the De Facto recognition

⁴⁹ Correspondence between German Emperor Wilhelm II and Russian Emperor Nicolas II prior to World War I. As two of the emperors were relatives, their correspondence was of an informal character, thus calling each other "Willy" and "Nicky". That is why the correspondence, which went on in English is known as "Willy-Nicky correspondence".

After lunch, during the meal, at which there was a British Commercial man who told us interesting stories of his experiences here and in former years in Australia and Canada as Trade Commissioner, we had another earthquake lasting about a minute. It agitated the material objects in the room a good deal but was not bad enough to make us move, except to the extent of taking out our watches to register the length of the disturbance.

As the sun is shining I think I shall go out for a walk in spite of the heavy walking in the snow.

6 PM.

The bag is on the point of closing so I cannot write much more. I have been out in the wet streets and was glad to get some air. Dearest love to my darling and the children. Love to your mother.

Altogether and always only yours

OW

TIFLIS
SUNDAY, 22 FEB. 1920

My own Dearest,

It is sad to be still without news from you and as the railway is damaged by the earthquakes it may be some days before I have a letter from you. The letter I wrote on Friday (the 20th) has not yet left Tiflis.

Gracey finally appeared on Saturday (yesterday) morning. As I conjectured, he was snowed up near Alexandropol and it took 300 men to clear the track.

Last night I had to go to a very large party at the American Consulate. Though I had slept before it I was so tired that I came away quietly before midnight.

To-day the archaeological Society sent a deputation to present me with a diploma as honorary member.

I have had a fairly quiet day and feel consoled by the idea that my policy about Batoum is likely to prevail after all. Since my arrival I have seen everything, so far, turned out as I wished, in spite of strong opposition.

The earthquakes has proved to be more serious than I first thought. Gori (a town of 20,000 inhabitants, about 60 miles west of Tiflis) was completely destroyed - not a house left and about a score of villages near it are also ruined. Craters and hot springs have appeared and the fall of rocks threatens to alter the course of the river Kura. The railway is damaged and the rails are twisted. A large number of people were killed and tens of thousands are homeless in this severe weather and are short of food. Even in Tiflis we did not escape altogether for several houses are cracked from top to bottom and my own residence shows a good many small long crevices in the ceilings. One of the newspapers

to-day says it is the worst earthquake Georgia has had since 1088.

The days are getting much longer and I was able to see, to read till nearly six o'clock to-night. I only lighted my electric lamp to begin this letter. I was out for about an hour in the afternoon and though the roads are slushy and snowy the pavements are quite dry and clean. The air is cold but there seemed to be a suggestion of spring in the breeze and the sky was clear and blue.

I have written a short letter to Johnno for his birthday and told him you would give him a present from me.

The hope of getting home about Eastertide has not yet abandoned me. I shall do my best, though circumstances may be too strong for me. Do not forget me dearest!

MONDAY 23 FEB. 2 PM

Unexpectedly a postman came from Batoum to-day and is leaving again this evening so as I have a "conference" this afternoon I write you a few words more. With the idea of sending this off to-night. The post brought nothing from London. The sun is shining but I do not feel particularly lively. I am very tired of everything.

To-morrow there is to be an excursion to Gori to see the damage caused by the earthquake. I shall probably have to go but I object on principle to making a picnic of a disaster.

What more can I write? I am in an ill humor and had better stop.

Dearest love to my own darling wife and to the children. Love to your mother.
Always your O. W.

TIFLIS, 25 FEB 1920

My dearest Margrethe,

On Monday night I sent you a letter. To-day I have sent off a case which will be brought to you by Grundy's servant when it arrives in London; enclosed is a list of the contents. The valuable cornet which started from here on Jan 4 did not leave by steamer till last Saturday (Feb 21); I hope it will safely reach you before this letter.

Yesterday I visited the scene of the earthquake and found the damage much greater than I had expected. Gori was a town of over 30.000 inhabitants and not one of them has a roof over his head now, except a very few small wooden huts which escaped. The ancient fortress on the hill above the town poured heaps of stones down on the houses below it and four bodies were taken out of the ruins while we were in the town. The earthquakes were still continuing from time to time, though I did not notice them. The city will have to be abandoned altogether

and rebuilt somewhere else. It was pitiful to see the poor people sheltering under the canvas or under a carpet or rug and the tears came to my eyes to see children like ours shivering and hungry and homeless in a freezing atmosphere with snow all round. The town was bad enough but the villages (of which 47 are more or less ruined) are still worse and hardly anything has yet been done for their relief. Several people have gone mad with terror, even children. Infants were born prematurely while all the terror of the earthquake was going on. It was fortunate that the first severe shock frightened the people so much that they did not go back to their houses, even to cook food, so when the second great shock came they were mostly outside. There were no fires in the ruins. I went right through Gori and then right through the village of Khidisthavi (not the place of the same name in Guria where Tom once stayed). They were too awful to be described. I saw the house of the Amilakhvaris where my family was entertained in 1897, the front is still standing but all the rest is ruined.

The house of the Eristavis, where they also were, was completely gone and Misho Eristhavi and his family are living under a few carpets in the mud and snow and frost. The people are stunned and hopeless but they said they were grateful for our visit and our sympathy. It is a tragedy for every one of them.

It is still very cold and there is a strong wind blowing just now but the sun is shining. I am expecting Professor Tsagareli to call in a few minutes. He is nearly blind but still works hard; he is writing a book about the Georgian claims to independence and her territorial rights.

The Armenians and Azerbaijanis (especially the former) are giving trouble and I brought some of them together a couple of days ago to see if they could not come to terms. When I saw the miserable victims of the earthquake yesterday I thought of the hundreds of thousands of people who had been reduced to the same sort of misery by the deliberate design of politicians who ought to be hanged.

To-night I have another interview about the same thing and mean to say what I think of it all.

I am not feeling particularly well these last few days. My head annoys me a good deal, but I keep going and when the warm weather comes it will be pleasanter.

My hopes are fixed on getting away in April. It depends of course on the turn affairs may take but unless something very unexpected happens there is reason to believe I may get leave. It is sad to get so little news of you.

26 FEB 1920

Again the postman has come without bringing anything from you. The only thing he brought was a bag containing three copies of the Peace Treaty with Germany.⁵⁰ This bag had been sent to Tiflis via Bombay, you see with how much intelligence things are managed.

The weather is fine and becoming more and more like spring. I wish I could enjoy it more. I have a headache practically all the time and am sick to death of everything. There is no peace.

Our troops have stopped leaving Batoum. I have made another success in this; if I had not protested so violently they would have left and the consequences would have been lamentable. But this is only for your private information.

I must go out for half an hour and try if I cannot diminish my headache.

I have now come back from a stroll in the cold air and feel the better for it.

The bag will be closed in a few minutes so I cannot write much more. I have, however, time to tell you again how I am loving you and yearning for you and the children. If only I could have a month with you in a quiet, pretty country place, away from all this turmoil and fatigue!

Give my love to your mother and to Tom and Winnie and their children.

Think of me sometimes.

Your own

O.W.

TIFLIS, 28 FEB. 1920

My own Dearest, ,

On Thursday (the 26th) I sent you a letter and postcards to the children. Today I have a chance of sending a bag direct to London (by a certain Mr Wickes of the Cosmos Co.) and though I have very little time I must try to send you some news, if it be only to say that I am alive and well. If you are ever in doubt of that fact (through my letters being delayed) you have only to ask at the Mid. Eastern Dept. of the F.O. who are in daily communication with me.

I am sending a letter and a parcel to the F.O. by this bag. The letter is for Tom and contains 2 leases. The parcel is for you and contains a Tekke cushion cover (Half of a saddle bag) which I bought for you this morning at the price of Rs 11000 (i.e. about £1.1)- It will go well with your rugs but it needs cleaning. I hope you will like it. I have never seen any of the kind for sale here before.

This morning I went to the dentist and told him I should like to have all my teeth extracted. He is a very nice Georgian and is said to be the best dentist here. He has the euphonious name of Tzkhomelidze. He said he would pull out

---

⁵⁰ "Treaty of Versailles" – signed by the Victorious Powers of Entente with Germany on June 28th, 1919.

one tooth but no more, and guaranteed that he would provide me with a substitute for it and for the others I lost in Sevenoaks in a very short time and that I would have no more trouble in connexion with this matter for years. I am not sure that I agree with him but I shall give him a trial. He pretested that my remaining teeth were quite sound.

The fate of Batoum is decided (the telegram has just come in) and in a fairly satisfactory way. You will have seen the news before this letter reaches you.

The „Morning Post“ article on Batoum which you sent me was, as you say, malicious and purposely misleading. Don't believe anything you read in the newspapers.

Now I must thank you for your two letters covering the period from Jan 19 to Jan 28 and the two bundles of “Morning Post” and “Observer” down to the 28th. It was such a pleasant surprise to get them yesterday from a stray messenger to Persia after being disappointed the day before.

Please also thank your mother for kind card of congratulation. It was indeed the dream of my life (so far as public matters go) to see Georgia recognized.

There is no news of the Cherkesoffs and I do not think anybody here knows they are on the way.

It is really like spring to-day. The sun has been shining so brightly and there is quite a public meeting of twittering birds outside my window chattering in a spring like way.

You were right to send £5 to Mansfield. I have always thought they were doing good work in Canning Town.

What a nice day of sightseeing in London you seem to have had. I hope you will continue to make such excursions.

There is no great hurry about the children learning much at school. The chief thing is for them to be healthy and happy and to form good habits and get some idea of method and alacrity. I do hope Jamie dear will soon be stronger. Keep him in the open air as much as possible and give him good plain nourishing food without any sauces of trimmings. Tell Nino she must not be self-willed with Mor⁵¹ and tell Andie I am so glad he is a good boy “often”. Tell them all Far⁵² will be “so glad, so glad” when he is with you again. I am still hoping to get home about Easter.

To-day I feel better than I have done for weeks. Hardly a trace of headache I do not know what the cause of improvement can be – possibly barometer.

I wonder whether this letter will get to you in record time. It was pretty good that mine of Jan 5 arrived on the 23rd – only 18 days! It ought really to be 8 at the most if the communications were normal. A “god klem”⁵³ to my own darling wife and to Nino, Jamie and Andie.

Your own O. W.

Letter No 26

TIFLIS

---

⁵¹ Mor – Mother, in Norwegian

⁵² Far – Father, in Norwegian

⁵³ God klem – Good hug, in Norwegian

2 MARCH 1920

My own dearest little wife,

I have had a long talk with the Cherkesovs who arrived here to-day and brought me news of you and gave me your letter of Jan. 15 which was the nicest I have had for sometime. The par-cels are not yet unpacked from their trunks but they will hand them over to-morrow when they come to lunch.

While I was writing the above I got a telegram which (for once) was not disagreeable. It says that Loudon, who was with me in Moscow and has recently (is it the third or fourth time?) had to evacuate Odessa, just before the entry of the Bolsheviks, will arrive here to-morrow to work under me as Consul. A few hours ago I had a wireless telegram, through Persia, telling me he had left Constantinople for Tiflis on Feb. 26 and as I knew that a boat which sailed on that day had been mined in or near the Bosphorus I feared Loudon had done his last trip. A Greek diplomatist who was to come here as Minister was blown up on that boat but escaped with his life – minus all his baggage - and had to go back to Constantinople.

Blowings up are the fashion. A steamer in Batoum yesterday with a cargo of dynamite for Denikin went up in the air, and a gentleman who had some sort of grievance against his family threw a bomb in or near the domestic hearth in his Tiflis home to-day and one of his lady relations was killed. It's an unquiet world.

The Cherkesovs are quite lively and cheerful. He looks younger than ever and she says Nino was actually flirting with him, to which I replied that (as she knew) he was irresistible.

I am glad Camilla saw Sundlo. He would be able to tell her at least that I am not living in a cave or up a tree.

The youthful members of the staff have gone to see part of an Opera. They seldom get the whole performance for there is much work and when they do go they always have to sacrifice some of the dinner.

By this post I am sending you some pictures of the Gori earthquake but I fear they will not give you an accurate idea of the damage. Perhaps Grundy's films may be better when they are printed.

I must really get up and hear the thrushes singing in the garden one of these days. Lately I have been waking early but unfortunately my room is not on the garden side of the house and it is still too chilly to permit of a séance on the balcony before dawn.

To be continued.

3 MARCH 1920

Another perfect day so far as weather is concerned.

Enclosed are Grundy's photographs of the Gori earthquake - 13 of them; they will give you some idea but of course you do not get the "stemning"⁵⁴ in a photograph.

Loudon arrived this morning. He wanted to go home when the Bolsheviks drove him out of Odessa but the F.O. have sent him here to help me with the commercial work, which is abundant and annoying.

I wonder whether you ever received the parcel of silver I sent you on Nov. 20 and in fact whether the things I have put in the bag generally have reached you. Waite and Grundy both seem to have lost valuable carpets etc. which they entrusted to a traveler. The parcel I refer to contained I think a silver wine ladle, silver belts etc. The most valuable things however are in the three parcels I gave to Stokes (including Nino's necklet and cross in a Persian box). By the Cosmos steamer I sent some MSS and a large Persian antique jewel case as big as a writing desk. By another steamer (the "Phrygia" I believe) went the valuable Persian picture carpet for which I paid about £120; but all these will be delivered either by Stokes or by Grundy's servant.

About my homecoming - one of the things on which it depends is whether the F.O. means to appoint me definitely as diplomatic representative or not. If they do I suppose I should accept and in that case I would come home as soon as possible and arrange for our all coming out here, after some months' leave, to settle down for a year or two. If the F. O. appoints anybody else, of course I should come home and take several months' leave before going to Paris or whatever other post they might induce me to accept. The question should be settled pretty soon for I understand the other Powers are all on the point of sending out ministers or charges d'affaires.

Another matter, of course, which will affect my plans, is the political situation. Should the Bolshevik advance be continued so as to threaten Transcaucasia it would naturally be impossible either for me to leave or for you to come out. My own view of the matter is however optimistic on the whole; the only point I am uneasy about is Baku, which is tempting from the petroleum point of view.

If only the journey were shorter and more comfortable I would have asked you to come out months ago but to have you travelling for about a month under the most unattractive conditions, exposed to great risk of infectious disease and other dangers is not to be thought of.

It is all very sad, for there is no time when you would have enjoyed being with me more than the present and there is no time when I have longed more for you.

We can only wait for the progress of events and I do not despair of a meeting about Easter or soon after. Certainly by the end of this month the situation will have changed either for the better or the worse and when Stokes comes back there will be more chance of my getting home if it be the choice I make.

---

⁵⁴ Stemning – Mood, in Norwegian

The Cherkezovs say I look well but tired. They both look well and lively after their voyage of 24 days.

Thursday afternoon.

The bag this morning brought nothing from home and as it goes out at 6 I shall not have much time to write you, for I have some official visits to make at 4 (it is now 3.55) and at 5 I have to receive official visitors.

The weather is all that could be desired. So warm that I have had the door on the balcony wide open since the morning.

My parcel from the Cherkesovs has not yet been delivered.

The dentist will I hope finish with me to-morrow.

I am feeling quite well but longing very much for you. If not April then May will I trust see us together again. Dearest love to my own darling and Jamie, Nino and Andie. Love to your mother.

I am still busy and I wonder when things will be quieter.

Altogether and always your

O. Wardrop

I bought this morning for about £2 a Georgian drinking vessel ornamented with silver (including two curious groups of animals).

The visits I paid since writing the above were blank. The only one I was sorry not to see was Pss. Liza Saginova (Chavchavadze's sister) whom I have not seen more than once since my arrival. I have no time to visit the people I would really like to talk to.

Again dearest love to my darling.

TIFLIS
SUNDAY EVENING
MARCH 7, 1920

My own dearest,

I have not written anything since last Thursday (March 4) when I sent you a letter inclosing photographs of the ruins of Gori and four newspapers. I also sent a letter to Tom at the same time.

Your parcel has now been delivered by the Cherkesovs and I send you my best thanks for the things, which are all very useful.

On Friday I drove up the Codjori till we came to a snow-drift about three feet deep and had to turn back. The air is now quite spring like and all the snow had disappeared from the garden yesterday after lying there since Jan 17. It is now light enough to read till about half past six.

Your last letter asked for carpets and yesterday I bought for you two Hamadan "runners" - old but in perfect condition and of camelhair; they are finer than the camel hair we have already but will go well with it. They are fifteen feet long and about three feet wide. I paid Rs 40.000 for the pair and this is about £40

to £50 (according to the exchange, which varies a good deal). I am assured by people who know, including Grundy (who is quite an expert) that I made a very good bargain. No camel hair carpets have been made for many years now and they will probably never be made again for the material is too valuable.

I saw at the same time some fine Tekke carpets but the price asked was £1000 for the best although it had several holes in it (which can be mended). The holes were caused by the ignorance of the people (Russians) who had owned it and had beaten it.

An Oriental carpet or rug should never be beaten but either brushed with a hand brush or with a carpet sweeper.

I have a great deal to trouble me just now in my work. If you only knew what anxieties there are! I feel more than ever that I ought to get away for a complete rest but it is absolutely impossible and I must in any case go on till Stokes returns.

For good reasons which I cannot tell you just now it is not advisable for you and the children to come out here at present though it is always possible that the hindrances (political) may disappear suddenly.

Since the Begtabegoff's party on Feb. 16 I have only once been out in the evening (at the Americans' for half an hour a fortnight ago). I cannot manage these social duties as well as the work without risk of breaking down.

To-night I am asked to a great fete but refused. It is to celebrate the recognition of Georgia and to raise money for the relief of the sufferers by the earthquake. The organizer and his wife came to ask me to-day but I had to decline. They are going to announce that they are establishing a fund in the name of the President of Georgia and myself for education of young Georgians in England and they are giving £1000 to start it. They are called Beridze and he is manager of a British Trading Co. here called "Cosmos".

WEDNESDAY 10 MARCH 1920

I ought to be ashamed for not writing anything to you since Sunday. I was on the point of writing two or three times but felt I had not the proper "stemning".⁵⁵ To-day again I am not in a bright humor. There are so many annoying things and so much to cause anxiety about the political situation. Consequently my vitality has been depressed and I ought really to take a complete rest. The staff insisted on my having breakfast in bed to-day and I have just come out of my room (at 11 Am.) to start my day by writing to you. It is simply a perfect summer's day and so warm that I sit with my door wide open and the sunlight pouring in on the floor...

I have prepared a telegram to the F.O. asking for leave to come to England and I may send it any day. Somebody would have to take my place and I propose Stokes and even if they send somebody else I should like to have S[tokes]

---

⁵⁵ Stemning – Mood, in Norwegian

back at Baku before I left.

On Monday a certain Sir John Hewett, who has done very good work in Mesopotamia and India and is, I believe, a Balliol man, arrived here had lunch and left yesterday on a short trip to Baku on business. He is a president of the London School of Oriental Studies of which Prof. Dennison Ross (now knighted) is Principal. Curiously enough I had just been offered a collection of 500 Persian, Arabic and Turkish Mss. at a low price (£2000) so between us we are trying to get rich people in England to buy the Mss. either for Ross's School or for the Bodleian.

This morning I bought the following for you:

1. A perfect Old Persian enamel box dated more than 120 years ago with a whole romance depicted on it. I have hardly ever seen anything of the kind so fine. Price £5.

2. a very delicately carved Chinese ivory scene in miniature with many figures and building and garden all in the form of a brooch with a thin gold band round its edge; about this size. Price £1.10.

3. A Persian enamel miniature on copper, oval shaped about this size; slightly chipped at the edges but in good condition generally. Price £2.10.

You may think I am buying "curios" recklessly, but I think you will find that even from the economic point of view I have done well and that most of my purchases, if you have at any time need to part with them will bring three or four times what they cost. They are really better than money in the bank from that point of view but I hope you will not need to sell.

And now, having disposed of minor topics I can take in hand your dear letter of Feb. 2nd to 4th which arrived on Monday forenoon, March 8th. It is an epoch making letter in that it bears the signatures of "Jamie Andie Nino". If they knew how eagerly I am waiting the time when I can obey their request to "come home".

On the same day as your letter I had one from Tom of the 12th. (a whole week later) and Waite has one from his wife dated the 22nd. (Eighteen days later! telling of her visit to you I believe). That man Oldham is much to blame for keeping back your letters and I hope you have ceased to send them to his care.

I am so sorry you had not been quite well and hope you are now quite strong.

The newspapers you sent down to Feb 2 have arrived and Tom's weekly papers down to about the middle of Feb., also the copy of the "Contemp[orary] Review" with Nevinson's⁵⁶ article about Georgia.

By the way, I see it is proposed to give one of the Nobel Peace prizes to Lange.⁵⁷ I should think he deserves it as much as anybody and if he gets it please congratulate him from me.

---

⁵⁶ British Journalist, a friend of Varlam Cherkezishvili and sibling Wardrops. In 1906 he traveled all around Georgia and among others he met Ilia Chavchavadze. When he returned back to Britain, he published number of supportive articles in British press on Georgia. Together with Cherkezishvili and Wardrop, he was one of the leading figures, who was preparing submission of "The Petition of Georgian People" to the Hague Conference in 1907. See more details in: D. Shvelidze – ai vin i qo, kartvelno, varlam cherkezishvili (Georgians, look who was Varlam Cherkezishvili!), pp. 234-241.

⁵⁷ Christian Lange – Norwegian historian and political scientist. In 1919 he published "History of Internationalism" (in French), which prepared an ideological ground for the foundation of League of Nations. Primarily for this book he was awarded Nobel Prize in 1921.

Love to your Mother. I am afraid I sometimes forget to send "hilsen" but she will know that it is only forgetfulness.

During the writing of the above I have been continually interrupted. First by an officer from the Batoum garrison with troublesome news about the behavior of the Georgians. Then by a deputation of villagers from the Kars district to complain that the Armenians are destroying their houses and killing them and their wives and children. Then by the new representative of Azerbaijan in Armenia, a certain Teinurr Bey Makinsky, a former student of Moscow University where he was contemporary of Khatissian, the Prime Minister of Armenia. He tells me his predecessor, my friend Akhverdoff, was robbed on his way to Erivan of 5 400.000 Rubles which he was carrying for the relief of the Mussulmans in Kars district; it seems the train was stopped by brigands near Sanain in the so-called "neutral zone" between Georgia and Armenia.

I must really do some work now but hope to continue this letter before sending it off to-morrow night.

WEDNESDAY EVENING.

The staff told me to go for a drive this afternoon as it was bright and warm so I went with Rooker and Lowdon to Mtzkhet and we spent half an hour in the Cathedral. On the way back a tyre burst and we were a good deal delayed, so I was nearly three and a half hours in the open air and that should be good for my health.

I must, now write to Tom before going to bed. Please give him a cheque for the insurance for another 6 months on my luggage.

THURSDAY 11 MAR.

Your letter of the 16th has come to-day. As your last was dated Feb. 4 there must be at least two of yours still on the way.

You cannot have better weather than we have. It is warm summer.

What you tell of the children is very interesting. I do long to see you all.

There is plenty of work. I have just had an interview with two of the Ministers lasting two and a half hours. If I could only get away from it all for a bit!

Dearest love to my own darling wife. I see I shall not be home for Easter unless I can get an airplane to bring me; but I still hope to be with you sometime in April.

Your own
O.Wardrop

TIFLIS

14. MARCH 1920

My own true love,

My last letter was sent on the 11th and I hope we shall have another post to-morrow.

For a few days I have been taking life easily and rising after breakfast. The staff brought Dr. Ghairbashidze⁵⁸ to interview me yesterday but I was able to tell him quite truthfully that my general physical health is quite sound, save for headaches, and that all I needed was rest and change. He agreed and wants me to go away to the country for a few days but I prefer to come home if it be possible. I have not yet sent my telegram to the F.O. applying for leave but expect to do so tomorrow. There has been, and there still is, too much incident in my work and human attention is a limited quantity which may be worn out.

On Friday we had a three hours' drive past Codjori to the 29th verst on the road to Manglis - that is almost half way. We were pretty high up and it was rather cold on the way back, but it was an enjoyable trip among wild mountain scenery.

Last night we went, to a quiet dinner with the Gvazavas. The other guests were the Cherkesovs junior (our friends Elene Machabeli, her husband and sister) and the Apkhazis. It was the snuggest and most homely party I have been at here and we got away reasonably early.

This morning the Cherkezovs junior came on purpose to see the photographs of our children. There you have all the private events of the last few days. Of the public events I will say nothing. They have been on the whole annoying.

Yesterday and to-day have been cold and dull and we have had some rain. A rather smelly portable stove which Rooker brought out in his luggage is feebly trying to warm my room but gives more odour than warmth. Our central heating is taking a rest again.

Majoni was to have come to lunch before departing for Rome to-night but he sent a message to say his official duties prevented him from lunching at all.

I need not tell you how I am longing to be at home with my darling wife. What a long time it seems since we parted at Victoria and what a long way - but if only there were facilities, the 3500 kilometers could be flown in two days.

MONDAY, 15.3.20 AFTER LUNCH

I am having the luxury of a day in bed, in accordance with Dr. Ghambashidze's instructions, and I could not have chosen a better day for the purpose - it is cold, dull and rainy. I have also missed some troublesome interviews and that is a great advantage.

---

⁵⁸ Well-known Georgian doctor - Vakhtang Gambashidze, who, after Bolshevik occupation, emigrated to Paris and was in charge of the Georgian community in France. He was a brother of the head of Georgian diplomatic mission to The Great Britain - Davit Gambashidze.

The telegram applying for leave has not been sent off yet, though I have had it ready for some time. The reason is that I am afraid these people here are in danger and till I know that proper measures have been taken to help them I simply cannot leave. I have had some trouble with the Social-Democratic government (not real trouble or anything like a quarrel) and they have been naughty children but after all they are only children and as they persist in calling me their "Godfather" I suppose I have certain moral, if not religious, duties towards them. I must say I do not like Social-Democrats as Social-Democrats for I think the theories of those people make them less "gentlemanly" than they would have been otherwise. However, the people at large, especially the poor people, are not Social-Democrats and I think they are fond of me, at least everybody tells me they are, so until I know they are safe I want to stay with them and take the risks, which are not after all as great as the people who threaten me pretend to think.

The bag from Batoum has brought absolutely nothing this morning but various distinguished persons seem to be on their way hither and some of them may bring letters.

You have probably heard that things are going badly with Denikin. He is evidently finished and the Bolsheviks will take what is left of the old Russia, except Transcaucasia, out of which they can be kept if the Allies, and especially Great Britain, will behave sensibly - but as you know, I have no faith in the intelligence of governments;

I don't suppose Lloyd George knows where the Caucasus is and even if he knows that he is, judging from a speech he made in February, incompletely informed about the political aspects of the Transcaucasian questions. Lord Curzon, however, knows all about it and I hope his influence may prevail over that of his colleagues - especially Churchill.

I do not know whether to send this to-night or to wait for a better opportunity. I think I shall sleep over the question. I have been sleeping most of the last 24 hours.

Would the children each learn a hymn from the Church Hymn Book to sing to me when I come home? Jamie No 411, Andie No 403 Nino No 427.

Postcards are not very easy to get but I shall try to send them some by the next post.

TUESDAY 16TH MARCH.

I got up in time for my final visit to the dentist at 11, when I handed him Rs 25.000 (say £25) I would rather have spent the money in some other way but I understand his charges were moderate at the present rates.

There is great agitation among the domestic servants for it has been discovered that a pair of my shoes and a pair of Grundy's and clothing of Rooker's were stolen the other day so public opinion has demanded the introduction of the

police or militia. I had rather they had been kept out of it.

The servants are indignant that such a scandal should have happened in a house where nothing had ever been stolen before.

Rooker went to Baku last night for a couple of days with my permission.

At last I have sent off my telegram to the F.O. asking for leave as soon as possible. I ought to have a rest, and if anything should happen to prevent me from leaving I can always postpone my leave. I would certainly not go away and leave these people in the lurch if I could be of any use here.

Loundon's appointment here was only temporary and the man who is to replace him is already in Batoum on his way here so L[oundon] may carry this letter with him and perhaps a bag for you containing carpets &c.

It is another chilly, dull, rainy day. As regards the "picture" carpet I sent you some time ago - it may interest you to know that the dealer from whom I bought it offered to buy it back from me at the price of Rs 200.000 which at the present rate of exchange is well over £200. As for the Hamadan (camel hair) "runners" I bought recently they would certainly fetch here in Tiflis double what I paid for them. I hope they will reach home safely for I feel sure you will like them.

**THURSDAY, MARCH 18
3.20 PM.**

The bag is closing at once and I have no time to write more. I am much better. Dearest love to my own dearest.

**TIFLIS
SUNDAY 21 MARCH 1920**

My own Dearest,

My last letter to you left on Thursday the 18th. My last from you was dated Feb. 16 and received March 11th. Perhaps I may have something from you to-morrow.

On the 18th I received by the ordinary post Camilla's letter of February 8. Please thank her very much and say I shall try to answer her soon. Last Friday (the 19th) there was a great demonstration to demand Batoum for Georgia. It was really organized by the government and this seems to be a stupid policy instigated by their enemies. The day was a holiday and the streets were full of processions. I had to receive a deputation and the report of what I said to them is, as usual, deliberately falsified in the press. Cherkezov spent an hour with me afterwards and I told him. As I have told others, how stupid I think the whole thing.

The head of the Board of Trade (Sir Hubert Llewellyn Smith) and three of

his staff are here on their way home from Persia and have to be looked after. Also British officers from the N[orth] Caucasus, where the Denikin's force has practically ceased to exist.

Aneta Chqonia called this morning and said the white home-made roll of woolen material (which I shall send you by the first opportunity) was for you.

This forenoon I returned the call of an American Admiral who has come up on a short visit.

To-day is the Persian New Year - a very good time to begin the year when the spring is making everything fresh and attractive in these parts.

That is, I think, a chronicle of all that has happened since my last letter to you.

By this bag I am sending you some newspapers. Among others a comic journal entitled "The Devil's Whip", on the first page of which you will see me represented as Orpheus, charming the Georgians while the British steal Batoum! There are also two small pamphlets, one with Marjory's portrait and one with mine on the cover. I send duplicates in case Tom would like copies.

I am taking things easily and do not feel particularly lively, I am tired of the continual struggle. My application for leave should have reached London by this time if the telegraph is working properly. Can you believe that a couple of days ago I got in one day two telegrams from the F.O. one of which was sent off eight weeks before and the other six weeks before!

I do hope I shall be home in April. I asked that Stokes should leave London this month if possible and I also asked that you should be informed if my leave was granted.

MONDAY 22 MARCH 1920

It is a beautiful warm day and I am enjoying the sunshine, but I have a great deal to do and have only a few minutes free before the bag is closed at half past three. There is nothing new to tell you and nothing has come from you - to my great disappointment.

I send you all my love

Your own

O. Wardrop

TIFLIS
22 MARCH 1920

Dearest,

Just a line in great haste to tell you that I am sending a bag to the F. O. which Tom or you could call for. I have already sent you a big envelope containing a small letter and several newspapers which ought to reach you by post at the same time as this.

The tag contains: The Kashgar rug with blue ground, a bundle of Mss. Intended ultimately for the Bodleian and some portraits, specimens of Persian handwriting, a small picture of the banks of the river Kura near Tiflis with Kazbek in the distance, also an icon of Tamara. (Not good) &c

There is great excitement about the Bolshevik advance. I hear that Vladikavkaz and Lars are in their hands, so they are only about 100 miles from Tiflis. I wish people here were a little more level-headed. If they were they could easily hold their own against any invaders and keep down any paid intriguers in this country.

I wonder whether I shall be with you by the end of April. I see no reason to the contrary at present if Stokes gets away in good time and makes a reasonably quick journey.

It will be delightful to be with you and the children again. You are the people in the world that makes it worth living in for me. The sun is shining on all your dear portraits on my table in front of me as I write.

I am also sending you the roll of white cloth from Aneta Chqonia.

Again dearest, dearest love to my own darling.

O. W.

TIFLIS
LADY DAY (25.3.1920)

My own darling,

On Monday (Mar 22) I sent you a letter telling you that by the same bag I had forwarded to the F.O., to be called for in the Mid-East Dept., three parcels containing:

Kashgar blue rug;

Bundle of Persian and Arab Mss. &c

Roll of white homemade native cloth. In another letter by the same occasion I sent you several newspapers and postcards for the children.

To-day I am sending you by the F.O. bag, addressed as before, the two long camelhair Hamadan carpets.

On Tuesday I had two hours with the Prime Minister and Minister for Foreign Affairs and to-day I have had two hours more of talk with Jordania and Cooke-Collis, the Military Governor of Batoum, who was also present. It is a very

trying time and my health is somewhat the worse for the continued strain.

Yesterday I had a short visit from Zachary Chichinadze, the publisher of the pamphlets I sent you with portraits of Marjory and myself. He is over 70 and is a very devoted patriot whom I have known for many years. He brought me several books for the Bodleian.

I also visited the Library of the Constituent Assembly and gave them copies of Marjory's books and mine and they gave me some books in return.

Yesterday I had an hour with the Cherkezovs on the balcony of their modest little apartment high up on St. David's Hill. From the other balcony there is a fine view of Tiflis.

They are pressing me for this letter to put in the bag General Cooke-Collis is waiting for dinner with us before returning to Batoum, so I must stop.

I send by this bag a letter to Camilla.

Dearest love to my own darling and the children and love to your mother.

Your own loving husband

O. W.

TIFLIS

SUNDAY, 28 MARCH 1920

My own Dearest,

Here I am again beginning a letter to you without having any from you to answer. Your last was of Feb 16; my last to you was March 25 and on that day I sent you to the F.O. the two Camel hair carpets.

On Friday I had a visit from General Erdeli⁵⁹ who has given up the campaign in the Northern Caucasus and is going with 4 000 troops he has left, including 1600 officers, and their families to be interned at Poti. The same afternoon I drove 43 versts up the Military road, through Mtzkhet to Tsilcani and saw the refugees coming down from Vladikavkaz; some in motor cars, some in open carriages others tightly packed in rough country carts and the rest going wearily on foot. The most saddening sight of all was to see a poor man walking quite alone without any luggage, tenderly carrying a baby in his arms. Where was his poor wife? - Probably dead by the roadside.

Yesterday arrived de Martel, appointed French Commissioner here; he was formerly a colleague in Siberia of Eliot, now Ambassador in Tokyo whom I succeeded in 1892 as Private Secretary in Petersburg to Sir Robert Morier.

It was a worrying day yesterday and I had several visits, including one from the Acting Minister for Foreign Affairs as late as ten pm., besides an interview with the Minister President.

The general political situation is far from being bright or simple. There is a report to-day that Novorossisk is in the hands of the Bolsheviks. Things are not

---

⁵⁹ General of Denikin's forces

going smoothly between the Armenians and Mussulmans. There is nervousness about the possibility of outbreaks in some of the towns, where the Bolsheviks have spent much money in buying support. The wretched "Batoum question" is not yet solved. Altogether my position is not an easy one and I wish I had better health to face all the difficulties and complications.

As you know, I applied on March 12th for leave to come home and I asked the F.O. to let you know the Result of my application. But our telegrams are taking a very long time to arrive. Even if my request be granted it is unlikely that I shall be able to get away before the middle of April, so my hope of being with you for Easter was a vain one.

Quite possibly I may be able to persuade Dr. Ghambashidze to order me to go to bed for a week. Though I have no ailment sufficiently definite to justify this I am so exhausted and run down that I think I am justified in shutting myself up to escape tiresome conversations.

Last night Cherkezov came in when we were at our late dinner and he stayed a couple of hours. It is a comfort to talk with him. We had meant to drive to Manglis to-day, but the motor car is not repaired yet. It would not have been a good day for the trip; because it was raining all the forenoon and the air is cold. I have not been out of the house though it is teatime already.

There is a Russian book of which you would, I think, enjoy the English translation published within the last two or three years. It is S. T. Aksakov's "Family Chronicle and Reminiscences" (the title may be different in the translation) and tells the story of his family. The part about his father and mother and his own childhood is very good. At the Sevenoaks Library they may have a copy, or if not they could probably tell you who are the publishers.

I forgot whether I told you that I found the other day at a second hand book-sellers a copy of "the Annual Register, or a view of the History, Politics and Literature of the year 1805" exactly as it was issued, unbound and unopened. It has probably lain in Tiflis for over 100 years. I have cut a few pages (there are over 1000) and read about the death of Nelson and the battle of Austerlitz. That was a stirring time, but how small the events seem compared with those in which I am playing my small part in this remote unquiet corner!

In the next room the staff is deciphering belated telegrams of which a bunch came to Batoum by boat yesterday. They are of the most uninteresting kind, as seems to be the case generally when communication is resumed after a long break. I have plenty of responsibility (more than I desire) for I have to act immediately without being able to consult London and without knowing even the general lines of policy governing the actions of the British Govt. In the circumstances it is inevitable that I must make mistakes but I hope they will not be too grave. So far, at least, I have not been reproached for anything by the people at home.

I inclose three Azerbaijan postage stamps which are I think rare and valuable in England.

Monday afternoon.

The bag is leaving in a few minutes so I have no time to write at length. Noth-

ing from you arrived this morning and no official correspondence from London. I have several interviews this afternoon so I shall be pretty tired before evening. Dearest love to the dearest of wives from her altogether devoted husband.
O. W.

TIFLIS EASTER SUNDAY APRIL 4. 1920

My own Dearest,

I wrote you last Monday and not much has happened worth writing about since then. I had a letter from Stokes dated March 14 telling me that he had seen you and that you were all well; but the latest direct news from you is still your letter of Feb 16. It is wearisome to wait so long for letters! I had however, newspapers from you for the period from the 4th of Feb. to 4th of March which have given me some long desired information about what is going on in the world generally but the most important part of the world for me - the part near the Vine - remains unknown for the last seven weeks.

As I told you in my last letter, I made up my mind to have a week in bed and to make an excuse for not getting up; I had medical advice about a swelling you may remember I told you about, on my left shoulder. I was told it was better to get it removed as it had been there about 10 years or more and might be troublesome if neglected. So last Wednesday a certain surgeon named Machavariani⁶⁰ came and removed it. He said it was a "fibro-lipoma" (I think that is right) and it was a good thing I was rid of it, for though it was not dangerous in its present state it might have become so. He found it was much deeper than he had expected but the operation was quite successful and I did not need any chloroform or general anesthetic, but only a slight local anesthetic. The whole performance rather amused me, but Grundy (who insisted on being present) was rather horrified I think - in spite of all his hospital experience - and I must say (strictly between ourselves) that it seemed to me the job might have been more artistically performed, though Dr. M[achavariani] has quite a high local reputation and is I believe professor of surgery at Tiflis University. I have not lost an hour's sleep or a meal through the operation and my temperature has been absolutely normal all the time. The wound is healing rapidly and I can move about in my room quite easily.

My general health has benefited very much from the rest and my headaches have disappeared. It is only the most important questions that are brought in to me and I can devote all my attention to them. Such questions as - what is the best way to deal with Denikin's fleet in the Caspian now that it has no port of its own to

---

⁶⁰ Prof. Alexander Machavariani (1884-1941) – Graduate of Russian Military-Medical Academy in St. Petersburg, where he obtained his doctoral degree in 1914. During WW1 period he worked for the military frontiers. In 1919 he joined Tiflis State University and is considered to be one of the founding fathers of Georgian surgery. Shortly before his death he became a member of Georgian Communist Party in 1939.

go to? How can the Armenians and Mussulmans be prevented from slaughtering and ruining each other? How can the Bolsheviks be kept out of Transcaucasia? What is to be done with the thousands of refugees from the northern Caucasus? Such questions are not as easy to answer as you might think.

The other day I bought you three Oriental rugs which I hope you will like. They are all good of their kind, and a great bargain, for I only paid Rs.12 000 (a little over £12) for the lot. The smallest is a Chichi from Dagestan in dark quiet colors; it wants over stitching at one end, where it is worn to prevent it from getting worse. The next in size is a Baluchi,⁶¹ mostly red, with quite a good sheen on it when you put it in the right light. The largest is a variegated Zilleh, rather thin material, which would do for a bedside rug; it comes from North West Persia. Lowdon has kindly promised to bring you these as he proposes to go home this week.

I have still no answer to my application for leave but it may come any day now. The F.O. has been asked to inform you of my movements.

My hope of being with you at Easter has been disappointed. I wonder whether I shall be home for the beginning of May.

I need not tell you that I am always thinking of you. Last night at 11 (I suppose about 9 o'clock your time) I tried very hard to make you conscious of my presence. I imagined you and your mother to be sitting in the library and I came in at the door and over to your chair and sat down beside you and then sat on the rug at your feet with my head on your knees. I fear my psychical experiment had no success. It occurred to me that on Easter Eve you might be thinking of my hope to be with you at that time.

MONDAY, APRIL 5.

I had a good night, as usual, and feel quite comfortable. The surgeon will come in about half an hour and I hope he will make a good report. I have had no fever. It is quite pleasant to have the bandages changed daily.

Gracy has been in to see me for a few minutes. He is going down to Karabagh to-morrow with French and an Italian officer to enquire into the fighting there and try to stop it if it is still going on.

This forenoon I have been reading a copy of Don Quijote which I bought in Tenerife in February 1912 - before I had met you! It is a book I always delight in and have read it many times during the last 40 years. I hope the boys will enjoy it as much as I do when they are old enough to appreciate it.

Tea-time

Luke, who is private secretary to Admiral de Robeck, the High Commissioner at Constantinople arrived at lunch time and I have just had an interesting talk

---

⁶¹ Tribal carpets from Balochistan, the region which is covering bordering territories of Iran, Afghanistan and Pakistan.

with him. He has brought me a copy of his Handbook to Cyprus of which a new edition has just been published in London. He was there as Commissioner from 1911 till the war began. It is one of the most beautiful islands in the world as you know. Luke is going down to Baku to-morrow for a few days and I rather hope the F.O. may authorize him to take my place here for a time, if Stokes is not yet ready to return, and let me come home this month.

Who knows? It is just possible I may be with you before you get this letter.

I do hope you will not be worried by any absurd news you may get from the newspapers about this part of the world. You may be sure that everything is either false or exaggerated. We are hoping to get telegraphic communication of a more rapid kind before long.

Well, Darling, I must stop now for the bag is to be closed. Dearest love to my very dearest sweet wife and children. Love to your Mother.

Til gjensyn!

Din⁶²

O.Wardrop.

TIFLIS
SATURDAY AFTERNOON
APRIL 10. 1920

My own Dearest,

I am sitting basking on the balcony with the swallows flying twittering over my head. It is so hot that I have to move into the shade from time to time as the sun progresses.

The surgeon has replaced the bandages by a sort of plaster, so I can now dress in the usual way, and to celebrate my convalescence I have put on a tie of your favorite purple. I hope to go out for a walk early next week.

On the 5th I sent you a letter and on the following day Lowdon left for London and said he would give you news of me on his arrival and hand over to you the three rugs I mentioned in my last letter.

Gracey brought me such a large arum lily in a pot this morning, to scent and adorn my room. Everybody has been very nice to me and I am quite touched to find how friendly people are. I have been shielded from visitors all the time and have seen nobody on business for the last ten days. I am much better for the rest. To-morrow is the Georgian Easter so nothing of importance will be done by the officials before next Tuesday or Wednesday.

We are still absolutely cut off from telegraphic communication with London - even through India but possibly we may get some telegrams on Monday by the bag from Constantinople. Of letters we have had none for a month. Your last letter (dated Feb. 16) reached me on Mar. 11.

---

⁶² Til gjensyn – The Reunion; Din – yours. In Norwegian

I am looking forward so longingly to our meeting. Your portraits are on view all the time and I often silently talk to you and the children.

APRIL 11.1920 (SUNDAY)

The Georgian Easter Sunday began with a severe storm of thunder, lightning and rain which prevented people from leaving the churches for some half hour or so. The choir of Sion Cathedral came before dinner last night and sang an Easter Carol in the hall downstairs but I did not go down. I have not been downstairs yet and I stay in bed every day till luncheon, To-day it is dull and chilly. Grundy and Waite have gone to pay Easter calls for me and they are to begin with the Catholicos-Patriarch and the Metropolitan Bishop of Kutaisi who is staying with His Holiness.

I wonder whether (at last) I shall have a letter from you to-morrow morning.

SUNDAY EVENING

It is after six o'clock and I am sitting on the balcony where I have been all the afternoon. For the last hour there has been a concert of hundreds of birds in the garden, where they congregate every evening and hold their vocal meeting for an hour before going to roost. The swallows come and perch on the cornice above my head and then dart away to the top of a high plane tree in a garden adjacent where on the topmost twigs, just growing green; they hold little parties of their own. Over the wall is a fruit tree covered with white blazon. It is the pleasantest time of the year and I think this must be the most popular garden in Tiflis for the bird population.

There is not much that is new and worth telling you. The situation is complicated and I do not know what will happen next.

The Georgians at Enzeli, in Persia, have collected Rs.147 000 in aid of the victims of the earthquake and they have sent it to me to hand over to the [Relief] Committee. It is curious how the Georgians generally seem to think that I am the person of most authority here and that their own government is only a sort of advisory body subordinate to my orders! The Bolsheviks seem to be of the same opinion and they are continually taunting the government with being my servants! As I need hardly say, there is no foundation for this.

It is now nearly a month since I asked for leave and I still have no answer. I am anxious to start for home, not only for personal reasons, but because I am sure it is in the public interest that somebody else should take over my work for I do not feel fit for it and must have a change.

The twilight has come so I shall go back to my room as the air is growing cool.

MONDAY, 12 APRIL 1920

I have had my usual breakfast of eggs, white bread, butter (about 2 oz. I think) and honey and coffee and I had been looking forward to getting a whole bunch of letters from you. The dispatch rider has brought me only one letter - the one Tom posted in London on March 23rd at 11.40am at the London E.C. post - office. It is a comfort to know that when he wrote all was well with you. But what is the F.O. doing? They have sent me no letters of yours since Feb. 16 and no dispatches since those which left London on Feb. 20. It is too bad. They could not deprive me of news so thoroughly if they tried to do so - it is simply the appalling inefficiency of people like Oldham and Co.⁶³ I propose to send Waite to Constantinople to see if he cannot get any news; he will be glad of a change and it will give him the opportunity of seeing his mother about whom he is anxious since she fled from Odessa on the Bolsheviks' occupation of that place.

Your bundle of newspapers from March 11 to 17th has arrived and I look forward to reading them.

Evening

It has been dull and chilly this afternoon. I think I shall go to bed early.

Every day I am expecting news about my return to England and it is quite possible that I may be with you before this letter.

Love to your mother and to Camilla when you write.

Au revoir⁶⁴ Darling. I do hope it will be soon.

Your

O.W.

TLFLIS

16 APRIL 1920

My own Dearest,

Yesterday at last a messenger for Tehran brought five bags from London and I have letters from you dated Feb. 21 to March 24. Seventy six pages from you! You can imagine how delighted I am.

On Wednesday the 14th there came a telegram reading "All well. Love .Wardrop" apparently sent from London at 4.25pm on March 26 and brought to Batoum by boat from Constantinople. It has taken as long to come from London as the bag of the most recent date, so there is no encouragement to telegraph. We have a large number of official telegrams still missing.

You seem to have put in the enclosed letter from "Molla" (whoever she may be) by mistake so I return it.

One of the F.O. people has written to me to say that the post of Consul

---

⁶³ Here Wardrop wrote about dispatches and information of private character. Foreign Office official correspondence with some hindrance did not cease to circulate via telegraph.

⁶⁴ Au revoir - See you, in French

General in Paris is being given to somebody else (unnamed) and that if I should decide to remain in the Consular Service an endeavor will be made to give me some other suitable post. I am protesting officially against the giving away of a post allotted to me without giving me an opportunity of deciding myself whether the post which may be offered in return will suit me. As a matter of fact the only consular post which would suit me at present is Paris.

For your own private information - I am rather uneasy about Winnie associating so much with the M-s. He is not the sort of person I would choose as a companion for anybody I was interested in, but I don't care to mention the matter in a letter to Tom.

I am getting on pretty well but am not fit for much work at present so I still take things easily and do not get up till after midday. Grundy has sent me "The Journal of a Disappointed Man" by Barbellion,⁶⁵ which I am reading with interest. I have also read most of a Russian book on the religions of Persia and Rooker has lent me Keynes's book "The Economic Consequences of the peace".⁶⁶ So you see I have plenty to amuse me. But I am very impatient to come home. It is a month to-day since I applied for leave and I have had no answer.

Commander Luke, whom I proposed to act for me until Stokes return, has returned from Baku and Enzeli, where he did useful work, and has gone down to Erivan to-day with Gracey for a short trip.

It is quite clear to me that I can do no good here at present without having a change first and I have made it quite clear to the F.O. that I consider it is the public interest to relieve me.

For more than a fortnight I had no official interviews, but yesterday I had to see Gegechkori (the Foreign Minister) and to-morrow I have to see my French colleague de Martel. If I do not get away I shall be gradually drawn back into the routine of work and this is not at all desirable.

The weather is quite mild and I can spend the whole afternoon on the balcony. The lilac is now quite out and there is abundance of wisteria and some pomegranate blossom. I should like to be home for the hawthorn and lilac and laburnum and the roses. But most of all I am anxious to see again the sweetest flowers of all - Margrethe and Jamie, Andie and Nino.

It is nice to think that Camilla proposes to visit us and I do hope I may be back while she is with you.

You will probably have heard of my application for leave and if it is not granted I shall not have the comfort of letters from you as you will probably stop writing, thinking I am starting.

---

⁶⁵ Barbellion – Pseudonym of English diarist Bruce Frederick Cummings (1899-1919).

⁶⁶ John Maynard Keynes – A British delegate at the Paris Peace Conference, who wrote a hypercritical book on Versailles Treaty. His ideas were similar to post-WW1 "Marshall Plan".

SATURDAY, 17 APRIL.

Last night I received from the F.O. permission to come home as soon as I can hand over. I am hoping that Luke may be able to take my place till Stokes arrives and in that case I should leave here within ten days.

The surgeon came this morning and says the small part (about an inch) of the wound still open will be closed in a few days.

I telegraphed you this morning through the Georgian wireless station that I am "progressing favorably and hope to start for home in about ten days." There is every reason to believe that I may be with you before the middle of May. I cannot help thinking of dear Nino calling for "Far"⁶⁷ in her sleep and it is sad to think that I am only a vague figure in the children's imagination. They would probably not recognize me if they saw me.

SUNDAY, 18 APRIL 1920

The Cherkezovs came to lunch with us to-day on the balcony and we had a quiet pleasant time together.

In the afternoon I had to see Khan Khoisky, the Azerbaijan Minister for Foreign Affairs, who is here on a short visit.

I feel pretty well and my shoulder is not troubling me but there is some quality in the air which has set my nerves on edge, as you knew, I am sensitive to barometric pressure.

It is perhaps rather stupid to go on writing a letter which may not reach you till after my arrival but I shall send this off to-morrow and as I am not likely to start for about a week it is just possible that you may get this before you see me.

Adm. de Robeck has telegraphed to say he will do all he can to arrange for my transport by sea all the way.

MONDAY 19 APRIL

Cherkezov told me yesterday he had been enquiring about the history of our Nino's cross and necklet and found they were the property of the Georgian Royal family originally and passed by marriage to the Apkhazi family, a Russian connexion of whom finally offered them for sale and the Georgian ladies bought the jewel for Nino. It never belonged to the Avalovs.

It is a warm and pleasant day and I shall probably go out this afternoon. I have not been out this month yet. I shall go and look at a collection of 500 Oriental Mss. which some great English libraries think of buying and have authorized me to purchase.

---

⁶⁷ Far – Father in Norwegian

This morning; the post brought the usual newspapers from Tom down to the 18th of March.

I am feeling much better and the wound is very nearly healed.

19 APRIL

The surgeon came this morning and found the wound practically healed, so I have been out this afternoon for half an hour the first time since March 30th.

I am sending a small parcel of your letters and other private letters &c to the care of the Mid East Dept. F.O. by this bag. Perhaps Tom may be calling there for news of me and could bring you the parcel.

You are more and more in my thoughts (if that were possible) as the time for our meeting approaches. You are such a darling "Far" sends dearest love to the children.

Your very own

O. Wardrop

HIGH COMMISSIONER'S SELECTED REPORTS TO THE FOREIGN OFFICE

FO 608/88/18006

Memoranda for circulation to the Foreign Office.

5.8.1919

In obedience to the instructions of Lord Curzon (given to me at the I.D.C.E. on Aug. 4, 1919)¹ I set down as follows the course of action which would, I think, in conformity with the military point of view, tend to facilitate my mission to the Transcaucasian Republics:

1. That H.M.G. should, if possible, reconsider their decision to evacuate Transcaucasia; or, failing this, render the evacuation as slow as the safety of the troops would permit; or, at the very least, continue to hold strongly the district of Batoum till its future is determined as we should wish it to be.

2. That a carefully selected political officer, responsible to the Foreign Office alone and provided with a civilian staff sufficient to observe effectively the

---

¹1919 August 4's Meeting of Interdepartmental Conference on Middle Eastern Affairs where Wardrop was present and prospects of Caucasian policy of The Great Britain was discussed.

The Conference was consulting body for the Cabinet of the Ministers. It was chaired by Lord Curzon and was time after time attended by War Secretary Winston Churchill, Chief of Imperial General Staff Sir Henry Wilson, State Secretary for India Edwin Samuel Montagu and some other officials. Conference was supposed to elaborate recommendations for the Cabinet in regards of the Middle East including The Caucasus.

action of the Volunteer Army in the regions adjacent to Transcaucasia, be attached to General Denikin to advise him how friction with the Republics can best be avoided and to report fully and impartially to H.M.G any interference with the populations on the other side of the line fixed for that General. The political officer should inform General Denikin that the continuance of supplies to him by His Majesty's Government is dependent on his strict observance of the principle of non-intervention in the internal affairs of the Republics and abstention from recruiting in their territories.

3. That His Majesty's Government would either recognize the Republics, as they have already been recognized in two cases (Georgia and Azerbaijan) by Germany and Turkey and are, I understand, on the point of being recognized by Italy, or that I be authorized to inform the three republics that His Majesty's Government is ready to recognize them as soon as they have given undoubted proof of their intention to live in peace and amity together and maintain a benevolent attitude towards General Denikin so far as his policy is directed to the support of a free, democratic government truly representative of a regenerated Russia.

4. That His Majesty's Government will use its influence to obtain for Batoum and its vicinity and for any other districts in Transcaucasia which may be the subject of conflicting claims such government as may be congenial to the majority of the inhabitants and will favor the imposition of necessary guarantees for the protection of minorities of bona fide citizens established at their present places of residence for a reasonably long period and will favor the withdrawal from the Country to their original homes of alien immigrants, whether refugees, or exiles, or others forced into Transcaucasia against the will of the local population and occupying land forcibly taken from its lawful owners.

5. That the mission at Tiflis be provided with a Wireless installation of sufficient power to communicate with the High Commissioner at Constantinople, the political officer attached to General Denikin's army, the British headquarters in Mesopotamia and H.M. Legation in Tehran.

6. That His Majesty's Government declare their intention of assisting the Republics in the following manner:

a) by using influence to obtain the general recognition of the Republics by the Powers and their admission to the League of Nations;

b) by supplying them, as far as possible and in exchange for local products (manganese, petroleum, metals, hardwoods, silk, tobacco, liquorice, wine, fruits, honey, wax, etc.) with necessary goods (such as sulphate of copper for vines, textiles, sewing cotton, needles, implements, machinery, leather articles, India rubber, drugs, etc.) , it being clearly understood that such exchange of goods shall proceed regularly in shipments of moderate bulk and shall be contingent on the pursuance by the Republics of a policy not conflicting with the declared interests of Great Britain;

c) by recommending, on the request of the Republics, such expert technical advisers as may contribute to the economic development of Transcaucasia;

d) by furnishing such assistance as may be possible in the selection of British advisers to reorganize the administration and set the finances of the Re-

publics on a sound basis.

e) by endeavoring to concert measures of relief in such a manner that there shall be no reasonable cause for dissatisfaction among the Republics or excuse on the part of any one of them for diverting supplies intended for another;

f) by encouraging the teaching of English in Transcaucasia and the establishment of an English boarding school of the Public School type with classical, modern, scientific and athletic teachers, and by helping carefully selected students of both sexes to secure admission to universities, high schools, schools of economics and commerce, working men's colleges etc. in Great Britain and, generally, promoting cultural intercourse of native Transcaucasians with England; (this I consider of the highest importance and most likely to make us popular) ; simultaneously I might arrange for the immediate application of the income of the Major Wardrop Fund in Oxford (now amounting to £3500) to the delivery of lectures on the history, literature and language of Georgia and I think I could bring about similar instruction in Armenian and Turkish subjects with the assistance of friends, without asking for any aid from the Treasury;

g) by promising that trustworthy representatives of trades unions should be allowed to travel to England and keep contact with the genuine British labor party;

h) by sending regularly newspapers from which the native populations could learn how social, industrial and political problems are being dealt with in Great Britain and press cuttings referring to Transcaucasia, so that, if necessary any statements prejudicial to their interests or at variance with truth could be promptly contradicted in London.

As regards the question of the probable results of the British evacuation of Baku, Tiflis, Batum, and the most suitable action to be taken by His Majesty's Government under the circumstances, I fear that any answer I might give now would be misleading and I would ask Lord Curzon to permit me to defer any expression of opinion until I have enquired into the situation on the spot.

With reference to paragraph 2, I would suggest Colonel Keyes as a suitable political officer. He is now with Denikin and perhaps he could meet me in Batum.

I venture to hope that Lord Curzon may find it possible to use his influence to secure Treasury sanction for reasonable expenditure by the Mission on salaries, incidental expenses, entertainment (very necessary in Oriental Countries) and such aims.

O. Wardrop

5.8.19.

FO 371/3663/1015/125051/58

[This Document is the Property of His Britannic Majesty's Government, and should be returned to the Foreign Office if not required for official use.]

RUSSIA,

POLITICAL.

Decrypher. Mr. Wardrop (Tiflis) August 30th 1919.²

D. 10. 30 a.m. September 2nd 1919.

R. 11. 05 a.m. September 4th 1919.

My reception by Georgians has been of very cordial nature. At Batoum yesterday I was met by numerous deputations, official and unofficial who made speeches of welcome. Moslems and Christians were equally friendly.

I was provided with the special train formerly reserved for ex-Emperor. All the stations were decorated with flags and traffic was suspended.

On arrival at Tiflis this morning August 30th I was met by Acting Prime Minister Gegechkori and members of the government, municipality and clergy representatives, learned artistic societies, foreign missions and a very large crowd of people of all classes.

Guards of honor were provided by British and Georgian military authorities.

All my movements were cinematographed and I was prey of photographers. Bands played British National anthem at Railway station, opera and magnificent house placed at my disposal. For about 2 miles my route was decorated with flags and oriental carpets and lined with onlookers.

Public buildings were illuminated in the evening; the day was held as a holiday.

The extraordinary reception accorded to me is due to fact of Georgians being aware of affection I have felt for them during last 32 years. [They perceived] my appointment to this post as a sign that His Majesty's Government are inspired by most friendly feeling towards their country and that a new era has begun for Georgia.

---

² Acting Foreign Secretary Lord Curzon minuted on this telegram: "a very good beginning!"

FO 371/3663/1015/133615/58
TIFLIS
SEPTEMBER 5TH. , 1919
TO HIS MAJESTY'S PRINCIPAL SECRETARY
OF STATE FOR FOREIGN AFFAIRS.

My Lord,

On the eve of the departure of our troops for Batoum³ I have the honour to submit a few observations of a general character:

1) By telegraph I have already communicated a brief account of my reception in Tiflis, but modesty prevented me from giving too many details on that point. For the same reason, I abstain from repeating the highly flattering remarks in the press; in leading articles of all the papers my coming was hailed as an event of the highest importance and of good augury. The Georgian Government were afraid that the popular demonstrations would be of such a character as to threaten public order and rouse jealousy in the other republics, so they took great precautions to limit the number of people at the station and in the streets. I have, however, the formal, spontaneous assurances of the Armenian and Azerbaijan representatives here that their countrymen regard me as strictly impartial, and they wish to associate themselves with the Georgians in greeting me as their good friend.

2) The evacuation makes a deep impression and is equally regretted by our countrymen and the inhabitants of these republics. The officers and men were happy here and would gladly have stayed. They were popular and their presence gave a sense of security against the Denikin army in the North and the Kurds and others acting under Turkish instigation in the South. There is a universal hope that Batoum at least will still be held for some time, and I share this hope. The abandonment of that place would lead to attacks from North and South, the unhappy survivors of the Armenian nation would not only be cut off from relief, but they might be massacred in such numbers that there would be no Armenian question left for solution.

3) Great Britain enjoys in Transcaucasia a prestige far higher than that of any other nation. I think we could easily obtain from the three Republics the fulfillment of any reasonable requests we might make, but I would point out that I come here empty-handed and it would greatly strengthen my position if His Majesty's Government could find if possible to make publicly and communicate to me by telegraph some general statement of their policy towards Transcaucasia. Such a statement in order to be of real value should include a very definite assurance that Great Britain will do here utmost to prevent General Denikin's forces from advancing to the South of the present line of demarcation.⁴

---

³These are the days when the British troops were evacuating Transcaucasia through Batoum. They left behind garrison of only 2000 soldiers only in Batoum region.

⁴In July 1919, after the Volunteer Army occupied Dagestan, Great Britain gave ultimatum to General Denikin that he was not supposed to break into the Transcaucasian republics and threatened him with termination of military aid. See: FO 608/88 no. 15996, War Office to GOC Constantinople, July 17, 1919; Documents on British Foreign Policy 1919-1939, Series I, vol. III, pg. 451, London 1949; FO 371/3662/1015/100552/58; FO 371/3663/1015/121653/58

The abandonment of Daghestan to Denikin has created profound regret and lively alarm in Transcaucasia and at the other end of the line the necessity of keeping a large force of Georgians engaged in actual daily warfare, though on a small scale, is felt as a heavy financial burden.⁵ It might be well also to give some guarantee that the supply of goods for this region will be encouraged, more especially of food stuffs, the shipment of which Denikin prevents.

4) I drew up before my departure from London a memorandum, dated August 5th, making certain suggestions and I would draw particular attention to sections f, g and h in paragraph 6⁶; though I have only been here a few days the Azerbaijanis, Georgians and Armenians alike have already exhibited the strongest desire that facilities should be given to their young people to participate in the benefits of English scholastic, technical and university training, and if a few carefully selected pupils from each country were permitted to go to England and were there put under some proper superintendence and encouraged to develop the undoubted common to all the Transcaucasian peoples the effect here would be beneficial.

5) Though I have not yet had time to come into touch with all the political parties and have especially, no knowledge at first hand of the real feelings of the working class and the peasantry, I have not the least hesitation in stating that the reports circulated through the European press to the effect that the Georgians are at heart Bolsheviks are misleading and mischievous. In spite of the extremely high cost of living I find no trace of Leninism and the Government (mainly composed of social democrats) represses rigorously all dangerous propaganda and unhesitatingly arrests those who attempt to carry it on. The wealthy class is living very comfortably, and though they freely express their dissatisfaction with some of the Georgian legislation (based on the decrees issued by the Transcaucasia Diet) they are not seriously at variance with the Government, whose socialist policy is admitted to be constructive rather than destructive. The agrarian legislation is less of a hardship to the rural gentry than might be supposed, for long ago the mortgages on by far the greater part of the land (I believe about 90%) had been foreclosed by the Agrarian Banks of the Nobility in Tiflis and Kutais and the nobility themselves have voluntarily and formally handed over those Banks to the State. A significant circumstance is that the peasantry (who have abundance of money saved) are in general anxious to pay landowners for the land they are now acquiring and frequently say they think receipts from the owners are a far better title than papers from the Government. Another point worth noting is that during all the troubles of the past two years unguarded houses full of valuable furniture in remote country places have been protected by the neighboring peasants themselves and they have almost without exception shown respect for the rights of private owners.

6) It is too early for me to express a decided opinion as to the stability of the Government now in power. I can hardly believe that the Georgian people are in any overwhelming degree orthodox Social-Democrats, even of the strongly

---

⁵ Here is meant concentration of Georgian troops on Abkhazian frontier.

⁶ See the memorandum above.

nationalist and constructive type of the Cabinet of Mr. Jordania. The Prime-Minister, through his amiable, honest and unselfish character, has an enormous influence over the peasantry and they take his word for it that the party to which he belongs is the one most likely to uphold their interest: unfortunately he has for many years suffered from tubercle of the lungs and is far from being in good health.

By the system of scrutin de liste⁷ other parties have been swamped at the elections; they seem to be gradually rallying to the Government, and it may be that this influence will carry the policy towards the right.

7) I enclose, in duplicate, copy of an interesting dispatch addressed to me on the projected Batoum-Kars railroad by Mr. Consul Stevens⁸ (No 1 of September 1st) and in connexion with this I may remark that there seems to be among the Russian Armenians a strong conviction that their economic interests demand a close union with Russia, just as they Georgians believe that Great Britain is indisputably the great power best able to help them economically, as well as politically. It would seem desirable to bear this in mind when considering the railway scheme in question. On the other hand, should America take temporary charge of Armenia it is to be anticipated that the Armenians would do all in their power to secure strong American support of their interests and this might render the position of Georgia and Azerbaijan difficult. The proposed railway would divert from Georgia and Azerbaijan to Armenia the profits of the transit trade with Persia, it might, however, have some effect on the attitude of Armenia towards Russia by making Armenia less economically dependent.

8) There is a general desire for peace and the recent compromises arrived at between Azerbaijan and Armenia on the Karabagh question, between Armenia and Georgian on the Lori question and the conciliatory attitude of Mussulmans generally towards their Christian neighbors, e.g. in the unanimous resolution at Batoum on August 31st, of the Adjarians that they wished to form a part of Georgia, are proof of this.

All that is needed is some external force, however small in number, to inspire confidence and some definite guarantee that outside interference from North or the South will not be tolerated by the Great Powers; if this force and this guarantee were forthcoming there need be little fear that racial or religious differences would lead to trouble or that pro-Turkish intrigues would succeed among the Mussulmans of Transcaucasia, who are tired of fighting.

I have the honour to be,
With the highest respect,
My Lord,
Your Lordship's most obedient,
Humble servant
O. Wardrop

---

⁷ French - single-member district plurality system of Majoritarian members of Parliament representing their constituencies.

⁸ Patrick Stevens – British consul in Batoum

FO 371/3663/1015/144528/58
RUSSIA
DECYPHOR. MR. WARDROP, (TIFLIS)
OCTOBER 20TH. 1919.
D. 9.30. A. M. OCTOBER 21TH. 1919.
R. 4.15. P. M. OCTOBER 22ND. 1919.

Urgent.

Your Lordship's telegram No. 29 of October 4th arrived here mutilated on October 14th and was not delivered to me until my return from Armenia this morning.⁹

1. Arguments for recognition of Georgia are stronger juridically, politically and economically than those for other republics so I laid greater stress on that side of the question, but I am of opinion that Armenia and Azerbaijan should at the same time be recognized and that Daghestan should be placed under British or Allied Control with a view to its final independence. This barrier against Russia seems to me an absolute crucial for safety of our position in Persia and India.

2. Process would involve risks but to allow Trans-Caucasia eventually to fall under hostile influence would be still more perilous to us as an Asiatic power. Most desirable event for us would be that America should commit herself to some course of action in this part of the world which would make our interests identical.

3. You have learned from preceding telegrams that I consider further internecine struggles improbable and a very small show of force on our part would keep the peace. Republics are already seriously engaged in attempt to fix their frontiers; declared intention of various Governments is in favor of a federation.

4. Fear of Denikin, and I believe it is well-founded, is disturbing element and even qualified recognition would greatly diminish it. If evidence can be produced that republics are really actively co-operating with Denikin's enemies I shall confront Governments concerned with that evidence. So far I have nothing but rumors like that referred to in your telegram No.41. Both Georgia and Azerbaijan were trying to come to a modus vivendi through General Baratov before he was wounded and I believe an agreement would be reached without much effort.¹⁰ Only impediment is fear of Denikin and this fear is even shared by Armenia if I may believe M. Khatissian.

5. I have no confidence that a victorious volunteer army would be less pro-German than Bolsheviks.

6. If some such message as His Majesty's Government have according to penultimate paragraph of your telegram addressed to Baltic States, were issued and accompanied by a solemn assurance that His Majesty's Government would effectively show their disapproval of any aggressive action on part of Denikin I

---

⁹ This letter is a part of the debate between Wardrop and Curzon. High Commissioner wired to the acting Foreign Secretary on September 20th asking him for recognition of the Transcaucasian republics. Wardrop most specifically was writing about Georgia. In his reply on October 4th Curzon treated Wardrop's views with a suspicion and questioned him on several topics, which resulted in High Commissioner's reply of 20th of October.

¹⁰ Shortly before General Denikin commenced his main anti-Bolshevik march to Moscow he sent his envoy General Baratov to Tiflis in order to reach modus vivendi with Transcaucasian republics. In order to obstruct negotiations Bolshevik Arkadi Elbakidze organized terrorist attack against Baratov, wounded him, thus he prevented negotiations to be of any success.

believe this would suffice for the present. Denikin would have more ground for objecting to what has been done in case of states in immediate vicinity of Petrograd than he could possibly have in case of distant regions like this.

7. There is a general and growing desire in three Republics to work together and [common] interest seems to me to be greater here than in Baltic States. There is here such variety of climatic and other conditions that a common economic policy and common fear of aggression would always furnish a guarantee for harmonious action in most fields. In all three Republics Governments express their strong desire for abolition of Customs barriers, for united currency, for collective control of railways, posts, telegraphs etc. They have already shown their fitness for self-government and they (with the exception of Baku for a short period when it was in the hands of foreigners) are only part of what was Russia where Bolshevism has not had any success.

8. So long as we have garrisons in Batoum and North Persia mere gendarmerie would be sufficient to preserve order here and I hardly think that would be necessary.

9. Failing some action such as I venture to suggest there is a risk that Azerbaijan and Daghestan may incite Turkey to come in terms with Mustapa Kemal or someone of the kind may attempt here what Von Der Goltz tried in the North.

10. I understand General Harbord will probably propose a mandate for whole of Turkey and Trans-Caucasia together. He maintains that this would involve use of much less military force. Like nearly everybody else, he admits that Americans had not necessary training to manage Eastern peoples and suggests that personnel under mandate should be British. I hardly think such a large group could be worked harmoniously and in it there would be competing economic interests and possibility of Mussulman predominance and a Pan Islamic movement.

FO 371/3663/172086/58

**RUSSIA,
POLITICAL.
TELEGRAM FROM MR. WARDROP (TIFLIS)
D. 13TH JANUARY 1920.
R. 21ST JANUARY 1920.**

Recognition roused great patriotic demonstration in Tiflis. Within an hour of announcement the city was flagged, traffic stopped, offices, shops and factories closed. Whole Garrison with cavalry and artillery marched passed my house cheering and then at Palace, Prime Minister and I witnessed parade joined by Trade Unions and population of all classes. Prime-Minister and Minister for Foreign Affairs made patriotic, anti-Bolshevist and strongly pro-British speeches to enormous crowd. I received continuous ovations during [the] day and was carried on shoulders of crowd to my motor car. City illuminated and great pro-British demonstration at Opera followed by banquet with numerous pro-British speeches lasted from eleven p.m. yesterday till after four a.m. to-day. Reports from Azerbaijan state that uncompromising telegraphic reply has been sent to Bol-

sheviks declaring adherence to Allies and agreeing in tone with Georgian reply.¹¹ Both Governments [work] harmoniously together and Azerbaijan Minister for Foreign Affairs expected here tomorrow. Armenians were somewhat uneasy at their inclusion in recognition but I have allayed their fears. Prime-Minister arrived from Erivan this morning.

---

¹¹ On 2nd of January 1920 Soviet Russian People's Commissar for Foreign Affairs – Georgy Chicherin sent telegrams to the Georgian and Azerbaijani governments proposing them an alliance against Denikin's White Forces and if neglected, menacing their existence. Apart from that Chicherin was asking for the withdrawal of the Allied forces. This proposal was strictly neglected by the Georgians, but Azerbaijanis at the initial step were not so distinctive in their answer. That was the moment when Georgian diplomatic representative in Azerbaijan – Dr. Alshibaia and Wardrop intervened, thus resulting in changing the tone of Azeri response. See: FO 371/4931/E414/1/58